

Н. Авраменко

**СПОМИНИ
ЗАПОРОЖЦЯ**

Мабуть, Никифор Авраменко мріяв про те, щоб його спогади були видані в Україні окремою книгою і щоб її побачив український читач. Можливо, тоді ця мрія видавалася комусь марною і безпідставною, але він все ж таки упорядковував свої нотатки, вперто вірячи, що вони не шезнуть безслідно у вирі буденних подій, що комусь далекому і невідомому в Україні буде цікаво їх прочитати.

Шлях від рукописних нотаток у Варшаві до видання книги в Києві був непростим і міг би стати предметом окремої розповіді, та головним все ж для всіх нас є результат – “Спомини запорожця” побачили світ у Києві. Рукопис передано на збереження в наукову бібліотеку ім. О. Ольжича.

Никифор Авраменко народився і виріс на Запоріжжі. Воював за незалежність України в часи Визвольних змагань. Жив у Польщі, яка стала для нього другою Батьківщиною і яку він любив так само гаряче, як і рідну Україну. Там народилися і вирости його діти – Антоній, Галина, Роман. Галина – учасник Варшавського повстання, має державні нагороди Республіки Польщі, живе у Познані. Антоній з сім'єю живе у Вроцлаві. Роман Авраменко донедавна жив також у Познані. Його не стало в березні 2006 р. – йому чи не найбільше ми завдячуємо збереженню рукописів батька та можливістю донести “Спомини запорожця” до українського читача.

Присвячуємо цю книгу пам'яті всіх українців, кого доля розкидала по далеких і близьких світах і хто зумів зберегти в душі любов до далекої Батьківщини та передати її своїм дітям.

Н. Авраменко

***СПОМИНИ
ЗАПОРОЖЦЯ***

Київ • Темпора

2007

УДК 94(477)"19":82-94] Авраменко
А 21
ББК 63.3 (4Укр)

*Видавництво висловлює подяку журналістові Юрію Гаврилюку,
завдяки якому стала можливою публікація цієї книги*

Редактор: Катерина Туз
Коректори: Ірина Давидко, Катерина Туз
Макет і дизайн: Віктор Кузик

Авраменко Н.

А 21   Спомини запорожця: Документальне видання. – К.: Темпора, 2007. –
456 с.: – іл.
ISBN 966-8201-27-2

Спомини Никифора Авраменка, написані в рідкісному для української літератури жанрі “документального свідoctва”, вражають своєю відвертістю та безпосередністю. Події в Україні першої половини ХХ століття постають крізь особистісне сприйняття простої людини, чия молодість припала на буремні роки Визвольної війни. Дитинство в Запоріжжі початку минулого століття, фронти Першої світової, становлення української армії, бої українських військ у 1917–1919 рр., Зимовий похід, еміграція у Польщі – про все це читач дізнається з щирої сповіді учасника тих далеких подій. Упорядковані та підготовлені до друку автором ще на початку 1970-х, спомини стали своєрідним посланням нащадкам у ХХІ столітті.

Публікується вперше за матеріалами з сімейного архіву сім'ї Авраменків у Познані.

Текст подається в оригінальному написанні. Для більш зручного прочитання частково адаптовано до сучасної орфографії та пунктуацію.

ЗМІСТ

Передмова	5
Все проходить, все минає	8
Військова служба	84
В службі Батьківщині	197
Канів	267
Зимовий похід	317
Батько Махно	409
Фотододаток	437

ПЕРЕДМОВА

Коли кажуть, що незалежність України було виборено у 1991 р. кров'ю тих, хто віддав за неї життя у попередні десятиліття, мені на думку приходить передусім покоління борців за волю України у 1917–1921 рр. Покоління, якому довелося зі зброєю в руках боротися проти іноземних загарбників та судилося випити до дна гірку чашу розлуки з рідним краєм. Покоління, до якого належав і мій батько, Никифор Авраменко, учасник національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., поручник армії Української Народної Республіки.

Мій батько був людиною незвичайної долі. Він народився за часів владарювання в Україні царської Росії, коли будь-яке українське національне життя придушувалось як “мазепинство”. За фахом інженер, свою науку він закінчував не в школі, а на фронті Першої світової війни, куди його було мобілізовано до лав російської армії. Тут, на фронті, він і зустрів 1917 рік. Національне відродження, що розпочалося після падіння царату, покликало його до служіння Батьківщині, і він зголосився добровольцем до українського війська. Визвольну війну мій батько пройшов у Запорізькій формації – одному з найславніших військових з'єднань армії УНР. У лавах запорожців упродовж 1918–1920 рр. бився проти червоної та білої Росії.

Як відомо, визвольні змагання завершилися поразкою. Молоду українську державу було розшматовано сусідами – більшовицькою Росією, Польщею, Румунією. Учасників національно-визвольної боротьби, серед яких був і мій батько, чекали еміграція та забуття... Як старшина української армії, він перебував кілька років уже після завершення війни у польських таборах для інтернованих. Після того настало замешкав у Польщі, де й одружився.

Батько часто згадував Визвольну війну 1917–1920 рр. Скільки років пройшло, та ми бачили, що ті події все ще боліли йому. Він листувався з ветеранами армії УНР, дописував до різноманітних українських видань, брав участь у з'їздах представників українських ветеранських організацій. Особливо тісні стосунки підтримував з ветеранами Запорізького корпусу – полковниками І. Дубовим, П. Дяченком, В. Корнієвим, генералом Г. Базильським та багатьма іншими. Добре пам'ятаю, як приходили до батька колишні старшини-запорожці. Відвідували вони нас дуже часто – мати жартувала, що двері в нашому домі не зачиняються... Разом згадували минуле, співали українських пісень, ділилися враженнями про повоєнну дійсність...

У середовищі колишніх запорожців батько мав авторитет і пошану. Ще хлопчиком мені доводилось чути, що в часи Визвольної війни його називали “сумлінням Запоріжжя”. Ті, хто близько знав батька, цінували передусім його чесність

та вірність своєму слову. Він завжди дотримував обіцянки, ніколи не кидав слів на вітер. Це була кришталево чесна людина.

Шанували батька й ті, кому довелося працювати разом з ним уже в мирний час. У 1936 р. він закінчив школу шляхових майстрів і працював надалі в управлінні шосейних доріг на Підляшші. Пам'ятаю, робітники й службовці, українці й поляки, з однаковою повагою ставились до вимогливого, але справедливого керівника.

Чесний, людяний, працьовитий – таким я й запам'ятав батька на все життя.

Понад усе він любив Україну. У Харкові восени 1918 р. написав вірш-присягу, який не раз потім читав нам, його дітям, і який я запам'ятав назавжди:

*Тобі, мій краю дорогий, складаю я свою присягу –
Тебе люблю, тобі служить, за тебе вмерти коло стягу...
І прапор наш жовто-блакитний клянусь довіку боронить,
І за народ, забутий, рідний, останню кров свою пролить.*

Ці рядки склала людина, безмежно віддана своєму народові та рідній землі. Скільки пам'ятаю, батько надзвичайно цікавився звістками з Наддніпрянської України. Уважно слідкував він і за становищем на Західній Україні. Йому боліло, коли населення деяких регіонів виявляло низький рівень національної свідомості, коли українці зрікалися свого імені. Нам, дітям, батько завжди наказував пам'ятати, що ми українського роду, й ніколи про це не забувати.

У 1958 р. разом з дружиною він відвідав Україну – майже через сорок років після розлуки з рідним краєм. У 1960 р. батько знову їздив на Батьківщину, на рідне Запоріжжя. У 1966 р. поїхав ще раз. Враження від цих поїздок було сумне. Пам'ятаю, з якою тривогою він розповідав про становище в Україні. Русифікація, відсутність політичної свободи... Здавалось, майбутнє України поставало у вкрай похмурому світлі. Та все ж батько вірив, що, попри всі негаразди й труднощі, державне відродження українського народу неминуче настане. Цю віру він зберіг до кінця життя.

Незадовго до смерті батько завершив працю над спогадами, які нині й пропонуються увазі читача. Пожовклі сторінки списаного каліграфічним почерком паперу розповідають про непростий життєвий шлях українського офіцера. Спогади мають величезну цінність для історії, оскільки, маючи феноменальну пам'ять, батько надзвичайно докладно описав ті події, у яких йому довелося взяти участь. Зрозуміло, найбільше уваги він приділив добі 1917–1921 рр.

Тривалий час спогади батька переховувались у нашій родині таємно. КДБ в Польщі за комуністичного режиму почувалось як у себе вдома, тож найважливіше було вберегти їх від “стороннього ока”. Пам'ятаю, як батько незадовго до смерті наказував:

– Романе, бережи цей рукопис як зіницю ока, а як настане колись свобода – передай на Україну, щоб там знали, як ми боролись за незалежність, у яких важких обставинах довелося вести ту боротьбу...

Він мріяв передати свої спогади до якогось історичного музею в Україні, та водночас не міг не розуміти, що це неможливо до тих пір, поки країна перебуває під радянською займанщиною.

Настали інші часи.

Незалежна Україна, про яку мріяв мій батько, стала дійсністю. Мене, його сина, особливо тішить те, що ці спогади нарешті побачать світ в Україні, як батько того завжди хотів. І хочеться вірити, що його спогади про доленосну добу національно-визвольних змагань зацікавлять усіх тих, хто не байдужий до нашого героїчного й трагічного минулого...

Роман АВРАМЕНКО
Познань, грудень 2005 р.

ВСТУП

Живу на світі восьмий десяток літ – не малий вік! Чимало бачилось, чулось од людей. Сам також пережив багато. На своїм путі спотикав і квіти розкішні, і терни колочі, гладенькі доріжки і гострі каміння.

Діти, слухаючи оповідання про недалекі минулі часи мрій молодечих, про завязаті змагання за волю, про край, де побачив я світ і пережив щасливі літа молодості, про своїх батьків і родичів, просили написати спомини про своє життя.

Що ж, спробую! Пам'ять починає зраджувать, а дещо з записок загинуло. Тому буду в міру можливості скорочуватись.

Буду при тім уникати широких міркувань, нічого не прикрашувать, не зменшувать і не промовчувать.

Діти родились і вирости в Польщі, в варунках і умовах специфічних, присутих окресові до 1939 р. Учились в польських школах, майже не спотикались з українцями і ближче їх не знали.

Мати-полька цілком натурально старалась виховать своїх дітей у дусі часу, в культурі і народовості польській. Я додавав од себе оповідання про Україну, наріц, природу. Про історію стару і нову.

Таким чином хотів я в своїй сім'ї помирить різниці національну і релігійну і ту нетолеранцію, що віками держалась спеціально на східній території Польщі. Дружина перешкод не робила, хоть часом не обійшлося без конфлікту.

Пишучи ці рядки, маю на меті зміцнить в дітях любов і поважання до приналежності до великого Народу і чудового Краю, що йде вперед серед народів світу, вносить щораз більше вкладу в культуру – скарбницю людськості.

Вибачать мої найдорожчі невправний стиль, бідненький спосіб оповідань. Що написано – плило з глибини серця, а міркування – з чистої інтенції.

З Божою поміччю починаю та прошу Всевишнього, аби поміг мої спомини довести до кінця.

ВСЕ ПРОХОДЕ, ВСЕ МИНАЄ

Дещо про рід

Нашим знаним протопластом був значний козак Павло Абрамович-Абраменко. Рід наш козацький, старовинний.

Павло належав до тих кількох тисяч шляхти, що приєднались до Богдана Хмельницького і становили підставову силу в боротьбі за волю проти магнатів, а пізніше – за власну державність.

Належить припускати, що прадід Павло мав солідну освіту і огляду, коли бачимо його в гетьманській канцелярії і посольствах в Москву та Крим. Нарешті бачимо його на чолі посольства од гетьмана Брюховецького до отамана Степана Разіна, котрий підняв донських козаків та кріпаків-селян проти боярів та царського уряду.

Тут знайшов свою смерть. Легенди та перекази родової хроніки подають деякі моменти з життя Павла. Ото що пам'ятаю.

Будучи в посольстві до Москви допущений до цілування царської руки, ідучи до трону, спіткнувся на килимі і “простягся на весь свій страшенний зріст!” перед тронем. “Сконфужений”, пропустив наступного і одійшов назад, руки царської не поцілувавши. Цей випадок був неприпадковий, і в Москві зрозуміло його як належить. Попав в неласку і не дістав, як було прийнято, ніякого царського “милюстивого” подарунку.

Припускають треба, що, будучи належним до тої групи хмельничан-незалежників, покозаченої шляхти, обуреної крутіємством московського боярства, недодержуючих Переяславської умови, послуговуючих брехнею, сіянням заколоту серед козацтва і посполитими, старшин та духовенства, Павло не хотів цілувати царську руку. Царя не поважав. Мусив з цього powodu оселитися на Запорозьких землях, де московська рука не доставала.

Прибувши до Разіна од Війська Запорозького і гетьмана Брюховецького для обговорення спільного виступу проти Москви, трапив на критичний момент повстання, з котрим Разін поспішив.

В бою під Татищевою з князем Баратинським Павло Авраменко поліг лицарською смертю разом з своїми п'ятьма товаришами. Своєю смертю урятували вони тим разом Разіна, котрий, поранений і розбитий, сховався на Дон. Одначе в недовгому часі досягла московська рука і на Дон. Виданий, згинув Разін лотою смертю в Москві. Павла і його товаришів мертвих повішено та на пливучім помості спущено по Волзі. Видно, дорого продавали своє життя!

В старих козацьких історичних піснях одна починається: “Оврамиха стара мати та три сини мала...”, говорить про смерть одного з них, молодого Авраменка, що мав “жупан голубенький” та поліг в бою з татарами “під Келебердою”.

Ця Келеберда і тепер існує, а лежить над Дніпром на лівому “татарському” боці, проти колишнього зимовника над Омельником, нашого родового гнізда по Павлові.

За моєї пам'яті там жив старший мій дядько Василь. Дід мій Миколай поділив на трьох синів своє майно. Василь зостався над Омельником, Іван дістав свій наділ над Омельником, а мій батько – дім і grunt в повітовім місті Верхньодніпровську та непогане господарство в Кічкасі коло Хортиці.

Дядько Василь зберігав родові пам'ятки, легенди і перекази. Йому теж багато завдячую з того, що почув про минуле Авраменків-“курчаків”. Волею діда сини не могли ділити на своїх дітей одержані gruntи. Діставав і сїдав на господарство старший син. Інші діставали освіту, фах і йшли на свій хліб, одержавши за допомогу. Дочки діставали освіту та науку практичну, випосаження, виходили з дому переважно заміж за хліборобів.

Сім'я. Батько, Антон Миколайович, був людиною великих чеснот. Не пив тютюну, не пив горілки, дуже релігійний, мрійник та жертвенник. Дуже добре його пам'ятаю і хилю низько голову над його пам'яттю. Наскільки мені відомо, мав бути військовим. Служив в артилерії і брав уділ в війні 1877 року з Туреччиною.

Не знаю ближче причини позоставлення військової служби після війни і вступлення до монастиря св. Пантелеймона на горі Афон. Відомо тільки, що устав (регула) був там гострий. Молода людина, одначе, не витримала тамошнього життя. Вернувся додому і завів сім'ю. Оселився спочатку в Верхньодніпровську. Зросту був батько середнього, широких рамен, продовгуватого сухощавого обличчя. Ніс прямий, тонкий, довгуватий, носив бороду і вуса. Маючи 50 літ, почав лисіть. Убирався просто, по-господарському. Вишита сорочка, широкі сині штани, на голові літом солом'яний бриль, синій кашкет форми польської "мацеювки", зимою сива смушева шапка. Верхнею одежею була легка або на хутрі чумарка. Чоботи козлові або літом легкі шкіряні постолы, а до них полотняні штани і білий кітель.

Для своєї правості, прямоти, щирості та лагідності користався великим довір'ям у людей, був "совісним" суддею при різних непорозуміннях сусідських і родинних, довіреним і уповноваженим в справах громадських, знаним широко і далеко опікуном сиріт, вдів, калік та покривджених. Тому часто бував поза домом, господарством цікавився постільки-поскільки, – все було на матері, переважно в оренді.

Бував гострий в справах релігійних. Не вільно було виконувать в свято найменшої праці, а в науці Закону Божого не вільно було приносити ступеня іншого як 5.

Правду кажучи, батько підірвав хазяйство міцно. Зате людська любов та пошанування перейшли і на нас.

Мати, Параскева Іванівна, з козацького роду Зубів, була літ на 8–10 молодша од батька.

Зуби виділялись дуже високим зростом, сильною будовою та лагідним, спокійним характером. Були добродушні, веселі і працьовиті. Мала мати брата Петра та сестру Єфимію. Всі троє дуже до себе подібні з лица і вдачі, тільки сестри не доставали братові до плечей, бо дядько Петро мав більше двох метрів зросту, як і його син-одинак Андрій.

Одначе матінка моя була досить високою жінчиною міцної будови. В нашій сім'ї я один до неї подібний з лица.

Як і батько, мати була также дуже релігійна.

Мала великі сіро-сині очі, в яких світила доброта і лагідність. Огромної працьовитості. Робила все по господарстві і в домі спокійно, без поспіху, а виходило докладно і скоро. Не пам'ятаю яких-небудь непорозумінь з батьком в його справах чи по господарстві. Проте нас часто боронила, коли щось випало не по батьковій мислі, може, найбільше мене, бо, правду кажучи, я найбільше виламувався з установленої течії та робив заборонені, не завше безпечні вибрики.

Мала мама гарне густе учесання, прикрите сіткою або старосвітським очіпком*, вишитим шовком і золотом. Убиралась звичайно в темні сукні, літом ясніші, легкі. Зимомю накладала сердак, кожушок, а в свята гарне хутро на тхорах з великим коміром, не пам'ятаю, з якого звіра. Капелюхів ніколи не носила, зате мала гарні дорогі хустки, кашемірові і пухові. Не любила також шовку.

Всі ми матір любили безгранично, як і вона нас. Всі старались не заслужити на незадоволення, а тим більше найменшу нагану.

Мати не мала освіти поза читанням та писанням, зате була господиня знаменита. Її печиво, соління, маринування, смачні страви, ковбаси, шинки, схаби були знані широко. А наливки та настойки!

Зналася матінка і на травах, коріннях, листях та квітах од всяких хвороб. Сама збирала і нам показувала, та навчала, яке зілля до чого sluje. Пам'ятаю такі рослини лічєбні: подорожник, звіробой, деревій, золототисячник, кузьмич-трава, бодяга, живокост, бабка, медвеже вухо, дзвіночки, молоденькі листочки березові, топольові, липовий цвіт, ягоди і молоді стеблі дикої малини, корінь валер'яновий, цвіт дикої ружі. Дуже багато ще тих натуральних ліків вийшло з голови. Одначе ствердити належить, що багато людей приходило просити всяких травок чи коріння, і вони помагали часто і радикально.

Встає і тепер перед очима лице матері: добре, ласкаве, привітне, з усмішкою на гарних устах, для нас всіх однакове в виразі, всіх однаково кохаюче. Ці прикмети перейшли до дочок і внучок. Нехай буде пухом їй земля!

Померла в вікові коло 80 літ і похована в Хортиці. Землею з її могили притрусять і мене. Привезена в 1958 р. разом з Дніпровою водою.

Бабуся Єфимія, батькова мати, жила до смерті при нашій сім'ї. Померла в глибокій старості, маючи понад сто літ. Пам'ять заховала її вигляд. Високого зросту, трохи похилена, з костуром в руці, до останніх днів була рухлива і ходила досить скоро. Мала не цілком сиве довге волосся, вбиралася в темні сукні і хустки. Лице продовгувате, темно-жовтувате, з сухим довгуватим носом, губи стулені, а очі, заховані в зморшках, ще поблискували.

Мав я коло 5½ років, як бабуся померла, проте пам'ятаю певні випадки і моменти з перед двох літ раніш.

Од осені до весни бабуся жила в своїй невеликій теплій кімнаті, де стояло ліжко, стіл, лава, крісло і велика скриня, міцно окована, з величезним замком. На стінах – старинні ікони з лампадками. Коли бабусі не було, дітям до кімнати ходити заборонялось. З наступленням теплих днів весни збиралася бабуся надовго з дому і верталась восени.

Пішо сотні кілометрів, живлючись жертвами, ходила вона по святих містах в Києві, Почаєві і інших монастирях, знаних на Україні і за Україною.

Була також в Палестині. Разом з бабкою ходила група паломників. В такій подорожі не можна було купувати за гроші харчів. Молодші старались зароблять, а старі діставали в ім'я Боже.

* Очіпок по-польському "szótko" – Прим. авт.

З подорожі приносились різні пам'яткові речі.

Срібні перстені з синьою емаллю од св. Варвари – “щоб голова не боліла”, жолуді од св. Афанасія – “вельми добрі на зуби”, хрестики на шию кипарисові з Єрусалиму, срібляні з синьою емаллю і різані з коралу з Києва, пляшечки з св. водою з Почаєва, іконки з Козельщини на дереві, з Афону на полотні, дорогий ладан з Св. Землі. Різного цвіту свічки.

Діти діставали дещо з солодких південних овочів – фініки (daktyle), інжир (figi). Вирушаючи в подорож, бабуся мала на собі дві досить великі торби. В одній зміна білизни, рушник і сукня. В другій – менша торбинка з паперами, пам'ятками і грішми. То були записи і заплати в церквах і монастирях за померлих, хворих, поміч Божу в господарстві і т. д.

І так, вибираючись з дому, бабуся прощалась з домашніми, благословила дітей і внуків, прощалась з сусідами і йшла на чолі богомольців, підпираючись закривленою палицею.

Осіню всі ждали повороту бабусі з великим нетерпінням. Не гостинці були тому причиною, а оповідання: де була, що бачила. Цих оповідань вистачало на цілу зиму в довгі вечори.

Загострювали вони цікавість про різні краї і людей, про великі міста, моря, дивні дерева, пам'ятники, великі будівлі в Києві, Одесі, Царгороді. Про гори і пустині, різних звірів і птахів.

Тремтіли слухачі, очаровані оповіданнями про таємничий небесний огонь, який запалював на Великдень свічі в святині Гробу Божого в Єрусалимі, про печери Київської Лаври з гробами святих, про таємничу святиню в Вифлеємі, де родився Христос, а людина завмирала в безруху і молитві.

Мріялись в уяві далекі світи, незнані дива, народи, чужі краї і бажання все це колись побачить своїми очима. Підсвідомо тягло в світ...

Часом старенька цілими днями замикалась і до себе нікого не пускала. Якось прийшлося в такий день там всунуться. Вона сиділа перед відкритою скринцею і щось там перекладала, перебирала. Зараз же казала мені вийти і заперти двері.

Пам'ятаю смерть своєї бабусі. Вернулась раніше, ніж сподівалося. Була перетомлена і казала дати знати синам і дочці, аби з сім'ями скоріше приїхали. За тиждень були дядьки Василь та Іван і тітка Марфа з сім'ями. Приїхали також Зуби та мамина сестра з мужем і сином, Манжури-Ярмоленки, що жили близько од дядьків Василя та Івана. Бабуся більше лежала і відпочивала в той час, як звичайно після далекої подорожі. Тільки спала довго.

Коли зібрався весь рід, прийшла сама до столу, сіла на своє місце в почесному куткові під образами. Мало їла, мовчки оглядала дітей, внуків і правнуків. Кожному пильно приглядалась, часом усміхалась і порушала устами. Мовчки молилась.

Потім окремо балакала з старшими. А молодь і діти окремо збирались і, хочь одчували щось поважне, займувались своїми справами. Двоюрідні брати і сестри були всі старші од мене, тільки якась дівчинка, внучка дядька Василя, бігала за мною по подвір'ю та між деревами.

Потім перенесено скриню до більшої кімнати, тітка Марфа і мати вибирали, що там було, а старенька бабуся казала все розкладати на окремі місця і поділила на кожного. Децю дісталось синам, а більше – дочці і внучкам. Любила найбільше сестру Оксану і їй дала дорогі правдиві корали з золотими старинними монетами – дукатами червоного золота; цю дорогу пам'ятку колись сама дістала, як виходила за діда. Я його не знав, помер перед моїм народженням.

Приїхав священик, висповідав, причастив і помазав святою оливкою.

До останньої хвилини була бабуся притомна, говорила тихо. Її послання перенесено до великої кімнати, де спала останню ніч. Рано всі коло неї зібрались і по черзі підходили, ставали на коліна, а вона хрестила і благословила. Убрана була в приготовлене на смерть білизну, сукню і черевики. Панувала тиша. Рука протяглась за свічею, піднеслась голова, очі скерувались на ікони, вікно. Широко розкрились, оглянули присутніх своїх і чужих, поволі закрились. Назавжди...

Проводила покійницю велика громада людей, з плачем і жалем.

Померла легкою смертю, християнською, благочестивою. Без хвороб, що дай Боже кожному.

Брат Андрій. Вище середнього зросту, добре збудований, мускулярний, мав класичні риси лиця. Гарно викроєні уста, прямий гречеський ніс, карі очі, трохи в міру випуклі, чистий, високий лоб, малі прилягаючі вуха і гарне волосся, відбиваюче металом, “як воронове крило”. Лице продовгувате з висунутим трохи міцним підборіддям. Вуси носив трохи вниз, по-козачому. Мало і рідко спотикались обличчя такого приємного виразу, чистоти і ніжності, смуглявої, старої слонової кості окраски. Мій син Роман лицем дуже схожий на дядька.

Ще усмішка у Андрія була надзвичайно гарна. Кінчик носа незначно пригинався, на лиці творились маленькі вглиблення-ямки, між невеликими пухковатими губами показувались рівні білі зуби.

Одночасно чулась в тім обличчі сильна воля і непохитність. В молодих літах був типом степової краси. Мав малі руки з тонкими довгуватими пальцями і малі ступні. Посідав розлеглі заінтересовання, відомості з різних керунків. Мав гарну добрану бібліотеку, чимало картин – оригіналів знаних художників, з котрими знався і стрічався, як з літераторами і поетами. З фаху і науки електрик, умів виконати власноручно різні роботи, а особливо механічні. Мав кімнату-майстерню з інструментом слюсарським, токарню, столярським, малярським і плотницьким.

Займався з поводженням фотографією і хімією. Там знаходились апарати телеграфічні і телефонічні, котрі служили до шукання удосконалення. В часі виїздив до великих міст, вишукував і купував старинні, часто зіпсуті речі, котрі доводив до порядку, не жалюючи часу. Купував старовинні меблі, не жалюючи кошту, а траплялось шукати до комплекту якогось крісла або столика місяцями і роками кореспонденційно.

Андрій любив і умів гарно убиратись, платив доброму кравцеві дорого, умів також берегти в чистоті убрання і взуття. Взагалі в службі, праці і в мешканні був педантичний і вимагаючий од себе і оточення, підлеглих і домашніх.

Любив я брата (старшого на 13 літ) безмежно і без застереження. Як же було приємно в його кавалерськiм мешканні, з вигідною мебiллю, дорогими, з смаком підібраними килимами, картинами, книгозбірoм в густовнiм опрaвленнi.

Припоминаю, як привіз Андрій старовинну лампу-світильник і карманні часи, в яких не було вказівок, а в покришці три дірки з цифрами на години, мiнути і дні.

Обидві речі попсовані, лампа не світила, часи десятки літ хіба не ходили, а були занечищені і без пружини, та і коліщата не всі. Цілими вечорами не один місяць страчено на одчищення механізму, дороблення бракуючих деталей, терпеливе полірування оправи – і часи пішли з великою докладністю, а світильник-лампа з дорогого фарфору з срібною оправою, перероблена на нагрівання спиртом азбестової сітки, давала прекрасний матовий світ. Зробив власноручно Андрій три човни, легкі, міцні і вигідні, до риболовства на двох, під парус на одного і для 5–6 осіб на чотири весла для прогулок по Дніпру. Скільки пам'ятаю, Андрій завше щось робив або читав. А читав дуже багато. Пильно слідив за життям літературним і громадським, близько держався революційного руху, належав до Української соціал-демократичної партії.

Після смерті батька був фактичним головою сім'ї, а для мене недосягаємим авторитетом і прикладом.

Сестри. Ксенія, або Оксана. Зросту невеликого, рухлива, мала карі очі, тонкий форемний носик, темні брови і коси, поважна і дуже працьовита. Завжди кимсь опікувалась. Вона і мене виносила і виняньчила, як говориться, не давала і пилинці упасти на дитину. Освіту мала невелику, потрібну для господині в тих далеких временах. Проте любила читати, а в старшiм віковi не раз в куточку присиджувала з книжкою до ранку. Була молодша од Андрія на два роки, а старша од мене на 11 літ.

Маючи 18 літ, вийшла заміж за Наума Степановича Гапоненка, доброго господаря в Верхньодніпровську. Знаменита і ошадна господиня, Оксана завше мала немалий гріш, а Наум Степанович, опікуючись полем, кіньми і рільничим знаряддям, не вмiщувався в домашні і фінансові операції дружини і на тому добре виходив.

Не була Оксана скупа, навпаки, приходила завше з поміччю там, де ця поміч була потрібна, а ця жертвенність трималася до старості.

Мала Оксана трьох синів – Петра, Олександра і Гавриїла. Виростали хлопці в тяжких часах недостатку і голоду на Україні. Позбавлені господарства, а навіть останньої корови, зосталася їм хатина та невеликий ґрунт з парою дерев.

Коли мала мисочка муки коштувала 10 рублів, Наум заробляв, як звичайний робітник, 50 рублів. Життя було голодне і тяжке. Поля пильнувались гостро, за зривання або збирання колосків грозила кара смерті. Люди умирали масово. Колективізація коштувала Україні 6 000 000 людського життя. Оксана, одначе, сім'ю зберегла. Мало того, дала освіту, вивела в люди. Велике значення мала її глибока релігійність, спадщина по бабусі і батькові, та велика сила волі і енергії в малім тілі. В кінці життя, по смерті мужа, Оксана продала подвір'я, поділила гроші між

синами, допомогла двом старшим інженерам побудувати свої доми, а потім була бажаним гостем у синів і молодшої сестри Галі, поважана і улюблена "тютя Саня" Галиних дочок.

Спокійну старість Оксани тяжко ударило нещастя... На 78 році зламала вона ногу, лежала в ліжку і, що найгірше, – осліпла. Померла тихо літом 1965 року на 80-му році і похована по християнському звичаю разом з матір'ю і сестрою Любою.

Люба. Старша за мене на 6 років. Між нами найніжніша, веселої вдачі, радісної натури. Люба мала великі сірі очі, малесенькі повнுவаті уста, темні-блондчи попелясті коси, ніжне, біле, продовгувате обличчя з гарним, трохи піднесеним до кінця носом. Середнього зросту, видавалася вищою, була гнучка як лозина, здавалося, готова переламатися в поясі. Не була вона створена на господиню, зате мала дар до мережання, вишивок, в'язання коронок. Уміла ходити коло квітів, як мало хто. Всі її дуже любили за веселу вдачу, за спів низьким ніжним альтом. Ми з Андрієм ходили в артистично вишитих сорочках, а мережані і вишиті шовком рушники над іконами і вікнами красили цілий дім.

Вийшла Люба заміж дуже рано, в 16 літ, а її муж мав 18. Власне, як кінчив комерческу школу. Щоправда, Полікарп Григорович, хоть молодий, мав гарні чорні вуса і атлетичну будову (Раніше дядько Федір возив сина, що мав 17 років, до архієрея з проською про дозвіл на вінчання. Архієрей, побачивши кремезного хлопця під вусом, одразу дав дозвіл і благословив).

Полікарп Григорович Войтенко дійсно був мужчиною на 100%. Високий, широкораменний, повновидий, рум'яний, з великими карими очима з довгими рисицями, густими чорними бровами, форемним носом і малим ротом. Як кажда сильна фізично людина, був лагідний і добродушний. Не курих тютюну, не пив горілки, хотя ж завше Люба мала запас хороших наливков для гостей.

Обоє Войтенки завше були радісні, веселі, а до того посідали запас гумористичних, незлобливих оповідань. Відпочивалось у їх в безжурній лагідній атмосфері серед квітів, в убраному з почуттям красоти мешканні. Полікарп і грав добре. Обоє любили потанцювати, а мені тоді грать. Кохалися міцно, дітки їм родилися здорові, а Люба, маючи ніжну будову, переносила родові болі дуже легко. Було їх четверо: Іван, Віра, Анатоль і Віктор.

Полікарп працював в кредитовім банкові в Хортиці, – як і Кічкас, старій німецькій колонії. Тут містечко було значно більше, мало кілька заводів машин рільничих, металургійних, парові млини, середню школу, волосну управу, суд і дві школи початкові.

Фабричного люду тут жило коло 3000.

Жилось Войтенкам добре, стосунки були гарні, зичливі.

Платня в банкові солідна, крім Полікарпа, всі працівники були німці-меноніти. Кічкас хоть і менший Хортиці, був багатший, бо жили в ньому хазяїни всіх хортицьких і місцевих фабрик і заводів.

Прийшла війна 1914–1918 р., потім революція, голод, хвороби і звели в моголу Полікарпа, Любу і сина їх найстаршого Івана. Віктор поліг в боях в 1943 році. Зосталось двоє – Віра і Анатолій. Про це докладніше напишу потім.

Анна-Галя. Наймолодша з нас, родилась в 1900 році, саме перед смертю бабусі. Народження Галі в'язалось з поважною хворобою матері, а через те новонароджену дитину якось уважали за небажану. Позбавлена молока матері, дитина теж довгий час хворувала на живіт і плакала. Власне, тоді моя заздрість змінилась на жалість, а трохи пізніше перейшла в опікування малою сестричкою. Опікун з мене був вимагаючий, не завше толеранційний, одначе являвся заступником і ніколи нікому не дозволяв Галю кривдить.

Удалася Галя виглядом в Авраменків, децо взяла од бабки. Сягаючи пам'яттю шістдесят літ назад, припоминаю худе дівчатко з великими сіро-зеленими очима "як у жаби", довгастим носом. Було моїм сателітом послушним, наслідуючим всі мої починання. Товаришило на Дніпро з вудочкою, по нетрях, проваллях і скелях, де я збирав яечка різних птахів до колекції, в степу і на лугах, довлячи метеликів.

Коли мені пройшлось вирушати з дому в світ, Галя вийшла з моєї опіки, проходила перелом, дозрівала. Висока, костиста, з дуже великими очима, темними гарними бровами та буйними чорними косами до пояса, довгонога, в темно-зеленій шкільній суконці.

А по чотирьох літах це була гарно розвинена дівчина, міцної будови, трохи несміла. Лице зарум'янилось, поповніло, худенькі рамена закруглились, ніс зробився ніби коротший, гарний, губи поповнішали, очі набрали нового виразу – світилась в них велика доброта. Міцнувате підборіддя свідчило про становчість і волю. Коси сягали нижче пояса. Новостю був гарний сильний голос сопрано.

Заміж вийшла Галя, маючи 21 рік, по смерті Андрія. Муж її, Володимир Петрович Попов, – всебічно здібний механік. Працював під рукою Андрія. Дуже зарадний, беззавітно відданий сім'ї, людина великої доброти, Володимир Петрович був взірцевим мужем і батьком.

Після смерті Люби і її сина Івана Попови опікувалися сиротами в найтяжчій голодній часі, дали можливість їм учитись і добути фах.

Шанував Володимир Галю міцно, жили вони дружно, в великій згоді, при незамітній зовнішній перевазі Галі. Я знав Попових з молодих літ, а пам'ятав тільки сестер і брата. Володимир був молодший од мене на 2–3 роки. Коли брат Олексій був високий і сильний, а сестри теж виділялись ростом і міцною будовою, то Володимир являвся тишем могутності. Зріст понад 190 см, вага 125 кг, шия 56 см. В молодих літах мало хто міг рівнятись з ним силою. Збудований так, що не видавався дуже високим чи широким, пропорційно до ваги і росту.

Галя і Володимир були музикальні, гарно співали, переплітаючи сопрано з сильним тенором, металевим і приємним.

Коли в 1956 році прийшлось поїхати після 40-літньої розлуки, Галя мала три дочки; дві мали вищу освіту, титул інженера, а були замужем за військовими лікарями високого рангу, а звались Галя і Валя. Наймолодша 16-літня Людмила училась в середній школі. Тепер є лікарем-стоматологом, по чоловікові художникові Орленко.

Рівноправним членом нашої сім'ї був син тітки Марфи **Сергій**. Зоставшись вдовою по смерті чоловіка Матвія Лобка, тітка вийшла другий раз заміж, коли

Сергієві було 5 років. Другий муж звався Ілля Хмара. При родах дочки тітка померла, а Сергій став жити у нас. Був одних літ з Любою. Подібний до своєї матері, Сергій одночасно був подібний і до нашого батька, як Галя подібна до тітки Марфи. Ця схожість витворила взаємні близькі стосунки між сім'ями Попових і Лобків і дивним припадком послужила далеко пізніше до зв'язку мого з сестрами.

Мав Сергій братів батька і свою бабку в Запорожжі-Кам'янським, де знаходився великий металургійний завод, в якому працювало 15–18 000 людей. Стара "Лобчиха" там мала дужий гандель товарів колоніальних. Сама оселя звалась селом з 40 000 населенням.

Тепер це великий металургійний осередок. Зветься Дніпродзержинськом, а має понад 300 000 людності.

Коли Сергій мав літ 13–14, бабка забрала його до себе і оддала в школу, де учили всякого ремесла. Коло 1912 року Сергій працював в модельярні, добре заробляв, одружився і з молодією жінкою приїхав до нас в гості. Після того побачив я Сергія в 1956 році – через 44–45 літ. Веселий, рухливий, музикальний, з гарним голосом, багато літ брав уділ в концертах, виставах драматичних і операх, а став широко знаним майстром бандур на всю Україну. Він був основником гуртка бандуристів, що пізніше дістала почесний ранг Заслуженої капели бандуристів республіки.

Керівником капели був заслужений артист республіки Михайло Лобко, син Сергія, що одночасно був директором музичної школи. Перевищив він батька грою і голосом. Єлизавета Сергіївна також мала поважні сценічні здібності.

Коло 1924 р. я нав'язав зв'язок з своїми рідними. Узнав про смерть Андрія, Полікарпа, трагедію Люби. Ще жила моя матінка. Дістав од Галі фотографію з сином, що скоро помер, з мужем, маленьких Галі і Валі. Дістав листи од Ксені і Люби. Потім ще лист, щоб не писати, бо це може потягти за собою тяжкі наслідки. Зв'язок зірвався.

Доходили чутки про страшливий голод на Україні, хвороби, смерть мільйонів. Війна і півторарічна совітська окупація потвердили ті страшні чутки. Будучи на оці органів НКВД, не міг думати про поїздку на Україну. Знову страшлива війна 1941–1945 рр. і кошмар окупації німецької ще менше залишили надію когось побачити з рідних.

Не легко жилося і в перші роки після війни. Розбитий край, в руїнах спалені міста, брак людей, маса праці при злиденній платні – все це одбивалось на нашій сім'ї і психіці. Найгіршим було внутрішня напруженість і боротьба політична та збройна.

В лісах і на селах довго трималися ватаги, побороючі починання нового, соціалістичного устрою. Гинуло в братобойчих змаганнях тисячі людей, тисячі вивозилось до концентраційних лагерів на схід, десь над Волгу, в Сибір, тундри Заполяр'я.

Жилось під страхом, в голоді і недостатку. Організований на взірець НКВД Уряд безпеки, маючи широкі управлення, заповнив в'язниці, де попадало і гинуло багато невинних в умовах стосованих гестапо чи НКВД. До УБ попало багато

темного елементу, котрий надуживав своєї влади, тримаючись правила “Краще сотню невинних знищить, ніж одного винного помилувати”. Скрізь крутилися шпигуни і донощики. Фактично влада була в руках росіян, а вони нікому не вірили, всіх мали в підозрінні. Мірою політичного терору свідчить факт – арешт чоловік польських комуністів, як Владислав Чомулка, Мар’ян Спихальський і багато інших. По 5–6 років сиділи вони в в’язниці.

Ще в початку війни я поставив перед собою завдання: всіма силами захвати життя сім’ї і своє. Способом до цього уважав працю і не в’язання з політикою. Не вірив словам, дивиться і розважає діла, бути обережним.

З часом трохи полегшало. Життя наладжувалося. Платня збільшилась, службово висунувся наперед і по 10 літах зайняв солідну посаду керівника районного дорожнього уряду в Ломжі над Нарвою. Дороги були знищені, дерев’яні мости воєнного часу кінчали свій вік, а рух з року на рік збільшувався і вимагав напруження всіх сил, щоб удержати 560 кілометрів шляхів в трьох повітах в можливим стані і забезпечити перед остаточним знищенням.

Варунки були тяжкі, район був на останнім 8 місті в Білосточизні. Не було часу на читання чогось, крім неділі. Виписували тоді журнали “Огонёк”, “Крокодил” і “Правду”. В літі 1955 року приніс я “Огонёк” і “Крокодил” додому, а на третій день, в неділю, почав переглядати.

Кинулася в очі стаття “После гудка”. Велика широка ріка. При березі з човна трое здоровенних рибалок з вудками, один далі на березі. На другім боці височенні заводські труби, зариси громад мартеновських печей, а ближче – масивна будова і трохи нижча труба.

“Водокачка!” – вирвалося мимоволі... Пізнаю Запоріжжя-Кам’янське! Поспішно перекидаю листи-ілюстрації: охотники з собаками сидять, оддыхають, на криші з довгим кием молодий чоловік ганяє голубів, біля дому на стільцях сивий чоловік і молодий парубок в вишитих сорочках грають на бандурах, а в одчине-ну хвіртку в високім паркані заглядають діти. Гарячково читаю, як одпочивають в вільнім часі “після гудка” працівники металургійного заводу в Дніпродзержинську, колишньому Запоріжжі-Кам’янському!!!

Сивий бандурист, знакомитий модельщик і славний майстер бандур Сергій Матвійович Лобко з своїм учнем! Адреса, вулиця, номер дому. 45 літ розлуки! Закрилися очі, набігли сльозами, і серце завмерло на хвилю. Встали як живі картини далекого минулого, і опанувало непереможне бажання поїхати в рідний край, оглянуть знайомі міста, побути, помолитися на могилах своїх найближчих, кинуть оком на степи і Дніпро.

Написав зараз же Сергієві. Повідомив про себе і закликав, аби написав якнай-скоріше, що йому відомо про судьбу моїх найближчих, чи хто живе і де, про себе і свою сім’ю.

Через місяць мав відповідь. В конверті лист Сергія і другий з розлитими плямами – слідами сліз од Галі. Приїхала вона, викликана телеграмою, і разом писали. Жила в Запоріжжі з сім’єю. Жила і Оксана, і всі її сини. Жили Віра і Анатолій Войтенки. Поліг в боях Віктор.

Прийшов 1956 рік, приніс зміни на краще в Польщі і на Україні. Не стало НКВД і УБ. Осінню я обнімав коханих сестер, Сергія, численних племінників і племінниць. Багато було радості, сліз, споминів та споминів!

В 1958 знову одвідав рідні міста і коханих своїх сестер з сім'ями. Тим разом з Романом. Показав йому край дідів і прадідів, грасу Києва, степу, Хортицю з суворими берегами-скелями, величну будову Запори-греблі на Дніпрі в Кічкасі, а головне – трудящу людську масу, щиру, працьовиту, одверту, без хитрості і підступу, терпеливу, а ще з слідами заляканості і настороження.

Побут на Україні глибоко вплинув на Романа з його вразливою нервовою натурою. Зоставив незатертий слід, не зовсім здоровий при нашій дійсності, оточенні та нетолеранції, вимагаючих певної осторожності в слові і захованні.

Мрію ще раз поїхати і, може, востаннє глянуть на рідні місця, на цей раз з дружиною.

Дитинство. Родився я в м. Верхньодніпровську 22 лютого 1893 року.

Ріс здоровою дитиною, був рухливим, непосидючим, з лица дуже подібний до матері. Може, через те в сім'ї уважався пестунчиком.

При народженні мав на руках і ногах при мизинцях малесенькі м'які приростки з мікроскопічними нігтиками. Разом 24 пальці!

Зразу хотіли їх подрізати, та священник заборонив, кажучи: "То од Бога дано, хай остається. Це знак, що дитина буде щаслива!" Так ті пальчики і zostались. До старости доносив два, на правій руці і на правій нозі. Дитинство пам'ятаю досить добре, а навіть сьогодні споминаються приятелі-колежки, їх імена і прозвища.

Припоминаються спільні виправи в луги, яри, чагарі і... чужі сади. Любив ігри і спільні забави, готовий бігати од ранку до ночі, причиняючи клопотів своїй опікунці Ксені.

Читати навчився рано і то по-російському і церковнослов'янському, ще перед школою. Часто, коли приходило свято чи неділя, мати з батьком сідали за стіл, я ставав на коліна і читав щось божественного з псалмів царя Давида, життя святих. Читати треба було голосно, виразно, протягуючи по-церковному, часом "з слюзою".

Родителі слухали, зітхали, часом поправляли щось. А я був далекий од читаного... Завше нагородою були поцілунки, щось солодке, смачне, одначе, вилітав надвір кулею і мчався там, де чувся сміх і крик колежків. Такі читання на колінах не йшли в голову, ні глибина, ні тема, бо це було понад моїм поняттям і зацікавленням дитячого віку.

Наука. Початки. В 6 літ запровадили мене до школи. Пошито чобітки, кожухок, куплено зошити, дошку з чорного аспіду, грифель, буквар, гарну торбинку. Школа мала три відділи і одного вчителя Афанасія Арехтовича Сокола, літ 25-26. В великій кімнаті стало вглибину три колони парт для учнів 1-го, 2-го і 3-го року.

Школа була типу церковно-приходського, положена досить далеко. В перших тижнях мене одпроваджувала Люба, вертався з іншими учнями. Пізніше ходив до школи і назад самостійно.

Сокіл, певно, учився в бурсі, де науку і мудрість вбивано і поглиблювано лозою. Щоправда, лози в школі не уживалось, проте кари були докучливі, численні, болючі, деколи і небезпечні для здоров'я.

Ото приклади. Стань на колінах: лицем до учнів, носом в куток, на горохові, на кусочках солі, на рубцеві парти. Биття лінійкою по долоні, часом рукою по лиці, а при лекції співу камертоном по голові. Часто кари були получені: биття і на коліна. Майже половина учнів щодень стояли на колінах, розтикані по кутках, перед партами і на партах, решта під страхом слухали, що говорить учитель, або писали.

Таке навчання мені дуже не сподобалось. Батько наказував, щоб учителя шанувати, слухатись, кару зносить терпеливо і не жалітись.

Щотижня Соколові приносилась паляниця хліба, добрий кусок сала, ковбаса. Власне, він недавно одружився, платню доставав малу, був бідний. Може, через те і не сміявся ніколи.

Старався як міг, щоб не бути караним, проте бувало – часами попадало по долоні лінійкою і на колінах постояти. Не скаржився вдома, а учителя не любив. Якось під час співу Сокіл лютував. Спів не удавався, камертон ходив по головах, смичок по щоках. На солі і горохові на колінах стояли плачучи діти. Щось мене підштрикнуло якось виявити протест. І ото в моменті, як Сокіл одвернувся на бік, я вивернув в очах віка і зробив страшне скривлене лице. Спів урвався, всі дивились на мене зі страхом і цікавістю – що тепер буде?

Дістав камертоном по голові, за вуха потягнутий в куток на горох. Боліло сильно, а ще сильніше опанувала злість.

Додому прийшов з надірваним скривавленим вухом і гулею на голові. Освідчив категорично, що до школи більше не піду. Своє постановлення підкріпив розбиттям дошки, зламанням грифеля і знищенням книжки. Учитель ставить на коліна, б'є, тягає за волосся і вуха! Не піду!

Була у батька поважна розмова з Соколом. В школі стало значно легше, та туди я не вернувся. Небагато і навчився там за два роки.

Прийшов по скінченні учительської семінарії Олексій Полинко, син добрих знайомих батьків. В тих часах повіяв новий, свіжий, здоровий вітер. В минуле одійшли бурси з різками. По селах почали будуватись школи з поширеною програмою науки, з чотирма-п'ятьома роками навчання, з 2–4 учителями, без тілесних кар. Платню учителів збільшено на 50–60%.

Олексій Полинко, милий і добрий педагог, взяв мене в свою опіку і почав приготувлять до середньої школи. Старший на якихось 9–10 років, був одночасно як будь-то і приятелем.

Учив любить природу, її красу, пізнавать життя звірят, птахів, метеликів, бджіл, мурав'їв, жучків. Легко і охоче з ним училося, одкривались нові горизонти і заінтересування.

З великою радістю спіткано вдома моє вступлення до прогімназії, – 6-класової середньої (неповної) школи – і то, до другого класу.

Видно, мав я здібності, коли за 11 місяців проробив програму трьох класів! Це було несподіванкою і для батьків, і для сестер. Тільки коханий Олекса був певний свого учня.

В сірім учнівським убранні, підперезаний лакованим чорним поясом з блискучою бляхою, на картузі срібляний значок школи – схрещені пальмові листочки з буквами “ВП”, – крутився новоприйнятий учень перед дзеркалом, а сестри дивились збоку на малого брата, також як в дзеркало, матінка витирала щасливі сльози. Батько щедро подякував Олексієві. Приятелі якось з пошаною почали до мене ставитись. Притихли і присмирніли, аж дивно було бачить ту зміну, бо нова переміна в відношенні до приятелів зоставалась без перемін.

Край, життя, люди

До літ 14 жив я в місті Верхньодніпровську, на передмісті Литвинівка. Саме місто повітове, невелике, з 5–6-тисячним населенням. 95% становили українці, решта – жида, що держали в руках торгівлю, промишляли деревом, мали 2 лісопильні фабрики і великий паровий млин.

Решта – росіяни, переважно урядовці. Дерево в великій масі допливало Дніпром, а йшло з Білорусії. Білоруси частиною поселились над Дніпром, найшли собі працю при тартаках, з часом цілком українізувались. Звали їх литвинами, а околицю Литвинівкою. З Білорусії приїхали і Лобки. Пам’ятаю понад столітнього діда Лобка, бувшого вояка часів наполеонівських воєн 1812–1814 р. Огромний дідуган з зовсім лисою головою сидів, грівся на сонці та розказував про далекі часи, великі морози і сніги, що набивалися в коротенькі чоботи.

Це все, що мені малому запам’яталось. За його внука Матвія вийшла заміж батькова сестра Марфа.

На Дніпрі була пристань, кругом неї гарний, переважно дубовий ліс. Пам’ятаю величезні осокори, груші, густу ліщину, старі верби. Частини лісу звались: липова, грушівка, діброва.

За Дніпром була Полтавщина. Поромом приїжджали полтавці-тогбочани, щось продавали чи купували. Чогось литвинівці звали їх куркулями, а жида мазепами!

Полтавчани, спокійні і солідні люди, часто являлись жертвою жидівського обдурювання, і то при допомозі литвинівців. В таких випадках були клієнтами батька, котрий, не жалюючи часу, помагав найти справедливість. Жида батька поважали і трохи остерігались.

Взагалі населення міста в 70% були хлібороби на 5–20 десятинах. Великих маєтків було в повіті небагато, а середніх – 30–100 десятин – досить багато. Деякі маєтки мали і по кілька тисяч десятин, а навкруги бувші кріпаки сиділи на 3–5 десятинах і жили в недостатку.

Дальше на південь од Дніпра – хлібороби більше заможні, а управа землі краща. Велику роль в господарствах одіграли німецькі колоністи, де праця на землі була поставлена на дуже високий рівень. Їм належать фабрики, в котрих робляться рільничі машини, показали також п’ятипольну систему. Німці научили користатись з науки і культурного життя. Перші колоністи прибули на запорозькі землі в кінці XVIII віку – і це меноніти, подібні де в чім до баптистів. Мають

дом молитви, де читає Біблію вибраний часово пастор. Люди працьовиті, справедливі, неп'ющі, прекрасні сусіди. Не признають війни і зброї. В військові повнять службу санітарів або охорону державних лісів. Такою колонією був Кічкас – осередок німців на цілу Росію. Тут німці вперше оселились. З часом повсталала на другім боці Дніпра водолічбниця-курорт Олександробад, а в одлеглості двох кілометрів – шпиталь для психічно і нервовохворих “Бетанія”. Обидва об'єкти побудовано за найдосконалішими закордонними досягненнями, в оточенні природних парків з розпланованими доріжками, квітниками, лавками, альтанками.

В двох кілометрах од Кічкаса лежала друга німецька колонія – Хортиця, значно більша. Тут поміщалась волость, центральна школа, добре поставлена, з програмою, вищою од шкіл народних при інших волостях.

Учениці привчались різним господарським працям, учні набували всякого ремесла. Загальний рівень наук відповідав семилітці.

В Кічкасі і Хортиці знаходились фабрики різних рільничих машин, котрі обслуговували свої і далекі терени. Працювали тут фахівці високої кваліфікації, становлячи більшість населення. Заробітки були високі, в залежності од кваліфікації, од 100 до 200 рублів в золоті. Коли платня урядовця середньо виносила 60 рублів, а мало хто діставав 100, свідчить це, що німці високо і справедливо платили за труд! І треба додати, що між фахівцями-робітниками був чималий процент людей талановитих, культурних, з немалою освітою.

Мільйонери-фабриканти не жаліли грошей на розвій культурного життя, спорту, екскурсій. При фабриках були построєні театральні поміщення, де одбувались вистави, концерти, танцювальні вечори.

Тут не було різниці між робітником й господарем, як і при спортових змаганнях. В фабричних поміщеннях часто рядом з токарем чи слюсарем при сталках працювали молоді інженери, сини хазяїна – і на тих самих умовах. Нічим, крім, може, чистішого комбінезону, ці інженери-практиканти не вирізнялись. Тому на німецьких фабриках не було п'яниць, зрештою, їх і не держали.

Колоністи-рільники мали чимало землі; хто мав 60 десятин і вище, звався хазяїном, хто менше – співхазяїном. Німець-рільник широко уживав всякого роду машин чи то до рослин зернових, чи до викопових. Працював поруч з найнятими на сезон (строкові) робітниками. В час праці різнився тим, що на ногах мав дерев'яні ходаки. Робітників кормив і платив добре, хотя ж праці вимагав, як од себе, тяжкої, щоправда, не од сонця до сонця, а 10 годин.

Потяговою робочою силою були коні сильної тяжкої будови – *ардени*, називали їх также бельгійськими.

Корови доброї породи тримались переважно для своїх потреб, як і свині – англійські йоркшири. Так само різна птиця, виборова і породиста. В садах росли всякого роду високої якості плоди, а на огородах – прекрасні овочі. В очі кидалось мало квітів. Тільки при домах-двірцях фабрикантів-мільйонерів цвіли килимами чудові квіти, росли цілі гайки різноцвітної сирені і розкішні кущі роз.

На полях німці сіяли чимало кормової кукурудзи, переважно для годівлі свиней, трохи соняшників, щоб мати свою олію, також кормові рослини для бидла і коней.

Спосіб господарювання перейняли широко автохтони-українці. Тільки коней-арденів заступали воли круторогої сірої черкаської породи, сілось чимало баштанів та провадилась торгівля овець. Німці цим не займались.

Підставовим товаром до збуття було збіжжя і борошно. Сотні тисяч пудів йшло Дніпром за границю.

В Кічкасі і Хортиці працювали великі парові млини, продукуючі борошно високої якості. Високі урожаї всякої рослини дає степовий чорнозем. Тяжкий в непогоду до всякої їзди, а весною до орання, чорнозем степу літом робиться твердий і вигідний до транспорту возами збіжжя, їзди без дороги легкими тачанками, пішої комунікації і велосипедом.

Степ. Овіяний історичною минувшиною, оспіваний в піснях і поезії, в музичних утворах, в картинах знаменитих митців, притягав од найдавніших часів увагу тисяч і тисяч людей.

Цим степом, Диким Полем, йшли з азіатських просторів в Європу народи, зоставляючи по собі сліди-пам'ятки. Насипані могили над помершими значними людьми. На могилах стояли камінні, обтесані невірними руками надгробки, припоминаючі людину. Звалися вони *баби*.

Стояли могили од самого Чорного моря по обох сторонах Дніпра, як дороговкази-маяки на всю широкість Дикого Поля.

Пізніше, за козацької доби, на могилах вартували пікети (бакети), виглядаючи пильно появлення татарських загонів в степу.

В разі тривоги на могилах запалювались смоляні бочки, котрі ставились на легких вежах з дерева. Там же сидів і сторожовий вартівник. Забачивши дим, сусідні бекети запалювали свої бочки, а за кілька годин на сотні кілометрів наступав спалах. Одні ховались з добутком в ліси, печери, до замків, другі збирались спотикать непрощених гостей. Було колись!..

Розкопували могили люди науки, знаходили великі скарби, кістяки похованих мерців, всяку зброю, різні вояцькі речі, глиняні, срібні, а часом і золоті начиння. Ці знахідки дозволяли одкривать загадки історії про минувшину, хто тут жив, чим займався, з ким був пов'язаний в сусідських стосунках.

Скіфи-анти, сармати, чорні клобуки, готи, печеніги, половці, татари. Десь з за Уралу пройшли Диким Полем венгерці і осіли на Дунаї.

Як виглядає степ? Чудово описав його несмертний наш Гоголь, польський великий письменник Сенкевич, багато інших знакомих майстрів слова. В образах, картинах показали степову красу Коссака, Брандта, Куїнджі, Маковський і інші знакомиті майстри мистецтва. Переважно ці картини чи описання показують степ, вкритий буйною травою, квітами, хвилюючою срібною тирсою.

Не можу і не зумію написати про степ, як би хотілось. Попробую показати його в різні пори року, як пам'ятаю.

Весна.

В кінці лютого з півдня дихнув теплий вітер, сонце починає пригрівати. Перші дні березня викликають ніжну травичку на пригрітих горбках, а одночасно виглядає білий квіт шафрану-просфєрену під пролісками. Шафран має корінь-

цибульку в сіточках-сорочечках ясно-коричневого цвіту. Під цими сіточками сочиста біла паляничка, дуже смачна, солодка! Ще день-два теплого вітру і сонця зганяють сніги, степ оживає. Спішать виглянуть на світ Божий тюльпани, іриси, голубі рясочки. Задзвонив високо під небом, оголосив гімн весні жайворонок. Загомоніли струмки по балках, покрили водою степові озера, позливались в річки і побігли будить батька Дніпра.

Засвистіли ховрашки, протер заспані очі байбак і теж задоволено свиснув після довгого зимового сну. Погрівся на сонці і поліз в нору доспати ще трохи. Це запобігливий господар, – зерна з минулого року має ще немалий запас! Прилетіли, забігали, заклопотали шпаки, виблискуючи весіннім металевим полиском убрання. З півдня потяглися громади, шнури, трикутники різної птиці, оживили, наповнили криком землю, води і ліси!

Літо.

Сонце чим даліше пригріває міцніше. Пожовкло, налилось збіжжя, не видно в степу квітів. По горбах присохла, посіріла трава, тільки тирса порушує білими косами в непомітнім рухові гарячого повітря.

Отари і череди перебувають щораз даліше і держаться ближче води. Далеко на горизонті (обрії) ходять хвилі повітря, а над ними марево дерев, трави – фата моргана!

“Святий Петро насе віці”, – говорили старі люди. Ті хвилі дійсно подібні до руху отари овець.

В гарячій степу тихо, малолюдно. По баштанах при куренях – діди-сторожі. Бережуть кавуни, дині, огірки, кабаки од птиці. Люди можуть всім користатись, діди раді почастиувать кожного, щоб в самоті побалакать.

В сухій траві життя йде своїм правом. Ось малесенька сіра курочка-перепілка пробирається між стеблом. За нею точаться кругленькі малюсінькі сірі м'ячики. В повітрі гострий крик смерті! Завмерла перепілка, скам'яніли, злились з землею кільканадцять її діток... Непомітні вони в натуральнім замаскуванні. Пролетів кібець, пронеслась смерть над дрібними пташиними і звіринками. Найменше порушення не убереже од гострих кігтів і всевидючих очей малого хижака!

Цим разом минуло лихо, по-своєму одізвились перепілка і повела десь в просо струмочок оживших дітей.

Появляється тінь над завмерлим гарячим степом. Робе круги щонижчі і падає в якесь провалля чи байрак.

Не пройде кільканадцять хвилин, як в той байрак злетиться ціла громада шулік (каня). Це санітари степу.

Перший побачив лежачу тварину. Жива чи мертва? Ще придивився і переконався, що мертва, кинувся вниз – має чим поживитись. Інші шуліки за десятки кілометрів спостережуть характерний рух першого вниз і злетяться, певні, що буде щось і для них з'їсти.

Небагато часу пройде, як з падлини зостануться самі кості. А ще за день-два будуть блищать одполіровані найдокладніше, без атому м'яса, жил і жиру. Муравки візьмуть своє.

Проїде віз часом. По конях зостанеться гній. Одразу там впадуть чорні жуки. Великі це труженики! Нароблять вони круглих, досить великих кульок і починають котити в різні сторони, далеко од дороги. Один спереду на себе, другий попихає. Виберуть підходяще місто і починають вигрібати досить глибоку норку. Працюють при тім на зміну, послуговуючись твердою роговою пластинкою з зубцями над ротом.

В готову дірку впихають кульку, загрибають, маскують і летять робити другу порцію. Спішать, щоб інші не розтягли. Пізніше всередині кульки виросте потімок, забезпечений харчами на потрібний час.

Де трава низька, рано можна побачити росу на густій сітці павутиння, в формі широкої лійки. Дірка цієї лійки глибоко входить в землю. Спішить десь працюючий жук, не спостережеться, звалиться в лійку, вигрібається, трясє павутиною.

З дірки вискакує великий павук-тарантул, вбиває в нещасного жука міцні щелепи, убиває ядом. Висмокче свою здобич і викине геть за лійку порожній панцир. Павутиння липне до всього, що впаде: комаха, муха, бджола. Всі стають поживленням чатуючого хижака.

Для людини тарантул також небезпечний! Пам'ятаю, як був малим хлопцем 4–5 літ, вечором прибігла з плачем моя опікунка Оксана.

Вийшла босо на толоку і укусив її в великий палець павук. Піднялась тривога, послали по “знаючого” діда Лушпія. Палець був напухший, червоний. З страху чи болю плакала Оксана. Дід прибув дуже скоро, оглянув палець, перев'язав рушниками ноги вище ступені і під коліном, теплою водою з зіллям, що приніс з собою, промив ранку, трохи ще надрізав, перехрестився і почав висмоктувати та спльовувати кров'ю. Щось при тім мурмотів – “шептав”.

Потім промив ще раз ранку виваром, зав'язав полотняним шматом. Заявив, що все гаразд, а треба промивати одваром ранку яких два дні. Добре під'ївши і підпивши, одержав гонорару два срібних карбованці: “Будуть нові штани!”

Дід Лушпій запав назавше в пам'ять. Велика, як макітра, і цілком лиса голова, малі, близько посаджені очі, великий довгий ніс, широкий на трохи піднесенім кінці, брови як куці, вуси щетинясті, довгі, повне червоне лице. Завше чисто убраний, поважний, будив поважання, а у мене – цікавість і страх.

Ходив з грушевою палицею повагом, якби одміряв шаги. Завше в чумарці. Зимом в теплій, літом в легкій.

Рано другого дня Лушпій прийшов, змінений до невпізнання. Половина лица припухла, око як щілина, рот перекошений, сивий вус стирчить наперед угору!

Оказалось, що в куточку рота мав дід ранку – заїду. Там попала частинка яду і так його обрядила!

Достав на промивання пляшку горілки, немалий кусок сала, паляницю хліба, часнику і карбованця: “Буде і на жилетку!”

Подякував і пішов прямо в садок. Там, під грушею, прослав на траві чумарку, поставив пляшку, сало, хліб і часник, пошукав чогось в кишені, а вгляdivши мене здалека, казав принести ножа. Потім приглядавсь, як дід лічивсь. Попи-

вав він з пляшки, робив рухи щоками, як би полоскав і ковтав: “І внутренності потрібують!”

Коли пляшка була порожня, хліба і сала зосталось мало, а головка часнику зникла, дід поклався відпочивать.

Був дід ще раз. Обдивився ногу, дістав свою порцію ліків і знову пішов під грушу. Цим разом за ним не ходив. Лице йому одпухло – видно, допомогло полоскання, Оксані допомогло його лікування.

Колись зайшов далеко в степ, де не ходила ніяка скотина, а росте багато колючих великих будяків. Було навкруги глибоке провалля з завше холодною водою в криниці. З трудом вибравшись нагору од криниці, здалось мені, ніби заєць швидко побіг між бур'яном. В тім місті, де повинен був лежать заєць, був витоптаний бур'ян, якби коло широке на два метра і біле од “гуано”. В середині вигребена ямка, примітивно прикрита травою. Це гніздо *стрепета* – степового струся. Це дуже чутка і острожна птиця з сильними ногами бігуна. Живе в парі, не збирається в громади, як побратимчі дрофи, значно менший. Під бородою має звисаючі сережки. Коли висиджуються молоді, одне стоїть на сторожі, а друге властиво бігає навколо і зоставляє сліди.

Розказував старий дід Лисенко, що од молодого віку до старості був підпаском і личманом при вівцях, чимало цікавого, чого за моїх часів не траплялось. Гарно грав на сопілці.

Водився в степу великий гад *полоз*. Був довгий, понад три кроки. Як гнався або утікав, то голову держав над травою, а була блискуча, як начищений метал. Міг догнать коня і збить з ніг.

Водився *полоз* до останніх часів на порогах, в скелястих печерах, на диких островах. Швидко плавав і любив воду.

Кінчається літо. На полях в копах зібране збіжжя, на баштанах многі тисячі кавунів і динь. Сонце пече немилосердно. Величезні горби зводять снопи в скирти або в клуні. Кождий час дорогий!

По стерні ходять громади дрофів. Птиця сторожка, до себе не підпускає. Це найбільший птах степу. Саме тепер вона набирає жиру, ваги, ходить помалу, здалека подібна до стадка овець. М'ясо має біле, смачне, як індик. Вагою доходить до 20 курей.

Замітивши щось підозріле, одлітає. Як журавлі, дрофи мають виставлену сторожу. Щоб підняти вгору, розбігаються по землі. Бігають дуже добре.

Звезено з поля снопи, кой-де дим і курява при праці парових машин і віялок. В величезні скирти складається солома, готове зерно звозиться в закроми. Звезено кавуни, кукурудзу, зібрано гарбузи, по стерні пішли вівці і скотина. В степу і на межах круглі великі громади колючого *кураю* – перекотиполя. Великими громадами збираються шпаки, куріпки, перепілки. Вони тепер одпаслись, тому тяжкі. Чується скоро переміна, стелеться далека дорога.

Надійшла осінь.

Ховрахи і байбаки поповнюють свої підземні запаси, не чути їх веселого посвисту. Недовго покладуться спать до весни.

Заорані і засіяні лани жита та озимої пшениці. До хлівів і загород зійшли вівці і корови. В теплі краї (вирій) потяглась птиця.

Стежать старші люди, як і коли одлітають по черзі пташки, низько чи високо летять, чи довго на Хортиці одпочивають журавлі і гадають, яка буде погода в скорім часі, яка буде зима.

По цих і інших прикметах угадують докладно, не помиляються.

Тим часом на деревах по балках та байраках листя міняє свій цвіт. Золотом жовтіє клен, червоно міниться дуб, буріє ліщина, ще зеленіє верба, лоза та ясен. Всі цвіти перемішані, а між ними кущі калини з кривавими китицями та бузок з темно-ліловими. Пишно, красочно в цю пору до “бабиного літа” серед дерев!

Осінь починається, коли десь по низинах перестане кричати деркач – це значить, пішов він в похід!

Природній пішохід, деркач робе сотні і тисячі кілометрів по землі. Десь коло Чорного моря пристане до другої громади, переважно перепілок, і з ними полетить через моря в вирій, зимувать в теплі краї. З боку дивлячись, трудно повірити, щоб деркач міг далеко летіти. Ціле тіло висить вниз, крильця працюють, як у жука, часто-густо, здається, ось-ось упаде вниз!

Повіють з півночі щораз холодніші, міцніші вітри, нанесуть, нагонять хмар. Зірвуть з дерев останні листя, зіб'ють з міста курай-перекотиполе і покотять на південь аж до моря. Виповнять ним провалля і зарослі тернами байраки.

Починається пора осінніх дощів. Звірина і птаство, що осталося, зникне-поховається. Степ розмокне, розм'якне, зробиться не до проїзду – навіть легкої тачанки коні не потягнуть. Пішому липне пудами чорнозем і одриває підощви.

Смутно тоді в степу. Хутори-оселі одрізані од світу. По норах і нетрях поховалась звірина. Дрофи і куріпки збираються коло скірт соломи, серед непролазної тернини. Життя якби замирає на якийсь час...

Сіра земля, сіре небо, темні непривітні хмари, падає і падає дощ. Здається, і кінця йому не буде! Смутно і непривітно в степу...

Одначе небо починає потроху прояснятись. Зникають помалу хмари, вітер тратить вологість, приносить заморозки. Земля покривається чимдалі твердішим покровом.

Зеленіє весело озимина. Появився там зайчик: пасеться, часом стане стовбиком, поведе вухами і кинеться бігти невідомо куди і чого. Може, замітив недалеко лиса?

Хитрий Микита скаче по стерні то в ту, то в другу сторону. Йому не до зайчика, на те має час. Тепер лис *мишкує*! Рухи у Микити легкі, граціозні, неомильні! Мисливий, мудрий, знаменитий. На всяке полювання має свою пору і спосіб. На миші, куріпки, зайці. Не дарує необережному ховрахові і байбакові літом.

Степ набирає руху і життя.

Хлібороб вийде в поле глянуть на зеленіючу сочисто озимину. Візьме і рушницю на всякий випадок: може, що трапиться застрелити.

Мороз кріпшає, з північного сходу веселі хмарки приносять перший сніг.

Надійшла зима.

Погода щодалі робиться морозніша. На сонці іскриться пречиста пелена снігу. Степом починають пробігати санки.

Люди одпочили після трудів, їдуть до міста, родичів, знайомих. По хуторах молодь улаштовує вечорниці, заведе знайомості, парується. Старші збираються при столі, ведуть бесіду про господарство, новини, політику, за чаркою обговорюють всяк плани на майбутнє. І так од хутора до хутора мчать санки, чується спів, музика, сміх, жарти!

А звірині це пора трудна. Зайчиком трудно одгрібати сніг з жита. Під снігом лисові немає як мишкувати. Тепер він вночі підкрадається до куріпок. Часом, змиливши собак, при сприяючому вітрові навідається в курятник.

Господині тоді довго згадують такий візит і бажають Микиті всього найгіршого. А він, буває, і вдень десь коло необмолоченого проса чи пшениці схватить курку чи качку! Господарський пес його вітроногого не дожене!

Тоді уже і господарі лаються, щоправда, не так люто, як баби. Більше тут признание мудрості і одваги. Буває, степом проносяться снігові бурі-урагани.

Маси снігу з великою швидкістю і силою непереможно несуться вперед. Видимість зникає. В мешканнях запалюється світло. Всі байраки, провалля наповнюються снігом. Часом сніг занесе цілі оселі, набивається на стріхи, в клуні, загороди.

Тоді людям в подорожі загрожує смертельна небезпека. Тільки сильні коні, підлягаючи інстинктові, можуть часом довести подорожнього до людської оселі.

Степи рідні, кохані! Які ви чарівні і прекрасні, весною і літом! Повні життя, краси і таємниць! Смутні і сірі в осінню дощову пору. Утекло з вас тоді все живе. Навіть курай-перекотиполе покинув вас...

Зимомо іскриться на вас пречиста біля снігів, дзвенить спів, музика, сміх і радість.

Грізні ви, степи, в часі бур-ураганів!

В різних обставинах, в різних околицях людина чується інакше. В горах чуває свою малість, зникомість серед могутності природи. Людина одчуває зв'язаність, таємну небезпеку, обмежений рух. Має також обмеженість руху.

В лісі, мимо краси і очарування, чувається таємничість, несподіванка, непевність в порушанні.

На морі, при неограниченім просторі, людина цілий час чуває погрозу бурі, глибини; не має почуття певного міста, де можна опертись, і чує свою малість. В бурю опановує людину повна безрадянність.

Розуміється, що це не відноситься до морців. В степу не чується зв'язаності в безмірнім просторі. Тут краса гри всіх цвітів, тут певність руху, почуття волі, незалежності. Людина йде де і куди хоче, одпочиває коли і де хоче.

Тут майже немає таємниць, ніщо не зв'язує, не пригнічує.

Надмір цих всіх переживань викликає дивний настрій потягу за видимі границі обрїю в далекі незнані краї. Виповнює доверху почуттям вищої щастливості, переливає мелодією пісні, не раз без слів. І сама мелодія родиться сама по собі!

Над людиною весною, літом і зимою блакитний купол неба, вночі там блищать мільйони зірок. Панує нічим не порушена тиша.

Краса і воля!

Заховані скарби великих можливостей, народжені неограниченим простором, великі запаси затаєної енергії.

Дніпро

По дорозі до Чорного моря несе свої води старий батько рік Бористен-Славути-Дніпро. Ділить він Україну на дві частини – Правобережну і Лівобережну.

Після Волги і Дунаю третя ріка в Європі. Дніпро приймає по дорозі багато більших і менших річок, з котрих Прип'ять, Десна і Березина судоплавні. Послідній значніший доплив є річка Самара, а вливається вона з лівого боку навпроти колишнього Кодака – тепер південної частини Дніпропетровська. Од гордої грізної кріпості не зосталось ніякого сліду.

Од впливу Десни Дніпро має середньо кілометр ширини, пливе спокійно і величаво.

Весною розливавсь широко, заливав переважно нижче Лівобережжя, могутній і грізний. Здавалось, немає сили, що могла б спинити і затримати ті великі непереможні маси води. Повноводний і глибокий, Дніпро здібний був до плавання досить великих пароплавів і берлин з грузом 1 000–1 200 тонн, починаючи од Києва. Та не надавався до регулярного плавання на всій довжині.

Проти сили води стала непорушна сила – камінь-граніт! Од Самари вниз на 10 кілометрів поперек ріки дев'ять разів перегородили її пороги.

Величезні скелі, розкидані на всю широкість ріки, густо перекривають її води, затримують, піднімають, заставляють відступити.

Дніпро в гніві гримить, шалено кидається на перешкоду, мчить воду з огромною швидкістю між скелями, переливається через нижчі, піниться і оппадає каскадами вниз, напружує сили, якби хотів зіпхнути набік, одкинути ворога. Темна, похмура громада, одначе, непорушна. Така перешкода-поріг має довжину од ½ до 2 км, а називались Кодацький, Сурський, Лоханський, Ненаситець-Дід, Будило, Дзвонецький, Таволжанський (Вовничка), Лишний, Вільний, або Гадючий.

Чимало було на Дніпрі ще *забор*, коли скелі виступили з правого берега та перекривали якусь частину ріки. Мало то місто вище Канева, коло с. Бучак, нижче Тарасової могили, коло Прохорівки, під Кременчуком, Верхньодніпровськом, коло Романівки, перед Дніпропетровськом. Забори були також небезпечні для пароплавів, а особливо проходу великих мас дерева. Дуже пильно і старанно такі міста ознаковувано сигнальними знаками – *кучами*, а вночі горіли огні, червоний і білий, показуючи безпечні сторони проходу.

Що 8–10 км на березі стояла будка, при ній 2 човни, запасні кучі, розвішена невелика сітка. Жив тут *кужник* з помічником. Знані були *кужники* з Келеберди, знакомиті *рибалки* і *майстри човнів*.

Пороги були неможливі для проходу всяких суден. Єдине: весною в високу воду сплавлялись невеликі партії дерева і берлинки. Нижче Дніпропетровська, в селі Лоцманська Кам'янка, жили досвідчені провідники-лоцмани, котрі проводили судна і плоти через пороги. Кам'янка існувала ще з часів Запорозької Січі, а теперішні лоцмани – безпосередні козацькі нащадки – мали отамана.

В Дніпропетровську була річна дистанція, котра відала лоцманами і визначала платню.

Од давніх часів будувалися коло порогів обводні канали, розбивалися пороховом скелі, планувалися каскади.

Деякі пороги менші. Кодацький, Сурський були трохи прочищені. Канали обкладались великими каміннями, а корито мало 25–30 метрів ширини. Весною похід криги вивертав “стінки” в каналах, так що треба було щороку їх направлялять з великим трудом.

Тільки камінь-скеля оставався в стінці непорушеним. А на Ненаситцеві канал так і не дався направитись.

Навіть при найбільшій воді потрібна ясна спокійна погода без найменшого вітру. Часами треба було чекать по кілька, а навіть кільканадцять днів на безвітряний день.

Хотя ж лоцмани горілки не цурались, в свята пили, одначе більшість була неп’ющих. В часи праці на ріці горілка виключалась. До порогів ще вернись пізніше, опишу докладніше, як сам бачив.

Півтора кілометри од Вовчого Горла починається острів Хортиця, ділячи Дніпро на 10 кілометрів. З лівого боку берега скелі круто повертають і зникають, творячи широку долину – урочище Сагайдачного, а далі – степову рівнину, що лагідно знижується до берега. Тут лежить, розкинувшись на величезних просторах Запоріжжя, колишній Олександрівськ.

Хортицею володіють 50 німців-колоністів. Мають орної землі коло 1500 гектарів та стільки ж займають луги, ліс, п’ять озер і каменоломів. Великий Тарас сказав: “А на Січі мудрий німець картопельку садить!”

Правда те, що садить картопельку і що мудрий. Що можна було зберегти, зберіг, не дав знищить берегів мальовничих скель, розвів кількасот десятин прекрасного лісу, на лугах посіяв кормові трави високих сортів, озера розчистив, розвів сазанів, коропів королівських, линів та лящів.

“Хортицьке ошество охорони природи” мусило боротись з купцями-спекулянтами, котрі знищили немало чудових мальовничих кутків по другім боці. Скалічено тоді урочище Сагайдачного.

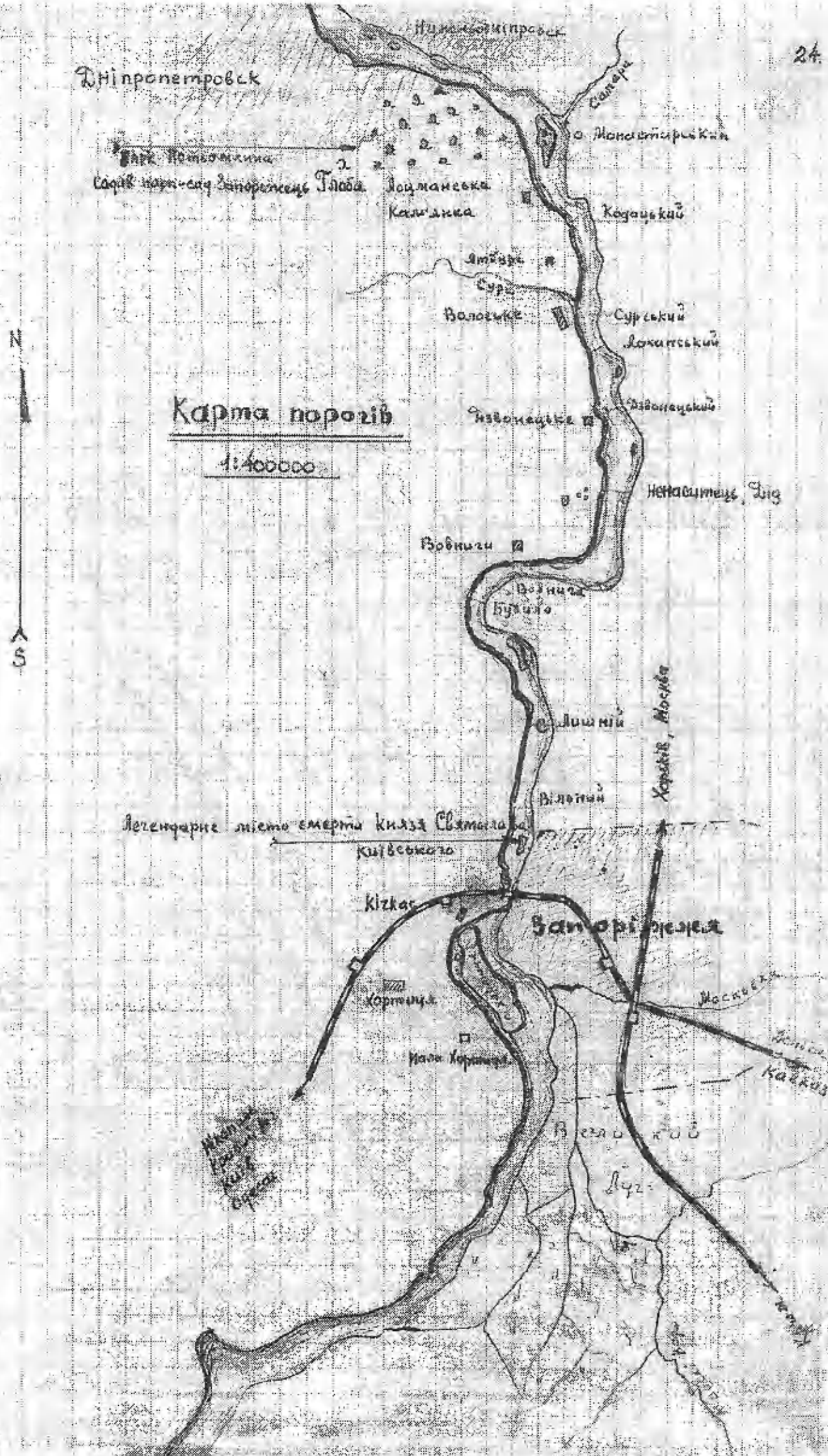
Колись росли на Хортиці багатівкові величезні дуби. Знищено їх цілком в кінці XVIII віку. З тих дубів побудовано Чорноморський флот.

Кількадесят тисяч тих великанів, одначе, затонуло і спочиває на дні Дніпра десь коло Херсону. Доховалось було тільки два: один в Кічкасі – більший, і в Хортиці менший, що і тепер росте.

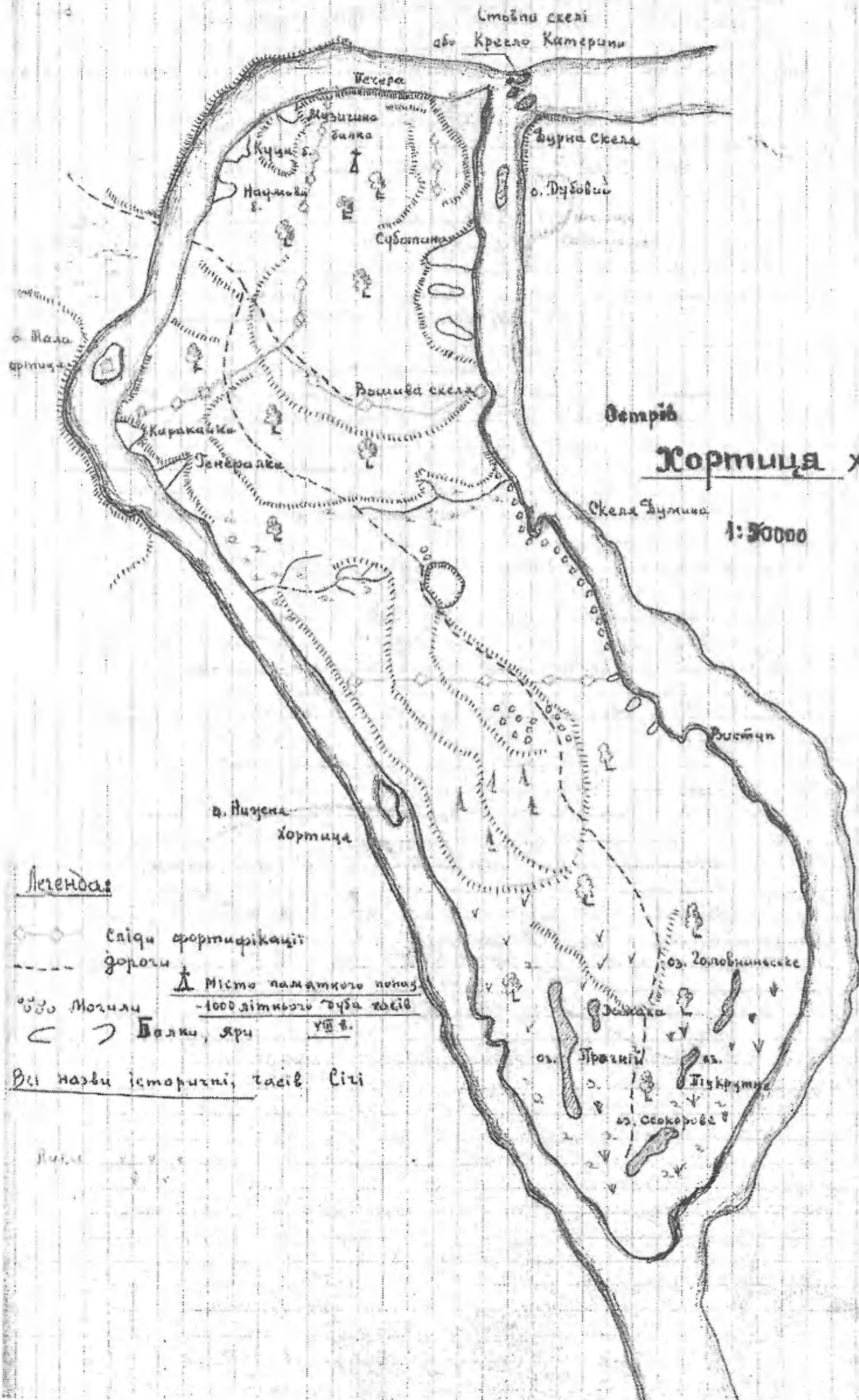
Кічкас, а з ним все, що росло, покрито кількадесятметровою товщею води славного Дніпрельстану.

Я ще пам’ятаю неймовірної ширини гнилий пень дуба-короля. Стояв він на високій північній стороні острова коло Куцої балки. Рядом з пнем був плескастий камінь з темного граніту.

На цім камені були сліди людської праці. Подібний був до столу з рівчаками. Камінь мав коло двох метрів довжини, коло метра ширини. Над землю виставав до коліна.

Хортиця XIX в.

1:50000

Легенда:

- Сліди фортифікації
- - - - - Дороги
- o o o o Могили
- ⌒ Балки, яри
- ▲ Місто пам'ятного походу - 1000-літнього гуча гасів 1788 р.

Всі назви історичні, гасів Січі

Б
Ж
Ж
І
В
О
Ц
Я
С

Як подавали старі люди, що чули од таких же старих, а ті ще од старших, – це було місто, де вояки-скандинави, або варяги збирались дякувати богам за щасливу подорож через пороги або удалий похід на Візантію, повертаючись. Камінь був олтарем.

Це має наукову підставу. Під тонкою верствою землі лежать вугілля і попіл. Знаний етнограф Новицький Яків Петрович, добрий знайомий Андрія, про це споминав.

Будучи на тім місті, не найшов я ніякого сліду. Може, камінь-олтар десь в музеї, а може, який невідомий вандал побив його та ужив на будову.

Так було зроблено з характеристичними старими камінними хрестами на козацькому кладовищі.

Куди ділась чудовна часовонька-пам'ятник на могилі остатнього кошового отамана Запорозької Задунайської Січі Йосипа Гладкого?

Що сталося з мраморною плитою з віршем Шевченка “Б'ють пороги ...”, що на тій могилі лежала? В музеї Запоріжжя того нічого не бачив! Невже знищила те все сліпа темна сила вандалізму?

Нижче Хортиці лівий берег творить низину, прорізану многими протоками, котрі творять сотні більших і менших островів. Ця низина тягнеться понад 40 кілометрів, а в ширину до 12 км.

Це є славний *Великий Луг*.

Колись запорожці співали: “Ой Січ мати, Ой Січ мати, а Великий Луг батько!..”

Чим же заслужив Великий Луг таку пошану? Заслужив тим, що водилося в нім незлічена многість риби, водяної птиці, звірини: на островах росло різне дерево, потрібне до будови будинків і човнів. В тайниках хранилась військова скарбниця, знана тільки найбільше заслуженим, переховувався запас зброї.

В небезпеці Великий Луг був надійним містом, де козаки були невловимі і непобідимі.

Весінні води покривали всю низину, крім вищих островів. Літом з моря очерету та оситнягу піднімались під небо височенні тополі, верби, осоки, вільхи, в'язи, трохи менше дубів і де-не-де біліла береза. Дикі гуси, різного роду качки, баклани, кулики, чайки мали тут свій рай! Водились тут видри, дикі свині, щоправда, небагато, дикі коти, лугові невеликі вовки. Навідувався і лис. На островах було багато гадюк, вужів і жовтобрюхів. На сході границею Великого Лугу була річка Конка, інакше – Конські Води.

Такі були мої сторони, так їх пам'ятаю і списав як умів.

* * *

Як раніше споминав, жили ми спочатку в Верхньодніпровську. Батькам було ближче до своїх рідних, а особливо мати не хотіла рушати з міста, де ми всі народились.

З цим в'яжуться і те, що батько не був створений на господаря. Мав якісь обов'язки громадські, десь їздив, довго не вертався. В Кічкасі господарство було в оренді, дім наймувала пошта.

Їздив і я з батьком в Кічкас і Олександрівськ.

Тут перший раз почув про стару бувальщину тих міст, про Січ і запорозьких козаків. В Олександрівську було старе козацьке кладовище з кам'яними хрестами оригінальної форми.

На тому кладовищі похоронено посліднього кошового отамана Запорозької Задунайської Січі. На бронзовій плиті, вправлений в кам'яну капличку, був напис: "Здесь похоронен последний Кошевой Атаман Запорожской Задунайской Сечи, генерал-майор Осип Михайлович Гладкий, козак Платнеривскаго куреня". Під капличкою лежала велика плита білого мармуру, на котрій викуто і золотом наведено вірш Шевченка "До Основ'яненка", "Б'ють пороги..." до міста з заклинком "Вернітєся!" Казав мені батько прочитати напис голосно.

Тоді побачив в його очах сльози. Об'яснив мені, як Січ перейшла за Дунай, коли повернулась. Спомнив недобрим словом царицю Катерину, що казала знищить Січ. Дивно було почути те слово у батька, людини глибоко релігійної, що уважав царів за помазаників Божих!

Тепер, видно, почуття образи і несправедливості викликало гнів у козацького нащадка. Часи були ще не забуті, свіжі.

Наука давалась мені легко, вироблявся гарний почерк, що подобалось дуже батькові. Були труднощі з церковнослов'янською мовою. Але тут мусив старатись, бо цей предмет, як і Закон Божий, мусив знати дуже добре.

До третього класу перейшов легко, з нагородою.

По жнивях вийшла заміж Оксана. Як молодший брат, за стародавнім звичаєм дістав я од пана солідний викуп, аж 10 карбованців!

Як на мій вік, це була поважна сума. Довго їх не міняв, лежали сховані в знаному тільки мені одному місті. Саме кінчилась війна з Японією. Було неспокійно, десь на фабриках, заводах, на залізницях, деяких урядах почались забастовки: працівники вимагали більшої платні, кращих умов праці. Малоземельні округи вимагали землі. На Київщині, Волині, Полтавщині запалали маєтки. Уряд кинув військо до наведення порядку: переважно кінноту, а найбільше донських козаків.

Шибениці та нагаї, масові арешти з трудом опановували положення. Наповнились тюрми. Валки людей потяглися в сибірські каторги. В відповідь революційні партії застосували терористичні акти. Убивались губернатори, чини поліції та жандармерії. Почались напади на банки, скарбниці, уряди. Життя ставало тривожним, закованим.

Тоді поліція кинула в темні маси провокацію, що у всьому винні жида! Хотять вони скинуть царя, забрать власть, а народ поневолять! Вони ж і Христа замучили, розп'яли! Духовенство в більшості помагало поліції.

Прокотились погроми в городах і містечках. Згинуло тоді багато ні в чому не винних людей. Ті ж самі грабїжники-погромщики злякались свого діла, притаїлись.

Нікого за ці погроми і жертви не покарано!

Всі ці події змусили уряд трохи де в чім поступитись. Царським маніфестом оголошено вільність слова, друку, сумління, зібрань... покликано Державну Думу з представників всіх верств народу. Перший раз тоді почув, що соціал-демократи

боронять справу робітників, соціал-революціонери – селян. На моїх однолітках і війна, і заколот збудили войовничий дух. Хотілось перш за все стрілять!

Тоді-то я витяг з сховку золоту монету та почав розглядатися за чимось підходящим.

Купив потаємно рушницю з переробленим замком з кременю на пістон. Набув запас пороху, дробу, пістонів. Все це приховав на якийсь час та почав ждати оказії. Перша четверть в науці випала добре. В третім класі дійшли нові цікаві науки: природа, історія, географія, креслення та геометрія. Подобалось мені дуже, присвоювались легко.

Батько виїхав до Різдва з дому, прийшла оказія пострілять. Почалось спочатку непевно, з страхом. Рушниця стріляла гучно, дріб летів далеко. Ходилось в ліс, над Дніпро, в степ.

Почала шкандибать наука. День, два, а то і три на тиждень не ходив до школи. Наслідки відомі. Думалось, присяду – дожену. Не догнав.

На Різдво приїхав батько, приїхав Андрій, що тоді працював в Маріуполі над Азовським морем. А у мене в свідоцтві тільки Закон Божий “5” та історія “4”, решта – двійки... Як тут показати, чим похвалитися?

Мама нічого не догадувались, тільки часом дивувались апетитові.

В кінці свідоцтво знайшлося в руках батька, потім – Андрія. Були заскочені і здивовані! Хлопець не хорував, має вовчий апетит, добрі здорові рум'яні на лиці, гарно вчився, а тут така халепа! Щось тут є! Почався допит, батька обманювати не годилось...

Принесена одностволька з усім припасом була знищена. Для порядку треба було розпинати і запинати штанці. Навіть не боліло, в роботі був легкий шовковий поясок. Так соромно ж?!

На тім справа тим часом кінчилась. Мати навіть дала щось смачного “бідній дитині” та Галя, співчуваючи, витерла очі.

Свята як завжди урочисті, веселі. Колядники, гості. А мене мучить совість та непевність: що воно буде?

За три-чотири дні батько при Андрієві одізвався до мене так: “Видиш, Ніка, треба рішити, що з тобою робити? Учитись не хочеш, аби, діставши науку, вийти в люди. Рішили ми учить тебе ремесла. На ріллі не працюватимеш, бо те Андрієве. Ремесло – теж добре діло. Знаєш кривого Семена Сипала? Знаменитий швець, може, підеш до нього в науку? А може, підеш до Ямбурга, там довго і добре учать на ковалів, слюсарів, токарів, малярів. Вибирай, що тобі подобається”. Андрій мовчав і дивився на мене. А я чув, як палає лице і щось хвата за горло. “Буду учитись! – вирвалось благальним криком. – Якби тільки до іншої школи!” “Будеш учитись?” – “Буду добре учитись!” – “Ну, гляди! Учитимешся добре, все будеш мати, а ні – повезем тебе до Ямбурга!” Про сей таємничий Ямбург говорилось з тривоною.

Тоді озвався Андрій: “Поїдеш зі мною в Маріуполь. Щоправда, з таким свідоцтвом не охоче приймають учнів, та якось зробиться. Мені теж буде веселіше. Тільки сраму не зроби!”

Так попав я над море в портове місто. Як казав Андрій, прийняли мене пешохотно, умовно. Проте дістав прегарний гаманець, нове шкільне всяке приладдя, наприклад, фарби і пензля.

Мешкали ми у заможних греків, гендлярів готовим убранням, звалися Тома Фектист Семенович і Катерина Миколаївна. Мали двох синів – Костянтина, коло 25 літ, Митрофана 20 літ і дві дочки – Катерина, літ 16, і Мотя мого віку. Люди були добрячі. Господиня по-російському говорила слабо. Домовою мовою була гречеська.

Море зробило на мене враження безмірністю простору, а вода – прикрим солоно-сірчанним смаком.

В школі посадили на задню лавку, серед старших хлопців з слабим поступом в науках.

Звичайно, як “нового” прийнято з зацікавленням та взято на пробу. Носив я тоді малий чубик спереду. Він і пішов на пробу. Завше знайдеться в кожному класі кілька хулігануватих хлопців, які шукають об’єкту вигруження своїх інстинктів.

Власне, на мені почали пробувати свою винахідливість: той потягне за чуб, другий штовхне, ніби нехотячи, попхне, проїдеться рукою по лицю.

Не був я слабеньким, хоть молодшим, – почав боротись, щодалі енергійніше. Звів не одну бійку на втіху цілому класові. Тим, що не бігав на скаргу і не плакав, почав знаходити навіть оборонців-прихильників.

Кінчалось докучання, коли клас з узнанням поставився до перемоги над сильнішим і більшим хуліганом. Удалось його повалить і змусить до просьби одпустити. По якимсь часі став навіть мені прихильним.

Завдання я виконував пильно, часто викликався до таблиці. Відповідав завше добре, і в недовгій часі дістався на передню лавку поруч з спокійним білявим хлопцем Чупахіним. Звали його “кацап”, був сином капітана пароходу.

Зжився я скоро з цим симпатичним хлопцем, ходив до нього в порт, бачив там великі морські пароплави, що грузились переважно пшеницею. Разом ловили бичків, котрих було нечисленна многість, а були ненажерливі і ловились легко.

Тут до моря вливається річка Кальміус. Над нею великий металургійний завод Сартана. До нього русло ріки поглиблене і широке, доступне до морських кораблів.

Дома було непогано. Їда смачна, апетит дописував. Покій гарний, світлий, чистота непогана. Ніхто не перешкоджав, нікуди і не тягло.

На перших порах Андрій справджував мені зошити, перевіряв задані уроки. В щоденнику появились “4” і “5”. До таблиці виходив щораз менше. Старався всіма силами, щоб здержать слово, дане батькові.

Перший раз побачив українську книжку. Був то збір віршів “Розвага”. Дуже сподобались ті вірші в рідній мові. За “Розвагою” прийшла “Енеїда”, дрібні оповідання Франка, а перед усім “Кобзар”!

Ці книжки були для мене любимою забавою, на котру тратив весь вільний час після шкільних занять.

Певного разу Андрій повів мене до кіна. Звалось воно тоді *ілюзіон*. Враження було колосальне! Живі люди, хвилює вода, вітер хилить дерева, бігають собаки! Дивився б і дивився! Потім уже і сам ходив, було недалеко.

Маріуполь був городом великим, торговим і промисловим. Жило тоді в нім коло 50 000 населення. Багато великих магазинів, кілька середніх шкіл, багато скверів, великий парк, вулиці широкі, рівні.

Не було ніде колодязів з доброю водою, крім одного великого. З нього воду розвозилось величезними бочками, а візники звались водовозами.

Було багато незнаних раніше овочів, смачних та дешевих: гранати, корольки (мандаринки), айва, кизил, мушмала, різні сорти винограду. Все це привозилось з Кавказу, Турції, Греції.

В Маріуполі зовсім не було жидів. Гандель був у руках армян та греків. Це були так спритні торговці, що жид помер би з голоду! Завше з усміхом, смішно ламаною російською мовою, весело поблискуючи чорними очима; обидві ці нації створені для торгівлі. Уміють продати щось навіть непотрібне, заховуючи поважний незалежний вигляд. Навіть не настирливі: хочеш – купи або не купи. Армяни мали величезні носи!

Несподівано приїхав до нас батько. Було це в кінці III четверті перед Великодніми святами, щоб забрати мене додому. Саме тоді вся школа говіла, а я вертався з сповіді. Щоб скоротити дорогу, пішов через незабудований великий пляц, весь порослий кущами та високим посохлим бур'яном.

Повний радості, прихильності до всіх людей, побожно настроєний, несподівано побачив перед собою Артюху! Це був хлопець-хуліган остатнього сорту. Не раз прийшлося бачити, як він бив слабших, уживав найплюгавших виразів. Завше старався зійти йому з дороги, а він не раз пустив за мною якесь огидне слово і нахвалявся побити. Був трохи старший і вищий. Кинувся Артюха на мене з-за куща і ударив каменем в голову, вчепився в блузу і, лаючись своїм звичаєм, ударив в груди.

Де дівся попередній настрій! Опанувала невгамована злість. Ніколи ні перед тим, ні потім не мав такого скаженого бою! Кінчилось тим, що Артюха остався лежати з розквашеним носом, розбитими губами, може, що й здивований несподіваним належним йому опором та карою. Плакав якимось жалісно. Кричав при тім, що більше не буде нападати і лаяться. Утік. Видно, в його підлуватій натурі було серце заяче!

В блузі були в мене обірвані гудзики, з голови показалась кров. Вона в мене якось скоро присихає.

Зразу промив голову і лице в кориті, де поїв коні Константин, причесався, трохи посидів і побіг просить Катю або хазяйку скоріше пришити гудзики. Вбігши в кімнату, побачив батька і Андрія!

Забувся про немилу пригоду, кинувся вітатися з дорогим гостем. Після радісного привітання батько питає: “А як там у тебе з Законом Божим?” – “П'ять!” – “Ну, коли п'ять, маєш за це!” – і дає мені часи з срібним ланцюжком. Мій перший власний вимріяний дзигарок! Забув і про гудзики...

По обіді пішли ми до недалекої фотографії Стояновського зробити на пам'ять світлини. Заховалась вона до сьогоднішнього дня. На ній видно ланцюжок, що спускається зверху над бортом блузи, і видно тільки один гудзик. Тоді, оглядаючи фото, думали всі, що я розіпнув блузу, щоб було видно ланцюжок, ще й сміялись.

На другий день приніс я свідоцтво. Сам не вірю: з руського та арифметики по чотири, а решта п'ятки! Навіть з рисунків. До мого гарного гаманця помандрував новісінький срібний карбованець та такі ж два полтинники.

На свята поїхали ми втрюх додому. Багато було радості та гордості! Галя дивилась в брата, як в образ! З почуттям задоволення і якоїсь пихи приймав оказуване признание. Андрій пробув три дні, а я – тиждень і вертався сам знайомою дорогою.

Тепер ще пильніше прикладався до наук. Андрій перестав мене пильнувати. Роздзвонилась весна птичими концертами, чарівний май наситив повітря запахами квітів, в теплих водах моря почалось купання. Вода така густа, що плаваєть-ся поверху, тіло не тоне. Гаряче південне сонце сушить одразу, тільки вийдеш з води. На тілі дрібнісінькими кристалами виступає сіль. Близився кінець шкільного року, далі – екзамени.

Своєму приятелеві Вані Чупахінові я поміг стати в ряді кращих учнів, до того був в середняках. Взагалі нікому в помочі не одмовляв.

Чекала мене радісна несподіванка. Моє свідоцтво мало п'ятки з усіх предметів. Рада педагогічна постановила перевести мене до IV класу з першою нагородою і звільнить з екзаменів!

Не можна виразити того, що переживалось. Задоволення, вдячність, радість і гордість. Народилось почуття певності своїх сил, віра в майбутнє. Прийшлося в тім часі пережити цікаву, небезпечну пригоду. Маючи час до закінчення шкільного року урочистим актом, пішов я до Чупахіна в гості трохи проробити разом щось до його наступного екзамену.

Ваня, вдячний за поміч, запросив покататись баркасом під вітрилами. Міцний човен-баркас легко понісся під лагідним береговим вітром, Ваня управляв вітрилами справно, баркас повертався і їхав проти вітру! Це була цікава новина, на Дніпрі їздилося з одним прямим вітрилом, з вітром на один і другий бік, проти вітру не умілось.

Ця новина мені дуже подобалась, сказав про це Вані, а той скерував човна од берега в море. Було під вечір, од берега подуло міцніше, баркас набирив більшої швидкості, розрізав хвилі, нісся як на крилах. Хвилі ставали вищі, вітер міцніший, почало нас покроплювати.

Берег був далеченько і потемнів, в порту запалились світла. Ваня почав повертатись до берега, баркас заколихало, хвиля ударила в борт – і одразу облило нас водою! Зробилось страшнувато.

Ваня знову випровадив справно човна з вітром і почав повертатись до берега з другого боку. Вітрила залопотіли, щось затріщало, знову баркас вдарила хвиля, нова порція води хлюпнула на нас і в човен. Хотя ж плавав я добре, тепер злякався здорово. Ваня кричав, щоб не боятись, а виливать з човна воду шапликом.

Берег був щораз даліше. В страху мене трясло, робилось холодно, хоть виливав воду пильно. Що буде даліше? Щось кричу до приятеля... Той досить спокійно озивається, що батько їхатиме скоро з Єйська і нас підбере, а він держатиме на маяк, що стоїть посередині дороги. До Єйська 35 км од Маріуполя. Дійсно, в скорім часі блиснуло світло, а портового уже не було видно. Ваня, син моряка, знався добре на цих справах, був спокійніший, тільки ослаб од їзди, а я не умів йому допомогти при вітрилах. Ця наука прийшла пізніше.

Недалеко маяка показалися огні пароплаву, вертався капітан Чупахін. Ваня скерував баркас в світло прожектора. Нас помітили і прийняли на пароплав. Там напоєно гарячим чаєм і положено в ліжко під теплі одіяла. За дві години були ми в порту.

Мати Вані накормила нас, напоїла і поклала спати. Спалось міцно і довго. А що думає Андрій? Ніколи не приходилось ночувати поза домом. Прийшлося вислухати дещо неприємних слів. Андрій дійсно був стривожений не на жарт. Добра господиня аж плакала і з тривоги, і з радості, що такий гарний "оглан" найшовся, говорила, що її "хиз" не спали та плакали. По грецькому "оглан" – хлопець, "хиз" – дівчина.

Кінчилось все тим, що Андрій приніс щось дуже смачне та приказав ніколи не впливати на море.

Нарешті свідоцтво з п'ятками в кишені. Похвальний лист, писаний золотом, за взірцеве проходження та високі успіхи в науках, та багато справлена в темно-синій цвіт з золотими буквами і супровідною дедукацією в руках... В хвалі і гордості їхав тоді додому.

Повні твори Гоголя оглядали мої кохані рідні з пошаною. Для Галі стався неосягаємим ідеалом! Не знаю, чому був більше радий – високій нагороді з похвальним листом чи дубельтвівці 29 калібру і центрального бою з належним припасом? Те і друге було дороге, миле серцю.

Батько і я здержали приречення! Того літа батько виїхав надовго уповноваженим на Далекий Схід, на ріки Амур та Уссурі. Мав там завітати з умовами життя переселенців, господарювання, державної допомоги та транспорту.

Люба була вже заміжня, на її весіллі не прийшлося бути. Мав тоді я гарячу пору, щоб надігнати свої залеглисті в науках.

Оксана, її муж Наум Степанович прилучилися до родинного задоволення з моїх успіхів, дістав од їх гарну сітку на будучі качки та правдиві чобітки для мисливця. Мали вони синка Петруся.

Настрілявся тоді до волі, обходив всі знані і незнані міста. Не забував і про вудки. Тут мав більше поводження, ніж в полованні. Не раз приносив гарної риби.

Літо минуло скоро. Знов виїхав в Маріуполь. В IV класі сидів зі мною Курнатовський, син судді чи прокурора. Це був добре вихований, чистоплотний, гарно убраний хлопець. Може, на 1–2 роки старший, бо вищий і ширший. Мав клопіт з вимовою – заїкався, особливо, як був схвильований.

Добрий колега, делікатний в стосунках, учився добре. Був поляком. Дома у Курнатовських було багато квітів, мешкання просторе, меблі багаті, дужа бібліотека.

Між іншим, був тоді з Курнатовським в костьолі, де велике враження зробила гра на органі. Не раз частувала нас його мати чаєм з тістечками, чимось солодким або виноградом. Обоє батьки Курнатовські були красиві, елегантно убрані.

В скорості Андрія перенесено до Олександрівська. Зостався тоді я сам, серед чужих людей, бо поміщено мене у заступника начальника поштово-телеграфного уряду. Мав там окрему кімнатку, непривітну, з видом на подвір'я без дерев і трави. Все те подвір'я було виложено сірим камінням. Там почувся як в клітці.

Хотя ж нові господарі були для мене добрими, не міг до них привикнути. Харчі теж не дуже смачно робились. До того дійшов клопіт. Було двох хлопчиків, учились обоє в першому класі, чепурненькі, ввічливі, та на диво мало здібні до науки. Отож прийшлося ними зайнятись. Так дуже просила мати.

Тратилось на то немало часу. Для себе оставалось небагато, треба було доучуватись при світлі. З дому присилано посилки з домашніми смачними коржиками, горішками, маківниками. Приходили листи і гроші на біжучі потреби. Появились тоді нові зацікавлення, не пам'ятаю, як почалось.

Стали продаватись по 5 і 10 копійок книжечки-кримінали про знакомих детективів: американських, англійських, російських. Шерлок Холмс, Нік Картер, Нат Пінкертон, князь Путятін. Про морських розбійників-піратів. Оdkрились ще два ілюзії. Приїхав цирк з борцями! Детективи, пірати, борці! Часу на науку не хватало.

Мав тоді 14 років, саме пора, щоб пильнувала керуюча рука. Не було її. Кримінали, кіно, борці впливали на уяву. То хотілось бути знаким детективом, то могутнім борцем!

В школі, на пляжі, в парку хлопці боролись, називали способи всяких моментів боротьби. "Тур де бра", "тир де тет", "нелсон", "парад", передній пояс, задній пояс, міст – чулось всюди.

Довелось побачити знаменитого і славного Івана Піддубного, чудово збудованого Луріха, такого ж красеня Салі Сулеймана, могутніх Разумова, Смирнова, Матюшенка, решти не пам'ятаю. Ще пригадав японця Саракікі, що мав в пальцях затиск сталевих тисків. Що то були за люди! З того часу мав слабкість до класичної боротьби і не пропускав okazji подивитись.

Та і сам часто боровся з хлопцями і набрав вправи.

Несподівано приїхав Андрій, заглянув в зошити, щоденник, побув в школі. Всі кримінали пішли в огонь. Припинились заняття з хлопцями. Щоправда, двійок не було, зате кілька трійок.

Можливості матеріальні скорочено. Читання криміналів категорично заборонено. Кіно тільки в суботу, а цирк в неділю.

Весною маю закінчить науку в Маріуполі і переведусь в Олександрівськ. Пригадалось приречення батькові і йому. Дістав на власність "Кобзаря".

Треба сказати, що в тім часі на всю молодіж якби впала зараза. Зачитувались криміналами, магнітом тягло в кіно, де почали виступати артисти в цікавих одноактових штуках, переважно українською мовою. Немає чого говорити про непереможний потяг до цирку! Були випадки, коли весь клас не знав за-

вдання або тільки мав одну троячку, а решта двійки! Зрозуміло, що і мене це не минуло...

Треба було каменем засісти коло книжок, наганять занедбане, вийти з честю з необачного імпасу. Удалось. Хоть не мав такого свідоцтва, як в минулім році, проте до V класу перейшов з оцінкою доброю. Зрештою, все товариство значно підтяглося. Цирк виїхав. Кримінали теж не читались з таким захопленням, як раніше. Тільки декілька хлопців, переважно старших, zostались на повторительний курс.

З Маріуполем попрощався з певним жалем. За два роки привик до школи, учителів, зжився з колегами, мав приятелів. Навіть здивався випадково з Артюхою, котрий сам підійшов привітатись. Тепер значно виріс, учився ремесла в спеціальній школі. Мав зробиться слюсарем. Був він круглим сиротою при сестрі швачці, що тяжко працювала, аби хватило на двох. До школи дістався через добрих людей-греків. Вид Артюхові споважнішав, убраний бідно, та чистенько.

Збудив певну симпатію. Дав йому кількадесят копійок, котрі вдячно взяв. Наука його була нелегка, працював тяжко, але не ухилявся, вірив, що дасть собі ради. Попрощались тепло, по-доброму.

* * *

Тепер, як учень V класу Олександрівської прогімназії, уважав себе за щось вище, побував у світі, бачив знаменитих силачів-борців, пізнався на театральних виставах трохи, бачив море і плавав в нім, зробив пам'ятну прогулку баркасом.

До криміналу охоту стратив, зате пізнав і покохав "Кобзаря", "Енеїду", твори Франка. В "Розвазі" прочитав багато творів: поезії різних авторів, "Голку" і "Вуси" Стороженка, "Уміркований та щирий" Винниченка. Поволі росла свідомість національної приналежності до великого многожителя народу. Почув себе Українцем, а не *малоросом*, як називали спеціально. Не мав поняття про історію України, батько, мабуть, теж багато не знав, крім того, що походимо з доброго козацького роду. Перша мова була про це на старому козацькому кладовищі, коло могили кошового Гладкого. В Верхньодніпровську жида називали часто лівобережних полтавців *хамами* та *мазепами*. Не тільки жида.

Чи міг я подумати, що це остатнє ніби образливе слово, означаючи людину з великим червоним обличчям, було для свідомих людей символом боротьби за волю і проти хамства і народного пониження? Налезало воно людині, стоячій при державнім кормилі України. Що гетьман Іван Мазепа був людиною високоосвіченою, з європейською культурою, широко знаний і поважаний в світі?

Неудавана потуга визволитись з-під руки царя Петра I, людини лютої, темної, п'яниці та розпусника кінчилась полтавським погромом.

Виклятий у всіх церквах по приказові Петра, Мазепа помер в Бендерах, де найшов в Туреччині притулок з союзником Карлом XII.

Мстивий Петро давав величезні гроші туркам, щоб Мазепу йому видали. Хотів хіба покарати нечуваною лютою смертю, як покарав невинно свого сина Олексія.

Мазепа, великий покровитель церкви, що на свої средства побудував чудові церкви в Переяславі, над брамою в Київській Лаврі, огородив всю Лавру, вніс щедрі дари в храм Спасителя в Єрусалимі, видрукував Святе Письмо в арабській мові, щороку виклинався в усіх церквах Російської імперії разом з “Грішкою Отреп’євим”, “Стенькою Разіним”, “Ємелькою Пугачовим”. Остатньо долучили сюди “бояріна Льва Толстого”! Імена виклиналих говорять самі за себе.

Вплив церкви ще од часу Петра I йшов по волі царів. Петро зніс Патріархат і установив Святейший Синод – зняв гніту і самоволі, нічого спільного з релігією не маюче.

Виклятий та збездещений духовенством, його старанням великий покровитель Церкви і жертвенник став в понятті темних, несвідомих мас “проклятим Мазепою”.

А світова література увічнила пам’ять цієї могутньої постаті. Байрон, Гете, Словацький – поети мирової слави. А те виклинання славних людей будило гнів, мерзкість, було смішне!

Вернувся батько з далекої дороги, захоплений багатством життя, природи і можливостей. Зацалився, щоб туди переїхати. Андрій і мама категорично спротивились: “Од доброго доброго не шукають!” Виїхало тоді, одначе, багато людей. Умови були добрі, державна поміч солідна, з часом повстала ціла українська колонія Зелений Клин по Уссурі з поселенням до мільйона людей!

Осталось все по-старому. Постановлено перебраться в Кічкас, а Верхньодніпровську зліквідуватись. Не знаю, як там було, але, здається, Зелений Клин влетів в копійечку.

Вибрались ми з батьком до дядька Василя, старшого батькового брата, – коло 50 км над Омельником, степовою річкою при впливі в Дніпро.

Дядько мав господарство, положене по обох сторонах річки, а дворище – на високім лівім березі. Віяло тут стариною, чимось минулим, патріархальним. Дім і будинки творили чотирикутник і стояли близько один од другого. Все будоване з огромних дубових тесаних стволів, почорнілих од старості, а міцних, як кість. Дім мав ганок на шести гарно оброблених стовпах. Фундамент з каміння на глині, од сонця призьба. Крито все очеретом, котрий ріс по річці. Кой-де на старих кришах зеленів мох. Кругом двору – сліди валу і рову, порослі непролазною терниною та шилшиною. Рядом од півночі старий, трохи занедбаний сад. Височенні тополі і липи стоять на валу і при в’їзді.

Правдивий оборонний козацький зимовник. Таким він і був. Омельник маловодний, весь зарослий лозою, вільшиною, вербами, при Дніпрі творить досить широку долину підмоклого луку. До найближчого села 3 км. По другу сторону близького Дніпра вливається річка Ворскла, близько великі села Перевалочна і Келиберда.

Не пам’ятаю добре, як було всередині дому розложено поміщення. Просторі, небілені стіни великих сіней з кладовою на підручний харчовий запас. Наліво – велика ізба з тяжким, великим столом, з лавами навколо, пара старих образів, велика піч з лежанкою. Двері наліво – до мешкання молодшого сина Юрка,

направо – до кімнати дядька. Все, крім стелі, побілено, підмальоване з смаком. Під балками, оструганими чисто з закругленим кантом, впоперек різний високий ствол, а на ньому в'язаними буквами вирізаний напис: “Року Божого 1783 дом сей поставив р. б. Василь Овраменко”.

Це був, певно, батьків прадід. Ім'я Василь було, видно, популярне, ікона в кутку з срібною оправою зображала св. Василя Великого; перед нею палилась завше дорога лампада. Синочок Миколая звався Васильком.

Дядько був вдівцем, мав коло 65–70 літ. Вище середнього зросту, носив вуси і невеличку бороду, лице мав сухе, темняве, як старий пергамент, очі живі поблискували з-під брів, рухливий, без сивого волосу, жиливий і, видно, не слабкий. Дуже подібний до батька, тільки більше аскетичний. Держався просто і ще добре їздив на коні.

Миколай – викапаний батько, тільки повніший на лиці, а Юрко окоренкуватий, повільніший, ширший і дуже гарний.

Брати вели господарство спільно, дружно. Були непогано начитані в справах рільництва. Не пам'ятаю, котрий учився в нижчій агрономічній школі, в недалекій Саксагані. Другий – в народній школі. До міста їздили рідко, і то до ближчого Кременчука, в Верхньодніпровську не бували.

Жінок мали привітних, гарних, господарних. Одна відала птицею і коровами, друга – садом та городом. В саду ближче дому багато різних квітів, а в домі – чистота та порядок. Дві пари сірих черкаських волів, дві пари коней до праці і їзди, один кінь під сідло, кілька корів та громадка овець, достаток в коморах та закромах свідчили про заможність та лад. Це не був панський маєток, а добрий хутір. Недалеко лежав великий масив Лихівських лісів коло 10 000 га. Повно там горіхів, грибів та різної ягоди. Цього добра тоже було припасено в коморі солідні запаси.

Було чимало всяких лічних трав в пучках, розвішаних під стелею, та в пляшках виварів і настоек на спирті.

В ці ліки вірили більше, ніж в аптечні, на всяку хворобу були свої лікарства. Навіть риба, переважно лини та карасі, висіли сушені в'язками на піст. Ловились ятерями в омельницьких плесах.

Приємно було тут, спокійно, незалежно.

Одного дня батька не було, десь їздив з Миколаєм. Дядько Василь забрав мене до своєї кімнати, посадив на масивний стілець-крісло та казав пильно слухать те, що казатиме, читать, що покаже.

В кімнаті було ліжко, стіл, пара стільців-крісел, огромна, міцно скута скриня. Старинні ікони св. Покрови, св. Юрія і св. Михайла в позолочених срібних окладах під склом. На стіні теж старинний килим східного ткання з розвішаною зброєю. Короткий мушкет-булдимок і пістоль з кременними замками пишної роботи колишніх східних майстрів. Ручка в пістолі і закінчення прикладу в булдимку були з полірованої кості. На обох зброях срібні кільця, вицяцькувані різьбою.

Дерево на прикладі незнане, тверде, як залізо, одполіроване, блищало як скло. Посередині висів кривий гранястий татарський бойовий ніж в темній піхві з кіс-

тяпою ручкою з сребром. Захоплений і дивно зворушений, оглядав я ці дивні речі, а дядько одчинив скриню і почав добувати з неї різні предмети.

На столі поставив рядом чарки більші і менші. Сулійку з довгим носом, величенький корячок. Все старого почорнілого сребра, дивної роботи.

З окремого одгороженого міста витяг невелику срібну дощечку та положив окремо, а поруч завинятко в шовковій матерії малинового цвіту.

“Чи тобі, сину, батько розказував про наш рід?” – “Казав тільки, що ми козачого старого роду”. – “А більше нічого не говорив?” – “Ні, не говорив!” – “Так слухай пильно, ніколи не забудь і не захвай в пам’яті те, що тобі казатиму. Брат за своєю поважністю називає це суетою сует. Андрій, брат твій старший, легко на це дивиться, а це ж є наше найсвятіше, наша гордість і честь!

Дивишся на розвішану зброю – була вона в руках твоїх прадідів. Здобута в завзятих боях, на ній сліди крові ворогів, що хотіли нас поневолять і знищать, кров твоїх прадідів. Це, що бачиш на столі, то мала частина військової здобичі. В цій скрині є ще дещо. Тепер дивись на цю річ –це наш ЗНАК, а зветься *Курч!* Наша це найцінніша святість. Дивись і запам’ятай!”

На блакитному тлі сталі був золотий хрест, зверху роздвоєний. Стояв на підставі з загнутими догори кінцями. Посередині хреста, з правої сторони – місяць-молодик, по лівій – зірка чи сонце, такі як хрест золоті. Дощка мала чотирикутну форму щита. Дивився на той знак з цікавістю і зрушенням. “Читай, що на цім знакові написано!” – “Немає більшої любові, як оддати душу свою за ближній своїх”. Напис виконано модернізованим церковнослов’янським письмом.

“Це і є гасло нашого роду. Пам’ятай його і керуйся ним, Бог тобі допоможе і люди будуть вдячні”.

Дядько все це говорив натхненно-урочисто. “Тепер слухай далі”, – зачав говорити про старі минулі часи, що сам чув, та що ми є записані в родовий літопис, що частиною зберігся, котру дав прочитати.

З оповідань дядька, наші предки називались Абрамовичами. Колись рід цей, знаний і заслужений на Литві, пізніше частиною чи увесь перенісся на Україну, діставши на Київщині обширні надання на границях Дикого Поля з правом заселення та оброни границі як “люди лицарські, в полі вельми заслужені”. З Литви виводився і знак Курч.

Розгорнувши завинятко, показав грамоти польських королів. На тонкій шкїрі писано руською мовою іменні універсали з наданням за заслуги воєнні Абрамовичам “нам вельми милим і упреймим”.

Ім’я одного з Абрамовичів було Василь, другого не пам’ятаю. До цих універсалів були причеплені по дві великі печаті на шовкових потемнілих шнурках, переховані в свинцевих круглих коробках з покривками.

Не можу докладно з пам’яті навести написаного в обох королівських універсалах, пам’ятаю одначе: перший наданий королем Сигізмундом Августом за війну з Іваном Грозним, другий – Владиславом IV за дуже поважні заслуги під Смоленськом проти Шуйського.

Тут було сказано так, якби той Абрамович командував самодільно армією на рівні з самим королем і великим гетьманом Литовським.

Абрамовичі були православні, релігії своєї держались твердо. На Україні цілком злились з місцевою верствою значних родів ще Київської Русі, як Острозькі, Четвертинські, Зіняневські, Вишневецькі, Сангушки і т. д., хоть і не були такі багаті.

Родовий знак походить од Литовського князя Корибута, що мав бути королем чехів.

Прийшли часи, коли почали старі ради Русі католичитись, сполучуватись, забувать традиції і віру предків. На Україні появились магнати, посідаючі огромні простори, десятки і сотні тисяч підданих, власники десятків городів і сотень сіл. Явились нові можновладці: Конецпольські, Каліновські, Потоцькі. Всі вони не визнавали над собою ніякої влади, тримали своє власне військо, часто бились між собою, видаючи один у другого землі та оселі.

Велику кривду чинили підданам-кріпакам, що раніше жили вільно та боронили ці землі од нищівних нападів кримських татар. Ці пригнічені, скривджені утікали в недоступні міста Дніпрового Низу та з часом створили нову оружну силу, яка стала в обороні віри кривджених, месниками татарам. Повстала Козаччина з осередком в недоступних островах за Дніпровими порогами, славною Січчю. Зорганізував її і дав лад легендарний князь Дмитро Вишневецький, про котрого говорить в старій думі як про незламного лицаря, назвавши Байдою. Тоді Вишневецькі держались православної віри, мали в своїм гербі Курч з княжою митрою.

Магнати-можновладці в стремлінні до нових здобутків силою почали прилучать до себе власність шляхти, не зносячи опору, легковажачи право. Зрозуміло, що козаки, уважаючи себе за людей військових, вільних, не зносили утиску.

Не раз оддавало знакомиті послуги державі в війнах, тиснулось після потреби. Не раз виступало оружно за свої права, надані королями для магнатів, то не мало значення.

Коли тяжко ображений і загрожений смертю Богдан Хмельницький, з походження мазурський шляхтич, знакомитий вояк, висулужений в війнах, особисто знаний королеві, не знайшовши в праві оборони, удався на Низ з гуртом значних козаків і покривдженої шляхти, серед них був і Павло Абрамович, пізніше писар гетьманської канцелярії. Тут міняє прізвище на Абраменка (Хмельницький був цілком покозачений і віри православної). Є він нашим безпосереднім протопластом (про його було вище).

З його смертю в часі пізнішим нащадки, осівши над Омельником, дістали од Війська Запорозького кусок землі коло Хортиці за достачання в Січ збіжжя, скотини та інших продуктів з ріллі. По війнах про них не споминається.

Так розказував дядько, децо прочитав в записках піднищених та без початку. Читать було перші сторінки трудно, букви вицвіли, але заховали взагалі добру форму і гарний почерк. Подібно писав початки Павло сам. Пізніше писалось коротко про народження, смерть, господарство. Коротко писано про кінець Січі, появлення нових панів на козацьких землях.

На закінчення дядько сказав: “Те, що ти бачив, належить нашому родові. Антонові, твоєму батькові. Наш батько Миколай дав шаблю, що висіла тут над кинджалом, коли йшов на турецьку війну визволять братів-слов’ян. Сюди та шабля не вернеться, тільки зостанеться в вашій сім’ї. Може бути взята в руки тоді, коли треба буде поступати так, як голосить наше гасло: “За своїх ближніх!” Може, тобі те судилось, бери і пам’ятай, що чув, що бачив. Честь та правда хай керують твоїм життям.

Прийми моє благословення як од старшого роду. Нехай береже і скороняє тебе Свята Покрова, опікунка наша. Нехай будуть при тобі в важких хвилях святі лицарі Михайло і Юрій!”

На колінах перед св. Покровою з найглибшим зворушенням прийняв я благословення голови Роду.

Поцілував святі образи, дядькові руки і раптом невдержимо розплакався. Дядько поховав до скрині, що виймав, погладив по голові і вийшов, а я дуже довго не міг заспокоїтись.

Надійшов вечір, а з ним і вечеря. Холодна вода принесла трохи заспокоєння. Не йшла їда в уста, думка гнала думку, щось мріялось. Ніч тоже пройшла без сну. Хоть була коротка, а минула непомітно.

З братами не було спільних заінтересовань, були далеко старші. Миколай мав двох синків. Юрко повернувся з війська, де служив в гвардійським кіннім Кірасірським полку десь в Польщі. Недавно одружився. Показував чудесне парадне убрання і прямиий палац в блискучій нікелевій піхві. Набув на пам’ять. Скінчив службу ст. унтер-офіцером, мав одзначення за стрільбу і їзду, а за фехтунок срібні часи.

Ходив з Юрком ставить ятері на Омельник, і на обід всі мали смажених линів.

Гостина в Деріївці пройшла скоро. Вертались ми іншою дорогою, щоб побувати у дядька Петра Зуба, маминого брата. І дядько, і його син Андрій такі високі та плечисті, що батько діставав їм тільки до плечей. Стрічали і гостили нас сердечно. Маленька тітка бігала та клопотала, як мишка!

Для батька, не п’ючого горілки, найшлося добре вино, мені дісталось варенухи та всяких тістечок, горіхів, цукерок.

Постріляв з Андрієвої двостволки – біла добре, несла далеко. Задержались коротко, переночували, рано виїхали і під вечір були дома.

Розпитували про подорож, гостину, рідню. Якось нескладно випадала відповідь. Переживав та передумував все, що чув од дядька Василя. Якась тривога та тягар, приємний і солодкий, змушував до тишини і настороження. Єдиний раз батько запитав, чи дядько зі мною балакав і щось показував.

“Так! Все розказував, все показував, що в кімнаті і в скрині. Читав і папери з печатями, і те, що писалось пізніше!” Знову якби жаром всього обхопило... “Що ж, виростеш – багато зрозумієш. Що чув, бачив і читав, заховай в пам’яті”.

Більше про це з батьком не споминалось. Зрозумілою стала головна причина нашої гостини в Деріївці, гнізді Авраменків-“курчаків”. *Курчаки* уважалося прозвищем Деріївчан-Авраменків.

* * *

Новий шкільний рік в V класі розпочався в Олександрівську. Прийнято мене без клопоту на підставі доброго свідоцтва. Цікаво було, що я слабо ріс і був в своїм класі найменшим ростом. Хлопці тут солідніші, хуліганства не видно. Інспектор з виду суворий, з гримучим голосом. Математика була поставлена ширше, рисунок – вуглем і крейдою на картоні або з гіпсу італьянськими олівцями. Фарбами не рисувалось. Підручники з біології, рахунків та геометрії інші. Скоро до тих змін привик та натиснув на рахунки. Були додаткові уроки для бажаючих столярства та токарства по дереві – одна година на тиждень та бухгалтерія – дві години. Це переважно для тих, кому трудно йшов німецький. Здібності до чужих мов у мене не було. Став стругати, точити, учить товарознавство, рахунковість, балансування і т. д. Андрій був противної думки, та сам любив і умів багато чого робити. Мав при тому і здібність до мов. Мені того не дано. В чим іншим був добре обдарований.

В школі, вирівнявшись в рахунках, став в ряді кращих учнів. Новий спосіб рисунків подобався, хоч не міг зрівнятися з Палюсяком і Молодиком, які рисували знаменито, навіть краще учителя з дипломом митця! По тій дорозі пішли вони далі, а учились слабо.

В тім році спіткало нас велике нещастя. Помер несподівано батько. Ніколи перед тим не болів, лікарів не признавав, вірив в судьбу та волю Божу. Як виявилось, хорував батько давненько, тільки не признавався. Почалось з холодної води, що напився, зогрітий. Прикинулось запалення нирок. Замічено хворобу припадково, побачивши опухлі ноги. Було пізно на лікування, та ще з уваги на фаталізм хворого – “од судьби не втечеш”.

Хвороба робила скорий поступ, і батька не стало в грудневий вечір. Помер без скарги, з щасливою усмішкою. Щось бачив перед смертю, вдивлявся вгору і показував там. Похоронили небіжчика на кладовищі в Верхньодніпровську. Проводили його в останню путь великі маси народу. Рідня, близька і далека, знайомі і незнайомі, яким чинно радою, заступництвом помагав в житті. Багато пролилось сліз над його могилою. Тільки у мене щось стиснулось всередині, тяжким каменем придавило в грудях. Плакати не міг. Свої і чужі дивились ніби здивовано, докірливо, осуджуючи, не знали, як мені було тяжко, що сльози мені принесли, може б, полегшення в момент тяжкого горя...

* * *

Мама з Галею переїхали в Кічкас, куди перенесено Андрія начальником поштового уряду. Службово це було пониження, а фактично догджало.

До школи рано їздив я ученицьким потягом і ним вертався. Саме тоді закінчено будову мосту через Дніпро на 2-й Єкатерининській залізниці. Смілий в конструкції, пестив око красою легкості виконання одною дугою через ріку на високості 60 метрів од середини низу конструкції до поверхні води.

Тоді був першим на світі. Пізніше в Америці побудовано подібний міст, трохи довший. Кічкаський міст зостався другим мостом в світі і першим в Європі по довжині прольоту дуги.

Та чи зостався першим по легкості конструкції і красоті? Проект мосту виконав і провадив будову молодий 32-літній інженер Лата. Елементи конструкції виконувались на металургійному заводі “Брянським” в Дніпропетровську.

На наступній стороні з пам’яті нашкіцював міст як умів. Розміри пам’ятаю добре.

* * *

Почав в тім часі будиться в мене новий світогляд. Дивлячись на Хортицю, Дніпрові скалисті береги, Великий Луг, чую себе козацьким нащадком. Розумію мисль великого Гоголя, потомка колишнього славного козацького полковника, коли писав Тараса Бульбу. Описував він Січ і її звичаї без докладнішого знання матеріалу. Могутній талант показав типи запорозькі: живі, мальовничі, широкі та буйні!

В однім був неправий. Січ Запорозька була зорганізована на взірць ричарських орденів Західної Європи кращих часів. Регула Січова накладала залізну дисципліну, карність, обов’язок боротьби з “невірними”, працю над собою, релігійність та у всім скромність. Це було братство на взірць релігійного закону. Щоб бути признаним і прийнятим в братчики, треба було походити в молодиках, показати себе в боях, бути слухняним та здержаним на мирські спокуси. Недоречною байкою є спосіб усталення чеснот у кандидата в братчики, його уміння перехреститься та знати “Отче наш”. До цього всього доходило описання непогатованого п’янства. До останньої сорочки і хреста!

На Січі п’янство було неможливе, а п’ющих горілку не більше 20%. Прошу прочитати “Историю запорожского козачества” в трьох томах, написану професором Дмитром Івановичем Яворницьким. Його подобищу увічнив славний Репін як писаря в картині “Запорозьцы пишут письмо до турецкого султана”. Картину писав великий митець-психолог, що вчувся в психіку Запорозької Січі. Чи в тім товаристві, розсміянім здоровим невдержимим сміхом, знайдеться тип п’яниць?

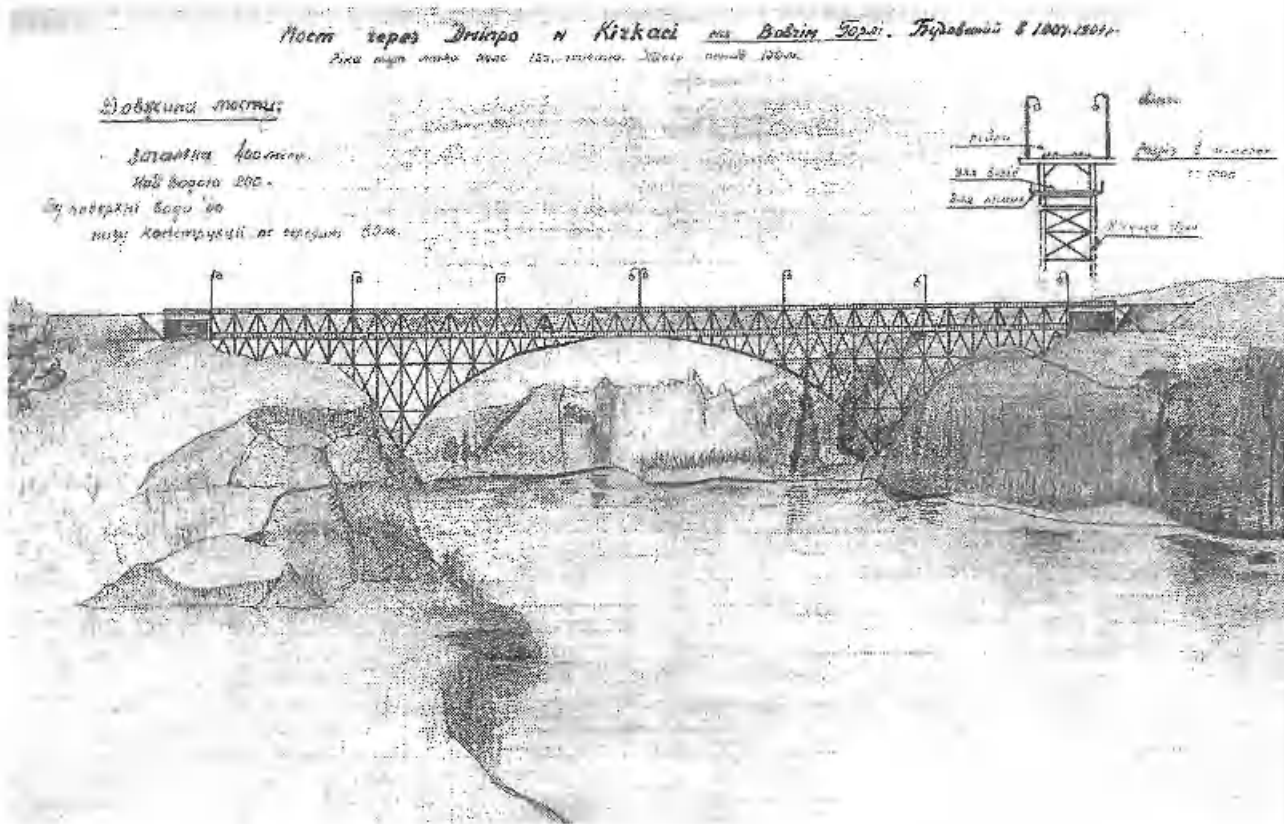
Чується в тим сміху певність своєї сили, погорда смерті, б’є повага з очей кошового, з самої постави старих дідів, що ще не полягли лицарською смертю, та скоро підуть в один з козацьких монастирів, попрощавшись з світом, – спасатись!

Недаром Січ притягала до себе лицарство, шукаюче пригод. Недарма честю лічили польські і московські вельможі бути вписаними в січовий реєстр! Недарма шляхетська молодь удавалась на Січ, аби набрати вправи!

Найвищим щастям, мрією січовика було полягти козацькою смертю: з ногами в стременах, з шаблею чи списом в руці, лицем до ворога!

Дозволялось січовикам погулять та попити, коли ішов в монастир старий січовий дід-прощальник. Одну третину свого майна призначив “на прощання”. Проводжаючи, прибувши “на волості”, частували всіх зустрічних, частувались самі, пив і прощальник. “На волость” регула не одмовлювала. Чудово про це написав Шевченко в віршові “Чернець”.

Після царського маніфесту, оголошуючого вільність слова, сумління, зібрань та друку, життя почало буйно розвиватись.

Появилось багато поступових газет та журналів, вільною стала українська книга, творились і розвивались культурно-освітні національно-народні організації "просвіти", торгівля переходила в масово організовані кооперативи, молочарські спілки. В Дніпропетровську Андріян Кащенко написав для молоді кілька книжок з часів героїчної боротьби за волю. Появилась розкішно видана "Історія України-Руси", багато ілюстрована, Миколи Аркаса, написана популярною українською мовою. За нею – "Велика історія України-Руси" професора Грушевського. За редакцією Василя Доманицького вийшов повний "Кобзар" без цензурних окреслень. Твори Грінченка, Панаса Мирного, Івана Франка, Лесі Українки і інших поетів та письменників стали доступні всім. Великої популярності набував молодий письменник та драматург Володимир Винниченко. Щораз гостили в Олександрівську українські театральні трупи з багатим репертуаром, побутовим та історичним. Розкривались незнані образи минулого і сучасного. Ніби величезний дзвін будив народ з столітнього сну та звав до чину!

Повірили тоді маніфестові, чекали ще обіщаної земельної реформи для розв'язання цього найважливішого питання народної болячки.

Все, що появлялось нового з української літератури, поповнювало гарну чималеньку бібліотеку Андрія. Давав мені читати і сам вибирав, заохочував і виясняв.

Дуже обережно часом торкався справ соціально-побутових, але якось не докінчував. Тільки одне вмовляв – нехтіть до війська і служба в армії. Не мав ніяких знайомостей з офіцерами, і ніколи вони у нас не бували. Не хотілось і мені йти до війська, хоть того не можна уникнути. А одначе під впливом Кащенко, Аркаса, історичних театральних п'єс щось тягло до коня, до шаблі, до чину в полі! Їздив

тоді уже непогано в сідлі та і на шаблю поглядав з любов'ю, а була гарна, зручна, гнучка, хоть ще на мою руку не легка, і стріляв добре, влучно. Навіть не раз Андрій позволяв стрілять з свого револьвера-пістоля. Мав гарного браунінга і любив сам стрілять до цілі.

Учився, як і раніше, добре. Полюбив гімнастичні вправи, що проводив учитель – людина суха, жилага, сильна і справна. Найкраще полюбив турнік. Научився працювати в столярстві. Деякі дрібні речі приніс додому: ніж для розрізання листів в книжках, вішалку на одягу, етажерку на книги і інші дрібниці.

Тим часом почали творитись несподівані зміни в суспільнім житті.

* * *

Охолонувши після страху, викликаного вибухом революції 1905–1906 рр., вимушений поступитись в вимоганнях поступових сил, об'єднаних в організації на зразок західноєвропейський, царський уряд змушений був ділитись владою з новоустановленим парламентом – Державною Думою.

Представники лівих революційних партій вимагали прискіпшення обіцяних маніфестом реформ: соціал-демократи для робочих, соціал-революціонери для селянства. Посли з України і Польщі потребували автономії. Преса цих партій не перебирала в виразах, гостро критикувала уряд.

Представники поміркованих організацій інтелігенції були часто на стороні лівих. Група монархістів противилась всім вимоганням, підважуючим самодержавність. Духовенство в 90% було по стороні уряду. В масах селянства це мало великий вплив.

Зміцнивши поліцію, уряд розпочав ліквідувати здобутки революції. Знесено вільність зібрань. Замикались одна за другою газети. Знесено право забастовки – найважливіша зброя робітників. Заборонено цілковито українське друковане слово. Почались арешти серед провідників революційних організацій. Замикались “просвіти”.

Вийхали за кордон або сховались в підпілля знані діячі освіти, культури, революціонери. Знову стало тісно в в'язницях. Сотні пішли на каторгу. Розпущено Державну Думу, позвано другу за вказівками уряду. Треба було громадити сили до нової боротьби, тим разом останньої.

З підпілля ділали укриті сили революційні всіх напрямків. Всі організації національно-громадські. Завше офірна молодь, а передусім студенти вищих шкіл і учні старших класів середніх шкіл долучались до боротьби з підступним урядом.

Мене та хвиля не минула. Андрій часом дуже обережно впроваджував мене в зрозуміння подій. Бачив в бібліотеці Маркса, Енгельса, Шопенгауера, Паскаля, Ніцше, Вольгера. Не бракувало старогрецьких мислителів-філософів: Сократа, Платона, Аристотеля. Був і Кропоткін, теоретик анархізму.

Деякі з цих мислителів подобались, задивовували глибиною мислі, були легко зрозумілі в своїй логічній простоті. Інші, цинічно одверті – Вольгер – подобались оригінальністю розумування, деяких не міг зрозуміти або перемолоть

в жорнах свого мозку. Так було з “Капіталом” і “Маніфестом...” Маркса, видно, до того ще не дозрів. Знудило і змучило читання і Маркса, і Енгельса. Не цікавив мене той предмет.

Робітничий рух для мене являвся спільником і супутником. Головною ціллю являлась вільність рідної мови. Книжки, газети. Навіть не міг ясно усвідомити значення автономії!

Тим часом в різних містах почали знову вибухати бомби, стріли револьверів, напади на банки, уряди. Знову козацькі нагайки, шибениці і каторга. Терор стосували анархісти та соціал-революціонери. Робітничі організації терору не приміняли, уважали шкідливим. На цім місті треба сказати, що за весь час на заводах і фабриках німецьких не було забастовок. Всякі питання і вимоги одразу рішались спільно.

Не треба цьому дивуватись з двох причин. Перш за все, головну роль грала справедливість менонітів. А друга була те, що оці фабриканти-мільйонери знали твердо, що таке труд. Знали з власного досвідчення.

Абрам Абрамович Унгер був сорок літ назад знакомитим ковалем. Спеціалістом по ремонті ушкоджених тяжких якорів під час переходу дерева через роги. Робив і вози.

Абрам Яковлевич Копп теже в тім часі, як Унгер, мав слюсарню. Розум і винахідливість допомогли обом організувати і розширити цілі фабрики і заводи.

Будучи фабрикантами, ставились до робітника прихильно, з зрозумілістю. Оплачували справедливо його працю. Забезпечували культурно-освітні починання, брали самі і їх діти уділ в різного роду забавах.

Панував в Кічкасі і Хортиці порядок і спокій. Те саме було на заводах Лепп-Вальмана і бр. Кацен в Олександрівську. Там бастували робітники-залізничники.

Маючи приклад німецьких заводів, положених близько залізничних напрямчих майстерень, вимогли поліпшення умов в праці і в заробітках. З вдячністю треба згадувати тих працюючих, справедливих, культурних людей, давших Запоріжжю, Таврії та Херсонщині багато доброго. В тяжких часах життя після Октябрської революції німці-меноніти виїмігрували до Канади.

Близився кінець шкільного року 1910 і науки в прогімназії. Плановано перехід до новооткритої реальної школи, котра давала можливість вступу до вищих шкіл технічних. В перспективі були інститути дорожний в Москві або Київський політехнічний, гірний в Катеринославі.

Підходив день робітничого свята 1 Травня – День світової солідарності людей праці. У нас цей день святковано урочисто, гучно і весело.

Забави та її кошти йшли з кишени фабрикантив. Колони робітників в найбільшій порадковій вирушали на вибране місто з оркестрами на чолі. Рядом їх родини, а за ними вози з їдою, напінками, овочами, цукерками, подаруночками. На містах забав стояли уже шатра, столи, лавки, естрада для оркестру, хору та промовців.

Спереду колон червоніли прапори, в поході в перервах оркестру лунали революційні пісні.

В тім дні поліція нічого не бачила і не чула. Фабрики старались виступити одна перед другою okazaліше. На столах розложено всяку їду, рядом бочки пива, квасу, газована вода. Горілки не було, хіба хто крадькома приніс.

Сьогодні можна було випити, але в міру. Старші поважно сиділи на лавках, посилювались, слухали музики і пісень своїх хорів.

Виступали промовці з речами на тему дня, виступали і хазяїни. Молодші танцювали, бавились в різні ігри. За нагородою схочі лазили на високий стовп, гладенько виструганий, бігали в мішках до мети, переходили через широкий рів з водою по вузькій деревині, вкопаній одним кінцем в вищий берег, боролись, силачі показували вправи з тяжкими гирями.

За всі змагання були визначені солідні, недешеві нагороди: срібні дзигарки, матерія на убрання, пантофлі, гармонія, шовк на сукню і інші.

Було часом загляне вусатий поліціант. На це теж своя програма. Підбереться намічена компанія, в шатрі посадять гостя за стіл. А там уже стане четверть. Все це старі майстри, бувалі і досвідчені. Частують гостя щиро, самі тоже випивають. В кінці чується з шатра дружний спів чогось забороненого. З хору виділяється низька октава гостя.

Співали ж "Інтернаціонал"! Сьогодні все дозволяється. Попаде він додому в закритім фаєтоні. На другий день доложє начальству, що там, де був, все одбулося чинно та благородно!

Його компаньйони-майстри підуть додому з усіма вечором, простими ногами. Голови мають міцні! Було колись...

Припадкового гостя приймалось та частувалось як свого. Як попався справний молодець, то міг і приз виграти! Таке бувало. На закінчення дівтора діставала мішечки з ласощами, і всі під вечір вертались родинами, молодь гуртками, парами. П'яних не було. Чувся ближче і дальше спів.

Так уряджалося і одбувалося на Запоріжжі колись велике свято 1-го Травня.

В 1910 році мені судилося провести його інакше.

* * *

Раніше говорив про наростаючу силу актів терору та саботажу та контрміри уряду. Вже урядувала ІІІ Державна Дума. Сітка тайної поліції широко розповсюдилась. Здавалось, що уряд дасть раду.

Сталось щось, що струснуло державним організмом. В Києві під час вистави в Великім театрі застрелив адвокат Багров прем'єр-міністра Вітте в присутності царя! Вітте, людина розуму і енергії, опирав свою політику на створення середнього робітничого господарства. Закуплено огромні простори землі од більших власників. Цю землю продавалось селянам на сплати в вигідних умовах. Підвищило це урожай та заможність значної частини рільників. Система хуторів на 25-50 десятинах мала втягти більшість селянства, піднести догори культуру та багатство.

З смертю Вітте праця в тім керунку призупинилась. Посилилась діяльність поліції, і то міцно. В таких умовах святкування 1-го Травня не заповідалось

спокійним. На пару днів перед святом одбувались в різних частинах міста конспіративні зібрання учнів всіх шкіл середніх, розуміється, старших класів. Попрошив до себе і мене трохи старший колега. Було нас четверо.

Розмови почались про недалекі екзамени, про дальші плани, потім перейшли на тему свята 1-го Травня. Між нами був учень VIII кл. гімназії, здається, Черниш. Виступив він з цілим рефератом. Про рух робітничий всього світу, про вагу святкування 1-го Травня. Уділ молоді в рухові за суспільну справедливість. Говорив палко, переконуюче.

Зговорились спіткатися на другий день у Черниша. Був вечір 30 квітня. У Черниша старший поважний чоловік дав кожному по звітковій друкованого паперу. В імені революційної організації виголосив коротко, що ті листки паклеїть на стінах, огороженні, коло заводів і фабрик недалеко мого вокзалу та вкинуть в сусідні двори. Невеличкі склянки з клеєм і щіточки роздав Черниш. Незнайомий уділив вказівок, як заховатись в разі всипи, що говорить, навіть коли б всіх спіткало нещастя.

Завдання належало уважати за знак високого довір'я і справу революційного обов'язку.

Мали ми всі зібратись в умовнім місті о стислій порі та зараз розійтись. Мав я тоді потяг на Кічкас.

Тут була трагічна помилка. Всіх нас задержано в місті збірки, одведено до поліції і розсаджено окремо. Вночі кілька разів виводили на слідство, а рано завезено до в'язниці. Всі твердили одно: "Незнана людина в сквері дала нам папери та клей, по два рублі, аби розклеїли при вказаних фабриках одержані листи. Що було там надруковано, не знаєм, і то нас не цікавило, до того було темно. Поважний несподіваний заробіток за таке дрібне діло більше цікавив".

При арештуванні та ревізії одібрано 2 рублі і кількадесят копійок у кожного.

Вечором 1-го травня мене звільнено, решту затримано. Андрій довго та докладно розпитував про все пережите. Був поважний і дуже стривожений. Його старанням, впливових сусідів, а між ними фабриканта місіонера Абрама Абрамовича Унгера, взято мене нелітнього за порученням під опіку брата та надзор поліції. Виклопотано прийняття до школи та допущення до екзаменів. Товаришів зіслано в далекі сторони Сибіру, вони мали по 18 літ повних.

Черниш опинився в Благовіщенську над Амуром, там зробив атестат зрілості. Спіткався в 15 літ пізніше на позиції. Був поручиком піхотного полку. Дуже красивий та елегантний. Пізніше трагічно згинув. Про судьбу двох інших нічого не прийшлося почути.

В школі спіткався з мовчазним співчуттям з боку молодших учителів та колег. Екзамени пішли добре, хоч чув себе пригніченим.

Свідоцтво було добре за винятком... поведження. Нагорода оминула, та це було не важне. Дальша наука була переді мною закрита!

Нещастя своє переживав тяжко. Не все розумів, не був приготовленим, мав 16 літ. Ніщо не тішило, давили стіни. Материні тихі сльози та добрі очі багато говорили. Шукав самотності, блукав поза домом. Чорні думки осаджували голо-

ву. Ціле літо блукав то на пороги, то в степ, то до Великого Лугу. Пішо, човном, з рушницею або сіткою на метелика. Пригодилась тоді, міцно пригодилась наука Олексія Полинька. Помогла перенести біду, вернуть рівновагу. Назбирав колекцію яєць великої птиці, солідний збір метеликів, жучків. Десятки пучків лічебних трав; багато зробили вудки. Вернулась рівновага та вернулась охота до книжки. Коли риба переставала брать, сідалось в холодочку з завданнями з математики, зошитом та олівцем. Була надія, що, може, минеться літо, пройде час, щось зміниться, повернеться можливість скінчити повну середню школу.

Опіка поліції була для ока. Часом жандарм ніби ненароком зайде, попросе води, заїде ніби з візитом урядник з Хортиці. Дістане чарку, закусить, щось віткнеться в руку і зникне.

Тоді я виріс та окріп. Почав часто плавать через Дніпро. В кінці літа, повертаючись з другого боку до одежі, побачив жандарма Калашникова з станції. Під кущем в холодку, де лежало убрання, сидить, держе в руках зошит, рядом лежить книжка. Калашников – людина могутньої будови, плечистий, широкий, з великим маузером при поясі та тяжкою шаблею при боці – не був чоловіком злим, скоріше добродушним. Бородище мав до пояса.

Розпитався, що поробляю, похвалив намір дальшої науки, казав не упадати духом і бути доброї мислі. На тім зичливо попрощався.

З його молодшим сином я їздив до школи і не раз поміг. Троє старших працювали на залізниці. Найстарший був запаленим сепаратистом та провадив кореспонденцію хіба з цілим світом, мав гарний збір поштових марок.

Од часу спіткання з жандармом над Дніпром кінчились візити і його, і урядника.

Андрій тримався якось ніби стороною, якби нічого не сталося. Часом заводив балачку на актуальні домові справи. Та ока з мене не спускав, беріг перед кожним небезпечним кроком. Був задоволений моїми зборами метеликів, трав, яєць.

Зникли з бібліотеки Маркс та Енгельс. Зате радив читать “Вестник знанія”, місячник про технічні здобутки і новини. “Пробужденіє” – культурно-артистичний тижневик розкішного видання з цвітними копіями картин знаменитих артистів. “Нива” та “Родіна” – поважні, добре ілюстровані тижневики. Поважна праця про будову Всесвіту “Человек і Земля” Еміля Реклю явилась для мене великою наукою. Керував лектурою письменників російських та українських. Тоді також прочитав переклади творів Сенкевича “Сім’я Потоцьких”, “Хрестоносці”, “Камо грядеші?” Ще в Маріуполі прочитав “Огнем і мечем”. Тоді ця книга зробила дивне, переплутане, скоріше неприємне враження. Ні шляхта Сенкевича, ні “чернь” Хмельницького, як і сам Богдан, не були належно зрозумілі. А що вже дворище Курцевичів, якби рисоване збоку дворище дядька Василя та ще й подібні імена Юр, Миколай, Василь. Що за збіг випадків? До всього доходить знак той самий “курч”.

Андрій мені на ці питання одповів не завертатъ собі голови цими неживотьювими загадками. Дядько Василь дивився інакше, і то мені було ближче.

За рік цілком прийшло заспокоєння, тіло окріпло, вправи на турнікові та з гирями надали мускулам твердість дерева.

Андрій одверто одкрив свої думки про майбутнє. Це в загальних зарисах було згідне з волею батька. Земля належала до Андрія, а йшов в люди на свій хліб. Він заводить сім'ю не буде. Чи я маю охоту на ній працювати? До того не спосібся та і не знаюсь, хоть таку працю поважаю.

Коли так, то його переконання глибоке і тверде за тим, щоб оддати землю тим, хто на їй давно працює, тим, що орендують, і старим робітникам. Ми маємо ще дещо, Галя буде забезпечена, матиме належну освіту та упосаження.

Доброчинність батькова буде укоронована. Ти будеш учитись. Може, треба буде перебраться в Олександрівськ – набудемо там дім, а цей зліквідуємо. Якщо чуєшся цілком добре, треба, не гаючи часу, поступити на державну службу. За рік ненаганної праці здобудеш перший ранг, а тим самим набудеш політичну благонадійність. Початки будуть нелегкі, платня невелика, матимеш од мене поміч, а далі буде видно. Як на це дивлюсь? З радістю згоджуюсь! Учитись не перестану, та чи приймуть? Про це не журись – зробиться. Тільки не тут. Продовжимо нашу балачку в недовгій часі. Тим часом масш пильно прочитати оцю книжку, це важно для молодої людини. Про прочитане тоже поговорим.

Книжка називалась “Половой вопрос” Фореля. Мала відповідні рисунки, поясняла в науковий спосіб призначення і стосування полових органів чоловіки та жінки, акти запліднення, гігієну, хвороби та наслідки, остереження та лікування тих хвороб, вплив їх на дітей.

Про дещо чув од старших хлопців, та був з вдачі в цих справах несмілий. Не дуже вони мене і цікавили. Читаючи, чув, як горіли вуха, холонуло в грудях або охвачувала огида та страх!

Ще не надійшла пора на зацікавлення цими справами. Вернув книжку трохи засоромлений і дивився на брата питаючими очима.

“Немає чого соромиться, а кожній молодій людині цю книжку треба прочитати. Тут тільки правда, наука та остереження перед нещастями. Чи щось знаєш про ці справи? Цікавився?”

“Дещо чув, дещо знаю з оповідань старших хлопців, щось догадувався. А тепер довідався про такі речі, що не хочеться і дивитись на дівчат! Страшно”.

“Прийде час – будеш дивитись з великою охотою і зацікавленням. Знай одне найважливіше: сім'ю будеш мати раніше чи пізніше. Стережи себе для майбутнього потомства, його будеш мати. Уникай спокус чи підмовлювання легкомислих приятелів. Уникай і пригод, які звуться любовними, а не обов'язуєчими, й борони тебе Боже таких, за які платиться грішми. За такі пригоди платиться здоров'ям, каліцтвом, а навіть і життям. Не треба шукать заспокоєння натуральної потреби. На все прийде час. Заведеш сім'ю, коли спіткаєш в дівчині, що тобі сподобається: взаємність, здоров'я, а що найважливіше, – ЛЮДИНУ в повнім розумінні цього слова. Ще поважно про це не час думать, а готувиться треба. До того часу бережи себе, як ця добра, корисна для людей книга учить.

Підкреслюю: в дружині шукай людину і приятеля. Це нелегко! Не кожному дається. Ще одна увага важна: людина є істота слаба. Треба деколи быть поблажливим на людську слабкість, в тім буде твоя міць. Мова про найближчого, зро-

зумів?” – Не зовсім, та постараюсь зрозуміть!” – “Це справа пізніша. Чув, що таке ревність?” – “Чув і читав”. – “Це почуття тоже натуральне, та воно понижує свою власну вартість. Боротись з тим нелегко, але треба! Нехай все, що говоримо, буде тобі в пам’яті. Шикуйся, брате, в дорогу, справа твоєї праці залагожена, працюватимеш в добрім місті, під поважною порядною рукою. За вісім днів, од першого вересня! Приготов папір: сьогодні вишлемо відповідне прохання та поїдемо до Олександрівська шить тобі порядну одержу, купимо все, що треба. Мусиш бути убраним порядно та скромно”.

За три дні пошилось гарне темно-коричневе убрання, куплено черевики, сорочки та краватки, валізи, кашкет. До валіз мама клала білизну, багато припасу з домашнього тіста, сала, шинки, ковбас.

Виряджали на самодільне життя урочисто і небідно. На 3–4 місяці дістав грошенят. Тоді Люба з сім’єю жили в близькій Хортиці. Полікарп працював на добрій посаді в кредитовім банку. В день, коли я їхав, зібралися всі. Андрій дав прочитати голосно три вірші: “Наука”, “Козачий кістяк” та “До дуба”. Я їх знав і тепер охоче прочитав.

“Цим керуйся завше. Будь в праці і житті чесним з собою. Не виривайся і не відмовляйся. Пам’ятай про науку: то, як прочитав, могутня сила, міцніша од шаблі та рушниці! Що чув од дядька Василя, хотя ж має своє значення, та не найважніше.

Тепер часи інші, прийдуть ще важніші. З дядькової науки пам’ятай про честь та службу ближнім до смерті!”

Поплакали мати з Любою, похлюпала Галя. Підїхав поштовий віз – прийняв на колінах благословення од матері. Розцілувався з усіма – і в дорогу!

* * *

Працюю в Казенній палаті в Дніпропетровську. Це поважна інституція, відаюча справами скарбовими в губернії. Завідуючий в ранзі генерала, котрому представився, коротко і сухо приділив до відділу доходів та розходів, а начальник відділу, добродушний, 50-літній, повнолиций, високого рангу, посадив до писання розрахункових денних обрахунків під руку столоначальника.

Мешкання знайшли знайомі приятелі брата, приїхалось на готове. Покій світлий, люди привітні, вигідне умеблювання, в добрім місті, недалеко палати.

Праця була спокійна, оточення і колежанство зичливе. Більшість з них мало освіти на рівні семилітки, були й такі, що не мали і того, – ці не могли вислужити рангу, тримались для доброго почерку та довголітньої практики.

Я з малою матурою був “чимось”.

Багато помогли уроки бухгалтерії. Легко давались всякі вказівки моїх старших зверхників, писав гарно, скоро і чисто. Клопоту начальство зі мною не мало. В короткім часі доручено самодільне провадження журналу денних доходів у всіх складових інституціях губернії. Плату визначено скромну, та на життя цілком вистачало.

Тютюну не палив. Горілки не знав досить довго. Вимагання мав невеликі. На кіно, театр, цирк, на човен до їзди по Дніпрові мав.

Місто було велике, будоване планово в кінці XVIII і на початку XIX віків, вулиці широкі, прямі, багато скверів, квітників. Великі, з смаком будовані будинки адміністраційні, великі, багаті магазини, кілька церков і костелів в стилі візантійським чи ренесансу. Немало розкішних дворців-палаців – власність багатих поміщиків, промисловців, купців. На Дніпрі – порт для пароплавів, курсуючих до Києва і далі. Вокзал на 1-й Єкатерининській залізниці, котра, ідучи безпосередньо до Києва та на Дон, давала можливість подорожі через сполучення на Одесу, Кавказ, Крим, Москву.

В величезних металургійних заводах, численних фабриках, тартаках працювали десятки тисяч людей відповідних кваліфікацій. Тисячі людей працювало в адміністрації, на залізниці і всяких урядах.

Місто лічило понад 250 000 населення, в тім значний процент росіян, чимало поляків, мало жидів (може, 0,2%), коло 40% українців. Дніпропетровськ був містом промислово-торговим, молодим, розростався скоро, мав всі дані на розвій в недалекому майбутнім.

Красою і містом одпочинку був великий Потьомкінський сад. Лежав він на східній стороні міста, спускаючись терасами до Дніпра, на котрім рядом з садом лежав великий Монастирський острів, весь покритий старим лісом, з вигідними пляжами. Був любимим містом екскурсій, особливо молоді.

В місті став гарнізоном 33-й полк піхоти та дивізіон артилерії. В Потьомкінським парку став бронзовий пам'ятник Катерині II. Всередині вкопаний величезний камінь з викутим написом: “Запорожцу Глобе, заложителю сада”. Перлиною був тут великий музей.

Провадила до нього дорога, обсаджена деревами та уставлена камінними бабами, привезеними з степових могил. Перед головним входом – круги пнів дерев нечуваної ширини.

Музей збирав пам'ятні речі старини степових обширів, а передусім – історичні, з минулого Запорозької Січі. Відділи етнографічний, археологічний, артистично-мистецький, збройовий. Килими перські, кавказькі, самаркандські. Східні старинні тканини то тонкі як павутина, то ткані золотом з перлами.

Все це в яскравих кольорах незрівнянних форм рисунку народів Сходу. Плахти, запаски, очіпки, рушники, жіночі і чоловічі убрання, пояси, шапки. Од найскромніших до розкішно мережених та вишиваних. З матеріалів домового ткання, дорогих заграничних сукон та шовків, кашемірових шерстяних хусток, як шовк тонких.

Козацькі жупанці, жупани, куртки, пояси, бурки кавказької роботи. На окремих дощці розвішані штани, як огонь червоні, ширини небувалої, під ними напис: “Запорозькіє шаровари, матеріалу 14 аршин”. Чоботи-сап'янці гостроносі червоні, жовті, темно-сині з кримського тонкого сап'яну.

Шапки з баранячих смушків: сиві, чорні, рижі, високі з верхами-шликами чи гладкими верхами різних цвітів, установлених для куренів. Шапки з хутра видри, соболя, бобра, вовка, тхора – переважно для старшини, з верхами дорогого оксамиту, закінченими переважно золотими китицями.

Короткі польові легкі гарматки, більші і довші на колесах, гармати старинні, дерев'яні з грабу, обкуті міцними залізними обручами. Довгі мідні фальконети до виправ на море і бою з турецькими кораблями. Рушниці довгі, роботи арабської, мушкети та булдимки з західних сторін, пістолі турецькі, довгі, цяцьковані сребром та золотом, короткі німецькі залізні та бронзові, з одним і двома стволами.

Луки, стріли в сагайдаках, мечі, шаблі, ножі, кинджали, келепи, цепі з залізними круглими гилями, з гострими буграми, па ланцюгах. Все різного походження і різного виробу, форми і ваги. Працювали при них майстри-збройники: араби, перси, татари, москалі, німці, кавказці, італійці, поляки і свої, київські.

Почесне місто займовала шабля славного кошового отамана Костя Гордієнка, вірного до кінця своєму гетьманові Мазепі. Широка, з руків'ям слонової кістки, з вправленим в хрестовину дорогим смарагдом. Піхва темно-зелена, багато окована позолоченим сребром. Роблена хіба в Персії, як свідчить форма і ширина.

В окремія габльоті булави, пірначі різної величини та роботи. Окремо розміщено зброю або її рештки, здобуті при розкопуванні могил. Камінні, бронзові, залізні, луки з рогу. Всяка кінська зброя. Сідла, вудила, стремена турецькі, татарські, кавказькі, польські. Добре заховані, багато пристроєні.

Мали тут своє місто предмети церковні: дорогоцінні ікони, шати літургійні, щирозолоті чаші, лампади, тяжкоокуте сребром Євангеліє великої вартості, золоті хрести, усіяні самоцвітами.

Всі ці дорогоцінні речі були переважно даром патріархів Константинополя, Єрусалиму, Антіохії та Київської Лаври. З натиском підкреслюю цей момент, додаючи, що Січ з своїх доходів призначала на церкви, монастирі свої та патріархам Близького Сходу третю частину. Доходи ці становила здобич військова, часом велика, суми за продані сотні і тисячі коней, вигодуваних в степах, як вітер скорих, легко переносячих всякі далекі виправи, не вимагаючих в кормах, посідаючих залізну міць.

Вигодувані протягом довгого часу через перехрещування коня монгольського з турецьким та кавказьким, перейняли од цього прикмети тих порід: міць та витривалість монголки разом з її при звичаєнням переносить браки води, а кормиться чим попало, добуваючи сухе бадилля з-під замерзлої снігової скорупи; красоту анатолійського коня в красоті ока, малої голови та прехороше вигнутої шиї; сухість ніг з малим великої твердості копитом кавказького коня, при звичаєного до камінних гірних доріг, вузьких та небезпечних, а через те цупкого, як ноги гірської кози.

Поважний доход мала Січ з торгівлі великотисячних громад скотини та овець, риболовства, мисливства, пасік.

Вертаючись до теми, ще раз підкреслюю: Січ любила і поважала свої церкви, духовенство, церковні богослужіння, спів. Коштом гетьмана Сагайдачного січова церква мала великий, голосний дзвін. Його голос чувся по всім Великим Лузі!

Говорячи далі про музей, трудно все перечислити. Картини незрівнянних митців Рєпіна, Айвазовського, художників Могилевського, Пимоненка і багатьох незнаних.

Видобуті з курганів старинні глиняні, бронзові та срібні горшки, глечики, миски, амфори. Всього не пригадаю, хочь було то моє улюблене місто перебування. Ще пам'ятаю кості та зуби величезної міри: то почорнілі та блискучі, то жовті, спорохнілі.

Нижче Монастирського острова, проти затоки р. Самари можна було бачити сліди валів колишньої Кодацької кріпості. Була тут Лоцманська Кам'янка.

Життя в Дніпропетровську було виповнене новими враженнями, все цікавило, притягувало увагу. Часом заходилося до турецької бузні на бутилку бузи з халвою і рахат-лукумом. Це пахуче ніби тісто, гостро пахуче, прозоре, зелене або жовте з соків апельсину, винограду і інших фруктів.

Часом в кофейні пилаась чашка шоколаду з тістечками або пахучими делікатними вафлями. Іноді запрошували добрі знайомі брата на склянку чаю.

В службі несподівано перед Різдом дістав значне підвищення і поважно збільшену платню. Дістав звання щотовода, а це вже, крім плати, ставило в ряди державних урядовців доброго класу. Приблизилась надія на одержання першого рангу та в недалекій будучині ширша перспектива.

Пора була зимова, вечори довгі, пильніше засів за книжки-підручники. Купував ще книжки в єдиній українській книгарні, що провадили вище спомнені знайомі Лісіченки. Пані Марію знав з Олександрівська. Обое бували і у нас.

В моїм підвищенні було клопотливе "але". Перегнав тоді кількох колег, що вже працювали давно. Чув себе в стосунку до їх ніяково, ніби щось завинив або колось скривдив.

Минула зима, праця йшла складно, працювалось охоче, мав також щось одложеного гроша, бо не проживав і половини платні, чув в собі здоров'я, охоту до праці та науки.

Дніпро ніс весняні води, розлився широко, раніше зламав та перемолов зимові кайдани – льодові поля.

Ходили тоді великими громадами на Кодацький поріг. Що ближче – чуть, як гуде, реве там стихія, як гримить та клекоче.

На березі тисячі людей. Заглушується крик, не чуть голосу. Вода несеться з неймовірною швидкістю. Товсті поля криги ламаються, перетираються, звальюються з півтораметрового перелому дрібними частинами. Часом вискочить високо вгору величезна крига, падає в воду і гине десь між скелями.

Тільки середина порогу чиста, без каміння. То *хід*, розчищений порохом та динамітом. Ходом часом проскоче велика крижина та зламається на переломі. Враження могутньої боротьби двох, здавалося б, непоборимих сил колосальне! Краса і хаос.

В Олександрівську повставав відділ Державного банку. Набирався персонал. З палати дехто починав старання до перенесення в банк. Хотілось і мені там перебратись, було б краще між своїми, хотя ж і тут чув себе дуже добре. Попросив начальника відділу про пораду і поміч. Підкреслив при тім, що почуваю себе не дуже добре в стосунку до старших колег, котрих випередив в службі.

Визвав управляючий генерал. Лічився він гострим та вимагаючим. Казав сісти та розказувать, як проводжу час після служби, де буваю. Запалив і підсунув

папіроси. Не показався гострим та сухим. Погляд очей розумний, вникливий. Розказав докладно про театр, кіно, цирк, бузню, кофейню, де часом буваю, про приготування до закінчення екстерном середньої школи. На дальші питання відповів, що не курю, смаку горілки не знаю, а дружби не заводив ні з ким, хотя ж не уникаю колег в спільних екскурсіях. Люблю перебувати в музеї.

Знав управляючий про мою справу з прокламаціями, та про це нічого не спомнив. Видно було, що моя оповідь йому сподобалась. Виразив згоду на перенесення до банку. Накінці по-батьківському дав кілька порад та похвалив стремління закінчити середню школу. Хто б допустив, що генерал – така порядна, розумна людина! Не був недоступним та сухим. Правник, ліберал, вирозумілий і зичливий. Часто милимось в людях з їх вигляду.

* * *

Про своє перенесення повідомив Андрія. Був з цього задоволений. Одбулось все службово, дістав порядну суму на кошти перенесення та урядження в новім місті праці. Цього не сподівався. Генерал був людиною доброю. Тоді я уже цілковито виріс і окріп. Мав повних 18 літ, а в нас дозрівалося скоро!

Тим часом замешкав при рідних, котрі були дуже раді. Галя значно підросла, та була худа і костиста. Училась добре, кінчала школу на місті та збиралась до Олександрівська в гімназію.

Несподівано дістав приділ до каси виплат та ступінь касира другого рангу. Для моїх літ короткої служби та ще без рангу було для мене і брата великою радістю та заскоченням. Цілком певним стало одержання в недовгім часі рангу та надії очищення од поліційного підозріння.

При високій платні, нагородах та преміях в банку робився з мене поважний працівник, на значнім рівні, незалежний матеріально, з добрим іменем “урядовця з майбутнім” в високій інституції. Я мав також якесь щастя у свого начальства.

Добре убирався у найкращого кравця: сорочки свіжі крохмалені, гарні краватки, модне взуття тоже мали немале значення.

Спотикав та зближався з старими приятелями, заводились нові знайомства. Бував на вечірках в фабричних і заводських залах. В Кічкасі було кілька пре-гарних голосів і був струнний оркестр і добрий драматичний гурток. Так само в меншій мірі було в Хортиці.

Більше вільного часу збігало мені в Кічкасі. Не раз запрошував в гостину на неділю чи свято когось з Олександрівська. Зблизився в той час з двома інтелегентними молодими токарями з заводу Коппа. Були старші на пару літ, начитані, брали уділ в виставах, грали в оркестрі, добре співали.

Уділяючись культурно-освітнім справам, а фактично будучи признаним керівником цього шляхетного діла, Андрій мав багато і часто різних гостей. Вів він і роль режисера.

Літом такі спіткання одбувались в альтанці, зимою в поміщеннях театральних. Були люди знайомі і незнані. Коли забав літом було менше, робилися прогулки човнами по Дніпру. На все життя остались вони в пам’яті!

* * *

Є картина незрівнянного чародія світла Куїнджі “Ніч на Дніпрі”. Чарує красою літньої ночі над темними водами. Стоять хатки серед дерев на взгір’ї. Білі їх стіни сяють рожевим світлом невидимого повного місяця, що вийшов низько десь з правого боку, внизу при березі просто виглядає потемніла стіна очерету в тіні дерев. Взгір’я з травою, деревами, доріжкою залито тим чарівним рожевим цвітом. Небо ще не темне, низом червоно-рожеве. Може, та картина інакше зветься. А може, щось додаю з другого чудесного твору Архипа Івановича “Українська ніч”?

Як жалів, що не бачив він міста та не створив картини, зображуючої ночі на Дніпрі в моїй молодості між Павло-Кічкасом та Малою Хортицею! Збиралась молодь з Кічкасу, Хортиці, часом Олександрівська з струнними інструментами, запасами їди, начинням. На більші човни сідало по восьмеро осіб, переважно парами. Їхали вгору за Вовче Горло. Було темно серед високих берегів-скель. Чорніли вузькі яри та заламання в берегах. Завше пестило око величаве півколо моста та легка сітка його конструкції. Коло Павло-Кічкасу човни сходяться, несе їх тепер бистра течія.

Згодом почалась пісня, загравав оркестр. Береги одбили мелодію, одбилися ще раз взаємно в тіснині і ген-ген понесли далі! Співало і грало, здавалось б, не один-два, а десяток гуртків. Срібний місяць нагорі кидав промінням чар на гострі шпилі, стовпи, масиви граніту і творив дивні фігури.

Ось пропливаємо під контуром “пам’ятника Катерини” з Дніпропетровська. З лівого боку стоїть в кінці яру перед мостом висока дзвіниця. За мостом з лівого боку вирисовуються грізні башти, стіни, кріпості з зубцями. За нею – громада замку з насвіченої Дурної Скелі.

Перед Кічкасом і Олександрабодом гримить музика, од діброви і парку одбивається луною. Нижче Кічкасу минаємо високі стовпи-скелі і між ними входимо в Старий Дніпро. Великий стовп-скеля зветься *Крісло Катерини*, дійсно має форму крісла. На ньому параметрова товща “гуано” – свідоцтво масового спочинку птаства.

Знову береги-скелі острова Хортиці і берега високо, знову ллється-переливається мелодія.

Десь далеко на низькім березі човни пристають. Хлопці розбігаються, роблять солідний запас дерева. Палає величезне огнище. На траві дівчата розстеляють привезені коци, скатертини, добувається запас їди, начиння. Клопочуть. Звичайно горілки не було. Вино, квас або часом і пляшка коньяку. Охочим робився чай, а деколи кофе.

Їли, пили, жартували. На кінець по частунку з’являлись овочі, дорогі цукерки, халва, шоколад. Кому що миле. Одпочивши, співали, грали, танцювали. Панувало безмежне весілля, лунав молодий безжурний сміх!

Ось одбив пару в танці Петя Герасимов – токар. Її дотеперішній партнер багач Гейнріхе постояв та пішов... пить пиво. Щось доставав в човні Василь, не остерігся і вскочив в воду – на щастя, мілко.

Були ігри з поцілунками. Од цього не одмовлялось. На мене ці ігри враження не робили – не чув ще Божої волі.

Літня ніч коротка. Побіліло на сході, громада наша притихла. Небо величезною чашею одбивалось в дзеркалі води, блискали срібним світлом променясті миготливі зорі.

Десь в озерах водяний бугай гучав басом та приходив звідтіля стогін-скарга другого мешканця вод.

Світало. Гасли зорі. Одізувалась пташина десь в кущах, плеснула більша риба під кущем. Прозористою млою вставав пар, догасало вогнище. Охота до співу та музики одійшла. Не було охоти рушати, чогось ніби ждалось. Сон не брав. Кущі, дерева, скелі наповнялись голосами птаства, як увертюра перед властивою музикою концерту.

І раптом озвався соліст! Задзвеніла і полилася незрівнянна мелодія. Залучались до неї десятки других артистів. Задзвеніла і полилася чудовою красою слов'їна пісня! Вітала перші стовпи сонячних променів, голосила гімн пробудженому життю. Гімн щастя, весілля, гімн молодості!

Таке не забувається!

Так ішов, проходив час. Восени здав іспит за курс реальної школи екстерном. На місті того не робив, школа тут була молода. В 14 місяців праці одержав ранг колезького реєстратора. Значить то, що політичну благонадійність повернуто.

В своїй праці не мав труднощі і непорозуміння. Опанував користання з щортів, дійшов до високої умілості. Додавання, однімання, множення виконувались скоро і неомильно. Було нас четверо касирів. Над нами – головний, старший віком, високого рангу. Дві каси вplat діставали од головного гроші невеликі до видавання решти. Каси виплат – великі суми до видавання.

За годину до кінця урядування каси закривались, справджували гроші, підраховували реєстр та звіряли з бухгалтерією.

За п'ятнадцять хвилин здавались гроші і реєстр головному касирові. Той клав свій підпис, і разом з Дирекцією гроші і реєстри вносились під охороною озброєної охорони до бетонного глибокого схрону з броньованими поміщеннями. Урядовців тоді в банку не було. Всі двері заперті і під озброєною охороною.

Часом операції були дуже поважні. Траплялись в мільйонах. Це коли були виплати тисячам працівників на заводах, тисячам в маєтках або промисловцям, коли збігались разом. Гроші діставали великими сумами переважно касири-артельщики фірм, завше з охороною і самі озброєні. Праця їх була небезпечна, зате оплачувалась добре. До обов'язків касира належало уміння пізнавать фальшиві гроші. На ті часи це уміння мало велике значення, бо появлялись тоді добрі фальхівці, правдиві таланти в підроблюванні кредитових білетів.

Пізнавалось оком та кінцями пальців. Останне було головне: в пальцях чуття викривало різницю паперу. Це уміння далось легко.

Доходило ще уміння найскорішого лічення паперових грошей. Од тієї справності в великій мірі залежала скорість обслуги клієнтів. І тут ішло діло гладенько. Щоб собі зробити вигоднішим, дещо впровадив нового в спосіб видавання та за-

пасу сум, а через те приспішилися операції, через те мої справоздання робились скоро і неомильно.

Скоро спіткався з непорозумінням, котре немало здивувало та трохи засоромило. Виплачував якомсь більшу суму 500- і 100-рубльовими білетами. Клієнт попросив розмінять йому певну частину по 10 і 25 рублів. Охоче то учинив. А той неголосно каже, що вийшла мала помилка, та вертає 25 рублів! Вклонився і пішов. Треба бути обережнішим! По закінченні операції справджую реєстр, касу – і 25 рублів лишніх! Що за диво? Кажу про це главному. З бухгалтерією все сходиться. 25 рублів ідуть в депозит.

Пізніше $\frac{1}{3}$ цих грошей піде на користь скарбу, $\frac{1}{3}$ мені, $\frac{1}{3}$ до поділу по волі директора. За два-три дні знову таким самим способом зосталось 10 рублів! Що за лихо! Не треба хапатись спішити. Так і не спішив, інтересантів не було багато?! Старший уваги не робить, автоматично “в депозит”.

Якомсь поділився з старшим колегою про ці лишні гроші. Той уважно на мене подивився, помовчав та запропонував зайти по дорозі на знакомите морожене.

За столиком в кутку розказав про випадок такого змісту:

“Деся в скарбниці в повітовому місті сидів на касі довгий час касир. Прослуживши до пенсії, вийшов в одставку, переїхав в губернський город, купив там в добрім місті велике дворище та почав будувать п’ятиповерховий дім на 10–12 квартир, більших і менших.

Не був той касир старим, мав, може, 55 літ. Відомо, нові люди та ще такі, що будують великий дім, будять цікавість. Кілька соток тисяч карбованців – сума не будь-яка, а ґрунт та дім коштуватимуть не менше.

Помалу дійшла вість про цю будову до того міста, де старий працював. Пішов всякий поговір, припущення, дійшло до властей контрольних, надзорчих. З’їхав контроль, провірив за многі літа діяльність каси, рахунки, провадження дому і ступінь життя пенсіонера – все в найкращім порядку, знаний широко і цінним чоловік. Жив скромно, невивставно, педантичний. Убирався сам і сім’я достатньо. Ні до чого не причепишся, ніде немає тіні підозріння.

Остаточно контролери приїхали до того бувшого касира і цілком одверто розказали про свій контроль, що вівсь немалий час, а не дав ніякої вказівки-зачіпки, звідкіль скромний касир міг нажити такі великі гроші? Може, вимагав проценту од виплаченої суми? Ніколи! Може, потиху виграв в карти чи на державній лотереї? Не грав і не граю! Може, знайшов великий скарб? Не знаходив і карбованця. Ми дуже просимо не як контролери, а як цікаві люди: звідкіль у Вас взялась така велика сума? Ми просліддили, як Ви жили, що заробляли, скільки одержали нагород грішми. Ви могли мати найбільше 15–20 тисяч ощадності. А решта? Маєте ж понад 200 000 карбованців – сума колосальна!

Помовчав старий касир якийсь час, далі озвався: “Добре, поясню!” Розпорядився купити хунт сирого внутрішнього сала та принести найдокладніші аптекарські ваги, попросить також когось, що з вагами добре запізнаний. Коли все це було зроблено, попросив одного контролера положить сало на ваги, а аптекаря стисло записать, що сало важить.

Тоді другий контролер зняв сало з ваг, а аптекар знову записав, що було на вагах. Цим разом показала якась різниця, малесенька, непомітна. “В чім річ?” – думали контролери, чекаючи на принесення рушника витерти руки.

“Пане провізор, облічіть різницю: два рази скільки вийде?” – “Два рази та різниця – випадає х унції”.

“Що ж, панове, ніхто з вас сала не одрізав, не одривав, осталося яке було. А на вагах, одначе, забракло малосіпнької частини! Ото принесено рушник, витріть жир, що остався на пальцях. Сало бралось два рази! Коли общитать, скільки за 30 літ перейшло через мої грошей мільйонів, нічого дивного немає, що там щось і прилигло!”

Ревізори глянули один на другого, попрощались і од’їхали.

Ну, Никифор Антонович, чув бувальщину, плати та ходім додому”.

Образно і вичерпно пояснив колега причину лишніх грошей в касі. Зрозумів його добре. З боку інтересантів була то замаскована наївно вдячність за справне і скоре обслуговування.

Бували такі помилки не раз на цілу сотню. Траплялись рідше чи частіше, а завше. Ріс депозит на задоволення колег, ріс і мій особистий доход. Збиралась поважніша сума на незалежне прожиття в майбутнім. На ощадну книжку щомісяць клалось 100–200 карбованців. Робились плани, одбувались наради. Стала ще передо мною військова служба. Хто студіює, дістає одстрочення, а минут не можна. До того ще наперед мав до військовості велике упередження – нехить! В хвилі успіхів служебних, одержання чину до скоронаміченого вступлення до вищої школи несподівано стала на дорозі непоборима перешкода.

Неждано-негадано появилась в моім житті, повнім планів і мрій, ВОНА!

Коли після прочитання Фореля здавалося, що на дівчат і дивитись не буду, мій мудрий брат-наставник сказав, що з часом буду дивитись, і то з приємністю. Інша річ, як прийдеться думать про сім’ю. Тут треба уважно роздивляться, вибирать дружину на все життя. Тепер я дівчат не цурався, хоть часом чув себе свобідно.

Траплялось спіткать дівчину з очима синіми, як васильки, косами, як льон, до пояса, лицем ніжним, покритим пушком, як персик, хорошої постави, з добрим голосом та ще й охочу для музики. Привітну, скромненьку.

З приємністю балакалось, слухалось співу та музики, дивилося на хороше личко, милесенькі руки та піжні рожеві уста, вушка.

Можна такий стан порівнять, коли дивимось на гарну картину або хорощу квітку. В мислі не було кохання, того почуття не знав.

Аж побачив дівчатко, молодесеньке, гнучке як лозина, рівненьке мов тополя, з великими карими очима, темними тонкими шнурочками брів, косами до колін, форемним носиком, вишневыми маленькими устами, смаглявим з карміном лицем, голосом, як оксамит, лагідним.

Сталось якесь диво! Познайомився ближче, почав бувать щораз частіше. Знався з її старшим братом. Дім солідний, небідний. Гарно утриманий сад. Приймали привітно, гостинно.

Десь згубилась самопевність, рвалась мова, не все чув і розумів. А воно, те дівчатко рухливе, як живе срібло, щебетало, співало, клопотало коло столу, веселе, як пташина.

Сидів би так мовчки, слухав та дивився в очі. Можна сміло признатись, що не добре розумів свій стан. Та почув всім своїм еством – ото та найкраща, та вибрана. Видавалась якоюсь розкішною квіткою, од котрої б'є чудовий аромат!

Трапилось бути нам в саду вдвох. Вже не пам'ятаю, як сталося, тільки обняв Т., стиснув і поцілував. А вона одразу притихла, обезсиліла і присіла на лавку. Чув себе винним, не смів просити про побачення, стояв та дивився на її похилену голівку. Потім встала та мовчки пішла додому.

Повний розпачу, постояв трохи і собі рушив. Не приходив кілька днів, аж Микола, брат її, спотикає та питає, чого не приходжу? Т. питалася, що зі мною, і трохи скучає. Полетів як на крилах.

Разом ходили в кіно, на тістечка, в театр. Вона там бувала рідко, ще не мала 16 років, а коли ходила, то з кимсь зі своїх. Потроху почали ми до себе привикать. Будували різні плани, постановили побратись. Сказав про це матері і братові. Якраз була і Люба. Спіткало моє свідчення категоричне veto! Як? Перед військовою службою? Куди ділись стремління дальшої науки? Люба стала по моїй стороні. Були просьба, грозьби, багато сліз. Мама, завше лагідна і добра, тепер була тверда як камінь.

Щоб змилює її, запросив Т. з братом ніби на поїздку човном. За столом всі уважно приглядались моїй вибраній. Мама з нею балакала, розпитувала. На цей раз і Оксана приїхала. Всім дівчина подобалась. Роду хорошого. Андрій також нічого не міг закинути. Все ж так осталося по-старому. Рано заводить сім'ю! Мови нема, аби женитись перед військом. Дівчина тоже хай кінчить школу. Якщо вірна буде, почекає; що ж, тоді поженитесь. Може, знову і вона захоче далше учитися на вищих курсах? Тільки на те лічити не можна, як і на твою дальшу науку. Воля матері і брата була правом, з нього виламається не спосіб. Глибоко закорінилось почуття поважання до батьків і старшого брата, щоб йти їм наперекір.

Згубився апетит, сон, спокій, радість і задоволення. Немила стала і праця. Не знаходив міста ні дома, ні в Олександрівську. Довго думав, що робить? Вкінці рішив покинути працю і вирушити в світ. Власна ощадність вистачала на два роки життя в великому місті.

Розказав про все Т., обіщала ждять. Не обійшлося без сліз. Виїхав до Києва, нічого дома не сказавши.

Ставши в скромному чистенькому отелі, оглядав я кийські чуда! Ще й тепер в пам'яті ті перші враження. Величавий собор Св. Софії 900 літ виситься над матір'ю городів Русі. Недалеко церква Андрія Первозванного, пеначе одривається од землі і лине до високості. Перед Св. Софією Богдан могутньою рукою стримав розігнаного коня, булавою показує напрям полкам.

Рух нестриманої енергії! Показує знак єднання, небезпеки? З взгир'я св. Володимира велична панорама Дніпрових низин, зливаючих з обрієм чернігівських лісових далечин; під взір'ям – пам'ятник князя Володимира з хрестом, далі – Ку-

пецький сад, місто славних літніх концертів. Десь внизу до Дніпра спускається невидимий з'їзд на Поділ з Хрещатика.

Далеко видно чудовий ланцюговий міст на важній артерії – шосе Варшава–Брест–Київ.

Побував на Аскольдовій могилі, де над Дніпром поховано перших князів київських Аскольда і Діра. Хоронять там людей значних і тепер. В Володимирському соборі не міг одірвати очей од знаменитих ікон-картин, створених генієм Васнецова. Може, з тиждень забрав Київ, а все було мало!

На березі коло пристаней пароплавів багато човнів більших і менших з різним товаром, привезеним з гори і низу Дніпра. Деякі аж з-під Черкас. Під веслами, вітрилом, часом па віршовці везуть люди 200 км масло, сметану, сир, яйця, городовину, овочі. Взамін купують товар, потрібний на селах. Випадає подвійна вигода: продається дорожче, купується дешевше. На селі торговець ціну на все ставить сам, ще й ніби робить ласку, як купує. В Києві добрий продукт продається скоро, ще й люди дякують. Купиш тоже на вибір дешевше.

З водою човен пливе 7–8 км на годину, під вітрилом – 10–12 км. Проти води під веслами, вітрилом і тяглом – 4–6 км.

А що якби самому спливти човном аж до Лиману? Буде дороги коло 1300 км, в день середньо зробиться 60–70 км. На затримання в дорозі – 5–10 днів. Всього подорож займе 6–7 тижнів. Човни продаються дешево, харчі і все, що треба, багато не коштуватиме. Поїду, побачу Дніпрові береги!

Коло берега багато різних будок з товарами. Човна купив доброго, рибацького, на двох людей. Видовбаний з великої верби, осмолений, з бортами, обшитими струганими дошками. Дуже легкий і гінкий. Гарної обробки. Двоє весел, щогла з вітрилом, мостки, черпак на воду. За все заплатив 5 рублів.

Лавочник-жид того човна поміг купити, за це доставив все, що було потрібно: сало, пшоно, сіль, чай, цукор, цукорки, перець, лист, цибуля, ковбаса, дві пляшки наливки-спотикачу, 4 вудки, запас гачків, навіть постарався про робаки! До цього дійшло 2 коци, чайник, казанок, сокирка, 2 чашки. Речі змістились в легкій плетеній корзинці з кришкою та замком. Коци під себе, вудки в човен – і в дорогу!

Ще на прощання дійшла паляниця та велика в'язка смачних київських бубликів. Все це коштувало дешево. Погода чудова, вода велика, Боже помагай!

* * *

Вільний, незалежний, серед багатой прехорошої природи почув себе трохи заспокоєним. Де подобалось – приставав до берега, переважно на острові. Дерево під рукою, на огні гріється казанок або чайник.

Сиджу десь тут з вудкою. Середньо робив на день 50 км без ніякого зусилля, тільки скеровував де треба на бистрину та в обход небезпечних міст.

Досить часто приставав в догіднім місті повудить або до оселі набуть молока, цибулі, яець, масла. Переважно продукти мінялись за рибу, котра ловилась добре, особливо рано та вечором.

Пишні, красочні, картинні Дніпрові береги! Щокрок щось нового; дише минулим, історичним. Трахтемирів – колись значна оселя, центр староства XVI–XVII вв. Колись тут був козацький шпиталь, арсенал.

Був монастир. Археологічні праці ствердили тут існування людської оселі в часах передісторичних, кремінної та бронзової діб (трипільська культура).

Недалеко велике село Трипілья в зелені садів. Біліють хати, блищать золотом хрести над церквою. Навколо високі взгір'я правого берега. Тут в бурхливих часах пізніших отаман Зелений (Данило Терпило) оголосив незалежну республіку. В 1919 році тут згинуло понад 200 молоді київського комсомолу – трипільська трагедія!

Тут хлопчачи принесли черв'яків за гачки. Дуже доброго молока виміняв за рибу. Ночував на острові, трохи далше. Проплив коло 60 км з вітром під вітрилом.

Коло 100 км од Києва з правого боку найвищий пункт – Вибла Могила. З неї виразно видно славний Переяслав. Високо горять в сонячнім промені хрести величавого собору, будованого гетьманом Мазепою.

Зеленіють ліси в долині Трубежу, що тут вливається до Дніпра. Далеко-далеко стеляться зелені низини Лівобережжя. На розлеглих лугах – трави сочисті, буйні. Гострий запах дикого часнику мішається з медовими пахощами квітів.

З лоз піднімаються височенні осокори. В тихих затоках стіни очерету, оситнягу, на воді круглі тарілки листя латаття, між ними непокаляно біліють великі квіти водяних лілій з золотою серединою. Бігають по листях водяні курочки. Припадково з очерету випливе і сховається пухле каченятко.

Трохи нижче з правого боку – село Бучак. З високого берега виступають скали. З ріки кой-де виглядають каміння. Куги одходять ближче лівого берега, одзначають досить вузьку дорогу для суден і плотів. Течія бистра, як завше на “заборі”. Великий плескатий камінь манить до себе, обіцяє непогану здобич. Вигрібаю там, витягаю човен.

Місто добре. З обох боків бистрина, за каменем вода тиха, спокійна, заточує помалу коло. Дійсно, місто багате!

Риба велика – в'язі, плитки. Кілько окунів. В сапетці хлопоче уже чимало, а переривать не хочеться.

Недалеко острів з великим лісом. Вечоріє. Починають запалюватись огні при кугах: червоний та білий. Спливаю до острова. Місто – якби хто приготував. Чистий сухий пісок при березі лагідно сходе до води, старі, високі дерева обступили стіною чисту поляну, порослу травою. В кутку стіжок свіжоскошеного підсохлого сіна. По дерево ходить не треба – лежить на березі та коло дерев. Скоро над огнем завис казанок – варилася юшка з окунів. Трохи пшона, цибулі, перцю, лавровий листочок, тоненькі кусочки сала – і смачна, здорова вечеря готова.

Трохи вище вода підмиває берег: там звалилось велике дерево. З води видно товсту колоду, стирчить гілля. При березі величenna громада коріння. Тут вода одбивається на течію, обходе колом і повертає до пня. Видається дно глибоке, треба раненько посидіть – щось мусить бути. Човен підпертий, під ним мостки, на мостках пахуче м'яке сіно, зверху коц. Царське спання!

Одначе сон не приходив. Думалось про своїх, про Т. Вони не знають, що зі мною, де перебуваю, що роблю... В мислях робив різні плани, мріяв. Задріма-лось над ранок, а збудив вітер і шум води. Надійшла хмара з громом, блискав-ками, полився дощ, теплий літній дощ. Бив косими полосами довго, під човном робилось мокро, огонь згас. Ні під човном посидіть, ні утікати десь, а дощ то пе-реставав на коротко, то починався знову.

Вже по обіді стихло, виглянуло сонце. З трудом розвів огонь та почав грітись та сушиться. Мав науку, щоб на ніч човен оставлять одкритою стороною од вітру хоть б найменшого.

Заночував на місті і другу ніч, мусив намерзнутись в дощ, а тепер одпивався гарячим чаєм. Сіно змінив – і знову спання добре.

Оставалось до Канева 10–12 км, там постановив затриматись і побувать на могилі Шевченка.

Вирушив чуть світ, вимостив сіном човна і вивів на середину ріки: нехай пливе – течія бистра.

Опершись на снопок, трохи задрімав. Тиша, десь скинеться більша риба, де-лікатно плескає вода, човна легенько похитує. Прокинувся... далеченько за Ка-невом під Прохорівкою. Цілком розвиднилось. Не міг собі пробачить слабості. Вертаться було незручно, далеченько і трудно проти води. Течія була бистра, бе-рег з каміннями, тут була невелика забора. Прямо щастям не напоровся на ка-мінь, бо мене власне знесло на другий бік. Проснувся на час.

Поснідав при устю історичної Росі. Тече по Київщині через Погребище, Білу Церкву, Богуслав, Корсунь. На берегах Росі велись великі битви од найдавніших часів. Була колись границею Київської Русі од степу. Лилась тут кров в боротьбі за волю за козацьких часів.

Тут високий правий берег раптом звертає од Дніпра, губиться за високим старим лісом. Становить він великий масив близько 30 км довжиною, 5–15 км в ширину. Десь в ньому заховався знаний з Коліївщини Мотронівський монас-тир. З нього повів гайдамаків Залізняк.

Після обіду при судовій пристані в Черкасах – поважніша торгова операція: за продану рибу поповнив запаси продуктів та добув відерце червів.

На ніч розбив свій стан на лівому березі, при устю р. Сули.

Тут так гарно, що постановив побути довше. Сула має воду чисту як сльо-за. В жовтуватій масі Дніпрової води одбивається і довго тягнеться блакитною смугою, а смачна! Є дуже рибна, особливо при устю. Мав тут такий багатий по-лов, як мало коли пізніше в житті. Річка тече гарною лісною долиною, спокій-ним плесом. Над берегами – килими квітів, очерету, буйна густа сочиста трава. З лівого боку блищать з зелені білі стіни хат. Двоє пастушків пасуть громадку скотини.

Нарвали мені солідний запас “луку”, щавлю та принесли кучу дров. Дістали по торбинці риби, кавалкові цукру і бубликові з маком. Були раді і задоволені. Під вечір принесли глечик пареного молока і гарний сир. На прощання обділив милих хлопчиків цукром, бубликами та рибою щедріше.

В сапеті плескається немало язів, пара судаків, кілька невеликих кілограмових сомків, щось там окунів.

Цим разом розкладаюся на ніч при устю Тясмину з правого боку. Білий чистий пісок, кругом верболіз, пахуче сіно з-над Сули на містках. Одразу огонь. Для порядку закинув вудку і почав витягати йоржів. До чого вони настирливі!

Не став довго з ними возитися. Зате юшка з них знаменита!

Підїхали кужники, вертаючись з запалювання сигнальних огнів в ліхтарях. Запросив їх до юшки, почастивати мав чим. Дістав пляшку спотикачу, хліб, лук, шинки.

Розбалакались. Я розпитував, гості розказували. Сиділи довго. Праця їхня нелегка, часами небезпечна і відповідальна. За рікою треба пильно слідить.

Майже щороку вода чинить поважні зміни в своїм головнім ході. Дно піскувате, рухоме. Де було недавно глибоко, заносе піском. Піскові маси часом творять "перекати". Тобто вся ширина річки в якомусь місті пересипається, течія несеться скоріше, фарватер засипано, дець рве в іншій місті. Тоді весь час треба бути на воді, переставлять часто кути, завідомлять власті, вимагають вислання черпальних машин рить новий фарватер.

Восінні бурі, коли вітер віє з водою, запалювання ліхтарів вимагає великого напруження сил. Трудно вигрібати і не легше запалювати на великій хвилі.

Кути мусять бути чинні на час!

Всі кужники – знамениті рибалки. Ріку і її режим винні знати, як власну хату.

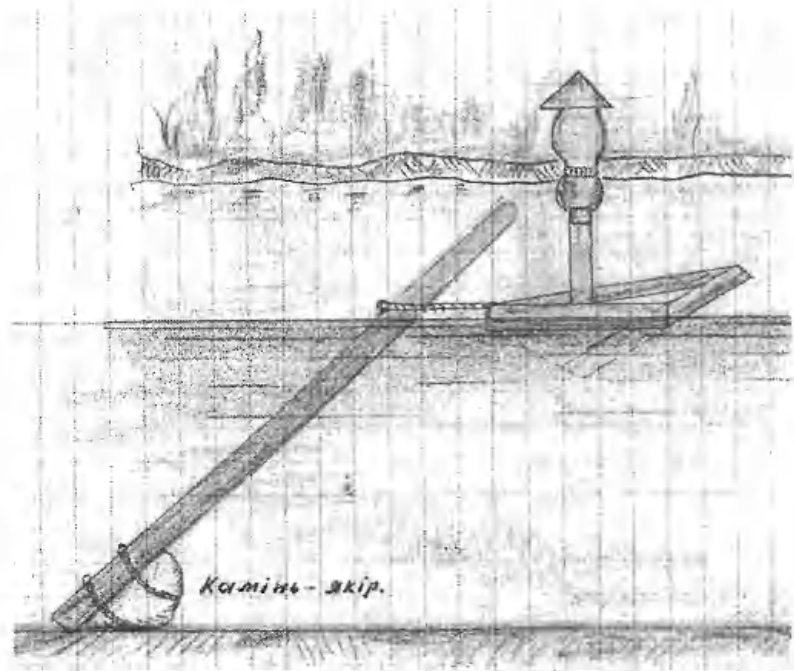
Подякувавши припадкові, гості одїхали, а я, трохи теж почастивавшись, скоро міцно заснув.

Та й спав майже до полудня. Ствердив, що хтось був в часі мого сну. Пара здорових пнів тліло на огнищі. З-під купи свіжої трави виглядав хвіст здорового, вив'яленого на сонці, вудженого уміло судака. Був дуже смачний!

Видно, симпатичні кужники оддячили за почастивання, їдучи рано гасить огні.

Снідаючи, думкою глянув в далеке минуле. Це ж над Тясмином мав Богдан Хмельницький свій Суботів! Це тут перелила повний келих кривд народних та остатня капля!

Вдень стоїть куга, кругле дерево d 20 см, на якорі, маючи кінець помальований на червоно або біло, що стирчить над водою 1,5 м. Червоне – права границя фарватеру, біле – ліва.

На ніч до куг в'яжуться трикутні плити з ліхтарями відповідного цвіту. Затримувався на ніч переважно при річках Псел і Ворскла. Перша несе води з Курщини через Суми, друга – з Білогородщини через Полтаву. Береги тут без більших взнесенень, як скрізь, покриті зеленню дерев, трав та квітів. Більше осель при берегах. Перед тим виміняв продуктів за рибу в Кременчуці та ще й дістав два карбованці!

Оказується, з вудки можна жити!

Ось Оріль, колишня границя Лівобережної України з Диким Полем, Гетьманщини і Запорожжя. Тут стан мій був бідніший в дерево та й риби тільки на вечерю. Знову починає підніматися правий берег: менше дерев, бідніша трава. З видимої далеко лівої сторони осель мало. Багато піску, порослого верболозом, видно скотину та вівці. Рано вирушаю, щоб бути завчасу в Верхньодніпровську – місті мого народження, першої науки, отрочих років.

За високим взгір'ям і селом Глинище Дніпро повертає, і з далечини 9–10 км бачу зариси садів і будинків міста. Береги лісисті, високі, чимало підмитих дерев в воді, міста веселі, приємні, гарні.

Часу маю багато, а їсти хочеться. Привалую до берега, дві вудки в воду, казанок на огонь, хліб на досочку, скоро поспіє риба і картопля. Поплавки почали погрузатися – потягло!

Навіть їсти було ніколи. Несподівано просидів понад дві години. І не даром: маю в сапеті чим похастувати Оксану з сім'єю!

Під вечір витягаю човна на Литвинівці і посилаю до Гапоненків. Скоро разом з своїм майном приїжджаю до своїх рідних, вітаюся з сестрицею, Наумом Степановичем, Петрусем, вже чималим гарним хлопчиком.

Як завше в таких випадках – питання, відповіді, тем многість. З певним здивуванням стверджую, що гострота конфлікту з матір'ю і братом притупилась. Те і друге слово кинув Наум.

Може, мама і брат мають рацію? Дійсно, треба одбутись військовою службою. Це займе всього рік. Надії на забракуння ніякої. На свій зріст 177 см важу 83 кг, виспортований, досить сильний, доброї постави, лице опалене на шоколад, під першим пухом – темний кармін на всю щоку. Де там забракунють?

Візьмуть обов'язково! А може, вступити до війська раніше, охотником, “вольноопреділяющим”? Інший стосунок, краще відношення з боку офіцерів. За кілька днів пізніше, може, під впливом розмови, у сні прийшла Т. Прийшла, пильно подивилась, попрощалась і одійшла. Довго пам'ятав той сон!

Побув у Оксани три дні. Провідав знайомих, побував в місті, постригся, освіжився і з запасом всякої всячини з комори Оксани вирушив далі.

По дорозі затримався в Запорожжі-Кам'янському. На далеку одлеглість видно на небі темні хмари дому, цілий ліс височених труб.

Це огромиий металургійний завод. Працювало в нім коло 15 000 людей, в тім 80% поляків. Перенесений недавно з Домбровського басейну з Польщі з адміністрацією, інженерами, майстрами, фахівцями-металургами, надавав довго всій околиці провідного колориту.

Ввійшла і прийнялась тут польська мова, культурність. Побудовано два величавих костьоли. Повстав яхт-клуб з незаними кривими човнами-яхтами, каяки, становища тенісових ігор, і зовнішній вигляд теж виділявся: худіші з лиця, менше коренасті і нижчі (середньо), чисто, по-європейському убрані. Фахівці високого класу викликали зацікавлення, поважання, хотіння бути подібним. Це місто дійсно було осередком культури. До того ще треба додати стриманість до горілки і добру безпристрасну організацію. Не виділялось поляка, москаля чи українця. Кожний працівник рівної кваліфікації оплачувався однаково. Приклад тому – Сергій Лобко, котрий вийшов дуже молодий на доброго модельщика і заробляв добре, краще, ніж не один модельщик-поляк з більшим стажем праці.

Завод належав до французько-бельгійського товариства. Було тут декілько бельгійців – цехових майстрів найвищої кваліфікації. Од самого початку до кінця 1-ї Світової війни – т. з. 1893–1919 рр. – директором цього колоса був дядько мого довголітнього начальника в дорожньому ділі інженера Заштовта.

Добрим словом споминали свого першого директора старі працівники, коли 40 літ з окладом пізніше там прийшлося побувати.

Тепер це велике місто Дніпродзержинськ з понад трьохсоттисячним населенням.

Коли тоді гігантом був завод з чотирма доменними печами, тепер їх дванадцять. Дійшли інші огромні заводи, десятки цехів. Місто само набрало всіх прикмет новочасного, культурного, урядженого в найвищій мірі.

Дальшим моїм пристанком була Лоцманська Кам'янка між Катеринославом та Кодацьким порогом.

Треба було докладно розпитатися про пороги, можливість пропливу там човном, порадитися у знайомих лоцманів та або найняти воза і пороги об'їхати, або одважитися та попливти.

Легковажність, дурість чи відвага?

Буваючи раніше на Кодацькому порозі завше не сам, не зверталось уваги пильнішої на людей в Кам'янці. Ввічливі, виду незалежного, переважно високого зросту, здавалось, дивились трохи легковажно на “гостей з города”.

Тепер при березі підійшла група молодих хлопців, привітались ввічливо, запитали, чи хочу тут десь повудити?

Довідавшись про ціль мого приїзду і бажання тут побути два-три дні, хлопці коротко порадилися, помогли витягти човна, забрали речі та повели до дядька Якова Антоновича.

Коло церкви чепурна під черепицею хата на дві половини. Господар коло 60-літній, високий, міцний, повновидий мужчина з розумними очима, вислухав в чім річ, зараз же рішив все зразу. Кімнатка найдеться і ліжко з посланням.

Спати будем удвох з ним самим. Сім'я досить численна: сини коло 35 і 25 літ, їх жінки, четверо дітей. Чується дружність, порядок і кидається в очі чистота в мешканні та інтелігенція в очах. Та ще та спокійна певність в мові і рухах.

Панує ще розумна внутрішня дисципліна. Авторитет Якова Антоновича ненарушимий.

Знаменитий лоцман знає на кожнім порозі окремий камінь, добру і зрадливу течію, смертельно небезпечні водовороти для човнів і берлин, а скелі – для плотів-гребінок.

Знає залежність права руху води між двох перешкод, хоть ніколи не учив фізики, не чув про право руху води по трубі та рухів вихрових. А то відбувається на течії між каміннями чи скелями на порогах, де лоцман має завданням держатись стисло середини течії, щоб ні неждані подмухи вітру, ні оті рухи вихрові води не збили набік гребінки або берлину.

Близько сорока літ водив мій милий господар через пороги і плоти, і судна. Од робітника при бабайці до лоцмана, дядька інструктора – учителя лоцманів. Тепер вже не ходє через пороги.

Батькове місто зайняли сини, тожє знакомиті водники: старший – повноправний лоцман, молодший ходє помічником.

Покінчили в селі двокласову школу, добре письменні, знають давно Пушкіна, Лермонтова, Гоголя, Костомарова. Захоплювались “Тарасом Бульбою”. Тепер перечитали Кащенко (він навіть був у їх), мають “Кобзаря”, дещо Франка. Дав їм на пам’ять байки Глібова.

Привітні, інтелігентні, смілі люди, ціну свою знають! І батько, і сини багато розказували про пороги і їх *характер*. Про випадки, трагедії, безпеку.

Показували старого сивого діда, у котрого на очах згинуло двоє дорослих синів. А були випадки, що гинуло і 10–12 людей! Рідко, а буває.

Зразу здавалось, що хочуть налякати, одбить охоту од заміру. Одначє все було правдою.

Попросив молодшого пройтись на Кайдацький поріг. Місцевість порізана балками-ярами. Ідем то вгору, то вниз понад берегом. Всю дорогу чується гомін порога, наростає щораз сильніше.

Входимо в вуличку Старих Кайдаків і стаєм над порогом. Берег високий, крутий, щораз обривається. Гранітова маса виступає величезними частинами, спускається до берега гігантичними ступнями. Широкою полозою переходє ріку та виступає з води окремими великими каміннями.

Частину їх ще цокриває вода, що там кипить, піниться – значить, їх місто. Де ж сірий похмурий каменюка стирчить з води, вона стогне, реве, б’є в нього з розгону, обкидає, як слиною безсилої злості, вертається і обходе.

Вся понадкілометрова ширина од берега до берега покрита гребнями білої піни, полозою води, що несуться скажено між камінням.

Не можна зрозуміть, як тут можна пропливти? Мій провідник показує посередині, здається, вузьку пряму полозу. Там каміння не видно, а вода несеться з найбільшою силою. То і єсть *ход*!

Узнаю, що тут і на Сурському порозі ход почищений, там вода спадає невеликими ступенями.

Довідуюсь, що на всіх порогах вода спадає з висоти коло 30 метрів. З то-

го на Дідові-Ненаситцеві на цілих 6½ метрів! Це вже настоящий водоспад! “Цей поріг малий, от побачите Ненаситець – там є на що подивитись!”

На всіх порогах, як дуже висока вода, вони смирніші – пильнуй бистрину, і все буде добре.

В велику воду плотів на Ненаситець зовсім не пускають. Там чим більша вода, більша “гроза”. Самий напір води ламає на тріски могуті дерева товщиною 45–60 сантиметрів! Дійсно, трудно це уявити!

Вирушаючи в небезпечну дорогу, всі учасники і їх родини на березі, на колінах, лицем до церкви довго і усердно моляться. Це стародавній звичай, як перед боєм.

Лоцманська Кам’янка має свого вибраного отамана, котрий держе зв’язок між лоцманами і водною дистанцією.

Заробляє за свій небезпечний труд лоцманська артіль не зле, середньо 500–600 карбованців. Часом більше. Кінчають завдання в Кічкасі. Далі плоти і судна ведуть звичайно білоруси, найняті на місці виходу на воду. На порогах стають під команду лоцмана як поміч.

Самі лоцмани працюють, починаючи од 18 літ як учень-практикант, а право водить судна чи плоти достають не раніше 28 літ. Тоді одержують право держать екзамен.

Комісія з старих, досвідчених лоцманів під проводом інженера справджує практично набуті знання.

По мапі і з пам’яті кандидат мусить знать твердо всі значні каміння, ходи-фарватери при різних рівнях води, характеристику дна на всій довжині порогів, всі значніші предмети місцевості, на котрі в яким випадкові треба керуватися. Як треба приготувить судно, плоти в залежності од розмірів і яку обслугу-силу поставить.

Екзаменаторам-“дідам” розпорядливість та винахідливість уже відомі. На цій підставі одержується право водить плоти і звання лоцмана 2-ї категорії.

Ще і тоді він не попливе сам, а з призначеним “дядьком”. Тільки проробивши з опікуном з 10 курсів, стається лоцманом “первостатейним”.

Немало я наслухався тут про різні випадки, коли розбивались плоти, барки, гинули люди.

То чоло плоту нанесе на камінь, а задні дерева полізуть одно на друге і змелють на порох, хто підвернеться.

То барку одхилить зсередини течії, тоді вода страшливим напором на “перостерна” з розмаху, в однім неуловимім моменті змете в бистрину весь ряд, що стоїть при стерні.

Це величезне стерно навіть на пароплавах уживається тут, як колись на козацьких чайках.

При нім становить в залежності од величини до величини судна 20–30–60 даже людей. Вміщене в товстих міцних лутках, додатково в’яжуться товстими канатами до обох бортів.

Деколи все це не витримує, скріплення вириває – і весь ряд людей летить в воду.

Не можна сказать, щоб такі балачки впливали заохочуюче на мій замір. З другого боку, коли бачиш стілько крутом людей, котрі кожного літа проходять

пороги 10–15 разів і розказують про це звичайно, як про звичне діло, без ніякого чванства чи хвальби, нехотя чуєш до їх довір'я, і приходе думка, що не кожним разом бувають нещасливі випадки.

Як же блищать очі у “помічників”, коли піде річ про пороги! Люблять їх і пишуться, що їм приходить боротись з небезпекою: вона їх розважає, хвилює і виводить з стану тієї рівноваги, в якій ми всі, ніби у півсні, перебуваєм.

В цих оповіданнях є якась спокуса, що тягне пережить те саме в боротьбі з небезпекою! Тривогу в'яже з хотінням.

Так слухають молоді воляки досвідчених, переживають в душі всякі моменти смертельної небезпеки, переживають тривогу перед невідомим, ще не гаразд уявляють той страх незнаний, про котрий чують; і одночасно щось тягне все те пережить!

Пізніше таке порівняння не раз приходило до голови. Тільки на війні страшніше, людей гине більше. Остаточно постановив попливти.

Записані і зарисовані всі ходи, прикмети і нориви всіх порогів. Вказівки, поради, наставлення Якова Антоновича і синів, здається, засіли в голову міцно. Остатнє слово було приблизно таке: “Був би твоїм батьком, не пустив би. Був би властю, заборонив би. Чув дещо про пороги, що там буває, маєш свій розум, в своїх руках держиш рішення.

Коли маєш охоту і твердо постановив пливти, помолись Богові і ризикуй. Май очі одкриті і пильні. Не згубись в опасності. Борони Боже пливти в найменший вітер. Човном завше легше, старайся користать з каналів.

Найбільше пильнуйся на Ненаситцеві. Зрадливий Вовнига і Звонецький. Не легкий і Вільний. Небезпека таїтья скрізь на порогах. Про це пам'ятай, будь обережним. Злякаєшся, можеш згинуть, пам'ятай!”

Всі троє провели мене на берег, уклали і прикріпили що треба, та й, попрощавшись з милими симпатичними людьми, вирушив я на спіткання великої пригоди.

Погода тиха, вода спокійна, в добрий путь!

Вода скоро донесла човен до Старих Кайдаків, той гук, що чується на березі, на воді зовсім оглушує.

Докладно бачу пряму чисту полосу серед ріки, вона досить широка для плотів і більших суден.

Керуюсь на середину і виджу, як прибирає на скорості човен. Якийсь момент рвануло весло, на щастя, успів його вихватити з води. Човен трохи боком минає каміння з скорістю потягу.

Захитало з боку на бік, кинуло вниз, вгору, раз, другий, третій. Кругом неймовірний галас, рука вчеплена в борт, на хребті щось залоскотало, але зуби зціпились, обережно пробую вирівняти човен.

А він вже трате скорість, слухає весла, є на чистій спокійній ріці. Стихає по волі гомін на порозі. Ось воно – початок!

Малий Кайдацький поріг не такий вже смирний – мало не вирвав весло! Одначе наука: тримать весло обережніше, а човен держать носом стисло, серединою бистриної полоси. Про це ж говорили!

Сурський смирніший, пройшовсь цілком добре. Трохи на момент ніс зарився в воду, набралось її чимало, треба було вихлюпувати. Минаю дуже довге село Волоське. Живуть тут молдавани.

Знову поріг Лоханський. Цей минаю каналом широким, на яких 50 метрів. З швидкістю коло 50 км на годину виносе човен на спокійну воду. Далеко видно дерева великого острова. Керуюсь на нього і стаю на решту дня і ніч. Емоція пережитих вражень та фізичні зусилля вимагали порядного відпочинку.

Запасів мав всяких, порцію черв'яків, хоч цим разом вудить не збирався, та ще не було сіна до вигідного спання.

Одначе заснув скоро, проспав ранок, аж сонечко піднялось. На воді рябіла невелика хвилячка. Значить, віє вітерок, котрого тут не чується в затишку. Відпочилось добре, знову готовий до трудного шляху. Наука Якова Антоновича і синів стала в великій пригоді. Пізнаю каміння, як котрий зветься, різні виступи, дерева, на котрі або між котрими керуватись.

Підкріпившись, пройшовся оглянуть острів. Найдти добре місто на вудки та ще кинуть оком на поріг Звонецький, котрий виразно давав знати про свою недалеку присутність, а був з тих коротких та сердитіших. На кінці острова було видно гриви білої пini на хвилях, темні плями каміння, чути сильний переливистий шум та галас.

Тут є обхідний канал з лівого боку. Головна течія перед каналом звертає направо, частина впадає в канал, а є така порівнюючи вузька, що треба міцно пильнуватись, щоб потрапити, де треба. Двом все-таки далеко легше тут.

Після ситого обіду і короткого спочинку, коли вітер притих, щасливо пройшов Звонецьким каналом серед пекельного галасу.

Трохи далі, на спокійній воді, цей галас злився в один тон і цим чимсь уподоблявся голосові колосального дзвону. Звідсіля і назва.

Тут по правім боці положене село Звонецьке. Не радили кам'ячани там затримуватись – вельми злодійкувате! Кілометрів 8 далі найстрашніше – Дід-Ненаситець.

Тут належить пильно розглянутись, зважить всі можливості, розпитать людей місцевих, проглянуть накинутий шкiс і рішити: об'їхати возом чи заризкувати? На острівку закладаю стан. Навіть сіно нашлось.

До Діда 2½–3 км. Готую вечерю і вслужуюсь. Не галас і пошум, а непереставний приглушений трохи грім! Якесь неприродня сила провадить колосальний бій! Чую велике піднесення, хочеться скоріше глянуть на ці змагання.

Рано приїхавши на праву сторону, де берег вищий, видно якісь великі будинки, парк, ряд хат.

Човен поставив в вигіднім заточку, котрий весь час на оку здалека. Далі берег іде півколом, виложеним великим камінням. Далі темна маса великої скелі вдалася в ріку. Іду понад берегом, виходжу на скелю.

Внизу вода з страшливою швидкістю б'є в камінь, обтікає його. Скеля нависла над водою так, що струмина летить підо мною. Спереду на всю ширину ріки стоять нерухомо гігантські каміння, а вода несеться мимо їх і через них.

Ото Ненаситець, страшливий Дід! Тут немає широкої полоси води, котра спадала б правильним водоспадом. Велика кількість потужних потоків летить з висоти понад двох метрів і тут, під правим берегом, зливається неначе в один великанський казан. Спустившись до підстави камінної громади з другого боку, над саму воду, що вся кипить і мчить так, що, здається, умочи палець, то тебе всього втягне без повороту (...). За скелею вода зараз ще раз спадає. Під кожним каменем, з котрого спадає вода, стоять вали піни і меншими кусками розтікаються далі. З усіх боків ідуть такі вали, перехрещуються. Збиваються, киплять. Подмухи вітру зривають з їх хмари водяного пилу, капель, а мокрі, чорні, хмурі каміння стоять в убранні з білої блискливої піни. Веселки грають в хмарах водяного пилу. І така, здається, вся ріка далі вниз, де зникає за поворотом. В тім хаосі руху людина не чує свого голосу, не чує нічого, не має міри. Чується тривога, стихійна буря гуків, грім, пекельний регіт. Перемішується разом почуття страху, краси дикої та величної. Де ж тут найдеш якийсь ход? Як радять лоцмани? Радять же!

Треба шукать. Між порогами стоять де-не-де куги, вночі огні на них не горять. Куги тут показують керунок для плотів і не означають глибини води, а каміння на дні – де може “заїсти” якір.

Вночі ніхто ніде не плаває. При повороті ріки видно якийсь старий канал. Вхід до нього цілковито завалений величезними каміннями. В каналі кілька легких човнів, котрі тут допливають з кінця. Хтось там сидить. Підходжу: хлопець 16–17 років ладнає невеликий ятірець. Лежать дві міцні вудки. Це рибалка, поріг знає як свою долоню. Кожду скелю, кожний камінь видимий і під водою, де творяться буруни та піна. Кожду течію та ступні спадів. Він літом сам живе і матір утримує з рибачтва. Доробляють в маєтку в гарячу пору.

На Ненаситці провів два дні, чекаючи на цілком тиху погоду та оглядаючи вздовж всі струми, спади, каміння, можливі ходи.

І тут, в цій неможливій хатині, панує зразкова чистота та порядок. Господиня, ще молода жінка, веде невелике хазяйство, дочка ходє до школи. Господар – рибалка – згинув в бурунах Ненаситця пару літ назад. Навіть тіла не викинула вода. Не шукали і того, що осталося од човна.

Новий знайомий радив об'їхать возом з 15 кілометрів за Вовнигу, хотя ж там на всіх порогах моїм човном каналами сплисти легко.

Ще раз підкреслював: користать з повного безвітря і держатись середини течії навіть в каналі.

Рада було розумна, та молодість має свою логіку ризику. Недавно якийсь човен проплив! Чом я не можу? Вертілась в голові думка смілого чину, хотіння пережить кілька минут великої пригоди!

Тоді новий приятель радив піднятья вище і лівим берегом вийти на “стінку”, себто на канал, там пильнуватись, аби не попасти в сильну течію, котру витворює скеля, здається, Розбійник.

Тут держать треба пильно і не середини струму, а середини скелі, а потім, в моменті приспішення скорості, ударить веслом раз і другий, щоб вийти на стінку. Далі вже як Бог дасть.

Ранок випав чудесний, вітру найменшого. Мій наставник поміг все укласти, прив'язав, показав, як якого міста спускатись. Послинив палець, підняв вгору і сказав, крикнучи в вухо, що можна.

Попрощались. Тричі перехрестився і почав підніматься вгору, а потім братись на ліву сторону.

Все йшло добре, керунок держу як треба, здається, і веслом порушив як треба. А вода так мчить, що весло як в густій смолі. І сталось щось незрозуміле. З жахом бачу, як човен летить прямо на страшний камінь, минає з правого боку і несе на півметра од нього прямо на високий бурун.

Далі одбувалось помимо волі. Мови не було про якийсь керування. Звірячий страх і безнадійність спаралізували все єство. Зостався інстинкт життя, боротьба в одрухах весла. Тут на ніщо не пригодивсь би найвищий клас плавання. Якимсь дивним способом кидало човен вниз, сказано вертіло, заливало водою.

Ніколи не міг потім зрозуміть, як опинився на спокійній воді. Приблизився до берега з трудом, безсилий, поламаний, мокрий, трусило, як в лихоманці.

Упав на гарячий пісок і лежав без руху довго. Переживав наново страх. Висушивсь на сонці, трохи прийшов до себе і почав потроху витягати човен далі на берег та виливати воду.

Ненаситець взяв, що міг. З начиння якимсь чудом остався чайник. Зник казанок, сокирка, чашка, ложка, сковорідка, торбинка з гачками і черв'яками.

Зникла і дорога пам'яткова двадцятка з набоями. Сховані під кормою на гачок одяга і черевики промочені, а з харчів, що були у сховку в "чардаку", хліб, сіль, пшоно, цукор створили масу, зліплена з десятком побитих яєць. Сало і ковбаса zostались в торбі, не гублячи свого смаку. Все це треба було сушити на сонці і доводити до порядку. Сірники, заховані в шапці, що якимсь дивом не злетіла з голови, просохли і дозволили розкласти огонь.

Під враженням пережитого голоду не одчувалось. Головним захотінням було висушення одягу, пледів, розкладення біваку на ніч та напиться чаю з вивару ожин. До речі, вудки, прив'язані до лавок, zostались в повній справності.

Одпочивав до ранку. Дальша подорож було вже не така небезпечна, проте жахлива лекція на Дідові примушувала перед кожним наступним порогом пильно проглянути мапу і терен. Слинить палець, слідить можливий керунок вітру.

Як пізніше довідався, пронесло мене через Ненаситець самим правдивим "ходом". Чи так було – не знаю, тільки гості-лоцмани, розпитавши, як несло човен коло Розбійника і де винесло на спокійну воду, запевняли, що то був єдиний можливий ход для плотів дерева.

Минувши по обіді остатній поріг, Вільний, або Гадючий, на третій день пристав до острова в 7-ми км од Кічкасу. Тут все було знайоме. На коники піймав пару клинів (Вид риби. – Ред.). Був, одначе, цілком знесилений, щоб далі рушити.

В скорім часі надплили з вудками двоє знайомих трохи рибалок з Павло-Кічкасу. Тут мали заночувати, щоб ранком ще повудить.

Привезли чимало харчів. Вечеря і сніданок випали смачні і ситі. Чув себе свіжим. Дивувались мої собесідники пережитим пригодам, тільки головами крутили.

Молодість і загартованість, спортові вправи на фізична праця дають людині багато на довгий час.

Бистра течія скоро донесла до Кічкасу. Одначе рішив одним замахом одбути задумане. Знайомі хлопчики швидко доставили, що треба, і навіть немалий запас червоних і білих черв'їв.

З вітром під вечір був уже близько Нікополя. Колись тут, на острові Томаківка, була Запорозька Січ. Нікополь звався "Микитин Ріг", а був січовою митницею.

Кінчається і славний Великий Лут – королівство риби, водяного штаства та незлічимих хмар комарів та мошки.

Ці малі кровопивці чинять неможливим перебування в цих багатих рибою містах. Колись запорожці рятувались дьогтем, смаруючи тіло і убрання. Всякі інші способи не рятують од муки живцем з'їдаємої людини.

Єдиним способом рятунку є дим з дубової губи, добре висушеної. Губа не гасне, тліє повільно і довго. Поміщають її в якийсь дір'явий горщик чи бляшану коробку, подюрковану з усіх боків. Чіпляють до пояса.

Дим цієї губки їдкий, смердючий, забиває дух, одначе краще його терпіть, ніж поїть живою кров'ю кляту мошкару.

Знаючи про цю властивість місцевості перед Нікополем і далі за ним, запас губки я мав, а до того кругом човна розклав на ніч димові огнища. Спать пришлося мало.

Над ранком чув, як напухає лице, болять і сверблять руки і ноги, хочь не розбувся і не роздівався.

Ранній вітерець розігнав хмари комашні, на ріці їх уже не було. Другу ніч спав у кужника в будці.

Побував в Чортомлику, де найдовше перебувала Січ.

Тут, в недалекій Капулівці, стоїть камінь-пам'ятник на могилі преславногo кошового отамана Івана Сірка.

Ніяких слідів од Січі не зосталось або не міг найти. До лиману не доїхав, нічого там цікавого не побачив би. Останнім пунктом були Олешки. Це дуже стара людська оселя. Про неї споминає Геродот, гречеський творець-батько історії. Колись якийсь час тут перебувала Січ після знищення Чортомлицької царем Петром I.

Тепер це бідна містина, положена на піскових кучугурах. Знана тим, що весною щороку сюди прибувало тисячі робітників і тут приїжджали з усього лівого боку Дніпра більші власники наймать робочу силу на працю в полі на різний строк. До Покрови, до Семена, до Івана Сікача.

Продав я тут свого човна і весь припас. Навіть добре заплачено. Пароплавом вернувся в Нікополь, хотів побачить деякі пам'ятки, що переховувались в церкві, а заховались од церкви січової.

Мав трохи клопоту з ошадною книжкою, промоченою водою. Треба було взять грошей на обув і убрання, знищені в дорозі.

В найнятій покоеві пролежав цілий день. За той час кравець пошив літній китель з сірого китайського шовку (че-су-ча) і полотняні штани. На ноги купив

білі полотняні туфлі, на голову – солом'яний капелюх. Своє старе все оддав жидови-кравцеві в додаток до платні за старанність. Кравець мав купу дітей, як кождий жид, і жив бідно. Купив білизну та верхню сорочку.

Переодівшись, пішов до благочинного просить дозволу оглянуть нікопольські церкви і довідатися про пам'яткові речі з січової церкви Святої Покрови.

Розпитавши, хто я, звідкіль, та вислухавши про мою подорож, симпатичний сивуватий благочинний дав записку до настоятелів, щоб показали все, що треба.

Додав при тім, щоб з належною пошаною поставитись до всього, що побачу. Заховать в пам'яті і в серці спомини про дорогі всім в Нікополі і для всього народу безцінні речі, які в найвищій пошані тут переховуються 150 літ.

Благочинний оказався великим патріотом, добрим бесідником, знав старину.

Що переховували нікопольські церкви. Враження

В новій мурованій церкві нецікавого стилю показано дві ікони – Христа Спасителя і Матері Божої – в кутих тяжких срібних окладах. Це дар Константинопольських патріархів.

Писані на липових дошках, ікони зазнали на собі впливу часу і сильно потерпіли од консервації. Деякі непорушені деталі свідчать про чудовий спосіб малювання візантійських митців.

В другій церкві-часовні – чудесної мистецької роботи іконостас. Царські ворота вирізані з двох половин дерева-великана.

Всі ікони старанно писані добрими митцями і належно утримані. Головні неоцінімі пам'ятники переховувались в третій церкві – Кладовищенській. Сюди вона перенесена як стала колись, а не була головною на Січі. Це є доказом, що за порожці мали не одну церкву. Почорнілі од часу, товсті дубові стіни заховали твердість кості. Нижній вінець, новіший, поставлено на каміннім фундаменті.

Ключі церковні були у титаря, а замикалась ця церков тільки в присутності священика.

Обоє, настоятель і титар, – вікові люди, дуже неохотно згодились одчинить церкву. Довше, ніж благочинний, розпитували хто, звідкіль, хто батьки, якого роду. Прозвище було титареві знайоме, в дальшій розмові виявилось, що чули обоє про Антона Миколайовича Авраменка. Не даром говориться, що "земля слухом повниться"!

Од себе пожертвував на церкву три карбованці. Врешті здобув повне довір'я, а тим самим – до оглядання неоцінімимих, неповторимих пам'яток козацької святині, ревниво оберігаємих духовенством, а цими двома дідами – коло півсотні років.

Мій Боже! Яке щастя мене спіткало! В досить просторій церкві двері, завішені килимом, вели до ризниці, досить тіснуватої і темної.

Тяжкі, оковані скрині титар одмикав масивними ключами. Видобувались одна за другою старинні дорогоцінності. Золототкані літургійні ризи, воздухи часів коло 1660 року. Огромне Євангеліє в срібній оправі вагою два пуди.

Як оборонці православної віри, діставали запорожці цінні подарки од патріархів Константинопольського і Єрусалимського.

Аналой під читання Євангелія з букового дерева надзвичай артистично оброблений інкрустацією з черепахи, перламутру та слонової кістки. Дар патріарха Константинопольського. Другий такий мається в патріаршім соборі.

Найголовніша, найцінніша святиня – це хрест з частиною животворящего дерева, привезений з Єрусалиму. Кипарисового дерева, вправлений в кіот, багато прикрашений рубінами і ізумрудами, поміщався на срібній дошці.

На головній стороні вирізано: “У сем хресті животворяще дерево”. На другій “Сія таблиця до Храму Покрови Пресвятия Богородиці сооружена коштом всього Войська Запорозкого. А старанієм ктитора Павла, за отамана Кошового Павла Козилецького ЛІЦІ (1747. – *Ред.*) году місяця октобрия 2 дня”. Бархатна плащаниця з золототканим написом: “Сія плащаниця раба Божія Іоанна Горкуша куреня Тимошевського 1756 году”.

В півтемній ризниці за цими віковими написами встають в уяві їх автори, сильні духом багатирі-лицарі.

Крім богослужебних речей, були інші дорогі пам’ятки, а між ним – два великі срібні ковші з накривками.

Один надзвичайно артистичної роботи. На ньому зображено всяку степову птицю та комах. Тут дрофи, куріпка, яструб, лебідь, не знані тепер інші птиці. Оси, бджоли, джмелі, жуки і т. д. На другім – медальйони-портрети.

В церкві мається запис походження цих ковшів. З них слідує, що перший здобуто в часі наскоку на Крим кошового Сірка в відповідь на напад орди на Січ та на війни з Туреччиною. Цей наскік змусив кримського хана покинуть турків і спішити на рятунок Криму.

Прибув пізно. Сірко з великою здобиччю вертався назад через Сиваш. Одбив орду вже на переправі. Крим було майже весь знищено разом з столицею Бахчисараєм. Звідтіль походе та чара, котру уживав Сірко, а за ним всі наступні кошові.

Друга чара привезена з походу в “Польщу ловить гайдамаків”. Діялось це коло 1746 року, коли, вертаючись десь коло Канева, пограбували маєтки саксонського генерала Вейсенбаха.

Про це читав пізніше в “Історії Русів” Бантиш-Каменського. Пізно повернувся тоді з церкви. Не стачило слів подяки.

В північ пароплавом вертався в Олександрівськ, маючи голову, набиту свіжими враженнями та думками про минуле.

Все, що займало мої мислі, одійшло набік, зменшилось. Тільки записані написи щораз прочитував, аби пам’ятать все життя.

Пильно прочитав я пізніше свіжу працю знаомитого історика, археолога, професора Дмитра Івановича Яворницького, видану в російській мові. Це “История запорожского казачества”.

В трьохтомовій праці, опертій на непорушні архів’яльні джерела, подає Яворницький крок за кроком розвій, побут, регулу і ціль цього єдиного в історії братства.

Запорожжя представлено як оригінальний рицарський орден на взірєць кра- щих часів подібних орденів Західної Європи.

На першім місті стала оборона свого краю, народу і всіх кривджених. Бо- ротьба за віру з ісламом, а пізніше – і Римом.

Панувала тут братерська рівність, поважання до старших віком і положен- ням. В житті щоденнім *братчики* керувались суворою регулою, були скромні в їді, ще скромніші в напоях, убранні та різних оздобах. Єдине, чим пишались, були зброя і кінь. Становили власність кожного, як і гроші. Решта була спільна. Мешкання, їда, труд.

Зброя різного походження, набута в боях, торгівлі, виміняна. Шаблі арабсь- кі, персидські, кавказькі, польські, індійські, багато оздоблені, так само рушниця та пістолі були головним стремлінням братчика.

Коні набувались переважно од татар (славні бахмати) та з Кавказу од ногай- ців і черкесів – вітроногих карабахів, певних в ході, гарної будови. З часом з цих порід і домішків анатолійського коня вигодувано свою породу. Мала всі прикме- ти перших. Залізу витриманість, надзвичайну шкорість, невимагальність до їди, невеликий зріст.

До коня рівно, старанно добиралась збруя: сідло, вуздечка, підхвістник, по спро- можності оздоблені срібними чи мідними бляхами. Наївною байкою читається у письменників такої міри, як Гоголь чи польські, про процес приймування до Січі.

Ніби вистачило перехреститись, заявить себе православним, поцілувать хрест – і “іди до якого хочеш куреня!”

Політична роль припадала особі духовній. Ще проще цей процес показано в радянському фільмі “Богдан Хмельницький”. Тут кардинальним завершенням словесної “анкети” є питання: “Горілку п’єш?” Отримавши підтвердження, голо- ва політичної трійки стверджує: “Істинно християнська душа!”, котру записують до якогось куреня. Тут певен поступ: урядуеть трое, щоправда, п’яниць, і запису- ють до якогось куреня.

Правді не відповідає.

Кажий пробуваючий на Січі приділявся братчикові в молодики, учився ре- гули, послухові, шануванню звичаїв і старших. В школі січовій проходив науку “як шаблею рубати та на коні реп’яхом сидіти”.

Тут же визначався по вдачі до піхоти, кінноти, в гарматчики, обозники. Міг також попасти до ремесла, в ковалі, колодії, до будівельників “чайок” або в ри- бальські ватаги чи в пастухи.

Головнішим і рішаючим було заховання в бою. Молодиком, бувало, ходили і по кілька літ. А вже про готовність молодика до вписання в реєстр братства зголошував опікун-братчик.

Січ була глибоко релігійна, любила і шанувала своє духовенство, щедро за- безпечувала свої святині.

На цілі релігійні призначалась третя частина всіх доходів Січі з здобичі в бо- ях чи з торгівлі. Частина немала йшла также в Константинополь і Єрусалим. Немалі пожертвування давали і окремі братчики, а особливо “прощальники”.

Були це вікові братчики, січові діди. Користались великою пошаною, не раз займали високі положення, бували курінними отаманами, осавулами, обозниками. Являлись хранителями січових традицій, звичаїв, прав писаних і неписаних. Слово і присуд дідів був законом.

Мало братчиків доживало глибокої старості. Звичайно гинули лицарською смертю.

Коли приходив час, як і почесна праця дорадча ставала не під силу, дід прощався з світом і ішов в монастир “спасатись”. Ішов в свій січовий Самарський або до Межигірського Спаса в Київ.

Курінь, до якого був приписаний прощальник, виділяв немалий почет, котрий проводив старого до монастирської брами.

Згідно з усіма дослідженнями, на Січі пило горілку коло 20%. П’янство було причиною виключення навіть бойового козака. Старшина, а тим більше діди, вирікались горілки назавше.

Коли хто випив чарку в міру, не зверталось уваги.

Прощальники були переважно заможні. Одкладали немалий гріш з своєї частини.

Ідучи спасатись, прощальник виділяв частину на добро монастиря, решту призначав на поштунок почетові і всім, кого зустрінеться в дорозі. Для цієї цілі ішов окремий віз з бочкою горілки, солоною і вудженою рибою, хлібом, салом і іншими заїдками. Спереду на возі грала музика.

Такі проводи одбувались гучно, весело, напоказ. Братчики накладали найкраще убрання, найдорожчу зброю, добрих коней під сідлом наряджали в кращу зброю*.

Тоді “на волості” одпадала січова регула. Можна було досхочу погулять, випити горілки, витанцюватися і попишатись.

Тяжко, одначе, каралось “скакання в гречку”, себто зговір з жінкою; за це каралось коло стовпа киями, переважно до смерті. За крадіж каралось шибеницею.

Прощальник на цей час позволяв собі на чарку, а коли міг, то і підтанцював. Їхав звичайно на возі, до якого було прив’язано старого бойового коня в повній сідловці. То хоть з трудом, прощальник часом їхав верхи, особливо через оселі, старався сидіть як колись, по-молодечому.

Немало в поворотній дорозі почет приводив охочої молоді, що піддалась картинній спокусі, покинула хати та пішла добувати козацької слави.

* * *

Яворницький одкрив очі на роль і життя Січі. Як же обидно, болюче і дивно робиться, коли такий великий польський письменник, як Генрік Сенкевич, митець слова, обізнаний з епохою, представив Запорозьку Січ як кубло розбійників, існуючих з грабунку, п’яниць. Релігійність назвав видумкою? Як міг нанести таку

---

* Зброя – це кінська сідловка. Сідло, вуздечка, черезсідельник, підхвостник, торбинки на пістолі, їду, овес. – *Прим. авт.*

образу нащадкам січового братства? Навіщо кинув нову жменю палива на попіл, що зостався од огню, в якому спалилась на довший час вільність двох братських народів?

Цей татарський нащадок з якимсь садизмом описує муки невинних людей на кождім кроці, словами свого богатиря Яреми Вишневецького вигукує з насолодою: “Мучте їх, щоб чули, що вмирають!”

Для мене Ярема нічим не гірший од інших магнатів.

Ярема розумніший, посідає кращу освіту од інших. Розуміє, що діється, а при тім одважний і рішучий.

Розумію його як магната того часу, не признаючого над собою ніякої влади, закону.

Хоть є за що його ганить, одначе хіба був правдомовний, та посідає по-своєму поняття честі, брехнею себе не покаляв, тільки... кров'ю.

Сенкевич в “Огнем та мечем” так розійшовся з правдою, що це вже граничить з брехнею і безсумлінністю.

Од польських письменників і істориків дістав, щоправда, належні різки і батоги. Та в тім попелі, де кинув жменю палива, тліла іскра, до якої ще раз спалахнуло полум'я. Дай Боже, остатнє.

Докази брехні Сенкевича я бачив власними очима. Якби і він бачив, певно, раніше всохла б йому рука, ніж так зневажить Січ, знану широко в світі, де шукали лицарської науки і слави люди високопоставлені, де за честь вписатися до братства платились немалі гроші князями, графами, вельможами.

Сенкевич не міг не знать, що між цими титулярними братчиками були польські вельможі на чолі з кандидатом до королівського трону великим гетьманом Браніцьким?

Шкода слів, зостається жаль та почуття несмаку, несправності, незаслуженої образи.

Сама тема “na podrzepienia serc” була не на місті.

ВІЙСЬКОВА СЛУЖБА

Сім тижнів подорожі, повних пригод і вражень, поширили мої відомості в різних керунках. Ніби дійшло пара літ віку.

Опалений сонцем, провіяний вітром, трохи похудівший з'явився додому з готовим рішенням.

Те, що коштувала подорож, стократно оплатилось, а витратив небагато. Харчі майже нічого не коштували – продукти мінялись за рибу. Човен і всі припаси продались майже за подвійну ціну.

Пізналось ширше життя людей, Київ, Дніпрові береги майже на 1000 кілометрів. Пережилось серед природи чар літньої ночі, вечірніх годин заходу сонця та незабутнього пробудження дня в золото-червоних проміннях життєдайного сонця.

А головне – глибоке враження неоцінних січових пам'яток.

Радісно повітано мене дома, з неменшою радістю і я привітав своїх рідних. Була неділя, гостили якраз Войтенки.

Зібрались всі за столом, пообідали і почались розпитування. “Ну, розкажуй, хіба непогано провітрився? Були чутки, ніби бачили тебе на човні? Будем слухать, де бував, що бачив і чув?” – так розпочав Андрій.

Розпочалось моє оповідання про все пережите по можливості докладно. Слухали уважно, кидаючи питання про різні цікаві моменти. Як дійшло до порогів, а особливо пережитого страху на Ненаситцеві, мої слухачі завмерли... Були сльози, окрики страху, докори на легковажність. Тільки Андрій мовчав нахмурений, пильно дивлячись в очі.

Відомо, що найбільше сліз вилила матінка, докоряв Полікарп, Люба тихенько плакала, а Галя, бліда од страху, тільки очі ні на хвилину не одводила, притулившись до матері.

Настрій змінився, як почав оповідать, як рятувався од комариної смерті в Великому Лузі.

А коли почав розказувать, що бачив в нікопольських церквах, знову повна тиша та питання.

Темно було, коли кончилась моя оповість.

За вечерею об'явив своє рішення скоріше одвалить обов'язок військової служби, не чекаючи на призив. Рік мине скоро, будуть розв'язані руки. Що потім – покаже час.

Мама і Андрій згодились з цим. Всім стало легше. Побачився з Т., стиснуло щось всередині, але не так гостро, як раніше, хоть, здавалось, стала кращою. Трохи неначе посмутніла, почувши моє рішення. Обіщала ждять.

Дуже скоро все уклалось, і поїхав я рядовим охотником в 7-й саперний батальйон в Харків. По помірах і фігурі випадало йти до кінноти, одначе бувалі люди радили йти в сапери. Так і сталось.

Харків і військовість

Місто велике, має університет, інститути технологічний і політехнічний, великі парки, ботанічний сад, величезний зоологічний парк, де звірі і птиці живуть в умовах, зближених до натуральних.

Дивним видалось, що Катеринослав, вдвоє менший, має трамвай, а тут вагончики по рельсах тягнуть коні! Одна з важніших вулиць од вокзалу була брудна, що тоже не личило такому містові.

Люди на зовніш виглядали заможно, чисто. Харків був культурно-науковим осередком всієї Східної України, а одночасно важним промисловим та торговим пунктом і залізничним вузлом.

Йшли од нього і перехрещувались залізниці в шести напрямках.

Містилося тут чимало війська: піхота, артилерія і сапери. 7-й саперний батальйон містився в південній частині міста, в кінці довгої Сумської вулиці. Територія батальйону займала площу 45–50 гектарів. Містились в огороженім місті казарми, магазини, поміщення штабу, доми для офіцерів і їх родин.

На вільнім плаці одбувалась муштра, практичні роботи польові, будова різного виду окопів, траншей, тимчасових поміщень і мостів різного типу і призначення. Рядом з кошарами, одділений глибоким проваллям, находився великий університетський сад. Утриманий в натуральнім стані з густим пошиттям сад од вулиці мав ресторан, кофейню, квітники, открыту естраду для оркестру, хору або артистичних виступів. Недалеко, по противній стороні, находився іподром, де улаштовувались кінні змагання.

Приділений до 4 роти в 2-й взвод, зачав свою військову службу. Людей в казармі поміщалось 100–120. Кождий мав своє ліжко, столик на двох, вішаки на 25 чоловік.

В роті було 5 офіцерів і 26 підофіцерів, рядових 200 в рядах і коло 20 на кухні, при офіцерах, магазинах.

Поза працями практичними і муштрою по обіді в кошарах одбувалася “словесність”. На весь склад б-ну приходилось по національності: українців (малоросів!) – 60%, росіян і поляків по 15%, решта потроху жидів, греків, навіть з Кавказу пара. Всі жили на території України. По фахові найбільше ремісників, грохи хліборобів і інтелігенції – урядовців, купецьких синів.

Взагалі сапери були переважно дітьми міста з домішкою з селян. Був це елемент більше розвинений, рослий, грамотний.

Офіцери ввічливі, інтелігентні; серед них поважна частина з вищою освітою. Підофіцери, переважно надстрокові, як всі фельдфебелі, являлись інструкторами на практичних роботах, добре знали своє діло, держались з гідністю, ціну собі знали. Молодші підофіцери і ефрейтори, на котрих обов’язок накладав “словес-

ність” і початкову муштру, переважно з кінчаючих військову службу, мали половину дуже несимпатичних, некультурних і хамуватих.

Цей елемент переважно сільський. Ці перед молодими саперами любили показати свою владу, уживали в стосунку до слабших вульгарних виразів, не потрібно карали, а навіть були випадки мордобиття, як не було близько офіцера.

Ці ніколи не дозволяли бити солдата, а щоб собі щось подібне учинить – ніколи не чув. Пізніше бачив в піхоті, і то не раз.

Було в роті трьох Пархоменків. Два старших і один молодший унтер-офіцери. Один – “старший навчаючий” – провадив муштру. Знав всі уставні напам’ять. Літ з п’ятнадцять був в війську, інструктор знаменитий, постава зразкова. Держався як строгий, вимагаючий учитель. Другий взводний, добродушний, з завше веселим обличчям, мову пересипав веселими увагами, людина, посідаюча вроджений гумор. Тоже позастроковий, дбав про свій взвод і не раз поміг потрібному.

Третій, молодший унтер, кінчав свій строк. Невеликого зросту, міцно збудований, мав тонкий, сильний, пронизливий голос. Будучи “оддєльонним”, замучував своїх підлеглих “словесністю”, муштрою, різним приставанням, карами. Являвся типом людини, створеної, аби докучати і затруювати життя другим.

Придирався зразу і до мене як до “вольного оприділяючого” інтелігента. В його очах, бігаючих неспокійно, чулась якась озлобленість і злість. Виливалось це в паскудних виразах і постійним криком.

Ніхто його не любив, часто однофамільці його осаджували. Молодший Пархоменко являвся плямою своєї частини, як це буває в кожній армії.

Споминав раніше, що під впливом брата (...) військова служба являлась злом, якого не можна було уникнути.

Муштра, “словесність”, наука титулування, зверхності, оддавання честі було нестерпимо нудне. Далеко цікавіші і інтересні були заняття практичні. Тут все мало свою ціль, своє призначення.

В повітрі од ранку до вечора, крім обідньої пори, панував галас: в різних кутках одбувалась наука сигналів на рижках, духових інструментах оркестру, барабанщиків. Окрема група проходила санітарну науку: перев’язки, обходження з хворими, покаліченими, раненими.

В недовгій часі од’їхали додому вислуживші строк, а почали прибувати новобранці. Спіткались навіть знайомі з Олександрівська, а з Верхньодніпровська – Микола Колісниченко, муж сестри Наума Ілпоненка.

Через свого взводного улаштував земляка рядом з собою та на першій порі і заопікувався.

Одночасно змінився взводний. Новий – Тюрін – москвич, з професії літографік, людина інтелігентна, має ще рік служби.

Цей прищипив скоро Пархоменка-молодшого, заставив змінити стосунок до рядових, припинити матюки і стосувати кари “з розсудком”! З приємністю довго згадував Тюріна, а спіткавшись пізніше, привітався з ним по-приятельському. Тоді він був молодшим унтером.

З саперів, які мали рік служби, добре письменних, справних в муштрі, здорових та поставних, виділено групу класників.

Це властиво школа для будучих унтер-офіцерів і ділиться на більшу – саперно-підривні, і меншу – мінерські класи.

Класники містяться в окремій поміщенні, опікуються ними офіцери-учителі та виділені старші підофіцери-інструктори. Тут відношення підкреслено ввічливе, дисципліна розумна, а вимагання загострені як в науках, так і в муштрі.

Особлива увага звернута на вправи гімнастичні, легку атлетику. Класники убрані в допасовані мундири і чоботи. Фуражки без козирків.

Мундири і штани чорні, на погонах з червоною випусткою – срібляна цифра 7, схрещені лопата з киркою.

Офіцери мають погони срібляні з золотими зірками і саперською одзнакою, фуражки з темно-зеленого сукна з чорним оксамитним околицем і червоною випусткою.

У підофіцерів срібляні басони на комірі і рукавах та срібні нашивки на погонах. Взагалі уніформа саперів була скромна, а одночасно підкреслено красива.

Піхота, кіннота та артилерія мали погони золоті. Гвардія носила срібляні.

Кормились сапери добре, ситно. Одночасно багато залежало од кухаря, а в кожній роті був свій.

Підкреслить треба загострений контроль діжурних по кухнях, а особливо службового офіцера батальйону, котрі слідили за кількістю і якістю уживаних продуктів та смаком обіду і вечері.

Класники мали певні привілеї. Наприклад, можливість частішого виходу до міста, отримання в першу чергу обіду.

Класи. Заняття

Заняття теоретичні провадили офіцери, а дещо інструктори. Входило в програму пізнання матеріалів: що до чого служе, що з чого робиться. Пізнання шанцевого інструменту, носимого і возимого, чим що виконується, до чого служе. Наука про порох, динаміт, піроксилін, тол, їх складники, спосіб уживання, приготування зарядів, мінування. Уміння читать топографічні карти, зробити щкіцнарис терену, розуміється, початки до ширших відомостей про топографію.

Пізнання всякого роду окопів, траншей, уміння їх виконать на ґрунті і правилу розставить робочу силу. Пізнання польових мостів для піхоти, возів і артилерії. Одночасно вичувалась назва елементів та послідовність будови. Доходило до всього накреслення до кожного предмету належних рисунків, хто як потрапив.

І о диво! Почали ці заняття мені подобатись. Непомітно втягся в них і замітно почав виходить на перше місто. З охотою працював лопатою, киркою, сокирою, пилкою. Робив заряди, запалював їх чи то на гас, чи машинкою Сіменса електричною іскрою. Подобалось тут все. І як вибух перебиває товсте дерево, як заряд пороху далеко викидає 30 пудів каміння, як скоро складається і розбирається або нищиться міст.

Научився практичним способом облічити ширину ріки, провалля, робить шкіц терену. Перестало бути неприємним салютування, з приємністю козиряв своїм викладовцям і інструкторам.

Мав з гімнастики і стрільби добрі ноти. Рисунки найкращі. За те дістав на неокреслений час перепустку до міста.

З перепустки користав в кожний вільний час. Неохотно бував всередині міста, треба було “козирять” весь час направо і наліво, а часом ставать “во фронт” перед безпосереднім командиром роти і взвиш, то перед кожним генералом, а було їх немало.

В Харкові є на що подивитись!

1. Музей ізящних іскуств. Не такий, як, скажемо, Третьяковська галерея в Москві або Ермітаж чи Государственный музей імені імператора Олександра III. Проте є в нім скульптури і картини найзнаменитіших своїх і чужоземних митців. Тут і Антокольський, і Рєпін, Айвазовський, Шишкін, Ге, Васнецов, Куїнджі, Левітан, Нестеров і багато-багато інших широко знаних. Чужоземних митців не пам'ятаю.

Любив тут бувать, як і в університетській церкві, що була рядом з музеєм, а співав чудесний академіцький хор.

2. В Великому театрі перший раз в житті побачив і почув оперу. Був високо “на гальорці” – між студентами, солдатами та всяким незаможнішим людом. Враження трудно окреслить. Голоси і танці прехороші, а що воно означало – не розібрав, бо мало що чулось слів. Проте бив в долоні усердно, як били кругом бувальці.

3. Багатий обширний ботанічний сад. Тут представлено тисячі різних дерев, кущів, рідких розкішних квітів, трав з усього земного глобу. При гарно допилюваних алеях-доріжках та над ставами вигідні лавки.

Є тихі куточки над ставками, що можна спокійно посидіть, надивитись на незнані і знані квіти та рослини.

4. Зоологічний сад, якому рівного не прийшлося потім бачить. Його розміри позволяють жить тваринам і птиці в умовах близько натуральних.

В однім місті зебри і всякі антилопи гонять, як вітер, на 100-гектаровім просторі. В другім – сніжно-білі ангорські кози між високими скелями. Одна на найвищім камені стоїть в граціозній позі, наче з'ява з казки.

Довірливо, як діти, підходять до високої сітки сарни, поглядають чарівними очима на дівтору, що не менше гарними захопленими очима слідкує, як сарни беруть з рук те, що мама чи тато достає з купленої торбинки.

Царство обезьян од орангутангів до малюсіньких макак. Тут огидні мандрили, такі ж паскудні павіани і забавна мила дрібнота. Дітей тут найбільше, галасу тоже. А що вже різного хижого звіра!

Атракцією саду являються дикі коні-тарпани, звані кіньми Пржевальського, та степові антилопи.

Тут був величезний пітон і крокодил. Їх поміщено окремо в завше теплій кімнаті.

Всі види медвідів, а їх багато, мають вигідні поміщення, а завше силу гостей, що кидають різні ласощі.

Хіба все, що живе на землі, в воді і повітрі, тут зібрано! Десь бачив подібні варунки в зоологічному саду, хіба в Вроцлаві. Тільки розміром він втриє чи чотири менший.

Любив і сюди ходити. А вже найчастіше – до університетського, разом з казармами. Тут немає атракцій, зате багато диких кутків, котрі любив завше, аби бути на самоті.

Одного разу, сидячи на лавці в далекому кутку саду, несподівано побачив свого учителя з класів.

Зробив він рух рукою, щоб не вставати, і присів рядом. Був то поручик С-кий. Високий, стрункий, дуже красивий з лиця і постави.

Довідавшись, що нікого тут не жду, одразу перейшов на зичливо-приятний тон.

Запитав, чи подобається військова служба, які маю плани на майбутнє, про сім'ю, матеріальні умови. Просив бути одвертим, забути про різницю, що нас ділить.

Потроху все про себе розказав, промовчавши свою політичну пригоду. С. дуже уважно вислухав, ще давав кілька запитань.

Був захоплений моєю подорожжю Дніпром.

“Значить, в перспективі дальша наука?”

“Не інаče”.

“Розказали Ви про себе, послухайте мене”.

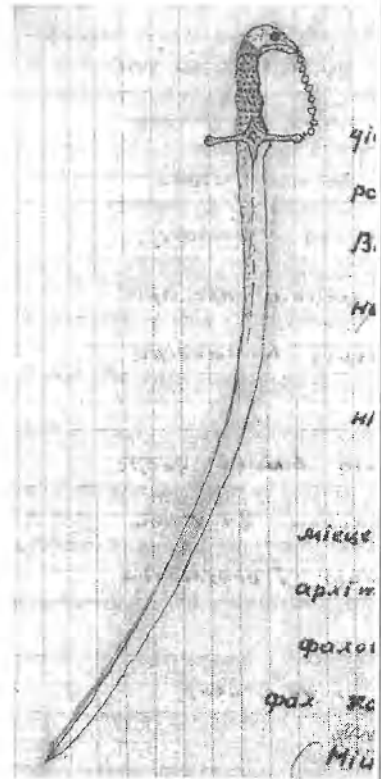
Поляк з походження, з підупалої шляхти, не маючи можності учитись далі, по закінченні гімназії за порадою поступив в військову інженерську школу три роки назад. Не збирається на цім останувляться, а готується до вступлення в воєнно-інженерну академію. Тепер весь вільний час оддає на вдосконалення німецької мови. Знання німецької, англійської чи французької – головна умова.

В військовій школі наука, обмундирування, дуже добре утримання ні гроша не коштує, а коли учень-юнкер дістане звання портупей-юнкера, дістається 5 рублів на дрібні розходи. Кінчається школа – дістається ступінь підпоручика. Це уже дає передусім положеніє, по-друге, можливості такі: хто хоче посвятитись військовій службі, дістає чини, може йти до академії на два роки, закінчить вищу освіту.

Воєнний інженер цініться дуже високо і відповідно оплачується.

Офіцер інженерних військ має більше поважання, ніж піхотний чи кавалерійський.

Не захоче остаться в армії – дістає звання місцевого інженера. Може бути, скажім, повітовим архітектором, керувать роботами. Кусок хліба фахова людина має запевнений. А вже добуде фах, хоче чи не хоче!

“Мій совіт: розважить і йти в Миколаївську воєнно-інженерну школу, і то – рішатся скоріше, класи кінчаються.

Додам ще те, чого не знаєте: маєте в собі заложену військову жилку, з Вас вийшов би добрий офіцер інженерних військ. А що будете прийняті – ручаюсь!”

Ще трохи посидів поручик, попрощався і пішов. Клина забив глибоко і міцно!

Рада непогана, я ще зовсім молодий. Чую, що і Андрієві упередження слабіють. Військовість – це не тільки знаряддя утиску в руках уряду: тут можна добути поважні знання, добути і вищу освіту. Скоро, доставши високу оціну, скінчив класи, дістав звання молодшого унтер-офіцера і три дні відпуску.

Військова школа. Столиця

З’явився додому в славі і почоті. В такому короткім часі дістать унтера – рін з одного боку дуже приємна, з другого – клопітлива. Андрій дуже підозріло поглядає на мої погони. Пом’ягчав, коли розказував докладно, чому навчився в класах.

Не хватило одваги признатись, що прохання про прийняття до військової школи уже пішло через командира батальйону по призначенню.

Відповідь прийшла скоро. Вступний іспит вийшов добре. Став таким чином молодшим португей-юнкером 2-ї роти Миколаївського воєнного інженерного училища і оддельонним в II взводі.

Тут не саперний батальйон, не казарми і не класи! Тут розкіш, повага, життя на високім рівні! Мрамор, бронза, дорога стильова мебель, килими, квіти, дорогоцінні картини, ідеальна чистота, життя зложено з стислістю хронометра. Дисципліна тверда, розумна. Обмундирования скромно-нарядне, чоботи хромові. Все на міру зроблено першорядними фахівцями.

Школа міститься в класично збудованім палаці, що зветься *Інженерний замок*, а раніше – *Михайлівський двірець* по імені б. властителя великого князя.

Тут колись був задавлений цар Павел I, а його дух тинявся по замку та лякав по ночах юнкерів, повнячих варту в великих залах.

Про дух Павла I ходили легенди. Передавались з курсу на курс, може, і привижались вразливим нервовим хлопцям.

Кормили юнкерів дуже добре і смачно, до столу сідалось чотири рази. День проходив так: в 6-й годині всі на ногах, ліжка заслані, інспекція і братство летить митись. 6.15. – гімнастика до 6.30. Сніданок: чай, булка з маслом і сиром або шинкою, балероном чи ковбасою. Од 7.00. до 10.00. – лекції, 10.00. – 10.15. – друге снідання, потім практичні вправи або наука кінної їзди на манежі: раз перед обідом, раз після обіду – два рази на тиждень. 12.00. – 13.30. – обід і одпочинок. Знову лекції. На обід давалось три дання, хто мав апетит – діставав додаток.

Процес їди одбувався під пильним гострим оком службових офіцерів. Їх уваги дотичились кожної дрібниці, були ввічливо-іронічні, і не один молодець од них червонів. Як сидіть, уживать і держать ложку, ніж, вилку. Як навіть хліб їсти, щоб не падали кришинки.

Професори-лектори – академіки з вищою освітою в віці 40–60 літ. Кілька лекцій мали професори політехнічного чи путейського інститутів. Пам'ятаю їх прізвища – Кривошеїн і Карташов.

Ці лекції будівництва і витривалості матеріалів будівельних були дуже цікаві, багаті змістом, слухались з приємністю.

Взагалі всі лектори були вимагаючі, але давали од себе багато знання. Хто хотів учитись – пізнавав і присвоював широкі знання, одні цікавіші од других. В більшості слухачів не були популярні лекції і практичні заняття в лабораторії по хімії. Може, не міг зацікавить лектор?

Всі любили топографію, а особливо практику в полі. Як в кожній школі, не всім одинаково йшло в різних науках або заняттях практичних. Примірно пізнання інструментів геодезійних, послугування ними особисто зрозумів одразу, іншому забрало часу немало. Знову ж клята хімія або машини, мотори давались мені з трудом, іншому – легко, залюбки.

Варто підкреслити два моменти. Хто кінчив реальну школу, добре креслив і рисував, ширше проходив математику та фізику, було спочатку далеко легше, як тим, що кінчили класичні гімназії. Також легше було технікам. Не знаю, чому приписать, що класики почали вирівнюватись потроху в науці стислій, а в хімії вийшли наперед?!

Другим цікавим спостереженням була поважна кількість поляків між юнкерами, не менше 25%. Поляком був і генерал – начальник школи, між іншим, дуже порядна, гуманна людина, чудовий скрипач. В школі оцінка поступу значилась системою 12-бальною. П'ять було тим, що в школі звиклій – двійка.

Йшло мені спочатку середньо. В нових умовах чув себе несміло, зв'язаний кожним рухом, словом, серед розкішних варунків, твердих вимагань, багатства занять. Старався по мірі сил бут пильним, виконувать завдання старанно.

Почав навіть виділяться в кресленні, гімнастиці, кінній їзді, володінні шаблею. На манежі, щоправда, довжелезний бич в руках ротмістра Мартинова “омилково” трапив не по коню, а інакше змусив “підібратись”, поправитись в сідлі. Іншим приходилось підбиратись частіше.

З часом збільшилися заняття практичні. Часто велись вони рядом з Петербургом в Усть-Іжорі. Хто не працював фізично, не знав труду, тому було трудно з лопатою, киркою, молотом і т. д.

А треба було практично пізнать всі роботи, які прийдеться виконувать саперам. Офіцер винен уміть дати наказ і пояснить як, що робить, що можна од людини вимагать. Оцінить труд. Нелегко було, зате цікаво на практиці. Тут дійсно пізнавався і оцінювався труд людини.

Коли будувався та розбирався, приміром, участок залізниці, треба було рознести та розкласти шпали, укласти тяжкі рейки, забить гаки, накласти та скрутить накладки, вирівнять і підбить шпали. Потім все розібрать, позносить в штаб-лі, скласти порядно, підлічить.

При будові мосту належало всі елементи виконать власноручно. До уміння послуговуватись пилою, сокирою, долотом, свердлами доходило уміння послу-

говування аршином, тесельським олівцем та трикутником, дати міру затесам, довжину, виміри шипу і гнізда в дереві. По цих заняттях по ночах чувся стогін, на руках виростали пухирі, часто криваві, на плечах появлялись синяки.

Я належав до тих, хто легше переносив ці роботи.

З часом втягались всі. Розуміється, не була задовольняюча оцінка фахової роботи. А мостовик штабс-капітан Ушаков – людина флегматична, спокійна, вимагаюча, знаменитий фахівець – був скупий на добру оцінку і ступінь.

По таких практичних роботах збільшувались години лекцій.

Пізніше по черзі визначались юнкери провадити окремі роботи, а один – цілість праці. Інструкторів при практиці фізичній додавалось з вислужених добре платних досвідчених майстрів. Не раз такий дядя, показуючи слабому учневі, сам робив шип на свай чи гніздо в накладці. Забивав більшість гаків при рейках. Розуміється, хто як міг – дякував з кишені. Ушаков старався не замічати цього, хочь око мав всевидюще. Так само офіцер-залізничник.

В цих заняттях що призначалось виконувати хочь без ентузіазму, але і без уникання, ні разу не мав лікарського звільнення, а їх було чимало кожний раз після Усть-Іжори.

Зверхність пильно слідила за вихованцями. Нотувалась пильність, здібність, сумлінність, слухняність, обов'язковість. Ноти мав добрі. Чим далі, йшло легше і краще. Не міг осилити почуття певної неспокійності. Взагалі чулось, що вибиваюсь між кращих. Це знову виявилось в отриманні одним з перших перепустки в місто. А сталося після довшого часу, перед тим нікого не пускали.

При виході відбувся цілий церемоніал. Начальство оглядало виходячого з ніг до голови. Постава, стан одягу, обуви, головного накриття були піддані, як під мікроскоп. Найменшої плямки, найправильніше місто пояса з штиком в піхві змірялось до сантиметра. Безкозирка насунута приписово на праву сторону. Рукавички мусять облягати руку, як резинові.

Не диво – столиця! Тут і члени царської фамілії, і високопоставлені генерали, тисячі офіцерів! А ще дуже важне – юнкери численних військових шкіл: піхотних, кавалерійських, артилерійських, морських.

Щоб не бути гіршими од вишколених на найвищий рівень павловців, набутих кавалеристів-ніколаєвців, учтиво-ввічливих моряків, треба було пильно уважати.

Сапери залюбки сходились і жили в дружбі з артилеристами. Тут було дві школи – Константинівська і Михайлівська, нам ближча, бо колись містилась в Михайлівськiм дворі.

За першим разом мало що і роздивився, треба було часто козиряти. Проте побув коло адміралтейства, в величній Ісакіївській соборі над Невою, узнав дорогу до Ермітажу та музею Олександра III. Там постановив побувати наступним разом цілий день.

Це не Харків! Очі розбігаються всюди, не можна зібрати разом вражень і уваги.

Про своє перебування в Петербурзі написав додому не одразу, а як трохи обізнався. Андрій трохи розсердився, а вкінці порадив пошукати зв'язку з Українською студентською громадою. Прислав адрес Тоні Гладунівни, що тут кінчала тоді вищі жіночі курси. В тих часах до інших вищих шкіл жінок не приймалось.

На тих курсах разом з Гладунівною студіювала Ганна Панасівна Кугаєнко з Олександрівська. Обидві мали стать мені в пригоді. Старші од мене, свідомі українки, пов'язані з рухом революційним.

До їх також мав зайти, але не спішив з цим тим часом. Другим разом через тиждень – нова перепустка. На біду, діжурним офіцером був Ушаков. Цей непопушній флегматик-педант обходив виходячого та повертав на всі боки не менше двадцяти разів. Засував пальці за пояс, нагинав голову до чобіт, чи нема якої плямки, знімав невидиму пилінку. Майже обнюхував. Камінне лице рідко міняло вираз. Коли порушувались трохи густі русяві вуса, підбиралась солідна нижня губа, а голова похилилась набік – означало то задоволення і... усміх.

Виходилось од Ушакова, як з бані, і тільки на вулиці верталась рівновага. Більше кінчалось сакраментальним і безвиразним: “А вот, юнкер, я вам отпуска не дам”. Кінець. Крапка.

З Ушаковим жартів не було чи то в таких випадках, чи в праці. Одначе належить і те підкреслити, що не жалів часу на пояснення найменшої дрібниці, не вимагав скорого виконання, цинив розуміння речі і добре виконання. Не любив і не мав надсакування, зо всіма однаковий: чи то буде генеральський син (були!) чи незаможний, шукаючий знання і хліба юнкер.

Сумлінність була прикметою усіх професорів школи од капітана до полковника. Те саме можна сказати про інструкторів-майстрів, кухарів, обслугу. Школа стояла високо.

З предметів нефахових повторювався курс математики середньої школи з доданням вищої – “інтегральное і диферціальное ісчисленіє”.

Надзвичай цікаві були лекції воєнної психології. На превеликий жаль, було їх мало. Креслення і рисунок займали поважну позицію. В'язались з топографією і інженерією.

Тут розвивалась ініціатива, набувався організаторський хист. Несподівано родився талант художника, що пізніше ішов до Академії мистецтв, кінчав, здобував розголос.

Крім предметів спеціально потрібних для офіцера інженерних військ, доходили лекції з артилерії, кулеметів, піхоти: тактики і стратегії. Вспільного ділання всіх родів зброї. То значить коротко пояснялась артилерія – польова (наглядно), кулемети, піхотні вправи. Зв'язок входив в нашу безпосередню науку – телеграф і телефон.

На другім році науки наступав поділ по спеціалізації. Виділялись в сапери, понтонери, мінери в кріпості, залізничники, телеграфні і прожекторні роти.

Час ішов скоро; ще рік – і по школі. Вибрав саперні батальйони. Тут хіба найбільше можна добути знання в будівництві, зв'язку.

А тягло мене власне будівництво. Сапер був одночасно будівничим, дорожником, мостовиком, а навіть залізничником.

І так, я на другім курсі взводним старшим портупей-юнкером в 1-й роті. Іду добре між кращими. На мраморну дошку попасти не надіюсь і не претендую. Але... маю певні можливості.

А ці можливості такі: хто остається в армії, має право вибрати собі кожен батальйон чи полк, включно з гвардійськими. Міг також на час літніх лагерів просити приділу до кожної військової одиниці.

З останньої можливості скористав і “для практичних цілей” був приділений до лейб-гвардійського полку тяжкої кінноти – кінно-гренадерського в Петергофі, де був царський двірець з славними фонтанами.

В цім полку одбував службу мій свояк по лінії Зубів. Тим часом пізнав столицю, а властиво ті міста, де можна побачити найцікавіші історичні пам’ятки та багатство культурних здобутків.

Пізнав також немало цікавих людей.

В Ермітажі і музеї Олександра III був по кілька разів. За кождим побутом в однім і другім запирало дух незрівнянне мистецтво славних митців. Глибоке незабутнє враження змушувало забувати час і місто. Ось портрет “напольного гетьмана”: це ж наказний гетьман Подуботок, замучений лютим Петром I в казематах Петропавлівської кріпості, що видно серед Неви. Прибув боронити козацьких прав, а найшов смерть, як і тисячі козацтва, на костях котрих будувався Санкт-Петербург.

Картина Лосенка, де князь Володимир з рукою на серці схилився над Рогнідою. Тільки що зарізано її батька, князя Рогволода Полоцького. Лице Рогніди повне розпачу і образи.

Невизримий розпач, страх і безнадійність б’є з обличчя гинучих людей, сполучені з стихійною, нещадною, могутньою силою землетрусу визволених сил Везувію. Великий Брюллов показав в “Останнім дні Помпеї”. Остання “Тайна вечеря” Ге.

Смуток, глибока задума на лиці Христа, спертого головою на руки. Молоде, красиве обличчя апостола Іоанна рядом, звернуте в бік виходячого Юди, повне здивування, св. Петро, могутній старик, має лице, звернене в сторону Юди, ціла постать в непорушенні, готова кинутись, силою вдержати темну, зловіщу фігуру. Призначене має совершитись! Велика сила композиції і виразу у М. М. Ге.

Стає людина перед великим полотном оригіналу “Запорожці пишуть листа до султана”. Дивиться на розсміяне братство і поневолі починає сміятись. Що за багатство типів!

Немало треба було митцеві часу і подорожі, щоб їх зібрати! Од лівого починаючи, стоїть спиною до глядача козак, запалює люльку, дорога довга рушниця чудової східної роботи за плечима; під багато вишитою курткою – дорогий пояс, на ногах черевики – видно, зносив чоботи.

На дальшій плані дуже віковий дід. Лице поважне, достойний вираз. Іде дізнатись причини громового реготу. Видно, скоро піде в монастир спасатись.

Молодий, гарний козак-кіннотчик з списом, з смаком багато одягнутий, видно, успів показати себе в боях, коли допущений до кола братчиків. Сміється здоровим, молодим сміхом. З-за нього заглядає поважний козак, їдучи десь, пришов узнати, чого так тут регочуться.

Далі з перев’язаною головою великан. Він недавно був в бою. Не сміється. Вираз лица говоре, що ще переживає бій та думає про найближчий, як поведе

свій курінь та одплате за кров, що проступає на пов'язці. Далі – козак-шибайголова! Цей і око стратив, і зносився, проте не тратить веселої натури та їдконого гумору. Таких виставлялось перед боєм дражнить ворога. За ним літній козак та другий, молодший, рухом рук виражають задоволення. Далі – два діди.

Один – високий, худий, з довгими сивими вусами, видно, незадоволений з редакції листу. Уважає за непристойне, аби писать так в імені Січі.

Другий – кремезний, могутній, не поділяє думки товариша. Взявшись в боки, регоче громовим голосом. Багата шабля, червоний жупан, підперезаний дорогоцінним шалевим поясом, свідчать про заможність діда, що бував не раз курінним, осавулом, а може, і кошовим. Хрест на широких одкритих грудях, як і у шибайголови, говорить про прихильність до церкви і віри. З ним рядом видно могутню фігуру в кобеняку, що стоїть спиною до глядача. Видно, не бере уділу в писанні. Голова одвернута.

Головні особи – за великим простим столом. Центральна фігура – військовий писар – виводить гусячим пером знакомитий лист. Це бувший студент Київської Могилянської академії. Він заховав студентське при звичаєння підголювать чуприну та носить білі комірці. На обличчі тонка іронічна усмішка говоре про розум і досвідчення. Писарює не один рік.

Над писарем широко оперта кремезна фігура батька-кошового. На вольовім сильнім обличчі поблискують очі. Припорошені сивиною вуса, опущені вниз, криють незамітну розумну усмішку.

В цій людині одчувається воля, рішучість і певність себе. В жовтім жупані – полковник або курінний добірного Пашківського куреня, прибічної гвардії кошового, що носила убрання золото-жовте і такі верхи на шапках. Він хіба тоже незадоволений формою листа, як і високий дід? Коло нього засушений, худий дід з підстриженими щетинястими вусами захоплено сміється. З піводкритого рота стирчить єдиний зуб. Цьому хіба пора в прощальники?

Козак-силач аж одхилився од сміху, заклавши довгі чорні вуси за вуха. В захопленні пудовим кулаком ударив по широченній спині другого силача, що сидів рядом без сорочки і щось підказував писареві, підкреслюючи слова рухом лівої руки. Він так і не почув удару сусіда, що міг би іншого легко збити з ніг.

Найближче бачимо діда, що напівсидить, напівлежить на величезній бочці. Видно на ньому повний бойовий риштунок, навіть опертий на бочку буддимокмушкет, при поясі – порохівницю-ріжок, з-під білого жупана – кавалок червоних штанів.

З голоної голови рештки сивого оселедця легеньким пушком піднялись догори, клаптик сивої брови і кінець білого вуса та характеричні зморшки од очей дають зрозуміть, що і цей дід сміється од всього серця!

Риштунок, зброя, убрання показують заможність. Недбала позиція говоре, що дід ще повнить високий пост, може, осавула, може, судді. А може, в цей день є начальником варті, охорони Січі? Довго стояв я перед цією знаменитою картиною. Легко пізнав лице професора Яворницького в молодшому віці. Він тут писарем. Тепер чуприни не носе.

Кошовий Сірко також ніби когось пригадував. Кого? Кожний раз над цим думав і додумався.

В Харківському музеї був великий портрет знаменитого генерала Драгомирова, писаного Рєпіним.

Сірко мав той самий вираз очей, так само закреслене лице, розумне і рішуче. Тільки менші вуса, без шапки, в мундирі. Знову ніс інший, м'ясистий, "огірком".

Про Драгомирова тоді говорилось і в моїй школі як про широко освічену людину, теоретика-стратега, героя турецької війни 1877–1878 рр. Будучи командиром дивізії, він під огнем переправив дивізію через Дунай, коло зимниці, з першим ешеленом сам переправився, закріпився, а по скупченні всіх полків заатакував турецькі укріплення, заволодів ними і цим забезпечив переправу всієї армії.

Та переправа, виконана мистецько, дала Драгомирові Георгія на шию, а коштувала тяжкого поранення ноги.

За цей же чин 7-й Харківський саперний батальйон дістав найвищу нагороду – Георгієвське знам'я. То він перевозив дивізію Драгомирова! Мені прийшлося нести варту в поміщенні, де знаходився грошевий ящик і зберігалось те знам'я з написом. Тому пам'ятаю і місцевість.

Курінний пашківців – це полковник Михайлов. Учений артилерист під впливом українського театру Кропивницького цілком зукраїнізувався, став покровителем-опікуном студіюючої української молоді, незалежний матеріально, не одному поміг.

На картині з-за батька виглядає його 12–13-літній синок. Запорожець-великан з перев'язаною головою – артист, а кремезний дід в червоному жупані, що так широ сміється, – то професор Художньої академії. Це про запорожців.

Друга, не менше знаменита картина Рєпіна, – "Бурлаки на Волзі". Одинадцять людей, обірваних, різного віку, впряжені, як скотина в шлейки, тягнуть канатом проти течії берлину.

Тут не засміється ніхто! Люди тяжко працюють, каторжний труд. Обличчя того, котрий на першому плані, лагідне, розумне, виражає улеглість долі. Чується, що ця людина бачила кращі часи.

Решта обличч без виразу. Живеться їм сьогоднішнім днем. Тільки молоденький бурлака виражає протест тим, що тільки робе вид, ніби тягне. Випростований, далеко посилає погляд. Може, побаче кращу долю? Цей образ будить сумління, викликає гнів, показує, як далеко одстала Росія од культурних народів. Понад сотню літ в Голландії, приміром, коні виконують працю бурлаків. Так само робиться в західних державах давно.

Понесе Волга в море багато води, поки начнем іншим способом тягти берлини. На Дніпрі чогось такого не бачив!

"Покорення Сибірі Єрмаком" Сурикова. Кількасот донських козаків найняли багаті купці Строганові, щоб заставили півдиких, вільних людей призначити над собою чужу незнану владу і платити цій владі податі.

Цікаво, що між бородатими донцями на першому човні сидить при кормі з веслом типовий запорожець, має довгі вуси і нижчу шапку.

Маси сибіряків стріляють з луків, а не знають ще огневої зброї. Єрмака видно вже в царській кольчuzі і шлемі, під знаменем.

Тут він не розбійник з Волги, не купецький наємник, а князь Сибірський, підбиває нові краї під царську руку.

Чудовий портрет мого улюбленого Шишкіна, праця Крамського. Дивиться в очі хороша людина, з добрими очима, лагідним свійським лицем. А тут його образ – “Корабельная роцца”. Високі прямі сосни, між ними пробивається струмок-річечка з пісковими берегами. Пора під полудень, проміння падають з правого боку. Здається, віти хитаються, а ніс чує запах живиці. Яка виразистість і краса!

“Вечір на Україні” Куїнджі, раніше писав про нього. Це чарівник. Змушує щораз вернутись до свого чуда.

В дикій, безлюдній країні під вечір байковий богатир-воєк старається прочитати старинний напис на високім, покритім мохом камені. З трудом прочитує таємничі слова: “Направо поїхати – багатому бути, наліво поїхати – жонатому бути, прямо поїхати – убитому бути...”.

Довгогривий кінь видимо стривожений. В траві – рештки кісток людських і кінських. Низько летить чорний ворон – віща птиця. Видається: між сірими великими каміннями блимають огники. Витязь похилив списа, думає, яку дорогу вибрати? Це Васнецова “Витязь на розпутті”. Все в цій картині загадкове і таємниче. Викликає тривогу, а одночасно хочеться, щоб вибрав витязь властиву дорогу і не згинув.

“Богатир” Врубеля. Картина-фантазія, хвилює, змушує переноситись думкою в країну казкової неспотиканої краси. Богатир тяжко озброєний, небувалої ширини рамен, сидить на коні-звірові з апокаліпсу.

Дивиться вдаль. Од коня і їздця б'є нелюдська несокрушима сила. В небі криваво-огненне світло падає на дерева. На землі пнуться мхи, ніби з-перед десятків чи сотень віків.

Все хіба найкраще з творів художників Російської імперії представлено в багатстві музею.

Ярошенко з картинами м'якого людського характеру, повні глибокого політичного значення. Правдиві прості поетичні крайобрази Левітана, Васильєва, портрети Крамського і многих інших знаменитих митців. Всього не передати, слабе моє слово!

В Ермітажі зібрані картини іноземних славних митців. Серед них багато портретів, картин релігійного змісту, побутові. Все приковує глядача найвищим майстерством. Ван-Дейк, Мурільйо, Веласкес, Рембрандт та десятки інших. Найбільше подобались мені картини Рембрандта, більше реальні і свійські.

Удалось через Таню і Кугаєнківну бувати на студентських збірках земляків. Оказалось їх тут багато, кілька сотень. Окремо існували “землячества” – київці, полтавці, волиняни, чернігівці. Збирались гуртки по 10–20 чоловік, складалися на вечерю, багато дискутували переважно на політичні теми, співали, часом танцювали, коли були інструменти.

Пізнав ближче чимало молоді. Виділявся серед студентів правник Неронович. Палкий, добрий промовець, весь палав нестримаючою ненавистю до царя і уряду. Цар був у нього тиран, кровопивця, уряд – кати. Красивий, високий, робив враження огненної головешки. Не зносив спротиву, називав опонентів служками капіталістів, підлизами влади і гірше ще.

Одночасно подобався і одпихав, був свідомим українцем, а одночасно і більше інтернаціоналістом.

Колись Кугасніквіта впровадила мене в дом професора Артилерійської академії генерала-майора Михайлова.

Здивувало тут передусім багатство предметів українського походження. Вікна обрамовані артистично вишитими рушниками. Сам господар вийшов до нас в блакитному жупані, підперезаний дорогим золототканим поясом. Шовком вишитий комір сорочки зав'язаний червоною стрічкою, червоні шаровари впушені в жовті чоботи, м'які "сап'янці" з задергими носами і срібними підковами. Худий, з сивою головою і борідкою, генерал-професор говорив доброю українською мовою, а держався просто, як дідусь серед внуків. На свої 60–65 літ держався добре.

В кабінеті на стінах, завішених переважно плахтами, як в музеї, зібрана багата старинна зброя, набута на Україні.

Генерала легко пізнати з картини. Релін користався на взірць з частини убррань і зброї Михайлова. А чого тут в великім кабінеті не було?! Шаблі, рушниці, кинджали, пістолі, з десятків порохівниць, колекція люльок, капшуків на тютюн, баклаги.

Син – поручик-артилерист, поставний, привітний, як і батько, говорив тільки по-українському. За столом, покритим мереженою скатертю з такими ж салфетками, – тарілки, миски, куманці виробу миргородської керамічної школи. В вуглі – багато оправлений в золочені срібні рами образ святої Покрови, дві картини на стінах – "Козак Мамай" і "Гість з Запоріжжя" така, як і у нас.

В гостиннім покої картини на українські теми: Маковського, Пимоненка, Куїнджі. Доброї роботи копії в дорогих рамах.

Обід з простих блюд, тоже свійський: борщ, котлети з гречаною кашею, солодкі млинці. Чай з вишневим варенням. Виноград, груші, апельсини.

Хто хотів – випив варенухи або запіканки під ковбасу чи шинку. Господар і я – по "корякові" доброго вина.

Мило і сердечно нас запросили бувати на обіді щонеділі. Скористав з цього кілька разів. Денщик-полтавець у генерала служив літ п'ятнадцять. Мав сім'ю, дітей, жив в тім самім домі. Його уважали почти як свого в родині. Жінка подавала до столу і прибирала. Чулося в Михайлових, як у близьких родичів.

Певного дня прийшов новий гость з дочкою-підростком. Михайлови дуже були раді, цілувались і обнімались.

Це був колишній учитель української мови і історії Михайлових і багатьох українців. По національності поляк, історик, дослідник нашої минувшини, знавець політичних біжучих справ.

Раніше жив у Петербурзі недалеко, утримувався з лекцій, друкувався. Українською мовою володів з надзвичайною умілістю. Звався Леон Василевський. Дочка – худе, костисте дівчатко – мала ім'я Ванда.

Був це будучий перший міністр закордонних справ в непідлеглій Польщі і близький наставник-совітник її начальника Пілсудського. Колись обидва належали до Польської соціалістичної партії. Розійшлись в 1919 році власне з-за розбіжності в українських справах.

Тридцять літ пізніше те костисте дівча повернуло коло історичне Польщі, а ще пізніше вийшло за українського письменника, драматурга і міністра культури Корнійчука. Померла в Києві, маючи коло 63–65 літ.

* * *

Училище одвідували різні високопоставлені військові особи. Начальник інженерних військ генерал-інженер князь Туманов. Командуючий військовою округою великий князь Миколай Миколайович – дуже високий, худощавий, фігура і хід кіннотчика.

Одвідав і цар. Трохи розчарував його вигляд! Нічого з величності, середнього зросту, скромний полковник, без зір, горностаїв, в мундирі гвардійського пішого полку, широких козацьких шароварах. Серед оточення генералів в мундирах, капаючих золотом, поблискуючих самоцвітами зір, орденами, виглядав не дуже імпонуючо.

Спокійне лице, уважні, великі сірі очі, гарно підстрижена борода. Проїшов перед вишуканими юнкерами близенько, кожному заглянув в очі, зичливо, приязно. Коли заговорив спокійним, приємним голосом, зникло нервово напруження. Не можу слово в слово повторити короткої мови наставлення. Зводилась до того, що сподівається нас бачити в недовгій часі офіцерів, одданих службі Батьківщині. Наставляв пильно прикладатись наукам, аби бути гідними заслуженої, званої на світі слави руських воєнних інженерів.

Ні! Сто раз ні! Ця людина тираном і кровопивцем бути не може!

Лагері. Заняття і умови. 1914 рік – літо

Находило літо. Війська Петербурзької округи, а з ними і військові школи вибирались в лагерь, де одбувались маневри менших і більших одиниць.

Кінчались ці маневри загальним оглядом-смотром, так званім красносельським парадом, котрий одбирав сам цар в оточенні найвищих державних достойників. На цей парад з'їжджалась вся столиця подивитись на марш десятків тисяч військ Гвардійського корпусу і всіх військових шкіл, зібраних в "полк воєнних училищ". До цього параду в кінці лагерів шикувалось з великою старанністю, щоб все було гаразд.

На лагері виїхав з Гвардійським кінно-гренадерським полком як командир кінно-підривного взводу. Перед тим кілька день зайняли приготування, обізнання. Цей полк мав свій початок коло 1660 року, коли після смерті Богдана

Хмельницького почалась на Україні епоха, названа Великою Руїною. Люди кидали насиджені міста і переселялись на територію Московщини. Так повсталася Слобідська Україна і козачі слобідські полки, переважно кінні: Харківський, Чугуївський, Ізюмський, Сумський, Охтирський, Павлоградський. Пізніше названо їх гусарськими, а Ізюмський – кінно-гренадерським. Ще пізніше повстав другий Ізюмський гусарський полк. Пам'яткою початків в полковому музеї стояла хвацька фігура козацького сотника в кунтуші, шапці-кабардинці, з кривою шаблею, пістолями за поясом, в широченних штанах і жовтих чоботях.

Полк тяжкої кінноти мав доборовий людський і кінний матеріал. Приймались вибрані з мас хлопці не менше 80 кг ваги, 90% з України. Так само коні сильної будови, високі, всі вороні або карі.

В чорній уніформі, блискучих лакерованих касках, узброєні в списи і тяжкі прямі мечі, полк видавався грізною неодолимою силою.

Як у всій гвардії, командирами полків були генерали, дивізіонами командували полковники.

Офіцери переважно з знатних родин, матеріально незалежні. Кожен мав, крім службового, власного коня доброї породи. Шамерування на мундирах серебряне.

Командир полку – генерал, барон з прибалтійських німців. Поважний процент офіцерів мали титули: князь, граф, барон.

Вирушення в лагерь, життя в наметах, свіже повітря в сосновім лісі, трохи послаблена дисципліна одбилися на людях.

Початкові полкові вправи, недалекі марші виконувались охоче, весело. З підривниками перевів пару усних лекцій, кілька показових вибухів піроксиліну.

Раніше прислано з дому шаблю, просив про це усильно. Хотілось трохи нею похвалитися, а може, і блиснуть на великім смотрі.

Багато часу ужив на фехтування. За учителя мав поверхстрокового вахмістра Кржемінського, першорядного рубаку. Щодень пробувався з ним на еспадронах, пізніше на палашах. Рука і око вироблялось скоро, певно, було щось вродженого. Далеко було до Кржемінського, проте з іншими йшло цілком добре, з чого більше мене був задоволений Кржемінський, не жаліючи вказівок.

Шаблю жалів уживать, щоб не пощербить. Палаші тяжкі, з виборової сталі. Зрештою спробував, просив тільки вахмістра легше наносить удари. Голову і все тіло забезпечувала сітка з сталевого дроту – каска на голову і потрійне брезентове убрання з вагою. На велику радість, шабля приймала палаш легко, по кривому вістрі одлітав він вбік; на момент противник одкривається і не успіває одбити мого удару!

Того мало. На шаблі ні найменшого знаку, а на палаші зазубини! От що значить старинна дамаська сталь, є за що її цінить.

Кормились гренадери ситно, хліба і м'яса доставали більше норми в інших полках. Кожен майже командир ескадрону з власної кишені докинув на кухню. Коні вилискували, маючи під достатком харчів і пильну старанність. Про харчування офіцерів нема що говорить. Закуси, вино, чарка-дві горілки, три-чотири

дання – це обід. Рано, так, як в нашій школі, – чай, булка з додатками, з собою в по-ле булка така сама, до манерки, як хто хоче, чаю, кип'яченого молока, компоту.

Тривожні дні. Маневри чи демонстрація?

Несподівано полк знявся з міста: звинено намети, переодіто в похідну форму. Збільшено обоз. Вирушено в складі 2-ї гвардійської кінної дивізії приспішеними маршами на південний захід.

Полки йшли ґрунтовими дорогами рівнолегло в близькій одлеглості. Денно робилось 50–60 кілометрів. В марші гренадери мали багато роботи з чищенням коней і допровадженням до порядку себе. Ночувалось в селах; десь завше для штабу полку знаходився маєток. Погода стояла тепла, суха. Завше в повітрі в часі руху було багато пилу, од котрого найгірше було остатньому 4-му ескадронові, хоть і тримались 100–150-метрові інтервали.

В марші перший раз побачив командира дивізії. З'явився він потім не раз. Казали, що був дуже вимагаючий.

Пишна фігура, взірець кавалериста в кожній дрібниці. Був то генерал-майор Павло Петрович Скоропадський, пізніший гетьман України в 1918 році. Налезав до осіб, близьких царському двору, і титулувався членом прибічної групи (свити) Його Величності. Так говорив вахмістр 4-го ескадрону Казимир Кржемінський.

Вимагає – то вимагає, нічого не подарує, все запам'ятає, скрізь загляне. Кожного гренадера, коня, сідловку, зброю огляне найпильніше. В кухні гляне до котла, спробує обід чи вечерю.

Це все одбувається мовчки, часом пальцем ткне на якусь несправність. Після інспекції кілька гренадерів стоїть “під палашем”.

Може, у коня не старанно розчесана грива, ушкоджене копито, не дочищено, мала недокладність в уложенні сідла з стременими, щось непомітного в екіпунку чи зброї.

Тут Скоропадський собаку з'їв! Ми самі пильнуємо, щоб все було гаразд, і гренадери стараються, немає потреби їх підганять. Одночасно приїзду дивізійного виглядають нетерпляче, бо завше зоставляє кільканадцять рублів і більше нагороди.

Коли який гренадер має все в повному порядку – дістає новенького срібного карбованця.

Вахмістр за порядок в ескадроні дістає новеньку зелену троячку. Я сам кілька разів діставав.

Офіцерів тоже не пропускає. Подивиться на нього – весело робиться. За 15 літ служби в полку не бачив ні одного офіцера справнішого од дивізійного, а пам'ятаю його ще молодим, бо ми хіба одних літ. Він тоді служив в кавалергардах.

Перед царським парадом бачив раз, як рубав лозу! На коні сидить, неначе злитий в одне, скаче як вихор, і шабля тільки блискавицею мигає в одну і другу сторону без похиби! Мав подібну до нашої – криву, нестройову.

І там казали тоді, що вимагаючий од солдат і од себе. Щедрий і, видно, багатий.

А от наш барон – гривеника не дав нікому. Скупий, як кождий німець, хогь також багатий і має генеральський чин. “Проте командир справний і справедливий”. Так говорив вахмістр Кржемінський, бувала людина, порядна і дуже добрий рубака. Пробиував з ним биться на еспадронах не без поводження.

Інспекція одбулась тим разом поспішно, випала непогано. Свою троячку Кржемінський дістав.

Придивився пильно Скоропадському. Дійсно, зразок кіннотчика на коні і на землі. Високий, широкораменний, тонкий в поясі, великі сірі очі, орлиний ніс, підстрижені світло-русі вуси, сухощаве расове обличчя. Дуже велике подібенство до колишнього гетьмана Івана Скоропадського з портрета в “Історії України-Руси” Аркаса.

Все на ньому – уніформа, зброя, лорнет, польова торба, навіть свисток – не во рухнеться, не зморщиться! Здається, і шпори інакше дзвенять. Кржемінський вірно накреслив вигляд.

Голос, спокійний баритон, вмовляв повне довір'я до себе. За цим командиром солдат піде, і сам він солдата поведе і не ухилиться од небезпеки.

Вся гвардійська кіннота зблизилась до границі з Німеччиною. Ходять чутки про великі корпусні маневри.

Кінним гвардійським корпусом командує генерал Хан Нахічеванський.

Знову одержано відомості про маси піхоти і артилерії в недалекій одлеглості. Всі сили творять І армію під командою генерала Ренненкампа, званого з Японської війни, доброго командира дивізії.

Мешкаємо по хатах латишів-хуторян. Земля не дуже урожайна, багато садів і лісів. Чимало скотини, овець. Живуть латиші в середнім достатку, чисто, порядно. Коні невеликі, міцної будови. Вози переважно однокінні. Взагалі латиші спокійні і маломовні, держаться незалежно, хогь не цураються нас і не одмовляють в послугах.

Зникли золоті і срібні погони та шиття. Полки перемундировані в спосіб похідно-бойовий.

Збільшено запас патронів і зарядів в наших батареях. В моім взводі повний запас піроксиліну, динаміту, гранат і пороху. Пішла чутка про непокій на Балканах і можливість війни з Австро-Венгрією. Перша армія становить демонстрацію, щоб Німеччина не стала по боці Австрії. Ніхто нічого не відає, од світу ми одрізані.

Військо посіріло, втратило блискотливість, напружилось. Чекало якогось розв'язання.

Весь корпус гвардійської кінноти передвинуту до Західної Двини, де наступила концентрація коло м. Якобштадт.

Тут одбулась інспекція всім частинам Ханом Нахічеванським і великим князем Миколаєм Миколайовичем. Стало відомим, що в Сараєві забито австрійського наступника престолу; Австрія оголосила війну Сербії; Росія, протекторка балканських слов'ян, оголосила війну Австро-Венгрії і двинула на Галичину кілька армій. Оголошено загальну мобілізацію.

Армія, коли говоримо про офіцерів, слабо орієнтувалась в ситуації політичній. Знано, що існує потрійний союз Німеччини, Австрії і Італії. Протистоїть цьому союзові потрійне порозуміння Росії, Франції і Англії.

Було очевидним, що Сербія буде роздавлена колосальною перевагою Австрії в масі військ і техніки, не дивлячись на хоробрість і стійкість сербів. Цього допустити не дозволяло побратимство крові і честь Росії. Притихли внутрішні неполадки, весь простір незмірної імперії цим разом порвався і став по стороні сербів.

В районі Poniewież-Rocięny корпус підійшов безпосередньо до німецької границі по правій стороні Німану.

Тут належить підкреслити інспекцію корпусу командуючим всіма військовими силами на Західній Двині і Німанові генералом од кавалерії Ренненкампомф. Фігура заслуговує на увагу.

Величезного зросту і масивної фігури, з великим обличчям, з величезними вусами, на коні золотисто-жовтої масті, в уніформі забайкальських козаків, весь був жовтий!

Верх шапки, лампаси, канти, петлиці окрашені світло-жовтого цвіту лимону, вуси, брови, і з-під шапки видне волосся цвіту світлого помаранчу.

Кавалерист знаменитий і одважний вояк. В Японську війну заробив Георгія, будучи молодим командиром корпусу. Знаний з рішучості і твердості.

До вишикуваних в ідеально рівні ряди під'їхав з скаженою скорістю, а коня спинив на самій середині з такою силою, що той присів на заді і врився всіма копитами в землю.

А командуючий навіть не ворухнувся! Ото кіннотчик! Ніби зачаровані, ряди приготувались щосили одповісти на привітання генерала-велетня, котрого перший раз бачили, а який показав, як їздить треба і держатись в сідлі.

Сталось несподівано інакше. Відповідь на привітання ніби захлиснулась і впала невдало. Голос Ренненкампа був несподівано тонкий, гавкаючий та рипучий. Ждали голосу-грому, а тут загавкало невелике сердите песеня!

Інспекція була гостра. Чимало лунало гавкання-крику. Недаром називали генерала "жовте небезпечинство".

Далі наступив перехід Німана, рух в керунку Маріамполя-Кальварії над саму границю Німеччини.

Наш полк становив ліве крило дивізії, а 4-й ескадрон – ліве крило полку. Ескадрон мав роз'їздами нав'язать зв'язок з козацьким Донським полком з сторони Сувалок.

Належало бути в повній бойовій готовності, їхать понад граничним ровом, стежити пильно, що робиться по німецькій стороні, ночувать в визначених місцях, виставивши охорону.

Денно робилось 40-50 км. Погода суха, гарна. Вечорами розправлялось ноги, милось, чистилось, гострилось палаші, а головне – пильнувалось коней, щоб були добре накармлині, вичищені, щоб підкови міцно тримались.

Населення польське біднувате, на малоурожайній землі. Другого дня маршу спіткали ескадрон німецьких гусарів. Оддавши військове привітання, з цікавістю

взаємооглядаємо. Народ рослий, коні добрі, шиті добре мундири з чорними гусарськими подвійними петлями, на шапках виразно ознака “гусарів смерті” – череп з кістками наперехрест.

Посадка добра, зброя, як і у наших гусарів, – криві шаблі, короткі карабіни, піки. Видно прив’ючені кулемети. Роз’їздаємось в протилежні сторони. По спиті пробіг холодок...

Кидається в очі різниця осель над границею. По нашій стороні – сірі дерев’яні хатки, криті соломою, і там солідні муровані будинки під червоною черепицею. Граничні ліси по нашій стороні – рідкі молоді дерева з пеньками старих вирубаних сосен і ялин, там – ненарушений старий деревостан, повний сили і краси.

Видно ще яскравіше різницю на полях. На тій самій піскуватій малоурожайній землі тут – ріденька тонка стерня, там – ніби щетина, густа стерня, рівно зібрана косарками і до колоска зібрана кінними граблями.

По обох сторонах та сама мова, та сама мазурська людність – і така колосальна різниця. Бідність і заможність.

Недаром Шевченко назвав німця “мудрим”! Дійсно, уміють господарювати скрізь: у себе і на чужих землях. Згадався Кічкас, Хортиця. Там так само.

Масмо доїхати до граничного містечка, змінить там кордонну охорону, забрать од неї запас патронів, виставить сильну охорону з офіцером. Щось буде...

Мало хто спить в нервовім напруженні. Мало де світиться. В містечку повна тишина, ходять патрулі.

Довго сидимо у командира ескадрону, найменшого в полку ротмістра, доброго кіннотчика, господаря і начальника.

Вечереємо без традиційної чарки. Навіть чаю випито мало. Щораз зв’язковий приносить відомість з охорони про тишину на німецькій стороні, де панує темнота і не чути ніякого руху.

Мені треба було вертатись до школи, міг також якийсь час зостатись. Перемогла гостра цікавість життя в бойовім напруженні. І мінерів своїх полюбив.

Так почалась війна 1914–1918 рр.

Година 2 в ніч 2-го серпня 1914 року. Бойовий сигнал сполоху! “Всі до коней! Збірка!” За кілька хвилин ескадрон вишикувався перед мешканням командира, котрий був на коні. Кулемети приточені в в’юках коло лівого крила, далі – повозка з вибуховими матеріалами, кухня і невеликий обоз.

По привітанні ротмістр, ставши на стременах, спокійним голосом, в котрім чулась повага хвилі і взрушення, повідомив, що “Німеччина оголосила Росії війну. Хоче налякати і змусити до стримання помочі братам-сербам. Ми не злякаємось! Сьогодні Перша армія всією силою вдарить на Східну Пруссію і Кенігсберг. Кіннота понесе огонь і розстройство. За годину вирушаємо за нашою розвідкою на ворожі простори! З заходу ударять наші союзники – славно геройська Франція і могутня Англія!

Поздоровляю Вас з першим днем війни!

Кінно-гренадери підтримають славні традиції свого полку, одного з найстарших в усій армії, славу Першого козачого сумського слобідського полку, з котрого ми починаємся. Кінно-гренадери з честю виконують обов'язок перед Батьківщиною і Престолом! Свій штандарт держатимемо високо. Поздоровляю Вас з честю збройної боротьби за нашу Велику Батьківщину! Ура!!!”

Громове “ура” понеслось в німецьку сторону і одбилось в лісах.

“Приготовитися, оглянуть зброю, набої, кобури в сідлах. Спокійно слухать і виконувать накази старших”.

... І перша кров...

Світало. Обережно, з висунутими переднім і боковими роз'їздами, ескадрон вирушив в керунку на Гольдап. Було тихо. З лівого боку за лісами показалися стовпи диму, щораз густіші і численніші.

Донці дійсно понесли огонь! В нашому керункові переважно хутори. Люди або спали, або з страхом дивилися на нас в вікна.

Деякі доми були порожні, видно, люди вискочили з теплої ще постелі і поховалися. Ми не палили таких хуторів. Не піднімалась рука. Місцевість хвиляста, видно багато озер і озерець. З правого боку великі масиви лісів. Менші скуплення дерев з усіх боків.

Бокові роз'їзди тримаються в одлеглості видимості. Передній – далі, часом ховається в балочці, часом криють ліски. Не чуть пострілів. Де ж ворог і його нечислима сила?

Пора підкормитися коням і людям. В малій балці стала кухня і вози.

Спереду в другій балці з лагідно похилими збіччями стала колона кіннотчиків. З кобурів насипано в торби вівса, і вже його коні хрупають з повішених торбинок. Зараз привезе кухня сніданок... Перед нами рівнина на кілометр, а далі ліс, там в'їхав передній збільшений роз'їзд по добрій дорозі.

По недовгим часі з переднього роз'їзду повним галопом прибіг кіннотчик з донесенням, що перед нами німецька кіннота їде по тій самій дорозі. Сили не можна окреслить, бо виїхала з-за повороту. Роз'їзд одходе. Німці нас не сподіваються тут, бо ідуть без розвідки. Гонець полетів назад.

Бокові роз'їзди стали, а потім поїхали до нас. Торби коням знято. До кухні поїхав офіцер і обслуга кулеметів зайнять масковану позицію. Підтягнуто попруги.

Ще трохи – і весь ескадрон зібраний, розвернутий вздовж долинки лицем до сподіваного ворога. Нас не може він бачить.

Ротмістр виїхав наперед, подивився, повернувся до рядів. Команда в півголосу (подаю по-російському):

“Смірно! На молитву шапкі долой!” Зняв свою.

“Перекрестись, помолись!.. накройсь!”

“Палаші вон! Пікі к бою! К атаке готовсь!”

Знову підїхав наперед з сигналістом і штабс-ротмістром. Ще момент – і сигнал атаки! Блиснула шабля, махнула – вперед!!!

Коні сигнали знають, з міста беруть найбільшу швидкість... Близько, може 150 чи 200 метрів, німецька колона моментально розвертається і швидко зближається...

Ось воно, те страшне... Крики "ура!", блиск палахів, стріли...

Стискую шаблю до болю в пальцях, махаю нею на обидві сторони... чи зачепив кого – не знаю, і вривається в очі лице – бліде, з розкритим ротом, безвусе, перелякане, махає палашем.

В хаосі тратиться обережність і свідомість, тільки інстинкт підказує не дається ударити... В наступний моменті виджу спину утікаючих гусарів. Їх багато. Гренадери женуть і рубають.

Випустив свого Орлика, доброго, кавказької породи карабаха, скоро догнав гусара без шапки, з лівого боку з піднесеною шаблею кричу: "Стій!"

Той, похилившись до гриви, повертає біле лице, очі вирячені з таким виразом, що і тепер стоять в пам'яті. Не можу рубати – він навіть не борониться.

Ліс близько. Трохи здержую коня мимоволі. Глянув на боки: скрізь утікають і женуться. Німці одстрілюються з пістолів-автоматів. Знову доганяю "свого" німця і з якимсь одчаєм рубаю по кучому хвосту коня. Утікай і не попадайся другим разом!

Сигнал "назад!". Німці зникли в лісі. Вертаюсь помалу і починаю оглядатися. Шаблю опускаю в піхви, на ній кров. Кінська чи, може, людська? Підношу тяжкий 10-стрільний автоматичний парабелум, гарну гусарську шаблю. Перша військова здобич!

Все поле вкрито повертаючими поволі кіннотчиками, бігають коні, ведуть полонених. На землі лежать нерухомі тіла забитих. Багато крові!.. Фершал і санитари перев'язують ранених. Крик, біготня.

Бій був короткий і кривавий, всього не більше 10 минут. Нервово напруження і піднесення помалу проходить, тіло перестає тремити. Чи то був страх?

Штабс-ротмістр видає розпорядження, весь покритий кривавими плямами. На вози кладуться ранені, звозяться полеглі. Частина лове коней, збирається розкипнута зброя.

По нашій стороні поліг ротмістр, стрілом з пістоля. Од стрілів полягло п'ятеро гренадерів. Дванадцять ранено кулями і палашами. По німецькій стороні було полягло 71, в тім командир дивізіону – майор, коло 15 ранених і кількох взято до полону.

Зловлено понад 50 коней, частина побігла за утікаючими. Знесено багато різної зброї.

Висланий роз'їзд привів з 20 людей з лопатами і вози. В спільній братській могилі поховано своїх полеглих окремо, німців окремо. Майора з трьома офіцерами трохи збоку. Тіло ротмістра перевезено до штабу полку, а звідтіль десь на батьківщину. Білі березові хрести видно далеко.

Список похованих німців зроблений на підставі знайдених документів в трьох примірниках. Один дано солтисові близької оселі.

Героєм бою був вахмістр Кржемінський! В першій моменті він зрізав голову майорові неомильним ударом, як добрий, досвідчений хірург.

Обіду ніхто не їв. Переживалось минулий бій, кожен по-своєму. Тільки перед ніччю посилились люди вечерею. З правого боку нав'язано зв'язок з 2-м нашим ескадром. Козаки десь посунулися на південь, зоставивши багато згарич, переважно мазурських.

Ночліг мали ми в лісі на обширній поляні, забезпечені у всіх керунках сильною охороною. Близько протікав потік з доброю водою. Коням овса не жаліли, а запас мали солідний, набутий у населення за гроші.

Лежучи, пережив враження дня. Починав аналізувати пережите і бачене. Насувалось питання:

Чому дивізіон гусарів ішов без охорони?

Чи ніхто не помітив моєї розубленості чи страху?

Чому так тремтіло тіло, а серце похололо та наче піднялось вгору? То, мабуть, од страху?

Ставало перед очима біле, як крейда, лице "мого" німця з німою проською дарувати життя.

Для чого його пустив, відтявши коневі ріпицю? Німці нас тут не сподівались, наша атака їх заскочила, не встигли належно розвернутися, а тим більше пустити в діло кулемети, приторочені до коней. Зрубана голова майора довершила решту розубленості. Коні мають гарні, міцні та од наших менше стиглі. Дуже добрі пістолети-парабелуми. Б'ють міцно і далеко, добре держаться в руці.

Голова майора кривава, потоптана копитами, багато страшних рубаних і колотих ран. Кров і кров. Страшно!

Нарешті знову думаю про "свого". Треба було взяти його в полон. Коня не потрібно скалічув – придався б, а той хлопець, може, одноліток, може, ще не одного пошле на той світ!

Право війни каже: "Ти мене чи я тебе", – і не може бути мови на сентименти. Так, не поважно і не розумно я учинив.

А взагалі війна є страшніша, ніж уявлялось. Що буде далі? Треба вертатись до школи, маю право це зробити хоч зараз. Трохи ніби не випадає так одразу: скажуть – нюхнув порошу, одрубав кінський хвіст і... в ноги! Треба ще трохи повоювати.

Змінено керунок маршруту на південь в напрямку на озеро Ганча.

Відомості щодень свіжі. На австрійському фронті зазначилась перемога. Франція воює. Сподіваються виступу Англії не сьогодні-завтра.

На річці Чорна Ганча і на західній стороні озера займає позицію в окопах німецька піхота. Спішуємся і займаємо позицію.

Ведеться ліниво рідкий огонь. З обох сторін сили невеликі.

Чуть на північному заході і південним глуху артилерійську стрільбу. Хіба 2-га армія виступила, а з правого боку тисне 1-ша.

Змінює нас піхота, здається, XXII корпусу. Концентруємось на півночі всією дивізією.

Наш ескадрон в резерві разом з підриивниками.

Полк змінює щораз позицію. Проводяться розвідочні операції сіткою дрібних роз'їздів. Часом вирушала більша група 50–60 кінників з кулеметами на дальше

розізнання в цій лісистій країні озер. До такої групи висилалось 2–3–5 підіривників (розуміється, зі мною). Було зірвано два мостки на шосе і один на залізниці.

Прощай, гвардія і кіннота

Небезпечна пригода

Наша дивізія атакувала в пішім строю важний залізничний вузол – ст. Гумбінен, котру боронила сильна німецька піхота і артилерія. Будучи в резерві, не прийшлося бачити цього найбільшого бою, в котрім спішена кіннота атакувала в шаблі піхоту на сильній позиції. Здобуття Гумбінена потягло великі страти.

Зазначилось тут героїство атакуючих і стійкість оборони. Перевага автоматичної зброї і тяжкої артилерії була по німецькій стороні.

Забитих і поранених було коло 30–35%, особливо серед офіцерів. Ранений був ген. Скоропадський, беручи в атаці безпосередній уділ.

Дивізія одійшла в резерв на одпочинок і поповнення. Тим часом Перша армія правим крилом підійшла на підступи до Кенігсберга на одлеглість 30–40 км.

Головні маси своїх сил Німеччина скерувала на Францію, здобула ряд кріпостей, майже всю Бельгію і загрозила Парижеві. Англійське військо і бельгійська армія на чолі з королем Альбертом бороняться завзято.

Німці мають добру авіацію, численну артилерію. Несподіванкою було появлення на небі великих аеростатів – “цепелінів”. Появлялись вони в повітрі на значній висоті, робили враження скоріше красоти і величності, ніж безпеки, кидали бомби і часом масу невеликих сталєних стріл, що, траплялось, пронизували людину і коня.

Форми величезної сигари 70 м довжини, “цепелін” одбивав срібним полиском, мав скорість 60 км/год, становив добру ціль і уживався недовго.

В керунку на Щитно повела наступ з-за Нарви 2-га Армія в силі 5–6 корпусів на спіткання з Першою армією.

VIII німецька армія, що боронила Східні Пруси, була в два рази менша од I і II наших наступаючих армій і винна була теоретично одійти за Віслу або ризкувати бути розбитою, хоть мала перевагу в артилерії, кулеметах і авіації.

Після двохижневого відпочинку і поповнення кіннота увійшла в великі ліси. Знову багато озер, річок, потоків, горбів і долин, переважно підмоклик, для кінноти трудних.

Велась розвідка численними роз'їздами. Місцевість, придатна до оборони, могла ховати багато несподіванок, тим більше, що майже серединою руху полку проходила шосейна дорога з недоброю видимістю при поворотах.

Було їх чимало, виникаючих з варунків топографічних. Рух був обережний, повільний. Ночувалось в лісі на спотиканих полянах. Німців не спотикано поза роз'їздами, котрі весь час одходили без стрілянини. Не чуть огню артилерії: може, в лісі він гине? Якись неспокойні вісті про тяжкі бої II армії під Алленштейном (Ольштин). Тим часом перед I-ю армією німецька піхота зникла. Якась несподіванка?

Певного дня полк став над річкою з досить широкою долиною. Розвідка ви-
ходе з двома кулеметами в силі взводу, коло 30 чол. Визваний до штабу з коман-
диром розвідки, дістаю наказ висадить в повітря шосейні мости, остатній коло
15 км од міста позиції полку. Казано взять 3 пуди піроксиліну.

Застава затримається в 10 км і в разі чого прикриє. На мапі промір показує
довгу греблю, міст, болотяну долину, при другім містку така сама ситуація, тільки
трохи довша гребля. Тут задержиться розвідка.

Зробивши велику дугу з лівого боку, під'їду до долини, а понад нею – до мос-
ту. На мапі озерце, може, виїду на нього. За 15 минут рушаєм, зі мною поїде 5 під-
ривників і 10 з роз'їзду. Маю на собі м'які штани і куртку чорного замшу, наган,
штуцер (подарок), кинджал, пачку галетів, плитку шоколаду. Для Орлика – овес
в кобурах.

Минаємо позицію полку, становища кулеметів саме маскуються, лава в ку-
щах рие окопчики.

Говоримо з симпатичним поручиком про своє завдання і доходим до вис-
новку, що далі хіба полк не піде, коли треба знищить мости. Щось є!

Заглядаю щораз на мапу, облічаю півколо і час на знищення мосту. Забере
разом дві години. На другий і поворот стільки ж.

По обіді будем у себе. В лісі не заблудимось, компас є.

Зоставляю роз'їзд, що зникає на обидві сторони в лісі, поручик бажає
поводження.

За греблею заглиблюємося в ліс і скорим кроком поспішаємо до міста при-
значення. Заряди на перебиття сваїв пришиковані завше раніше, запали з кап-
сулами в кобурах. Прив'язать огонь до губки і утікать. Вибухи за 10 минут. Вже
їдемо коло двох годин, коли ліс починає просвічувать. Міст винен бути близько,
бо починається озеро і долина як на долоні. Якийсь шум з правого боку.

З одним підривником обережно ідем в бік шосе, крадемося обережно з го-
товими до стрілу карабінами. Шум і рух збільшується... Обережно виглядаю.
По обох боках греблі сидить німецька піхота! Під'їхала кухня, щось видає. Зда-
лека доходе гуркіт возів, а, може, гармат.

Як можна назад! Німці, видно, потомлені, одпочивають, їдять. Маєм перева-
ги 30–40 минут часу, аби на коней!

Бігом до своїх і як можна скоріше їдемо з 250 метрів од шосе. Якось коні
інстинктивно почули небезпеку, самі обходять або перескакують старі повалені
дерева, держать добру рись. Держусь з лівого боку ближче дороги, часом спиня-
юсь, слухаю. Руху не чують. Час показує, що доїжджаєм до розвідки, а скоро і до-
лина, озеро і гребля. Сліду німців і своїх немає. Де ж поручик? З обох боків старі
високі сосни.

Приходе мисль, чин і певне задоволення. Подвійні заряди прив'язано до со-
сен, всунено запали, по знаку затлілись губки, до коней – і в ноги! Тим часом
написав донесення про рух піхотної колони з артилерією в силі 1–2 батальйонів,
вислав одного з гренадерів, додавши, що дорога буде завалена великими дерева-
ми, верхами проти руху цієї колони.

Задерже гармати і вози на 1½–2 години. З'їжджали на греблю і на другий високий берег. Далеко видно зникаючий хвіст кінноти. Он де поручик! Повітря здригається од вибухів, чуть як падають дерева! Оглядаюсь: дим, курява, тріск! В діло пішов піроксилін!

Несподівано стріли просвистіли, бзикнули кулі. Піших і кінних десятків німців стріляють з-під лісу. На щастя, не цільно. Далеко спереду більша група вискочила з-за повороту і швидко зближується. Кричу: “За мною!” – і вскакую на праву сторону. Скоро ліс лунає стрілами і криками. От те найгірше!

Кидаюсь в бік озера, між кущами бачу кількох своїх. Дорогу нам перехвачено: чи удасться вирватись, пробитись? Крик і стріляна за нами і з лівого боку. Падає один кінь, другий. Кричу щосили: “Рятуйсь, хто може, наші недалеко!”

Зовсім згубив голову, одна думка – рятуватись... Лечу на землю, Орлик падає через голову, кулі свистять. Кидаюсь в сторону озера в густий очерет, боком бачу, як то саме робить один з моїх.

Чимдалі зашиваюсь в очерет – лягаю на дно. Серце колотиться, мало не вискочить. Чую топін коней, крики, стріли трохи рідшають. Дно болотяне, трохи мішає штуцер. Добре, що шаблі не взяв. Час тягнеться поволі, аби до ночі витримати. Боюсь порушитись.

Здається, хтось ходє тут передо мною. Часом вистріл. Видно, пильнують озера, може, помітили, як ховався в очерет. Робиться холодно, все тіло починає дрижати, мимоволі стукають зуби. Думка про можливість якогось рятунку панує над усім і через те не чую надзвичайного страху.

Вкінці надходе вечір і наступає поволі темнота ночі. Стихає рух коло озера. Обережно зміню позицію, але ще не ризикую виходити, тільки підніс голову, прислухаюсь. Виразно чую великий гук з боку шосе, доходить тріщання ламаного дерева. Вночі чуть далеко, це розтягають повалені дерева, не інакше! Що треба, зроблено!

Значить, рух возів і артилерії затримано на 6–7 годин!

Це так піддало духу, що поволі почав обережно посуватись до берега. Ще трохи – і лежу в густім кущі.

По якімсь часі засуваюсь дальше в кущі. Ноги наче дерев'яні, застигли в воді. Мокрий, в болоті, підпираючись штуцером, починаю одходити далі од дороги. Наган, кинджал, набої маю. Згубилась польова торба з мапами і компасом. То не добре. Це сталось хіба, як злетів з раненого Орлика. Ніч досить тепла, рух трохи розгріває, зате починають мулити чоботи. Може, пройшла година, навкруги повна тишина і темнота.

З пам'яті приблизно лічу, що, ідучи на схід, до границі маю коло 30 км. Ліс займе 7–8 км. Далі можу спіткати роз'їзд донців. Не таке безнадійне моє положення. Значить, на схід, аби не заблудити в лісі.

З трудом стягаю чоботи і далі іду в шкарпетках. Голоду не чую і сон не бере. Так цілу ніч держу керунок на вичуття, над ранок виходжу на кінець лісу. Одпочиваю, пробую обуться – на це не хватає сили. Добре, що води скрізь під dostatком.

Десь чути артилерію. Схід сонця дає напрямок. Короткий випочинок – і далі. Тепер вдень сонце, вночі зорі допоможуть держати керунок.

Болять ноги, трохи покалічені вночі, одяж підсохла. Недалеко видно невеликий ліс на горбах. Оглядаючись на всі боки, як можу скоріше там добираюсь. Ліс невеликий, 300–350 м вздовж і трохи менше в ширину. Озерце рядом. Обходжу своє укриття на всі боки.

Поля пусті, далеко червоніють дахи оселі з лівого боку. Видно, донці обійшли і не спалили, а може, їх ще тут не було?

В затишній невеликій полянці розбираюсь, розстеляю одяж, очищаю з болюта штуцер і наган. Сонце пригріває, чоботи теж висохнуть. З пачки галетів і плитки шоколаду одна мазня.

Пішли, одначе, з апетитом! З заспокоєнням трохи почуття голоду задрімав і заснув молодим міцним сном.

Проснувся, як припекло сонце. Десь з сходу чувся міцний огонь гармат. Немає часів, десь вночі згубились.

Сиджу в ліску цілий день, щораз виходжу на край, дивлюсь на всі боки. Чимало малин, пахучих і смачних, таке ожини трапляються. Заспокоюю цими ягодами апетит і прагнення (Спрагу. – Ред.). Оглядаю і чипу зброю і одяж, натяг і чоботи, хоть з трудом.

Кинджалом вирізую костур. Вечором рушаю далі, берусь наліво до далекого лісу. Місцевість тут як скрізь горбкувата, з потоками, озерами і лісками. Штуцер на плечах дулом вниз, наган за поясом. Вночі йти легко, ніч зоряна, не можна зблудить. Гарматній огонь притих. Далеко-далеко вилітають вгору білі огні ракет. Що має статись – станеться.

3–5 німців нестрашні, стріляю добре. Ховатись теж легко. Другий день провів в лісі. Вночі вимився в потоці, обмив ноги, почув себе бадьоро. Знову найшов малини, а одночасно щораз сильніше хотілось їсти. Швидше б до границі.

Слав тепер одітий, тільки чоботи скинув, вечоріло, як обудився! Цілий день проспав під кущем. Їсти хотілось щораз сильніше.

Вирушив далі, од лісу до лісу, од горбка до горбка. Ракети ніби застаються з правого боку. Одпочиваю частіше, пильно прислухуюсь і розглядаюсь. Починає світати, як вийшов на якийсь хутір-колонію. Ракети досить далеко з правої сторони. Присівши, виджу дом, два будинки, садок. Обережно підходжу до саду. Десь гавкнув пес і замовк. Ну, що буде!

Стукаю штуцером в двері, наган в руці. Чую рух, запалилось світло. В дверях стає фігура в білизні і повертає назад. На ліжку напіводіта жінка, двоє сплячих дітей. Рухом показую мужчине крісло: "Сідай". Прошу жінку дати щось теплого напитись і поїсти. Зрозуміла. Запалила в плиті, поставила горнятко. Господар робить рух вийти – забороняю. Питаюсь, чи далеко до границі, чи були тут сьогодні наші, чи німці.

Розуміє і відповідає по-мазурськи, вкидаючи слово-два по-російськи. До границі 5 км, нікого не було і нікого не бачили.

Господиня поставила на стіл хліб, масло, сир. Налила кружку кави, присіла на ліжку, де діти проснулися і оглядають дивного гостя.

Майже все, що було на столі, зникло. Всі мовчимо, наган під рукою, штуцер між ногами, починає розбирати почуття заспокоєного голоду, вдячності і спокою.

Виймаю з гаманця два срібні рублі і кладу на стіл. Сrebro по німецькій стороні охоче приймається. Не вижу ворогості, тільки настороженість і цікавість.

На момент, сидючи, задрімав, і здавалось, зараз прокинувся. В хаті нікого, лампа горить. Беру її, виходжу в сіни, двері наліво, заглянув там – багатство!

В порядку висять звої ковбас, шинка, лежать великі два хліби. Швидко одрізав чималі куски хліба, шинки і взяв велике коло ковбаси. Засунув те і друге за куртку, ковбасу на шию, штучер в руки – і в ноги! Розвиднялось вже добре.

Скоріше аби до лісу – надійного укриття. Де ж ділись господарі? Тепер ноги несуть, наче крила.

Берусь вліво. Пробігаю з 3–4 км і зашиваюсь в наступний ліс. Харчами забезпечений на 3–4 дні, голоду не страшно, надія на рятунок набирає певності. Може, в 2½–3 км знову ліс більшого розміру. Намічаю дальшу дорогу і кладусь спати.

Сон, однак, не приходить. З розвидненням знову загриміли гармати з правого боку і, здається, не далеко. З правої сторони лісу видно голим оком вибухи, чорні на землі, білі в повітрі. Це приблизно 5–6 км.

Сон не бере, чуття небезпеки щораз збільшується. Не можу ризикувати при такій видимості, аби перескочить до того видного високого лісу. Треба переднювати на місті.

Чую, як мимоволі починає пробігати холодок по спині, дрижить тіло, трусяться руки. Страх? Може... Дуже неприємне почуття.

Переходжу на праву сторону, дивлюсь там, де б'ють гармати. Час тягнеться в безконечність. Їсти не хочеться. Гармати на якийсь час замовкли. Та тиша ще гірша. Не маю бінокля, щоб бачити краще, правда, мої степові очі бачать не гірше бінокля. А та сторона з правого боку притягає всю увагу. Треба братись в ліву сторону, де ще тягнеться стіна лісу на горбах. Аби скоріше ніч! Ракети покажуть, як держаться.

Границя мусить бути зовсім близько, може, там, де той ліс? Видається, начебто гарматний огонь трохи присунувся ближче. Чую себе спокійнішим трохи, навіть попробував шинку з хлібом – смачні. Що то молодість? Заснув, під'ївши!

І знову приходить вечір і ніч. Чимскоріше зближуюсь до наміченого міста між двох горбів, де заросленість нижча. Доходжу до рову з біжучою водою, напиваюсь і держусь другої сторони рову. Тут чимало кущів, легше йти криючись.

З пальцем на спуску, котячим кроком спинаюсь до лісної стіни. Вона ось тут... і раптом:

“Стой! Руки ввєрх!” – напівперелякане, тривожне.

Піхота – цариця поля!

Відповідаю: “Свій, утікаю з полону!” – “Пропуск!” – “Не знаю!”. Двоє виходять з похиленими рушницями. Стрільці дивляться на дивну фігуру з кільцем ковбаси на шії. Оддаю їм зброю і кажу запровадити до найближчого офіцера. Тим часом наступило дивне ослаблення, присів на кілька хвилин на пенюк і не можу одізнаться.

В короткім часі балакаю з ротним командиром і знаходжусь в штабі батальйону 21-го Сибірського стрілкового полку VI Сибірського корпусу. Короткий звіт, порядне миття і глибокий камінний сон.

Рано, в порядно вичищеному убранні і чоботях, з капітаном ком. батальйону здаю звіт командирові полку, симпатичному полковникові літ коло 50. Слухали мене з цікавістю. На мапі показав місто, де був, яке мав завдання, де зірвав дерева і загородив рух возам і гарматам. Приблизно показав, як сюди пробирався і де дістав принесені харчі. Все це списав найдокладніше на папері з шкідом з мапи. *То був день 20–21 серпня 1914 року.*

Реляція моїх пригод спішно вислана до штабу кінно-гренадерського лейб-гвардійського полку. Тим часом перебував при штабі 21-го сиб. стр. полку, котрий спішно будував позицію. До тих робіт приділено мене – спеціаліста.

Дуже скоро прийшла відповідь на мою реляцію. З неї виникало, що там знали про загородження шосе зваленими деревами і належно високо оцінено цей чин. Значить, дехто добрався до полку.

Виражено згоду на тимчасове перебування при 21-му сиб. полкові для використання як спеціаліста.

Довідався про страшну трагедію 2-ї армії Самсонова, в котру входив VI Сибірський стрілковий корпус.

Випадала та катастрофа так приблизно: VIII німецька армія спішно одійшла перед натиском I армії Ренненкампа, маскуючись малочисленною кіннотою. Німецькі корпуси маширували за Віслу.

Зdezорієнтований Ренненкампаф стратив 3 дні на розвідку, де зникли німецькі сили?

В лісних масивах це зробить нелегко. II армія, маючи дані про марш корпусів VIII нім. армії, спішно ударила всіма силами на північний захід, маючи ціллю перехватити одходячих німців.

Тим часом новоназначений командуючий VIII нім. армії ген. Гінденбург і його нач. штабу ген. Людендорф з дороги на фронт скерували одходячі корпуси з керунку попереднього на південь на розтягнуті сили Самсонова.

З французького фронту спішно перекинуто два корпуси, котрі заатакували лівofланговий корпус II армії.

Цей маневр (наполеонівський) дав можливість німцям бути в два рази сильнішими на кожному місці, а тим більш при перевазі в тяжкій артилерії і кулеметах.

VI корпус правofланговий вийшов з бою з поважними стратами на північ, решта корпусів була розгромлена. Застрелились Самсонов і ком. корпусів Мартос і Пестіч. Вийшло з бою небагато, полягло і пішло до полону коло 150 000, вся артилерія і обози.

Трагедія мала місце 17.VIII.

З руху німців випадає, що ідуть тепер на I армію в великій силі. Шукають міста прорвання на її ліве крило.

VI Сибірський корпус має завдання затримати всякою ціною наступаючих німців на зайнятій позиції. Чинить це другий день з повожденням 21-й полк. праве крило корпусу. Далі підходить, здається, XXII корп. Тим часом в тім напрямку позиція ще не обсаджена.

Понісни поважні страти в офіцерах, 21-й полк жде поповнення. Це і є причиною мого тимчасового задержання.

Положено обов'язки командира зв'язку і помочі в будові позиції. Робота провадиться день і ніч. Окопи повного профілю. Ліс дає матеріал на будову землянок, легких дахів (козирки) над окопами од шрапнелі. Робляться гнізда для установлення кулеметів. В полку їх тільки чотири. У німців не менше десяти. Окремо пороблено обсерваційні пункти.

Викопано рови получения. Зв'язок становило десятку телефонних апаратів і коло 20 кінних ординарців. Телефоністи були розторопніші і інтелігентніші од звичайних стрільків. Получення проведено до штабу дивізії і командирів батальйонів сусіднього полку. Один – при команді зв'язку. Чотири апарати зоставалось в запасі. Не було колючого дроту до будови перешкоди. В міру можливості позиція була непогано замаскована. З лівого боку притихло. Перед нами почали показуватися здалека невеликі групи німців. Було очевидним, що робили пересування на північ, шукали міста прориву. Терен позволяв на скрите пересування більших сил. Праве крайнє крило займав II батальйон в загнутім окопі. Там скеровано два тяжких кулемети “максими”. Німці мали тоже “максими”. Наші стріляли з швидкістю 600/мин. Німецькі – 450–500.

Короткими ударами по позиції німці прощупували фланг позиції полку і корпусу. Найшовши позицію II батальйону, скерували там в короткім часі сильний огонь артилерії польових і тяжких гармат. Перед атакою спішно зайняли позицію три наших батареї і в найближчий резерв підійшов 23-й полк, зайнявши приготовлені окопи. Наші батареї мовчали. В добрих окопах піхота поносила мінімальні страти.

З-за горбів і пролісків показались лави. З далекої одлеглості повели огонь кулемети над головами своїх лав, котрі підходили щораз з стрілянням ближче, загинаючи своє розтягнене ліве крило.

Сибіряки спіткали атакуючих з одлеглості 100–150 м, коли ті бігли з криком вперед. Мірові, скорі залпи ротного огню були нищівні. Лави, особливо передня, замітно поріділи, попадали, почали лягать. Тепер повела огонь наша артилерія і кулемети.

Гармати били з великою прецизією, скоро і цільно. На полі забідили численні білі кулі шрапнелів.

В щілину обсерваторську було видно, як лізли назад ранені, почали спішно одбігати менші і більші групи, особливо багато нерухомих лежало перед II батальйоном, де німці ще рушали широко вперед. Кулемети там вели огонь без перерви. Там було і найгустіше вибухів шрапнелів. Ще трохи – і до контратаки пішов 23-й полк. Трохи пізніше за ним і 21-й.

Далі спереду і боку закубулилось, піднявся несамовитий галас, борючі маси почали спішно посуватися наперед.

Гармати замовкли. Од початку німецької атаки до кінця контратаки пройшло не більше 2½ годин.

Боронились німці твердо. Їхні резерви і утікаючі займали щораз оборону, стріляли, щоправда, нервово і хаотично.

Атакуючі спинялись на нових позиціях в 2–2½ км од попередніх. Німці одійшли в ліски та десь за горби. Їх кулемети повели огонь прикриваючий, а артилерія почала шукать нашу.

Наслідки цього бою були поважні. З нашого боку полягло понад 120, ранено більше 400. Страти німців забитими були непомірно високі – 1:12. До полону взято разом з раненими 8 офіцерів і близько 400 солдатів. Багато зброї ручної і 6 кулеметів.

З документів і слідства з полоненими було усталено, що атакуючі мали перевагу в живій силі 1:2, кулеметах 1:5, артилерії легкій 1:1, тяжкій 0:20.

Був то перший реванш за погром II армії. Власними очима бачив майстерну працю нашої артилерії. Вона зробила більше страт, ніж піхота і кулемети. Не раз пізніше ствержувалась перевага вишколення наших гарматчиків легкої і тяжкої артилерії. Тільки велика перевага кількості була по стороні ворога.

На певен час припинились на нашій участкові поважніші бої. Закріплювались на новій позиції батальйони. Старі займав резерв, з правого боку окопувався якийсь кавказький полк (XVII корп.?).

В офіцерів і стрілків помітна піднесена певність себе і бадьорість. Здобуті кулемети вдвоє збільшили силу автоматного огню.

Пішли десь вище реляції з одержаної перемоги. Поштивий полковник ходив веселий і задоволений. Дякував за будову позиції, обняв і поцілував при присутніх.

Ще раніше прийшли мої речі з повідомленням про призначення знаку воєнного ордена Св. Георгія IV ст. Значить, вийшов в герої-кавалери.

Тоді було їх мало. За що таке відзначення, не міг зрозуміть. Пізніше прочитав: “За создание непроходимой заграды из взорванной массы деревьев, покрывших шоссе, задержавшей движение вражеской артиллерии в важном направлении. Ст. портупей-юнкер действовал по личной инициативе, с непосредственной опасностью для жизни, под действительным ружейным огнем неприятеля...” і т. д.

Тоді полковник сказав так: “Ви уж теперь останетесь у нас. Подадим Вас к производству в первый офицерский чин. Тогда как хотите, ілі останетесь командиром связи, ілі саперной команды, которые теперь исполняют”.

Поклонився мовчки. Думаю собі: хочеш, старий, задержать довше, то і обіщаєш багато.

Тепер він знову пригадав цю розмову. Ад’ютант таємно усміхнувся. Приділено мені коня з ординарцем. По посаді належиться. Кінь непоганий, гарненький, міцний. Далеко, одначе, йому до небіжчика, вітроногого Орлика.

Позиція будується ночами по обох сторонах. Одлеглість 500–700 м. Сплю переважно вдень. Привезено колючий дріт. Досить м’який, має мало гостряків і малуватий. Хватило тільки обмотать два ряди кілків.

Що ж, і то добре. Стрілок в окопі та ще вночі чує себе певніше за цією бідненькою, скоріше провізоричною загородою.

Перед тим в великих братських могилах поховано своїх і чужих полеглих. Насипано високі могили з хрестами.

Окремо поховано 5 офіцерів, в тім к-ра 1-го б-ну і двох командирів рот. Німецьких значно більше. Один з них сам застрелився.

Зауважив в собі певну зміну. Тоді, в першій бою, на білу зброю, – забиті, ранені, кров зробили гнітюче враження. Не міг довго заснути і стратив на певен час охоту до їди.

Тепер забитих і поранених було в двадцять разів більше. Не стратив, одначе, апетиту і спав міцно.

Що то значить? Притуплення вразливості? Наслідок мого блукання по лісах і нетрях, ховання в кущах, як заєць?

Тепер би коневі хвоста не рубав і німця не пустив би. Міркуючи про те, про се, дійшов до висновку такого:

1. Тепер до школи вернутись не можу. Скінчу пізніше або підготовлюсь і складу екзамен екстерном. Як буду живий.

2. Хто знає, може, доля судила бути військовим? Начальство ласкаве, солдати прихильні, поважають, слухають. Їх тоже люблю.

3. Коли люблю солдатів, треба їм помагати в міру сил і уміння.

Найкраща поміч – хоронити їх од небезпеки, будуючи міцні окопи, надійні схоронення (бліндажі), безпечніші рови зв'язку. Старатись про кращий в більшій кількості колючий дріт, щоб заслона була певнішою, надійною.

Прибуло 40 офіцерів і поповнення з запасових батальйонів. Команду зв'язку здав, паперну поповнив майстровим народом.

Позиція розбудована далеко міцніше і вигідніше попередньої. Загороду колючих дротів поширено до 5 рядів, на ті часи це дуже добре. Решатньо робляться надійні глибокі окопчики для секретів спереду загород. Мусять дуже старанно бути масковані.

Між позиціями потички патрулів.

Вночі, вертаючись од секретів, був несподівано ранений в ногу. Куля нарушила кістку і вийшла в литку збоку. *День 28.X.1914 р.*

Моя перша рана – не остатня...

Госпіталь. Москва. Кулі російські і австрійські мали закруглені кінці і чинили в тілі рани вхідні і вихідні майже однакові, невеликі. Німецькі – гострі, виривали при виході куски тіла. Рани гоїлись довго, були криваві, шарпані.

Часом німці і австрійці уживали куль “дум-дум” з вибуховим матеріалом всередині. Розривались вони, попадаючи в найменшу тоненьку гіллячку. Вночі часто можна побачить зелено-голубі огні і почуть характерний тріск цих дрібних вибухів.

Ранення “дум-дум” завше були тяжкі – 50% несли смерть одразу, 50% – ампутацію руки чи ноги.

Кулі японські або мексиканські, тонші і закруглені, були найменше шкідливими, легко лічились поранення ними.

Сліди входу і виходу мало кривавили, а подібні були до колотої рани швайкою.

В польовім госпіталі стверджено невелике надломлення кості і поважну рану в литці, де куля вийшла.

Тут виявилась властивість моєї крові – скоро стигла і робила ніби пробку, не допускаючи викровавлення. То дуже важна річ.

Після невеликої операції видобуто маленьку кісточку, перев'язано, і рано 29.Х. на санітарнім возі їхав я до Августова.

Санітарним потягом маю бути скерований десь на тил. Сердечність, з якою прибула попрощатись група офіцерів, всі сапери і телефоністи, вільні од служби, глибоко запала в серце. Навіть боліло не так в рані.

Полковник виразив певність, що повернусь в полк, а ад'ютант шепнув, що пішов з полку вище, де треба, внесок (представлення) про нагородження другого хреста і признання першого офіцерського рангу.

В Августові провів цілі сутки. Ранених зібралось багато, коло 300. Другого дня їхав потягом. Була то подорож не дуже приємна. Вагони ogrівались слабо, докучав холод. Рух потягів великий, викликав довгі стоянки на головних вузлових станціях. Обслуга заботлива, як могла, догоджала раненим. Кормили добре, ситно.

Прийшов по двох добах подорожі в Москву. Всіх ранених перевезено самоходами до великого госпіталю десь на кінець цього величезного міста. Розміщено в кількох великих двохповерхових будинках. Скрізь ідеальна чистота. Близько ліс і річка. В великих залах по 30 ліжок. М'яка вигідна білизна, пантофлі, білосніжна постіль; лікарі і санітарки першого класу.

Харчі смачні, кухарі знамениті.

Госпіталь був організований московським купечеством. Раненим не бракувало овочів, шоколаду, цукорків, тістечок. Розуміється, що курильщикам не треба було купувати цигарок. Режим був досить гострий. Не вільно в залах палити тютюну, виходить без дозволу за брами. Не вільно грати в карти. В читальні – газети, журнали, книжки, шахмати, шашки, доміно.

Лежав я в залі офіцерській для легкоранених. Рана спочатку загнілась, піднеслась температура, біль загострився. Прийшлося полежати на столі і міцно стискувати зуби, коли запускався зонд та витягся кусочок білизни і малюсінька кісточка. З того часу рана скоро виповнялась і затягалась.

Написав додому і штабу 21-го сиб. стр. п-ку листи. Відповіді надійшли скоро. З дому повно співчуття, одчаю і всяких порад. З полку купа поздоровлень і Георгія з бантом.

Два місяці прийшлося полежати з раною. Ходив майже нормально. Почав знайомитись з Москвою, перед усім з знакомитими будовами, музеями, придивлятися до людей.

В 1914 році мало ще було стосунково Георгіївських хрестів, а тим більше вояків з двома білими хрестиками. Було приємним бачити, коли молодь поглядає з пошаною, поліція салютує. Не раз візник-“лихач” запитає малопомітно припадаючого на праву ногу з загнутою паличкою в руці вояка:

“Вам куда, кавалер?”

“На Красную.” чи “До Третьяковской!”

“Садітесь!”

Санки летять дуже скоро, широченна спина візника з бородищем до пояса не порушиться, мов ідол з каміння. Домчить скоро. На питання “Що належить?” – “С таких заштітників отечества ми денег не берьом!”

Простягнеш йому і потиснеш широченну долоню, то ще шапку зніме та поклониться своєму безплатному пасажирові!

Шановано в 1914 році Георгіївський хрест!

Враження з оглядання Москви, її знакомих будов, вулиць, музеїв не єсть можливим і не може быть приблизним за той короткий час мого перебування та ще зимою.

Величава громада собору Св. Василя, присадиста трохи, з різними по формі сьома куполами, робе враження чогось з зачарованого, не теперішнього світу.

Головне і незабутне враження зробили картини великих митців, зібрані в Третьяковській галереї.

Жива кров лється з розбитої голови царевича Івана. Через зведені судорогою пальці батька-убивця Івана Грозного капає на килим. В страшних вирячених очах жаль, страх, каяття, відчай. Уста прилипли до голови умираючого сина, рєшткы волосся на голові...

Рядом лежить тяжкий, гостро окутий, як спис, кий-патериця. Смерть положила свою печать на чоло і погасаючі очі царевича. Остатнім рухом він робить зусилля підвестись...

Великим митцем був Ілля Єфимович Рєпін. Каждый його образ має в собі глибоку продуману думку-ідею.

Шумлять горою високі дерева старого лісу. Лежать порослі мохом, просторі, величезні дерева. З нього вискочило і пнеться догори деревце-правнук, освітлене випадково соняшним промінням.

До лісу входе дорога, гине в мороку. Порозкидані кущі, трава, квіти. Між ними блищить, переливається лісова річечка. Всененарушний спокій, тиша. Життя і ще раз спокій.

Чи знайдеться другий чародій образу лісу Шишкін?

Гримлять величезні темно-сині хвилі, білими гривами нависають над глибокими прірвами морської безодні. Непроглядну темноту прорізала блискавка, освітила гірну частину величезної мачти затопленого корабля. Висять з реї порвані канати. Громада розбитків остатніми силами тримається руками і ногами реї, мачти, кінців. Над ними нависла похиленим гребенем величезна хвиля. Вдержаться люди чи змиє їх маса води?

Страшлива сила стихії, безнадійність кинутих на гибель людей, іскра надії на рятунок, боротьба до кінця.

Чується напруження всього тіла, воля зве до несення помочі гинучим. І зараз те саме Чорне море.

Ранок, тихо. Високі гористі береги, темні низиною. Світліші будинки бережного міста, при них зариси садів. З правого боку висовується в море тяжкою громадою гора лагідно закресленим контуром. Проміння ще не зійшовшого сонця одбилися золотом, карміном і фіолетом на гірській громаді.

Під вітрилом помалу просувається човен, керується до міста. Човен близько глядача, котрий пізнає татарське убрання і різну городовину в човні, хочь все ще в ранковому мрякові. Золотисто-рожевий схід одбивається на дрібних хвилях яснійшою доріжкою. Яка краса!

Дві картини непорівнятного мариніста Айвазовського.

Червона площа в Москві. Маса здорових, молодих, сильних людей з зв'язаними назад руками ведуть на смерть. Барабани глушать всі інші звуки.

На коні, в зеленім темнім мундирі фігура ще молодого царя Петра І. Пильнує виконання свого кривавого розпорядження.

Історія знайде і придумає оправдання нечуваному злочинові, назве його потрібним для вищих цілей. Петра І оголосе Великим російська історія. Та поруч з цим Петра І осудить інша історія як людину. Загубив він сотні тисяч людей. П'яниця і розпусник, не знаючий міри в своїй лютості, без милосердя і жалю.

Щоб жить з полонянкою, що пройшла через не одні руки, Петро законну дружину кине в в'язницю-монастир на смерть. Пізніше, проживши з Скворонською, бувшою "полковою портомоей", зрештою, людиною симпатичною, безборонною, прикаже її перехрестить і признать царицею. Щось небувалого в житті всіх країв!

На віки заклеїв знакомитий мистець Суріков один з злочинів Петра І в своїй картині "Утро стрелецкой казни".

І ще одна картина з часів Петра, пізнішої доби. Великий темнуватий покій з столом на середині. За ним сидить не цар Московський, а імператор Росії (нова назва).

Перед ним стоїть худощавий високий син Олексій. Лице бліде, голова опущена вниз. Яструбині очі знизу дивляться на сина запитливо.

Син не може забути помершої матері. Мерзить йому оточення батька з найгіршого шумовиння всього світу. Не притягає його влада, охоче піде в монастир, він зять німецького цісаря.

В очах батька рішення. Згине Олексій лютою смертю. Суд, визначений царем з найвищих достойників, приговоре, як хоче Петро. Лише один суддя скаже: "Бути суддею між батьком і сином не можу!" Був ним наступник Мазепи гетьман Іван Скоропадський.

Мистець-філософ Микола Миколайович Ге. Один з найславніших. Росіянин і українець виразили своє почуття до Петра І - людини. Напрошується певна аналогія замислів і чинів Івана IV Грозного і Петра І.

Обидва розуміли державну потребу посідання берегів Балтійського моря і ставили ціллю пробитись до його вод.

Воював перший з шведами коло Фінської затоки і Польщею в Естонії. В Стефанові Баторію спіткав міцного далекоглядючого противника. Немало пролив крові, борючись з окупацією. В гніві забив сина. Був часом в розпачі, жалів учинків, каювся і покутовав.

Петро, ідучи до наміченої цілі, не жалів нікого, чужим йому було почуття покути, каяття, любові. Свої слабші хвилі топив в горілці, розпусті і крові. Коли

мова про історію, що назвала Івана IV Грозним, Петра I належало б назвати Люти-м. Між огромними скарбами Третъяковської галереї подані образи були для мене і zostались в пам'яті найбільшим враженням.

Поза ними – легенди-билини, закляті в картинах Васнецова, спокійний смукток творчості Левітана, знайомі мотиви в чародійському світі Куїнджі, блискотливі портрети Крамського. Фантастична загадкова тематика Врубеля.

Не старчило б часу і уміння накреслити враження з творчості інших знакомих мистців.

Настав 1915 рік.

З фронтів доходить відомості. На теренах Франції німців затримано. Німці займають всю Бельгію і великий шмат Франції.

Армії вкопались глибоко в землю, творячи неперервану позицію. Німці посідають перевагу в тяжкій артилерії.

Російська армія одійшла правим крилом з Східної Пруссії. Німці ведуть наступ в керунку Лодзь-Варшава. Тяжкі бої ведуть там сибірські корпуси.

На австрійським фронті здобуто сильну першокласну кріпость Перемишль. Бої ідуть в керунку на Краків і карпатські перевали.

Турція стала по стороні німців і Австрії. Маємо, значить, новий фронт – турецький!

Дивна річ – потягло до сибіряків! Люде хороші, начальство прихильне. Непогано було і в кінноті, тільки в сибіряків простіше.

В кінці лютого дістав місячний випочинковий одпуск і скерування до... 1-го Запасового саперного батальйону в Харкові!

Дома спіткання, як завше в таких моментах. Багато радості, ще більше сліз. Сестри, Андрій, зяті розпитують про військове життя, бої, враження. Про госпіталь, Москву.

Гая виросла, поповніла. Мама не змінилась, більше клопочеться, щоб чимсь смачнішим почастиувати, слухає і час од часу крадькома витирає очі. Всі задоволені з приділу до саперів в недалекім Харкові.

Розуміється, що Гая по-старому є моїм сателітом, пес Гектор також. Вона і всі, крім Андрія, захоплена моїми хрестами. Верхом приємного враження Галі і мого задоволення було випадкове спіткання з старим жандармом вахмістром Калашниковим.

Він перший підніс руку до шапки, оддаючи пошану орденам!

Дуже докладно розпитував Андрій про військове життя на фронті, умови, харчі, настрої і т. д.

Скоро і непомітно пройшов одпуск. З благословенням, бажаннями, сльозами од їжджав в Харків. Проводжаючих було чимало, переважно молодехі.

1-й Запасовий саперний батальйон містився в казармах 7-го Саперного б-ну. Числив понад 12 000 людей. Призвані з запасу і новомобілізовані проходили вишколення і шли на поповнення на фронт або новотформованих частин. 80% стану походило з України. Великий % офіцерів-кадровців вийшло з 7-м сап. батальйонном. Багато молодих.

Призначено мене інструктором саперно-підричних класів. Поруч проваджено класи телеграфно-телефонний і мінний. Праця була спокійна, цікава. Слухачі – 90% українці з південних теренів з освітою найменше народної школи, уважні, солідні. Рівно 100 чоловік майбутніх унтер-офіцерів.

Командиром батальйону був полковник Александров. Низький, товстий, ноги короткі, в широких штанах, з великої голови звисають довгі космики рідкого волосся. Він лисий, трохи підсліпуватий і глухуватий. Ходив якось чудно, викидаючи ноги вперед, що давало враження ще коротших, та ще в широченних штанах.

Комічна, маловійськова фігура. Голос тоже коротко-рвучкий, пригадував ренненкампфівський.

Проте мав високі ордени, а значить, мав і заслуги немалі. Праця, як згадував, була приємна, спокійна і незалежна. Все ж таки умови гарнізонного життя не лежали в моїй вдачі. Скуштувавши умов бойових, гострих переживань небезпеки, чув щось подібне до того, як почуває людина, випивши чару доброго, міцного і смачного вина. Захочеться ще спробувать.

Тут дивитись на науку маширування, козирання, ставання “во фронт”, розкладання і складання гвинтівки, сигнальні вигуки день в день було нудне.

Може, то випадає з недосвідчення молодості? Вправи з будовою і розбиранням мостів, стосування вибухових матеріалів при практичних вправах були цікавіші.

В квітні почав формуватися 33-й сап. батальйон. Виділено командні кадри. Переважною масою вліто мобілізованих в лютім ц. р. В маю прибули з шкіл офіцери скороченого курсу, прапорщики. 33-й батальйон перенесено на час формування до Ніколаєва.

Одїжджали тудя ешелонами по 300 людей маршові роти. В маю мобілізовано 20-літніх і ними поповнено знову роти запасові.

В червні прийшло мені проїзводство в перший офіцерський чин. Що дивно, залічено по кавалерії.

В тім часі багато було молодих піхотних прапорщиків, приділених до 1 сап. запас. б-ну для проїздення і набуття вправи по будові позиції. Це будучі командири полкових саперних команд.

Випадало, що моє представлення з 21-й сиб. стр. полку пішло через кінногренадерський, в котрім формально лічився прикомандированим. Може, гренадерський вислав представлення раніше?

Тепер лічився прапорщиком кавалерії, одкомандированим до 1-го Запас. сапер. б-ну. Чудно!

Дістав досить порядні гроші на обмундирування, револьвер і польову торбу. У доброго кравця пошив добре вигідне убрання, в військовім магазині дістав дві пари чобіт. Набув також светр, легкий і теплий, часи, три пари білизни, а найважніше – добрав нову куртку і штани шведської роботи, підшиті теплою фланелією.

Досвідчення трохи мав. Все треба мати легке і міцне. Нічого лишнього не набувать. Мав уділений 7-денний одпуск.

Дома пробув тільки дві доби. Спіткання і од'їзд мали той самий перебіг, як попередньо. Тепер спіткання наступить не скоро.

* * *

Надійшли тривожні грізні вісті. На фронті одчувся недостаток зброї і амуніції до рушниць і гармат.

Німці перекинули на австрійський фронт поважні сили. Наступив близько Карпат прорив фронту під Горлицею.

Скупивши велику силу артилерії, німці попередили атаку нечуваною силою огню. Нашим арміям по семидневному опорі цілком забракло амуніції, наслідком був драматичний відворот на 200–250 км.

Скоро потім один за другим подібні удари наступили на інших фронтах. Наслідком був відворот всіх російських армій. Звільнено майже всю Галичину з здобутим недавно Перемишлем. Зоставлено всю Польщу. Майже без бою здано кріпості Івангород (Девлін), Новогеоргіївськ (Modlin), Брест і Ковно. Три остатні лічилися першокласні, особливо Ковно. При тому німці ввели проти кріпостей величезні 42-см мортири і 30-см гаубиці. Таких гармат не мала ніяка друга армія. Гранати мортир розбивали найтовщі бетонні перекриття фортів. Залізобетону тоді не уживалось.

Тоді трапився випадок, наробивший немало шуму. Кріпость III кл. Осовець, прикритий широкою долиною р. Бобр, осіддав дуже важну стратегічну дорогу на Білосток і далі на Гродно–Вільно вліво, а на Барановичі безпосередньо, затримав наступаючі німецькі сили на довший час.

Комендант дав наказ зоставить кріпость і гарнізоніві одходити. Сам виїхав. Начальник гарнізону генерал-майор наказу не виконав і зостався на місті, готуючи оборону.

З одного боку тяжкий випадок несубординації, за що суд видає найсуровіший присуд кари, з другого – ризик, викликаний потребою ситуації, підтриманням військ, що бились коло Августова з правого боку, по Нарві коло Візни і Ломжі з лівого.

Осовецька дивізія блискуче виконала взяте на себе завдання. Держалась до часу, коли з обох боків німці проломили опір, загрозивши Осовцеві повним оточенням.

В найбільшій порядку одійшла, зірвавши кріпость і збираючи поважні запаси амуніції і харчів, іншого військового запасу, який могли вивезти свої, і зібрані средства транспорту.

Крім того, понад 1500 полонених в боях йшли в одходячій колоні. Комендант звався ген. Берг, нач. гарнізону ген. Михайло Омелянович-Павленко, георгіївський кавалер Японської війни.

Судив його суд за невиконання приказу старшого безпосереднього начальника і осудив би, якби не вставлення великого князя Миколая Миколайовича. Вигнав він од себе Берга. Ген. Омеляновича-Павленка з перебитою рукою на темляці, інваліда на завше назначено інспектором військових шкіл Одеської округи.

Повстало тих шкіл з скороченим курсом багато для піхоти, пара для артилерії, в Києві – Олексіївська інженерна. З генералом Омеляновичем-П-ком спіткаюся в інших обставинах і ближче.

* * *

В своїм тяжким драматичнім одвороті армія не здеморалізувалась. Ар'єргардні частини здержували наседаючих німців і австрійців контратаками на багнети. Страти понесено великі. Викрушилися в цих боях кадрові частини. Та не було випадку масового оддавання до полону. Страти полоненими були невеликі.

На невеликім кускові Галичини, далі на північ – на Волині, Поліссі, Білорусі і Західній Двині було остановлено ворога. Спішно формувались нові полки, дивізії і корпуси. Весь промисел наставлено на потреби війни. Частина мобілізованих металістів вернулась до заводських станків. Під суд пішов военний міністр Сухомлинов.

До війни Росія не була приготовлена. Амуніції хватило ненадовго.

В побіднім наступі ворожі сили понесли поважні страти. Комунікації їх розтяглися, змусили до затримання та переходу до оборони. Кінчився окрес війни рухомої.

З вишколеною маршовою ротою виїхав я до Ніколаєва. 33-й саперний б-н входив в склад 5-го Кавказького корпусу, котрий мав тут концентрацію перед вирушенням на позицію.

Батальйон в складі: 3-ї роти саперів, рота телеграфна, рота прожекторна, інженерний парк, нестройова команда.

Моя маршова поділена на ці частини, а самого приділено до 3-ї саперної роти.

Стояла вона в селі Варварівка, 4–5 км од Ніколаєва. Фельдфебель повів 50 прибулих, я поїхав на присланім коні рядом.

На місті зголосився у к-ра роти і познайомився з 3-ма молодшими офіцерами, командирами взводів. Дістав коня, денщика, мешкання, де одразу занесено мої речі. Командир кадровик, капітан Мержанов. Решта – прапорщики: Грач, Романов, Воробйов.

Два перші з приспішеного курсу ніколаєвської школи, третій – з охотників з освітою, з Георгіївським хрестом за бойові заслуги, як і я, трохи пізніше. Був в кадровім сапернім б-ні. Всі три були студентами вищих шкіл.

Сапери розташувались на 5–7 чоловік в хаті. Село було розтягнуте по Дніпровсько-Бузькому каналі, котрий мав тут 4–5 км ширини. Часом пропливали кораблі Чорноморського воєнного флоту. В Ніколаєві знаходилось головне управління будови і ремонту всіх кораблів, починаючи од часів завоювання Криму.

В тім часі будувались тут два броненосці-дреднойти найновшого типу. Якийсь старий крейсер розбирався.

Сподівалось приїзду царя. Почалась муштра по цілих днях. Зводами і цілою ротою машеровано перед Мержановим, котрий пильно слідив за еволюціями, вправами з рушницями, відповідями на вітання чи похвали. При найменших помилках кричав, погано лаявся, казав карать. Кожний з нас старався свій взвод допровадити до найкращого стану. Придивлявся і прислухувався до оточення

Мержанов не був типом батька-командира. Високий, тяжко сидів на коні, червоне велике лице з виряченими очима, на нас дивився звисока, на солдатів – з якимсь презирством.

Велика пиha визирала з його постави і стосунку. Любив карти, був загребущий. Фахівцем був добрим, службу знав дуже добре. На поважання підлеглих, одначе, не заслужував і про це не дбав. Сапери в поважній кількості народ бувалий, городський, що їли не з однієї печі хліб, платили командирові антипатією з певною іронією. Пізніше навіть ми, молодші офіцери, перестали шанувати Мержанова за уникання позиції.

Грач, високий і стрункий, короткозорий, перейняв дещо од Мержанова, а з часом до нього наблизився. До саперів гострий, надміру вимагаючий, муштрою свій взвод вимучував занадто, щоправда, сам так же цілий день був на довгих ногах в рухові. Пізніше не маркувався на позиційних роботах, безпеки не уникав.

Романов, милий, товариський, веселий, найменше прикладався до муштри. З саперами свого взводу жвився близько, був шанований. Мержанова не любив, жив якимось беззаботно, про “завтра” не дбав. Гроші його не держались, мав масу речей непотрібних.

Воробийов, поважний, обстріляний, в міру вимагаючий, був добрим товаришем і командиром. Жив скромно.

Щоб не вертаться до порушеного, подаю ще кількох з роти, що заслуговують на увагу з різних причин. З ними довший час пробув разом.

Передусім старший літами, заслужений фельдфебель, господар роти.

Дмитрій Андреевич Андреев. З походження тамбовець. В саперах 15 років. Низький, широкоплечий, з великою головою на короткій товстій шії, видавався горбатим, маючи непомірно високі груди.

Знаменитий, дбайливий хазяїн, умів держати порядок, дисципліну і шанування своєї особи. Запальчивий, крикливий, гострим не був, а карав сам дуже рідко. До кари майже нікого не подавав.

Коли котрийсь з саперів чи навіть унтерів щось провинився, Андреев голосно ляв, уживаючи оригінальних виразів.

Найгіршим зневажучим словом було “Алістакрат-та!” А вже в найбільшій гніві гриміло “Алістакрат-та, мати твою еті-та!” Винуватого це остаточно дискваліфікувало як людину і солдата.

Не будучи злопам’ятним, помітивши (...) вчинки і старання найгіршого “алістакрата”, забував про попереднє.

Старший писар Іван Іванович Барков, інженер-технолог під 40 літ, спокійний і солідний, користався великою повагою.

Молодший писар Татарінцев з свідоцтвом зрілості, 30-літній “бродяга” (reizer). Проїшов і проїхав всі незміряні простори Росії, був в Афганістані і Персії, коротко працював в незліченній числі міст і фахів. Голова лиса, як коліно.

Кухар-шеф Кузьма. Огромні вуса і борідка завше старанно утримані – це половина Кузьми. І-шо-рядний фахівець, в минулім – “кок” морського корабля, пе-

реніс на кухню порядок і чистоту, пануючі на морі. В білім ковпакові і халаті не знижувався до роздавання страви – це лежало на помішникові. Кузьма пильнував справедливого поділу.

Конюх при кухні Гаравін. Високий, на перше враження малоповоротливий, весь зарослий густою чорною бородою. Волосся вилазе йому з вух і носа, покриває руки. Очі великі, чорні, циганські, під густими нависаючими бровами. Коні ситі, вимиті, вчищені, розчесані – циган, милуючий коні? Ні. Учений-агроном, скінчивший славу Петровсько-Розумовську академію!

Рядовий сапер Миколай Олександрович Крафт, коло 35 літ. При возі з офіцерськими речами. Дисциплінований, коректний, виглядає чисто в припасованім убранні, завше добре вчищених чоботях. Лице приємне, підголене, вуси і мала борідка гарні.

Це мільйонер, власник найкращої фабрики шоколаду. Нелегально платив другому візникові за обслугову свого коня і інші послуги, і платив щедро.

Олександр Іванович Білоус, фершал 25 років, добрий фахівець. Малий, худощавий, з наставленням на підкреслення поваги і незалежності свого значення, філософ-резонер.

Ці семеро тримались виразною групою. Творили якими канцелярсько-кухонну аристократію, мовчки признану позасталою громадою. До цієї групи часом хтось зближувався, когось допускалось і толерувалось. Це унтери обозу і магазину – каштенармус, сигналіст і денщик командира роти, обидва завше коло його особи перебуваючі. З часом число аристократів побільшало.

Взводні унтер-офіцери довго не допускались.

Говорячи про ротні типи, не можна поминути групи саперів з Одеси. Виділялись виразно захованням, мовою, спритом. Розкидані по взводах, солідарно тримались один другого. Для прикладу подам кілька фамілій з пам'яті. Рудь, Кононенко, Кононець, Федоров – виразно українці. Міллер – німець. Путерман – жид. Мілютін – росіянин і т. д. Отож, всі вони називали себе *одеситами*, національність їх не цікавила. Класичний приклад місцевого патріотизму і солідарності. Одесити були рухливі, куті на чотири ноги бувальці, перші до доброго і злого. Мали почуття делікатності і гонору. Добували, чого не можна купити, новини приносили укривані і мало знані. Ото приклад з часів Варварівки.

Приїхала до Рудя дружина. В хаті жив Рудь з шістьома колегами. Того дня його двоє земляків поговорили з рештою і перенеслися спати в сарай на солому. А було холодно, замерзли береги лиману!

Три дні побула тут Рудьова жінка. Всі земляки і решта взводу одвідала молоду жіночку, а вона прибрала собі до помочі господиню з дочкою, всіх обіпрала і де що треба полатала.

* * *

Вертаюся до головного.

5-й Кавказький корпус кінчав концентрацію. Закінчено муштру. В визначенім дню помаширували в Ніколаєв стройові роти бат-ну. На величезній

площаді зайняли міста численні полки піхоти, батальйон наш понтонерський, відділ авіації, артилерія, кіннота. Разом 50 000 штиків і шабель. Виведено жалонерів, маленькими трикутними значками на багнетах, для ознакування лінії маршу.

Всі частини вирівняні. Командири полків і окремих б-в спереду на 15 кроків, командири рот спереду на середині, при взводах на правому крилі – субалтерни, ззаду – фельдфебелі.

Тишина напруженого чекання, сребром і золотом блистять труби численних оркестрів.

Падає команда: “Смірно! Слушай на караул!” Раз-два! Маси замерли. Очі скеровано вліво.

В оточенні генераліції, пара шагів спереду проїхав новий верховний вождь всіх озброєних сил Імперії Миколай II, вітаючись з кожним полком і окремими частинами (вел. князь Миколай Миколайович обняв Кавказький фронт).

Здається, недавно бачив царя як же інним! В сірій шинелі з солдатського сукна, з погонами полковника, лице перетомлене, землисто-біде, під очима темні круги, тільки той самий спокійний голос, та сама борода і вуси.

Враження смутне. Нелегка шапка Мономаха! Закінчуючи об’їзд, кінна група оддаляється до трибуни на лівім боці. Там, з лівого боку, установлюються оркестри. Команда: “К ноге!” Раз-два-три!

На середині два генерали один проти другого. Командуючий парадом генерал-лейтенант Істомін – к-р корпусу. Його помішник генерал-майор Селівачов – к-р 4-ї фінляндської дивізії. Перший – поставний, вище середнього росту – команду подає, другий – маленький, тоненький, з довгою бородою, в височенній шапці і довгій шинелі – передає команду частинам.

Чи хоть почують її?

“Смірно! На плечо-о-о!”

“К церемоніальному маршу! На одного лінійного дистанцію! Взводними колонами! Первий полк, первая рота, ма-а-арш!”

Хто б сподівався такого виразного дзвінкого голосу у непоказного Селівачова?

Вся увага на себе і своїх. Чуть далекі команди “Марш! Марш! Марш!”

Уже гримить оркестр, марширують піхотні полки. Темп скорого кроку. Взводи витяглись в подвійний ряд по 25 в кождім. Десь спереду Левашов. Команда “Марш!”

1 рота – капітан Тацкі – марш!

2 рота – шт.-кап. Мофет – марш!

3 рота – марш!

Думка, щоб добре пройти, витримає одлеглості і рівняння... Два завороти вліво. Єгерський марш підбодрює. Пронеси, Господи! Хвилююсь...

Чується знайоме дрижання. В остатній хвилі спокій. Певність добре виконаного руху одполірованого старого кривого клинка, сміло дивлюсь в стомлені царські очі, шабля “на плече” – і все... Їде артилерія, проносяться кінні полки.

Знову займаєм своє місто. Цар пішо обходить частини. Одним дякує за службу, іншим – за геройство в боях, нам – “за славний смотр!”

В проважаючій групі побачив наслідника. Хороший хлопчик, весело усміхається, в солдатській шинелі з медаллю і погонами єфрейтора. Рядом – могутня фігура бородатого матроса. Це нянька Олексія, здається, Коваленко.

В скорім часі 5-й Кавказький корпус вирушив на австрійський фронт. Батальйон доїхав залізницею до ст. Ярмолинці. Через городок Монастержиско, Чортків пішо дійшов до позиції під Бучачем.

Роти саперів розійшлись по участках дивізій. 3-тя саперна розмістилась в більшому селі Ромашівка в одлеглості 3–4 км од позиції. Замешкав в маленькій кімнаті, другу займала старенька господиня з дочкою, а мій денщик, Василь Гальчанський, примостився в кухні.

Це не будь-яка фігура. Майже на голову вищий мене, жиливий і костистий. Дуже довгі руки, довгий, спичастий ніс, тонкі стиснуті губи, невеликі сірі очі без якогось виразу. Нічого його не виводило з рівноваги і нічим не проймався.

Часом позволяв собі на мене побурчать, чи то за те, що мало їм, чи за те, що себе не бережу, як йому здавалось. Рації тут не мав.

Одночасно не був боязливим, просився не раз на ночну роботу. В праці не лїнивсь, робив що треба, розторопно, може, трохи помалу. Був сильним і витривалим. Не окрадав мене. Сам був завше ограваним одеситами в карти. Діставав з дому щомісяць 15–20 рублів. 80–90% ішло до кишені Кононенка, Федорова, Кононця. Василь не гнівався. А ті ще з його насміхались.

Одним словом, хлопчина був добрий, може, дещо чудакуватий. Посідав ще трохи почуття свого оригінального гумору.

Людність в Ромашівці була українська. Називали себе русинами. Бідність і темнота невірогідна.

Мужчини і жінки носять довгі полотняні сорочки і волосся підрізане, спадаюче на шию. Мужчини підперізуються широким шкіряним поясом (“черес”), де ховають передусім тютюн, люльку, креміль, кресало, губку, як мають, то гроші, гребінь.

Грамотних дуже мало. В мові уживають незнайомих слів і виразів. Взагалі люди тихі і спокійні. Свого цісаря поважають. Вони всі греко-католики.

В Ромашівці був свій пан. Остались по нім парк і палац, там живуть кілька людей служби. Ніякої худобини не водитися. У всім селі ні сліду корови, а рідко де хрюкає свиня. Будучи в парку, спіткав двох з палацу. Зайшов до їх. Мали гітару. Попросив щось заграць.

Один заграв і заспівав знайому пісню “Ой що ж то за шум учинився?” Я підтяг, голос мав непоганий. Сам тоже заграв “Реве та стогне.” і “Ой у лузі...”. Помалу розбалакались, спочатку обережно, в кінці одверто. Були вони національно і політично вироблені. Свою майбутність в’язали з цісарською Австро-Венгрією. Національний рух ще не зовсім ввійшов в народні маси. Існують політичні партії і представники українців в парламенті. “Демократи”, “радикали”, “поступовці”, “москвофіли” і ще якісь. Гаряче доказували, що найкращі є радикали і т. д.

Нічого такого ще не чув! Не міг підтвердити чи заперечити, тільки слухав. Найгіршим ворогом українців є поляки! З цим не погодився, почав розказувати про поляків в Запорозжжі-Кам'янським, Катеринославі, взаємних стосунках. Вони здивувались, але підкреслили, що там у нас вони не мають влади, "інакше б говорили, якби пожили в Галичині!"

При прощанні довідався, що твориться в Австрії українське військо.

Більше цих людей не спотикав.

Позиція проходила по р. Стрипі. Щовечір ішов там один, а часом два взводи на роботи. Праці намічалось дуже багато. Слабе забезпечення дротом, не закінчені окопи і рови зв'язку, тісні невідгідні землянки, цілком немає запасової позиції. Не було матеріалу на кілля до дротяних загород.

Позитивним було щораз збільшування довозу амуніції і одержання на зиму теплої білизни, ватяних штанів і курток, знаних широко пізніше під назвою "кухвайка", потім "фуфайка".

Позиція назагал спокійна. Часом кілька разів вистрелить гармата, прострелить там і тут серія кулемету. Вночі багато ракет.

Перший і остатній раз навідався в 3-тю роту полк. Левашов. Рота гарно виглядала, похвалив, задоволений. Кузьма приготував смачний, як завжди, обід. Сьогодні моя черга йти на позицію.

Спільний обід у Мержанова. Великий, масивний Левашов, випростований, має на лиці такий вираз вищості і пихи, що гнітить, як тягар. Ціде każde слово. Мержанов, ад'ютант шт.-кап. Нехаєв мають вираз готовності. Встаю і прошу дозволу вийти приготуватися до вимаршу на позицію.

"Ви малорос?" – питається Левашов. "Українець," – відповідаю. Чую в собі, як збирається злість. "Ага! Так приготуйтеся к переводу, у мене не останьотесь!" – "Слухаю. Можу йти?" – "Ідіте." – "Чортова кукла, дерев'яний болван! Чхав я на такого ком-ра!" – лаюсь так про себе, чуюсь ображеним несправедливо. До людей привик, зійшовся з піхотним начальством – і от маєш!

От воно – те, що ділить людей. За таким командиром, як Левашов чи Мержанов, солдат не піде!

На цю тему балакаю другого дня з Романовим. Милий Леонід Митрофанович голосно розсміявся. Кажу, що чую, і про свій замір зложити рапорт про перенесення, не буду ждати, поки це зробе Левашов.

Романов дивився на положення іншими очима: "Левашов – говно людина, Нехаєв – підлиза-кар'єрист. На нашого Мержанова лічить не приходиться, Гран йому дивиться в очі. Можуть тобі чинити пакості, ганяють на невдячні роботи, а перевести – це ще баба надвое ворожила.

Те, що Левашов – граф, аристократ, ще не все. Чхай на нього! Од чого маєш право офіцера і розум?

Добре обміркуєш, переживеш Левашова, Мержанова і підлизу Нехаєва. Люди тебе люблять, я з Воробйовим тоже – це важніше!"

Молодий, на око ніби легкодух, а от найшов слово потіхи і поради. Маю в ньому надійного спільника, вірного приятеля.

* * *

Перед Бучачем австрійці мали висунутий за Стрипу, добре і міцно побудований Те-де-понт – передмостове укріплення. Широкий пояс дротяних загород на сталних кіллях надійно прикривав позицію. Дріт густо наїжений гострими зав'язками – не можна перерізати нашими ножицями, призначеними до цієї цілі. Було там багато кулеметів. Два мости в'язали це укріплення з головною позицією.

З лівого боку, близько австрійських дротів, од Стрипи ішов яр, завертаючи вздовж позицій на 250–300 м. Крутіший другий берег утворював “мертве поле”, де кулі переносило.

Ярок той надавався до скуплення поважної кількості піхоти, близько австрійської позиції на випадок атаки.

З топографії терену належало припускати, що помнянутий ярок може бути замінований австрійцями, як не раз траплялось.

Робилось замінування дуже скоро і густо.

Впоперек сподіваного руху противника були вбиті малопомітні кілки, часто залізни. В однім з кілків – кільце. Тонесенький сталний дріт, міцно прив'язаний до одного кілка, проходив в кільце другого і прикріплений до запальника в'язки кількох гранатів з товстими, надрізними боками.

В траві замінування достерегти дуже трудно: пелена снігу до 30 см кілки покриває.

Нога, зачепивши дротик, визиває вибух міни (...).

Два взводи, мій і Романова, визначені на розвідку і розмінування. Поле покрите снігом grubості 10–30 см. В білих балахонах сотня саперів непомітно дійшла до долини. Далі посувалось обережно повзанням на колінах. Романов правою стороною, я – лівою. Сніг пухкий, неглибокий. Інструментом до шукання дротів – руки, за поясом – малі сталні ножиці. Переді мною сапер ефрейтор Запорожець. Міни стверджено. Дротики перерізаються, міни тепер не шкідливі. Кінчаємо завдання, пора вертатись.

Вистрашений голос “лягай!”, сильний вибух зараз, чую, як тіло нерухоміє, шум і біль. Не можу порушити руками і ногами. Невже смерть? Щось ніби тріщить.

Виджу зорі, людей коло себе, поволі притомнію. Б'ють густо австрійські кулемети. Нам це не шкодить. При мені Романов. Шум і біль в голові не проходить. Вуха заткало. Права рука – як дерев'яна, болить сильно. Крові не видно. Щораз вилітають близькі ракети, білим сліпучим світлом покривають широко терен. Наше положення небезпечне, зброї не маємо. Страт тим часом поза моєю контузією не понесено.

В кінці потроху рідшають кулеметні стріли австрійців. З нашого боку весь час тишина. Одходимо рідкою лавою. В ногах слабість, двоє підтримує. Спотикаєм розвідку піхоти і разом повертаємось в окопи.

Маємо двох ранених в руку і лице, на щастя, легко. В позиційнім пункті ранених перев'язано.

Стверджено загальну легку контузію близьким вибухом. В голову і руку правдоподібно ударили куски промерзлої землі. Од гірших наслідків оборонили шапка і одежа. Руку з тиждень треба носить на темлякові.

Вибух міни наступив з вини Запорожця, котрий не нащупав дроту руками, а зачепив ногою і крикнув "Лягай!" Куски гранатів пішли вгору.

Випивши чаю, чув себе настільки добре, що міг йти сам, без помічі.

Мержанов дістав подяку за проведене розмінування. Ми з Романовом і сапери – ні слова.

Надходили свята Рожества Христового. Комусь з вищого начальства прийшла в голову думка ліквідації передмостового укріплення без ужиття артилерії і страти зарядів. Сапери мали висадити в повітря дротяний пояс загороди, а скуплена на переднім краю піхота в першій замішанні заатакувати і забрати позицію, а може, при удачі і Бучач.

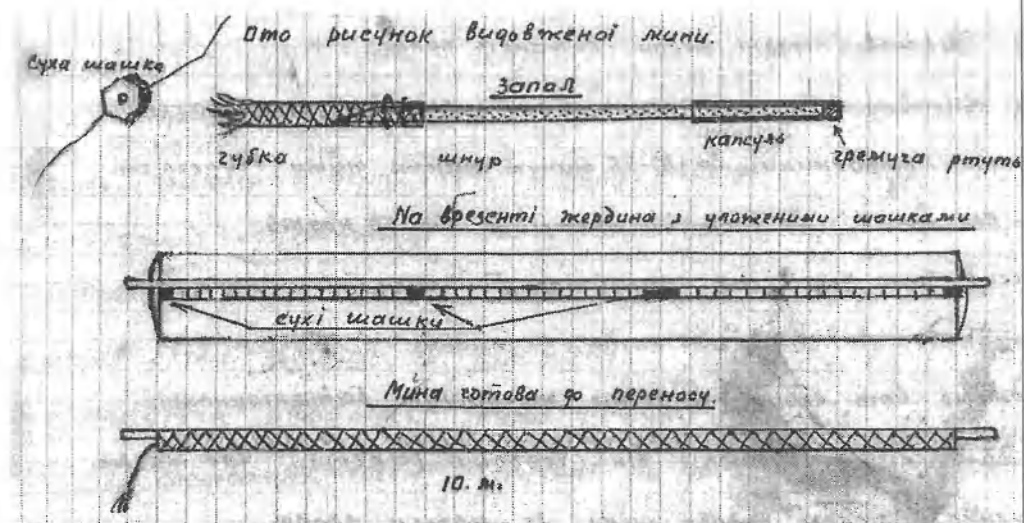
Великий страх

На мене випало небезпечне відповідальне завдання: зірвать ворожі дротяні загороди, а властиво проходи для атаки піхоти.

Для цієї цілі уживались т. з. видовжені міни. На розкладений брезент шириною 40–50 см, довжиною 10 м клалась жердина 10–25 м. Рядом укладались тісно піроксилінові вогкі шашки, по кінцях і всередині – сухі шашки в цинкових коробках, в кінцевих сухих були дірки, куди всувались капсули з гримучою ртуттю. В капсулу всовувались куски бікфордського шнуру, виповненого всередині порохом з водоодпорно ізолюваним покриттям. До кінця шнуру прив'язувалась губка. Це звалось запалом.

Губка тлилась з скорістю 5 минут $2\frac{1}{2}$ см, шнур горів 1 минута на 70 см. Час облічувався так, аби той, хто запале губку, мав час безпечно одійти. Міну несуть двоє.

Ото рисунок видовженої міни.

Приготовлено 16 мін, доставлено до позиції возом. З 32 саперами-підри-вниками ночую в передніх окопах. Цілий день проходить на усталенні керунку для кожної пари. Чотири вибухи з лівої сторони, десять посередині, два з правої сторони. Облічаєм час на підхід. Справджуєм стан запалів і губок в бляшаних з дірками коробках на 30 минут тління.

Заряди-міни мають 10 минут тління перед вибухом. Запалювання губок од-ночасне по червоній ракеті. Збірка при землянці командира батальйону.

Червону ракету вистрело сам. День зимовий короткий, проходить скоро. В напруженні не хочеться їсти. Зранку випилось шлянку чаю. Часи справджено в усіх командирів рот, звідкіль вийдуть підричники.

Згромаджена піхота двох батальйонів кинеться до атаки після вибухів, другі два з найближчого резерву готові рушити в поміч. Обійшов передні окопи ко-мандир полку.

Як звичайно, лінії стріли, там і сям вилітають ракети. Рушили підричники. За 10–15 минут мають дійти, одлеглість 300–500 кроків. За дротами – австрійці, 40–50 кроків.

Несподівано прибігає єфрейтор Бойченко – напарник його припадково ра-нений, лежить недалеко. З санітарами находимо його скоро. Передаю ракетницю батальйонному. За 23 минути випусте він червону ракету. Час маємо. З Бойчен-ком несем пудову міну, як можемо, скоро. Натикаємося на полосу загороди, хтось близько лежить, рушаємо вправо кроків двадцять. Всуваємо жердину коло сталь-них кілків. Трохи короткувата. Беру у Бойченка коробку з тліючою губкою. “Під-німи обережно дріт!” підсуваюсь трохи далі і підсуваю глибше жердину – саме враз! Секунди, минути тягнуться. Бойченко лежить ззаду, чекаєм...

Нарешті червона ракета летить вгору. Прикладаю тліючу губку до губки в запалі – секунди знову тягнуться, не одразу починає тлітись запальна... Єсть огонь, тліє. Здається, під самим носом вистріл! Невже зауважено? “Утікай!” Бой-ченко одлазе. Висуваюсь з-під дроту і раптом чую, як щось хватає за спину. Тихо задзвенів дріт. Роблю рух набік, не пускає. Кажеться, ось-ось наступе вибух. Рука не дістає на 15–20 см згасить губку. Плюю на неї – не могу попасти, тліє далі.

Чую невимовний страх. Розумію тепер правду, як волосся стає догори! Шап-ка підноситься і падає. Не вважаю на обережність, шарпаюсь назад всім тілом, всією силою – пустило! Схвачуюсь і біжу назад найскоріше. Спотикаюсь, падаю в якусь яму, може, по гранаті.

Прислухаюсь – тихо, тільки серце колотиться, як не вискоче. Здавалось, лежу довго. Якось не чуть вибухів, може, губки зле приложені до пороху в шнури? Єсть! Згриміли, покотились перекаати грому.

Схвачуюсь і знову несусь що сили в ногах, трапляю в прохід, скакаю в окоп, коли з боку австрійців затріщав змасований кулеметний огонь, вилетіли десят-ки ракет.

Поповзли сліпучі проміння прожекторів по нашій позиції, цільно лягли де-сятки артилерійських снарядів. Дуже цільно б'є австрійська артилерія – краще німецької.

Чи сподівались чогось австрійці, чи добре працювала їхня розвідка – у всякім разі готовність у їх була повна.

Атака піхоти не одбулась і не могла мати успіху без сильної артилерії. Коли, як почався, так по якимсь часі стих огонь австрійців, піхота значно порідшала, одійшла назад, раненому саперові зроблено перев'язку і скеровано в госпіталь. У мене лікар ствердив урядово “поверховне поранення гострим куском артилерійського снаряда” без небезпечності для життя.

Заперечувать не став. Було інакше. На мое “Утікай!” Бойченко помалу опустив дріт і скоро зник. Довгі гостряки того дроту вп'ялись в одержу, прорвали балахон (він там і остався, шинель, шкіряну куртку, светр, сорочку) і зірвали кавалок кожї з ровиком посередині. Рану промито, перев'язано, напоено обов'язковим чайком, щось при тим з'їлось. Переживав ще свій страх... Був він більший і глибший, ніж попередньо і пізніше, коли переживалось не одну небезпечну хвилю.

Здається, такий страх на війні переживається, коли людина попаде в смертельне небезпеченство, садиноко, без надії помочі. В чужій шапці, з підриивниками вернувся в Ромашівку. Ахнули Василь, старушка-господиня, глянувши на шинель і куртку, порядно порвані; підняли лемент, коли побачили далі білизну в крові і перев'язані груди.

Заспокоював їх як міг: нічого, мов, небезпечного немає. Добре б було позашивать порвану одержу.

Привів Василь зараз сапера Гузія, як показалося, доброго кравця. Той мав усе потрібне з собою, і тут, на місті, все гарно позашивав, навіть знаку не осталося.

Прибігли Романов, Воробйов, Андреев, взводний Соловйов, фершал, чимало народу зібралося коло хати.

Все добре, що добре кінчається. Склавши ротному реляцію, подав рапорт про ранення і зв'язану потребу ітьню одпочинку в ліжку.

З команди піхоти пішла реляція про працю саперів дуже добра, про мене окремо, з представленням до нагороди. Сапери дістали 10 медалів “за храбрость”, я – нічого. Левашов пам'ятав...

Спина гоїлась поволі, пекло часом. Зосталась там надовго темна пляма, тепер ніякого сліду.

Трохи полежав в ліжку, на позицію не ходив. У Мержанова не був ні на Різдво, і на Новий рік. Заходив тільки по службі. Він ніби пом'якшав трохи, та не проходило почуття нехіті.

В початку січня 1916 р. вислано мене на укріплення позиції Дикої дивізії верст за 25–39 вліво.

Дика дивізія. Великий Князь Михайл Олександрович

Щось про цю дивізію чулось, читалося, хотілось її побачить. Молодший брат царя, Михайл Олександрович, допустився нечуваного учинку. Закохався і оженився з розведеною жінкою якогось адвоката. Наслідком цього сімейним судом Михайл Олександрович зістав видалений з імперії і жив в Парижі.

Коли почалась війна, будучи генерал-лейтенантом кавалерії, вніс просьбу до царя про дання йому можливості взяти участь у війні і приділення якоїсь частини кінноти, відповідаючої своєму рангу. В відповіді цар одмовив в якій-будь команді регулярної армії. Замість того запропоновано організувати добровільно-охочу одиницю і над нею обняти команду. Справа романтична В. К. (великого князя. – *Ред.*) була в світі широко відома, зробила йому масу симпатиків, передусім в армії, де користався популярністю.

На заклик добровільно-охочої служби одізувались войовничі народи Північного Кавказу. Жива була між ними пам'ять ще недавньої боротьби за волю. Ці народи в армію не призивались. Тепер пішли масово, з своїми кіннями, знакомитими шашками і кинджалами. Карабіни і набої були з запасів армії.

Сформувалась численна кінна дивізія з полків, названих територіально: осетинський, черкеський, чеченський, два дагестанські і татарський. Чомусь названо її Дикою.

До неї потягся квіт офіцерів гвардії і голосних полків армейської кінноти. З інших країв з-за границі не було недостатку. Князь Мюрат – безпосередній нащадок знакомитого наполеонського бога кінноти, князь Станіслав Радзівіл – кузин Вільгельма, в минулім ганноверський гусар, пізніше – забайкальський козак. Іспанський гранд, славний спортсмен-кіннотчик і т. д.

Тому було цікаво власними очима побачити екзотичну дивізію і її офіцерів. Взвод ішов без рушниць і інструменту, котрі зложено на кілька возів разом з ранцями.

Марш пройшов скоро і легко. Почали попадатися “всадники” щораз більше. З їх боку не видно ніякого зацікавлення нами... В бурках і великих папахах виглядали мальовничо. Без бурок, в черкесках, з шашками і кинджалами в сребрі, зовсім красиво.

В штабі дивізії зголосив своє прибуття і зараз дістав квартири для людей і для себе. Штаб дивізії поміщався в одлеглості коло 5 км од позиції. Резервні полки ближче по селах. Нас заквартировано і приділено до харчування до 1-го дагестанського полку.

В околицях розміщення дивізії було кілька маєтків і фільварків, покинутих власниками, як і в Романівці.

Коні мали добрі поміщення. Всі штаби містились в вигідних великих домах-палацах. Навіть дещо осталося служби, котра найшла собі заняття. Парки і чималі ліски забезпечували топливом і матеріалом.

Вечеря і сніданок добрі, смачні. Хлопці також задоволені. Вигідні квартири і чисто.

З Соловйовим і кількома саперами йдемо на позицію. Спокій, не чути стрілянини. Позиція недалеко, але що за позиція? Ніякого дротяного загородження!

Окопи провізоричні, землянки невеликі, тісні. Завернуті в бурки кавказці неохоче дають дорогу, поглядають з цілковитою байдужністю. Тут життя і права інші.

Участок дивізії 4 км. Праці буде з головою, а час командіровки – 15 день. Наряджуюсь з усіма, роблю поділ праці, укладаю план. Складаю план цей в штабі

дивізії і спис потрібних матеріалів. До штабу свого 6-ну висилаю просьбу про вислання 10 пильщиків. Саперів ділю до розбудови окопів 20, старший – Міллер, ефрейтор, одесит. Ставить пас дротяних загород – 10, старший сапер Джух. До цієї роботи впросився Василь, він нудиться.

До праці помічничої просив визначать по 100 з офіцером. Тепер ще справа ночного забезпечення будови поясу дротяних загород: узгодження типів вигіднішого і безпечнішого плану розміщення частин в попередній лінії.

При своїх клопотах в штабі дивізії, представлено мене В. К. Михаїлу Олександровичу.

В кителі з генерал-лейтенантськими погонами, робив дуже добре враження.

Високий, широкоплечий, держався прямо, нічого не свідчить про високе положення. Замітна чимала лисина на низько остриженій голові. Лице продовгувате, худощаве. Сірі великі очі дивляться уважно, спокійно. Під прямим форемним носом невеликі вуса. Весь вираз лиця викликає довір'я, впливає на заховання ширості.

Голос – низький баритон. Взагалі робе враження маломовності. Мої просьби перелічив підполковник штабу, мені довелось дещо пояснювать або доповнювать.

Розпитував коротко про службу. Почувши, що почав війну в Пруссії в лейбгвардії кінно-гренадерським полку, значусь по кінноті, якось підкинув голову: “Да!” “Так точно, Ваше Вис-во!” – “Приятно слишать.” На тім кінчилось. Все, що треба, буде.

Робота рушила справно. В парку і лісі готовились кілля, пилялись дошки. Возилось з парку інж. колючий дріт, скоби, гвозді, кирки, лопати.

На самім початку розвивання праць на позиції і при загородах виникла непередбачувана поважна перешкода – всадники не хотіли працювать!

Коли Соловійов прикрикнув на такого, що нехотячи тикав лопатою в землю, чеченець схвативсь за кинджал: “Секім башка!” Це не жарти...

При підношенні кілля, звоїв дроту, забиванні довбнями кілків те саме – за півроку нічого не зробимо тим темпом. Мене як і не примічають, свого офіцера трохи толерують. В чім річ? Що робить? Раджусь з тим офіцером. Він старший літ на десять, Георгіївський кавалер, дещо пояснив і чимало цікавого розказав. Коротенько це подаю.

Всадники, так їх офіційно називають, прийшли в дивізію з своїми звичаями, поглядами, лікарями-знахарями, муллами, бо всі магометани. Великого князя прямо боготворять, ідуть за ним або куди направить без застережень. Магометан чимало і між офіцерами. Всі всадники хоробрості безмірної, в рухомій війні помислові, хитрі, находчиві. Багато напусти крові німцям і австрійцям, а собі добули слави. Придивіться: що другий має як не хрест, то медаль “За храбрость”. Ордени дуже люблять, стараються їх роздобуть всяким способом.

Для їх була приготовлена певна кількість хрестів з півмісяцем і зіркою, вмісто св. Георгія на коні зі списом.

Отож з цього поводу випало велике непорозуміння, мало не бунт! Перший раз одбувалось нагородження хрестами і медалями групи відважних всадників. Полк зібрався, як водиться, на цей урочистий момент.

Особисто великий князь причепив орден, полк оддав гонор своїм першим кавалерам. Раптом крики протесту, незадоволення!

“Зачэм обман! Зачэм мэсац? Давай Єгорку Джигіт!” “Джигітом” у горців і козаків звався найсправніший кіннотчик. Не помогли пояснення, умови: “Давай Єгорку Джигіт, забирай мэсяц!” Заспокоїлись, як прислано потрібну кількість хрестів з штабу корпусу по срочному запотребованню вел. князя.

Горці як діти. “Зачэм плохой война? Моя шашка рубі, кинджал рэж, винтовка стрэляй! Дира сиди – плохой война!”

З того часу зникли хрести з півмісяцем і зіркою. Були випадки і такі. Приводе всадник полоненого ним офіцера – за це належитья хрест. Виходить в тім випадку к-р полку, дякує, обіщає орден. Всадник кричить: “Давай Єгорку!” Той пояснює: дістане хрест за день-два.

“Давай сичас!” – “Сейчас не імею, получиш пізніше.” – “Нэт Єгорка – нэт плэний офіцер!” Блиснула шашка і знесла голову полоненому... Рубали всадники знакомито, безпомильно! До речі, кавказці до всіх звертаються (...) – “ти”.

В умовах позиційного життя всадники робили виправи до австрійців, приводили полонених, притягали кулемети, а навіть малу 4-см гарматку.

Робили це без відома начальства на свою руку. Все для “Давай Єгорка!” Розуміється, не завше була удача. Траплялось інакше, були ранені і забиті. Не було випадку, аби которий попав до полону. Ранених виводилось, тіло забитого виносилось, як веліли Аллах і його пророк Магомет.

Ці візити підносили чуйність австрійців, кидали вони багато ракет, пускали кулеметні черги.

Все ж таки ходили. Мали очі днем соколині, вночі совині. Рухи kota і лиса.

За тиждень троє моїх ранено наслідком виправи чеченців. Прошу про видання категоричної заборони самовільних виправ, а разом захоотить всадників до кращої праці.

Такі прикази були видані з додаванням, що за добру поміч саперам при укріпленні позиції будуть давать нагороди, як за одвагу в бою чи здобуті трофеї.

Помогло знакомито! Сапери не пізнавали вчорашніх “лодарів”! Працювали старанно, охоче. Були сильні, меткі, понятливі. Одночасно починали на нас дивитись прихильніше, слухались.

Верхом признання своїм було поклепання якогось черкеса чи інгуша по моїй спині з привітливою усмішкою білих вовчих зубів.

Скоро поставлено дротяну загороду в 8 рядів. До повного профілю доведено окопи. В той час допки пилялись од ранку до вечора. 30 з сокирами і пилами валили і обробляли товсті дерева. Під надзором Соловійова, Міллера, Джуха і мало-замітного малого Путермана, одесита-жидка, копались великі глибокі котловани під бліндажі. Копались вони 20–30 м од передового окопу, а получались з ним глибоким ровом. Тут Путерман випередив усіх!

Коли закінчено перший бліндаж довжини 40 м з двома виходами, отопленням, столами, лавами, де можна полежать під надійним потрійним покриттям з 40–45-см колод та земляним валом 2 метри, а другий кінчався, почувлось не одне

“Ва-х!” задоволення. І це було для нас приємним. Будова бліндажів зайняла два тижні. Землянки для офіцерів під таким самим покриттям (...) 2½ м мали підлогу і оббиті тонкими дошками стіни і верх. В бліндажах стіни оббито на 1 м. 6-дюймова, а навіть 9-дюймова артилерія не була страшна.

Становища кулеметів, пункти обсерваційні виложено мішками з землею. Кінцевою роботою було виложення земленосними мішками стрільниць та поставлення по всій позиції перекриття з тоншого дерева, т. з. козирків з 20 см покриттям землею.

Це охорона проти шрапнелів і гранатних кусків. Од 5. І. до 6. ІІ. перебував взвод в Дикій дивізії. Вмісто двох – чотири з половиною тижні.

За цей час трапилось кілька випадків: про них варто згадати. На початку певного дня сапери не їли обіду. Причина: “варився молодой вкусний кобилка!”

Од того дня в подібних випадках сапери мали “пілав” – бараціну з рисом і “чіхір” – кислувате вино.

Мало одбутись свято, здається, черкесько-інгуського полку, де тепер сапери живились.

Проходячи мимо кухні, чую крики і громаду всадників. Що там? З тридцять баранів готувлять на свято. Їх не ріжуть, а одрубують голови. Був тоді при шаблі, здається, ішов в штаб полку.

Дійсно, рубають. Та як! Шашка вгору, падаючий наперед крок, свист клинка, голова одлітає, а толубище стоїть момент, потім осідає. “Ва-х!” Знали мене вже, навіть салютували!

“Попробуй, рубай!” – хтось пропонує. Всі цікаво дивляться. Шабля гостра як бритва, та чи зможу так рубнуть?

Немало залежить на оціні цих природних рубак...

Баран уже стоїть, ремигає. Що буде – спробую. Шабля трохи інакшого вимагає удару – більше крива, треба робить удар рішучий. Вийшло не гірше, як у інших.

“Ва-х! Дай шашку, пасмотрім!” Оглядано, згинано, пробувано щупать на звук, гострість на ніготь. Ще більше прибуло поваги.

Як ще, стріляючи з нагана до цілі на 50 кроків, умістив три кулі в середині, був признаним зовсім “своїм”.

В (...) полку на святі був присутнім великий князь. Будучи гостем, мав місто вигідне, приглядався всім уважно. Настрій свійський, родинний. На столі багато закусок, немало бутілок. Дання гостро приправлені: часник, цибуля, перець, навіть свіжі помідори. Шашлик, бастурма, дика коза.

Все попивається вином – червоним і білим. Михайл Олександрович ів небагато, випив, може, з три бокали вина. Прислухувався до розмови, часом щось одповідав. Загальний настрій піднесений, веселий. Перейдено до кількох менших кімнат. Подано там чорний кофе і коньяк. За малими столиками присілось за карти. Граю з трьома в вінт. Четверо молодших рядом розписало пульку преферанса. Карти ще не розпечатані. Входе великий князь, робе знак: “Сидіть, не вставайте”.

Один од преферанса просе: “Ваше Височество, положіть на карти руку – на щастя!” Той почервонів, хвилину затримався, потім скоро протяг руку, взяв одну колоду, моментально розірвав в пальцях надвое, усміхнувся, ще більше по-

червонів і скоро одійшов до інших кімнат. Всі скочили з міста і кинулись розбирати порвані карти на пам'ять: "Яка велика сила в пальцях!"

Присутній старший віком полковник Фролов зазначив: "Сила по батькові, Олександр III легко згинав підкови і щодень колов тяжким топором сажень дров!"

Фролов командував, як припоминаю, чеченським полком.

6. II. взвод вистроївся перед штабом дивізії. Одходив в Ромашівку, виконавши завдання. Ранені сапери стояли в рядах. Всі троє пролежали по два тижні в околоткові, а рани затяглись; кості не порушені, а всі в ноги.

Нашою працею задоволені всі од вел. князя до всадників. Заслужили сапери собі поважання і вдячність.

Заслужили і нагороду – 10 хрестів і 15 медалів. Подякувавши коротко за положений труд в небезпечних варунках, великий князь, згідно з уложеним реєстром, причепив на гурди нагороди вибитнішим саперам.

Мені першому дістався орден Св. Анни. Червоний темляк до шаблі і маленький хрестик, вправлений в верх ефесу. На кривім забезпеченні руки надпис вигравіровано – "За храбрість". Клинок злотоустовський.

Подаючи шашку, В. К. почервонів і потиснув руку. Всі сапери дістали по бачкажці червоного вина, а для мене прийшов бурдюк кахетінського.

Перша бойова нагорода, та ще з рук великого князя зробили належне враження в штабі 6-ну.

В Ромашівці всі взводи вишикувались до повітання товаришів: 10 хрестів і 15 медалів блистіло на грудях перших кавалерів; давало їм це, крім морального задоволення, певні користи матеріальні: за хрест – 3 рублі, за медаль – 50 коп. місячно.

Щиро, по-приятельському, здержано, а навіть заздрісно вітали Романов і Воробйов, Мержанов і Грач. Прийшли поздоровлення з бойовою нагородою од Левашова і з усіх рот.

Крім рапорту про виконані роботи, штаб і командування батальйону дістало подяку з Дикої дивізії "за отлічну роботу при укрєпленні позиції" (...). Вино випито всією ротою. Одесити, крім одержаного, оказалось, мали ще два бурдюки скомбінованого! Проворний народ! Міллер, Путерман, Федоров мали хрести. Рудь і Кононенко медалі. Обливали нагороди щедро. Соловійов прийнятий до аристократії.

З дому прийшов лист і посилка з смачними речами. Була там бутылка доброї міцної наливки.

За два дні 9. II. були мої іменини. Саме на час – нагорода і посилка 8. II. Розшалілась сильна снігова буря. Маси сухого колючого снігу не давали висунуть носа з хати. Цілий день і ніч гуляли вихори.

Не прийдуть запрошені гості, не буде з ким провести моє свято, випить по чарці, закусить чим Бог послав. Хату занесло так, що дверей не одчинеш. Тільки вітер гуде і свистить.

Пізно. Сплять бабка з дочкою, спить Василь (він має медаль). Сам за столом, думкою з своїми рідними. Вони, певно, тоже згадують надходящий день моїх іменин і народження.

Коло півночі щось загуркотіло, аж хатина затряслась. Обудилась баба, в кухні почувся рух Василя. Запалили другу лампу. Чусмо, щось сунеться під стінами. Щось чи хтось протирає засніжене віконце. Закутане лице.

Всі кидаємось в сіни, спільними силами одчиняємо двері. В сіни сунеться обліплена снігом людина, а за нею кінь. Веду до себе нежданого гостя, з конем zostався Василь. Стара розводе огонь грить чай.

Помагаю роздітись прибулому, саджаю до столу. З'являється Василь, забирає шинелю і шапку на кухню. Піхотний підпоручик. Знімає шаблю. Щось ніби знайоме, своє. Ще хвилинка – і сердечно обнімаю Колю Рижка.

Пізнає і він мене. Він був перед війною знаним і популярним серед молодехі Олександрівська.

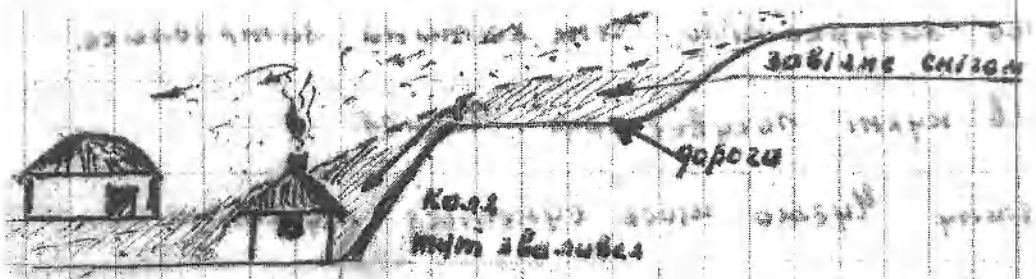
Тоді існувала організація спортово-військова (...) на взірець скаутів (...).

Поза заняттями спортово-краєзнавчими багато часу уділяється на військову муштру і вправи з дерев'яними карабінами.

Мають інструкторів військових і спортових. Військовими званнями називались старші (...).

Коля Рижко був фельдфебелем. Невисокий, міцно збудований, голосистий, виспортований, знаменитий гімнастик, Коля був предметом подиву серед молоді, а не одна каро- чи блакитноока потиху вздыхала. На війні, по скінченню школи з 4-місячним курсом, – 8 місяців.

Був ранений, має дві нагороди. Власне, їхав з штабу полку, де дістав Анну III ст., до недалекого резерву. Буря захватила в дорозі. Кінь збився і звалився на хату.

Коля командує ротою півроку. Його дивізія займає позицію недавно. Дорогим, несподіваним гостем був Коля. Спомини, радість, спіткання. Прогнали сон. Вірний традиціям, неп'ющий і не курящий, Коля цим разом поступився. Спробував вина і горілки.

Ранком вітер зовсім затих. Все село занесене снігом, тільки видно верхи будинків. День ясний, небо чисте. Спільними силами зроблено ход до сараю і переведено Рижкового коня. Два дні трудились сапери і людність, прочищаючи вулиці і двори.

Попрощались ми з Колею, щоб більше ніколи не спіткатися. Минуло понад 40 літ, як узнав про його судьбу. З війни повернувся в ранзі штабс-капітана з численними високими бойовими одзначеннями. В домових війнах уділу не брав. Працював в зв'язку. В часі впровадження колхозів був "репресирований", т. з. ар-

штований і вивезений в безмежні сніги півночі. Слід по нім загинув. Як загинув слід по мільйонах в часах одного з найбільших злочинів в діях людськості.

* * *

Знову потяглися сірі дні. Левашов мав добру пам'ять. Прийшла телеграма про одкомандирування мене десь до іншої частини. Узнавши про це, лягаю в ліжку і складаю рапорт "Сего числа заболел, служби Его імператорского Величества нести не могу...". Ніхто не має права мені не вірити! Ніхто не має права контролю. Вистарче порошок од фершала, кинутий на смітник. Поїхав Грач. Мержанов ходє хмурий. Виздоровлюю одразу.

В марті батальйон одходе на відпочинок в район Волочиська. 3-тя рота розміщається в містечку Тарнорудка над р. Збруч перед воєнною границею з Австрією. Церква, жидівський гандель. Можна набуть булки, молоко, масло, яйця. Маширували через Будзанів і Скалат.

На Ікві. Славна операція Брусилова

В Тарнорудці мешкання вигідні. Погода тепла, весняна. Сапери одпочивають, обмиваються, обшиваються. Був Великий піст. Надходив Великдень. Рота говіла.

З Романовим живемо рядом. Його денщик Мілютін, як досвідчений і розумний великомійський бувалець, діставав через жидів все, чого не хватало. Василь цілким собі підчинив і на нього дивився звисока. Зате Василь достарчав нам дуже дешево свіжі яйця. Секрету тих операцій Мілютін не міг постигнуть. А вияснився він під кінець нашого перебування.

Почалось з крику якоїсь баби. Стояв саме перед мешканням. З дальшого двору вийшов Василь і довгими ногами ішов в мою сторону. За ним з двору вискочила баба, кричала на всю вулицю, махала руками. Ставали сапери, виходили інші баби, додали свої голоси – кричать і лаяться баби уміють скрізь. Василь проходить на квартиру з лицем, нічого не виражаючим.

Отож, діло було таке. В сінях, не покритих стелею, на горищі кури несуться. Василь, маючи високий зріст, запусає там свої довгі руки, нащупує гніздо і знесені яйця вибирає.

Робив це методично, не підряд, ніби заходячи до товарищів в гості. Ця операція тяглась довго, тепер попався.

Признаватись, що я ті яйця їв, не випадало. Василь постояв дві години під рушницею.

На насмішки не звертав ніякої уваги. Яєць більше не вибирав. Скоро рота після Великодня перейшла над р. Ікву, притоку Стиру.

Перед нами містечко Млинів. Спочатку рота стала в селі Ужинець, а потім пересунулась трохи на північ.

Позиції розбудовано вище всякої похвали, старанно і надійно. Куди краще, ніж робили ми. Місцевість покрита лісом, криє глибокі рови получения. Ґрунт

збитої глини дозволяє будувати глибокі бліндажі “лисячі нори” з ґрунтовим перекриттям 6–7 м, надійним проти польової тяжкої артилерії. Передні окопи вигідні, глибокі, з стрільницями, козирками, вигідним розміщенням. Дається за уважити численні маси резерв, батарей. Багато кулеметів “кольта” з повітряним охолодженням.

Все добре маскується гористим берегом. Не видно надійної оборони проти літаків, слабо розвинута своя авіація.

3-сант. польова гармата уміщена на міцному колесі, яке надіто на вкопану сваю. Дуло стирчить догори, опір зубом входе в землю. Променем (радіус), трохи довшим опору, коло вибите рівномірно поділками. Гармата ходить по тім колу, наставляється на ціль. Віддаль лічиться інструментами, кут механічно – і бабах!

Внизу крутять опору гарматчики: один сидить, наставляє кут, раз за разом – ба-ах! ба-бах в різних містах. А білий, гарний австрійський “Gaube” летить, де треба, йому хмарки білих, круглих хмарок вибухів шрапнелів кривди не чинять.

Два “максими”, тоже на колесах, більше лякають “Gaube”, і він держиться вище, свою одну-дві бомби 100–150 кг кидає звичайно нецільно. Деколи почується наростаючий гук: то летять наші великі тихоходні “фармани”, називаємі глузливо “цейхаузи”.

Не встигнуть піднятися над позиціями, як повертають назад. Ворожа протилітотнична артилерія б’є “бризантними”. З великим гуком “бризантки” вибухають дуже цільно, творячи масу гострих одламків і чорного диму.

Рота має нового командира – поручика Петрова Віктора Петровича. Мержанова перенесено до іншого б-ну. Доброго спомину не зоставив.

Петров, донський козак з походження, з діда-прадіда вояк. Сердечний, одважний, дбаючий про солдата, завше веселий, з милою, привітною усмішкою. Постава взірцева, будова атлетична.

Їздив якось не по формі, недбало, та видно було, що ніякий кінь його не скине. Сапер був першого класу, кадровий офіцер.

Позиції не унікав, стріляв без промаху. Взірець офіцера і командира, остався в пам’яті назавше.

Переведено до другої роти Воробйова. Шкода, був хорошим товаришем. Осталося в роті три офіцери.

1-шу півроту, 1-й і 3-й взводи обняв Романов. 2-гу, 2-й і 4-й – я.

Позицію займали бойові туркестанські полки. Роботи було багато, часто небезпечної.

Будовано кілька пунктів обсерваційних. Вночі вишукувано міста до переходу і переїзду річки з міцним дном неглибоким.

Ходилось, а властиво підлазилось під ворожі позиції вирізати куски дроту. Ножниці мались різні. Що найважливіше, намічались міста з вигідним підходом і відповідними берегами до будови мостів промірять ширину і глибину води.

Необхідно було бувати на передній позиції вдень, щоб краще придивитись і простудіювати місцевість, визначити керунки і міста чергових розвідок. Щось чулось важне.

Позиція противна положена нижче, має сильні загороди. Широкі, густі, перепутані – маскування окопів добре.

Належало сподіватися сильної артилерії, великого числа кулеметів. Намічалась розвідка замінування. Всі завдання були на визначений час, вимагали скорого виконання. Була розпрацьована черга, одно за другим мали свої пов'язання.

Петров сам не накидав способу виконання без нарад з нами. Децизія була зрозуміла, ясна. Вказівки цінні, короткі, вичерпуючі. Після розвідки можливості замінування наступили розвідки з побранням з загород кусків колючого дроту. Після розвідки режиму річки і проміру води в визначених містах приступлено до будови елементів мостів в близькому лісі. Для піхоти, обозу, артилерії.

Рота жила в наметах, погода тепла, літня. Недалеко кілька невеликих осель. Кидається в очі солідність будов, акуратність, порядок. Порядно утримані машини, добрі коні, скотини небагато – забрала війна. Пригадується щось подібне до наших колоній німців-менонітів чи в Східній Пруссії.

Це колонії чеські. Господарі прекрасні, культура рільництва дуже висока. В поміщеннях чи людей, чи живого інвентарю – чистота. Здається, соломину чи стебло сіна тут лежить на своїм місці.

Перший раз побачив тут великі плантації хмелю.

Фронт прорвано

Вертаючись з переднього краю, зайшов, де робились елементи тяжкого мосту. Розвіднювалось. Нічна зміна кінчала працю, майже все було готове. В одному тільки місті щось пиляли. Весь взвод одпочивав. Прийшов приказ бути на місті. Зауважив, що немає в запасі про всякий випадок дерева.

Недалеко на взгір'ю в лісі закінчено будову обсерваційного пункту для командира корпусу. Там осталося щось колод. Пішов там по глибокім рові-траншеї в супроводі 2-х саперів, що були зі мною цілу ніч.

Не доходячи кроків 30, з носа несподівано пішла кров. Один з хлопців вернувся назад намочить хустку в джерельці внизу, другий став, опершись об стіну траншеї, я положився.

В тім моменті несподівано почувся клекіт надлітаючих тяжких снарядів і вибухи зовсім близько. Траншея глибока, надійна, ґрунт міцний, червона глина, тут не страшно. Провили, просвістіли куски гранатів. За першою сальною друга, третя, щораз в іншим місті.

Такий несподіваний гарматний огонь німці ведуть щодень кілька разів – товчуть в одне місто.

Австрійці стріляють в різних керунках. Огонь безприцільний, наугад. Тяжкий чорний дим поволі розходитьсь, смердить.

Входимо в невеликий бліндаж з щілинами обсерваційними. Перекриття проти легкої артилерії.

Дим ще стоїть, на столі, посередині лежить великий кусок 6-дюймової гранати, на землі тоже, менші. Вони теплі. Граната попала випадком, розірвалась

в перекритті, проламала над столом товсту колоду. Кавалки сталі пішли на боки і вгору, в пролом впало кілька безсильних, навіть стіл не пошкоджено.

Послав Петрову записку. Просив визначить на ніч 20 чоловік поправить шкоду, прислать щось з'їсти.

Несподівано через кров з носа урятувались ми троє од оглушення, певної контузії і поранення. Боки гранатних кусків були гострі.

Ніч пройшла безсонна. Чекаючи на снідання, опустил голову на стіл, задрімав. Сапер спустивсь в “лисячу нору”: там вигідніше можна полежать. Сон чуткий. Чую, що хтось іде, голоси. Певно, Василь приніс снідання, веде його висланий сапер.

Скоро справились. Дрімав, може, 40 минут. Сонце зійшло. В щілину видно туман вниз над позиціями, далекі простори рівнини, контури зеленіючих лісів. Знизу по кількох ступенях піднімається група: генерали, полковники, менші чини, командир корпусу, інспектор артилерії і т. д. Схвачуюсь, складаю короткий рапорт. Показую пролом зверху і куски гранати. На столі ставлять телефони, в “лисячу нору” опускаються телефоністи, з ними п. поручик Долобко – всі з нашої телеграфної роти.

На столі карта. Корпусний питає, чи добре знаю позицію, чи можу показати міста, де намічена будова мостів? Показую на докладній карті стисло міста мостів і приготовлених матеріалів.

Короткі питання про потрібний час на будову, де і який міст припадає мені? Киває головою, видимо, задоволений відповіддю. Каже остаться на місті якийсь час. Щораз один з другим пильно дивляться в півкруглу довгу щілину. Поглядають на часи.

Доходе 4.00. З лівого боку ударила тяжка мортира, ближче ляснула різко польова тридюймовка – це японська. Рівно в 4.00. загуло, загриміло, заричало, злилось в оглушаючий хаос огонь сотень, тисяч гармат всіх калібрів польової артилерії.

Окремих стрілів і вибухів не чують, як не чують і людського голосу, крику. Здається, клекотить неймовірних розмірів казан на пекельнім огні. Вибравшись нагору, дивлюсь вперед. Дим тисяч снарядів криє видимість. Вилітають вгору огні і чорні стовпи тяжкої артилерії, мішаються з білими хмарками круглих шрапнельних. Далеко снопи чорних гейзерів гаубиць, щораз в іншим місті. Те саме діється вліво і направо.

Замітно зменшилась кількість вибухів чорних і біло-червоних ворожої артилерії. Моє місто при мостові.

Стаю перед корпусним. Блідий, подає руку, раптом цілує, кричить: “Скоріше міст для артилерії!” В очах радість перемоги.

Щосили жену вниз траншеєю. Раптом тишина і зараз многотисячне “ура-а-а!” В атаку бродами пішла піхота.

Василь внизу з сніданням. Кінь з ординарцем. Немає часу їсти. За кілька минут уже на місті. Розбита опора-козел. Маєм запасний. Прилітає кінно Петров, за ни слідом піхоти. Міст невеликий, робота закипіла. Долучається рота піхоти, прислана в поміч. Бігом доноситься матеріал, все як належить по порядку: ле-

жень, козел, балки, пластини настилу, одбійниці, поручні. Знову так само, ще раз і ще раз. Петров одразу помчався до легких переправ на поплавках, для піших і возів. Там орудує Романов. Люди працюють з скаженою енергією, важність хвилі розуміють. Вже видно зближаючу батарею.

20 минут часу забрала будова мосту. Одна за другою їдуть, спішать батареї. Їх дуже багато! Легких і тяжких.

Сапери і помічна піхота присіли і полягали, одпочивають після короткої напруженої, вичерпуючої тяжкої роботи.

Десь далеко чуть густу оддаляючу стрільбу кулеметів і рушниць. Скоро доходить огонь легкої артилерії.

Їду глянуть на здобуті позиції. Два ряди колючих широких поясів артилерія знесла. Маси перепутаних дротів проїхати трудно. Окопи з залізобетону, в стрільницях непробиваємі сталінні заслони (щити) з отворами для стрільби.

Гнізда для кулеметів надійні, залізобетонні. Артилерія великих шкод не наробила, позавалювала зате більшість стрільниць і щілин в гніздах кулеметів.

Змасований огонь 1300 гармат на нашій стосунково короткім участку загнав в надійні бліндажі оборону, а запоровий вал огню учинив неможливим підхід резерву. Тут мали місто класичні приклади атаки.

1. Накоплення і замаскування переважаючої кількості артилерії і мас резерву.

2. Удачно вибране місто головного удару з розверненням на фланги ворожих позицій.

3. Віра в свої сили, хоробрість війська, високе майстерство артилерії. Немалим також було бажання реваншу за тогорічну поразку під Горлицями і тяжкий одворот.

Так почалась славна офензива Південно-Західного фронту під командою генерала од кавалерії Брусилова.

Змусила вона німців до перенесення значних сил в поміч Австрії. Високо піднесе мораль в нашій армії.

Буде причиною приступлення до війни Румунії по нашій стороні.

Удар пішов в керунку недалекого Дубна, на Луцьк, поширюючись в обидві сторони, вглиблюючись в зайняті ворогом і його власні території.

Бачив тіла полеглих, чужих і своїх. Багато їх не було. Ранених підбирали, односили і одвозили санітари. До полону того дня взято багато, над 15 000. Маси зброї, амуніції, десятки гармат. Перемога повна!

Одпочинку мала рота тільки один день. Рано другого дня пішо маширували з усім обозом на ст. Клевань. Сонце палило немилосердно. Дорога переважно піскувата, неймовірна курява. Час переходу визначено скупий, на 60-кілометровий марш.

Люди вибивались з сил. В чоботях великий відсоток одпарило ноги, одставали. Підбирали їх і підводили "двоколки" досить довгого обозу.

Що 55 минут одпочинок 5 минут. На обід 1 година. Офіцери більшу частину ішли пішо.

Цей непомірно тяжкий марш кінчився коло 7-ї вечером. Зайняв 12 годин, не включаючи обіду.

На ст. Клевань люди попадали на траву. Треба було ще грузитись в приготовлений поїзд.

Все ж таки одпочивши, люди помились, освіжились і підкріпились вечерею. Споминали клеманську воду, криштально чисту, холодну, приємну до пиття. Миючись, тоді в траві залишив золотий хрестик і дукачик, знявши з шиї ланцюжок. Спостеріг страту пізно, жалів довгий час.

Погрузка возів і коней з всяким грузом одбулась справно і скоро. Тут показав себе наш фельдфебель Андреев. Ідучи на своїм місті в кінці роти, в найбільшій куряві, при своїй повноті і літах терпів люто. 40 літ, не 24–25!

Лице і коротка товста шия мали цвіт вареного рака. До того ще бідолаха “затерся”, ішов розкарячений, поки не побачив при дорозі бабку. Зірвав листок, всунув де треба, зірвав на запас і далше було йому легше. Не пекло.

Бувалець поміг не одному. Тепер Андреев носився між возами і кінями. Його “алістократ-то” чулось в різних містах.

В глухім куті Волинського Полісся

Через Рівне і Сарни рота прибула і висадила на ст. Полиці, що лежить на залізниці Київ–Ковель–Брест. Село, де кілька днів мали квартири, здається, звались тоже Полиці.

Перший раз в житті побачив “курні хати”, а разом найбільшу бідність, темноту. Глухе, забуте Богом і людьми Волинське Полісся, а властиво найгірший його куток.

Всередині “курної хати” дим з печі стелиться горою і над дверями виповзає в сіни під солом’яну кришу, щілинами виходе назовні. Все смердить димом і сажею. Стеля і стіни на метр чорні, полискуючі. На стінах під чорнотою пояс сірих, живий – це маси мух. Висять ікони, продимлені, як і люди.

Чи люди тут віруючі? Так. Моляться, ходять до церкви, шанують духовенство. Є моральні і не злодійкуваті. Мають при тім інші свої вірування. Знають і переконані, що в господарстві на горіщі живе домовий. В старих деревах гніздиться лісовий хазяїн. В млинах, під великим колесом перебуває водяник, в озерах і заводях річок водяться мавки, на болотах – чорти. З усіми треба жить в згоді, багато їм не треба, все буде тоді гаразд, матиме чоловік спокій.

Інакше можна нажити біду. Не уродить ячмінь, овес, змарнується скотинка, поросля, кури. Сіно зіпріє, щезнуть в’юни, не збереш грибів.

Чорти напустять туману, заведуть в “око”. Лісний хазяїн знищить пастки, сільця.

Не пожалій ложки молока, кусочка сиру в черепку виставить на ніч домовикові – pomoже в хазяйстві, в млин поїдеш – не пожалій водяному кинуть під коло кусок яшника – матимеш на зиму сушених в’юнів та іншої риби.

Для лісного хазяїна в криничку чи джерельце лісне не забуде впустити що найдеться: трохи олії, меду, воску, – збереш і насушиш грибів, ягід, pomoже піймать в сільце тетерюка, рябця, в пастку попадеться і куниця!

Найлегше з чортами. Прийдеш косить на болота, зроби в обох руках дулі і потикай у всі сторони. Чорти це люблять. Зимою ще прижене в копиці горно-стая, уб'єш – добрий гріш!

“Все, пане, треба знать, щоб вік прожить спокійно. Кажете, неправда? Видумки? Поговорить з старими людьми.”

Безнадійна темнота, 100% неписьменність, мінімальний вплив церкви, ніякої школи. Світ не знає цих людей, вони не бувають в світі, мало ним цікавляться, ще менше вимагають.

До життя все головніше мають своє. Полотно і шерсть на одержу, лико на пости, овечі шкури на шапку і кожух. Що потребують, привезе жид. Що певен час на візку об'їжджає він “свій район”. Збирає яйця, щетину, свіжі шкури, гриби, часами трапляється зимою хутерко лісної звірини.

Привозе голки, нитки, сірники, кресала, сіль, махорку. Дешеві цукорки, цвітні стрічки і нитки до вишивки сорочок для дівчат. Рідко хто уживає лампи, все ж таки керосин у жида найдеться, як і сухий камінь-бублик на гостинець.

За 60 літ наступили великі зміни. Дійшла і перевернула догори ногами в Польцях і навкруги цивілізація.

Пишу про те, що бачив власними очима, чув своїми вухами літом 1916 року. Так було.

Над Стиром середнім

Вирушаємо на фронт. Задержуємося на квартирах коло м. Рафаловка.

Тут проходить дві лінії позиції: передова над рікою Стиром і резервна в одлеглості 1½ – 2½ км.

Обидві сильно розбудовані, з міцними бліндажами-землянками. Численні кулеметні гнізда, установки малокалібрової траншейної артилерії.

Позиція ворожа на лівій стороні залізниці лежала од нашої в одлеглості коло 300 м. Добре замаскована, зміцнена сильними широкими поясами дротяних загород. Круте взгір'я, трудне до підходу, поросле кущами, де можна було сподіватися замінування.

По правій стороні залізниці позиція одходила далі до 800 м од Стиру. Посередині лежав довгий, з зрізаним верхом горб, котрий домінував над цілою місцевістю. На мапі звався *Орлине Гніздо*. Трохи знижуючись, цей горб тягся до 3 км і завертав на захід. Далі низина, де в заростях позиція губилась.

Перед Орлиним Гніздом два широкі пояси колючих дротяних загород, коротші пояси з загнутими боками свідчили про висунуте вперед забезпечення – застави.

3-тя рота обслуговувала участок довжиною коло 4 км саме проти Орлиного Гнізда. Ключа ворожої позиції.

Од ріки місцевість лагідно піднімалась до горба, була рівна, мало заросла. Ідеально надавалась до оборони. Огонь кулеметів знищить все.

Знову гарячі, працьовиті дні і ночі. Небезпечні розвідки, проміри річки, ризання колючого дроту, пошукування замінування.

Оброблення і достачання зваленого дерева: все те, що на Ікві, тільки в далеко більших розмірах. Вправу маєм.

До помочі додано дві роти піхоти. Співпрацюємо з пішою розвідкою.

Мости мають бути довжиною коло 30 метрів. Один – на колишній дорозі, другий – наліво, крайній в півкілометра далі. Де Стир розливається ширше, намічено широкий брід, вода має не більше одного метра глибини.

Мости для піхоти на поплавах з правого боку. Поділ праці, як на Ікві. Я – лівий, тяжкий, Петров – другий. Романов – на поплавах легкі. Час будови усталено: тяжкі – до 60 минут, легкі – 30 минут. (...)

Назрівав прорив на Стирі, на правім флангові військ Австро-Венгрії. Тут починався південний участок німців.

В самім гарячім для нас часі приділено мене часово до штабу 46-го корпусу. Пробув там три дні, довідався чимало з організації праці вишніх штабів, а головне – цікавих, важних справ секретних.

Командиром корпусу був генерал Істомін, котрий прорвав фронт на Ікві. Для прориву призначено ще два корпуси. Разом це становило коло 150 000 багнетів і шабель при 1 500 гармат всіх калібрів. Всі частини мали повно укомплектовані батальйони, численні кулеметні команди, великі запаси амуніцій. Дивізія, сформована в другій черзі №100, була узброєна австрійськими рушницями системи “майнліхер” з багнетами, доробленими в постріху, тупими і довгими в формі ножів. Були майнліхери п’ятизарядні, стволи прикриті деревом, кулі – в стальних обводках, трохи товщі наших, закруглені. Замки добрі, прикриті, засмічуються і вимагають протирання і смазування два рази рідше од наших.

Гільзи з вистріленого набою (...) і посилають новий вигідніше, а через те стрілять можна чаще.

В штабі корпусу моім новим несподіваним обов’язком був контроль телеграфної станції. Провірка одержаних і правильної передачі висилаємих телеграм. Особисто доручав телеграми, отримані корпусному або нач. штабу.

Ген. Істомін пізнав мене одразу. Являвся начальником “бойового участка”, і йому на час прориву підлягали додані корпуси.

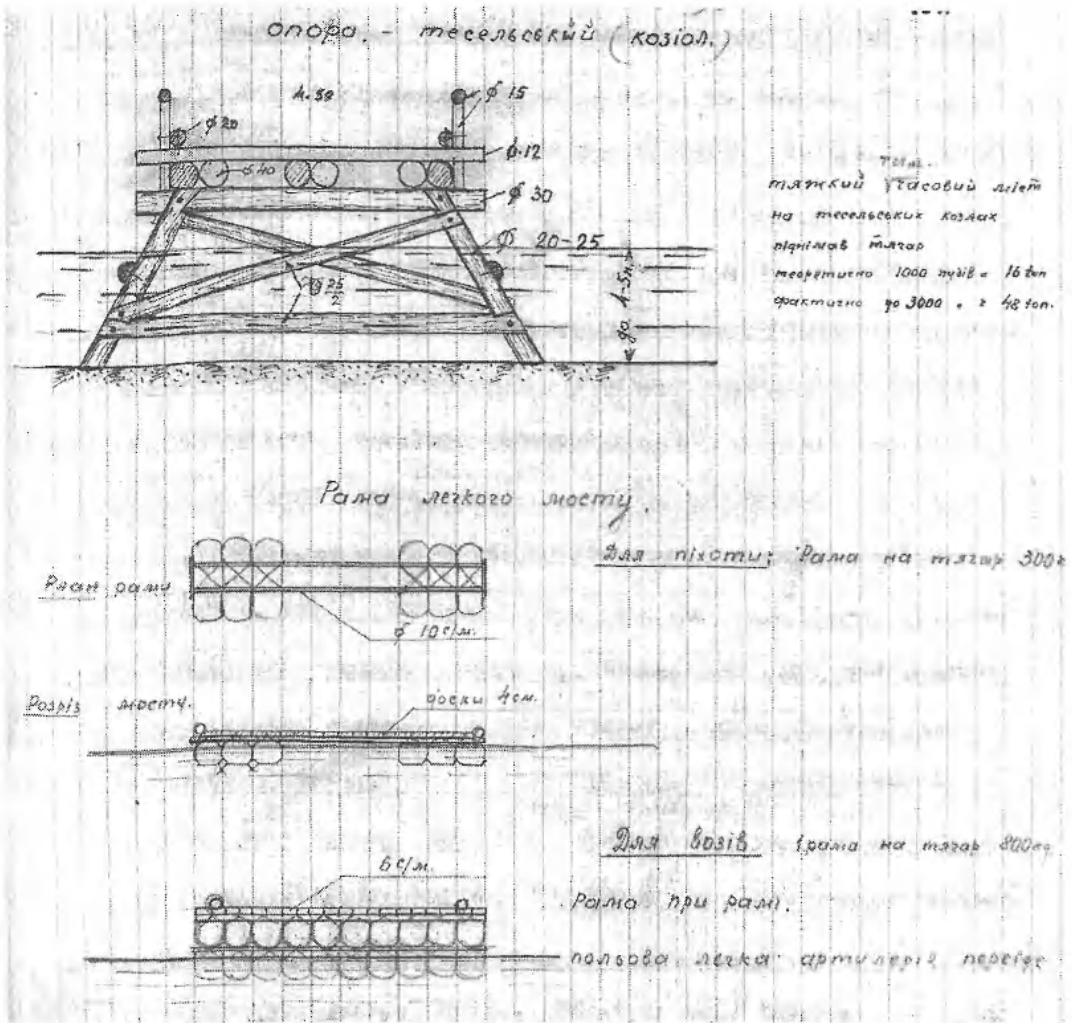
Саме відбувались наради старших командирів до к-рів полків включно. Омовлялось докладне місто прориву, кождий подавав свою мотивовану думку.

Ліву сторону найближчу займали венгри (дивізія). Середню – найдальшу, з Ординим Ініздом – Польські Соколи, за ними на низинах стояла дивізія чехів. Далі були німці.

На станції працювали апарат “Юза” і три “Морзе”. Зв’язок держався з штабом армії фронту і головної ставки. Працювали неперерываючи день і ніч.

Де ударить? Це було найважливішим. Думки поділені. Одні подавали найвигіднішим удар по венграх. Штурмуючим тут найближче. Місцевість заросла кущами, огонь оборони не буде цільним. Опоненти вказували на значну глибокість і бистру течію Стирі, круті трудні збоча, сподівану сильну оборону венгрів, котрих уважалось за найкращі формації Австро-Венг. армії.

Другі уважали кращим ударить на чехів. Аргумент: б’ються неохоче, до полону здаються цілими бат-ми і полками. Контраргумент: місцевість низька, а підмокла

артилерія там не проїде. Сусідство поважних німецьких резервів, котрі ввійдуть одразу до акції і ударять в бік і тил штурмуючих. На чехів, певно, мають пильне око.

Треті натискали на штурм позиції Польських Соколів з домінуючим Орлиним Гніздом. Аргумент: вигідні міста до переходу ріки бродом. Ключова, найважливіша позиція: не виявлено поважного числа батарей. Контраргумент: на одкритій рівній місцевості кулемети нанесуть огромні страти піхотним лавам, штурм може захлиснути!

Ще аргумент, рішаючий: Соколи – не військо. Охотнича молодіж, як і їх офіцери. Мало обстріляна, недовішколена. Змасований огонь артилерії здеморалізує і пригнітить цю молодіж. Коли почнуть приходити в себе, штурмуючі будуть в окопах або в найближчій одлеглості. Кулемети не успіють розвинути огонь потрібної сили. Страти не можуть бути поважними!

Запало рішення штурмувати позицію Польських Соколів. Мотивовані телеграми полетіли, де треба. Децизію затверджено. Забув додати, що всі телеграми були шифровані. Йшли з апарату до кімнати "ш", потім даліше.

Подано керунки руху офензиви Ковель–Камінь–Коширський. Далі – гаряча праця над стислим планом і поділом окремих завдань до полку влучно.

І знову між своїми Петров і Романов перетомлені, невиспані. Заступаю їх на день. Майже все готове до мостів. Підвозить та підносить. Рота дістане до помочи батальйон піхоти, 20 возів, крім своїх.

Костюхнівка

Після закінчення в часі мостів, весь піхотний батальйон з саперами має як скоріше дійти до Орлиного Гнізда і приступити до роблення часових стрільниць з другої сторони окопів на випадок контратаки.

З поважними стартами в атакуючих полках треба лічитися, а контратаки сподіваться. До роблення стрільниць в роті було з 50 000 земленосних мішків.

Позицію боронили всі формації Соколів, легіони в числі 6-ти бригад під командою легіонера Пілсудського, не маючого звичайного рангу.

Відомості розвідки подавали оборонців на 15 000 багнетів при коло 50 гарматах і 150–200 кулеметах.

День 10.VI.1916 р.

1500 різних калібрів по позиції Легіонів.

Образ бою той сам, що на Ікві. Одночасно кільканадцять батареј ударило по венграх. Над низиною, де чехи, тоже видно марки шрапнелі. Проти нас пекло! Далеко піднімаються хмари диму пожарів. Горить Костюхнівка правіше, щось горить спереду.

Артилерія Легіонів б'є, пробує положити запор, б'є по резервах, в недовгій часі майже замовчали. Тільки дальнобійна здалека десь не перестає стрілять. Чорні стовпи диму свідчать про вибухи її важких гранатів. Огонь розкиданий, хаотичний.

Орлине Гніздо і рівнина перед нею густо покриті димом. Стівпами тисяч вибухів, хмарами круглих білих м'ячів шрапнелі.

Рівно година 7.00. Раптова тишина. З окопів викотилась сіро-зелена маса піхоти, минула паси дротів, перехлснула ріку на бродах, на другім березі бігом розтягається в лави, скоро суне вперед.

За першою громадою біжить друга до річки. Кулемети застрочили через голови атакуючих.

Наш час. Летять вози з матеріалом, бігом до річки на руках, лежень уложено, опора жердинами одпихається, рух до себе, уже стоїть. Перша, друга, третя балка, настил, поручні...

А там спереду клекіт, крик, лава за лавою вкрили пояс. Таку! Таку! Таку!.. б'ють кулемети "шварцльозе". Дим помалу одсувається з передполя, з бігу піхота стріляє густо, крик "ура-а-а!" впливається в якесь "а" многотисячне, дальше і ближче. Наші кулемети замовкли. Перші добігли, зникли, за ними другі, треті.

Тяжкі гаубиці стріляють десь далеко, вибухів не видно. Міст довшає. Вози і люди носяться на міст і назад бігом; не треба нікого підганяти, кождий розуміє, що робиться, і знає своє місто. На березі слідить за порядком Соловійов.

Опора, балки по одну сторону, настил, поручні – по другу. Козли номеровані по висоті, як показали проміри води на глибину. 20 саперів з мосту не сходять. Ця група ставе опори, укладає балки, настил, ставе поручні, закріплює скобами, прибиває гвоздями 30 см довжини.

Вози з мішками і запасовим окуттям стоять далі. Маса піхоти в колонах посунули в різних керупках. Видно, легкі мости зроблено. Ставиться остатня опора, стаю на другім березі, часи показують 45 минут, зараз кінець. Витягається над'їхавша батарея. Посідали трохи одпочить люди, од'їжджають прислані вози. Пошум бою далеко. Доходе часом тріскотня масової стрілянини, строчіння кулеметів. То розпалюється, то затихає, і тоже “а-а-а!” Робиться з'їзд з мосту.

Несподівано в стукання молотків, сокир вривається близький клекіт надлітаючих тяжких снарядів. Один за другим чотири оглушуючі вибухи! Чорний дим застеляє кінець мосту і воду.

Крик, біготня. Розбито початок мосту і опору. Біжу назад. В воді бачу людей, скинутих з мосту. Деякі біжать назад. Вози рвонули набік, звідтіль біжить Білуз з торбою, другий з торбою з піхоти. Ведуть ранених, а на мості робота знову. Запасовий козел, настил підносять. В воді орудує могутній Шевчук. Розібрано розбиту частину, змінено опору, дві балки. 10 минут пішло на цю роботу.

Лежать на траві двоє убитих. Одному знесло половину голови, другому розірвало груди.

Один з остатніх залпів далекобійної ворожої артилерії випадково найшов ціль, зібрав чимале жниво. Двоє убитих, чотирнадцять ранених!

Такої страти ще у нас не було... Декотрим доля судила остатись до смерті каліками: їм потрощено кості в руках, ногах. Троє подають слабу надію: ранено в живіт. Решта легко ранених будуть довго лічитись з рваних ран.

Це не куля! З возів скинуто мішки, посаджено і положено ранених. Попрощались з ними, щоб більше не зустрітись.

Піхота і сапери розбирають в'язки мішків.

З'являється Петров, по його мостові уже рушила артилерія. Міцно порушила його страта 16 саперів. Умовляємось вечором зібратись коло його мосту. Він ще остається, їде коло убитих і ранених. В очах цього смілого, веселого, сильного тілом і духом офіцера блистять сльози, голос помітно заламується. На коротко. Любив і жалів своїх солдатів.

З помічним батальйоном ідем скоро в сторону Орлиного Гнізда. Бій іде з лівого боку – там бороняться венгри. Маса колючого дроту розкидано кругом, лежать нерухомі тіла мертвих, їх небагато. По погонах видно керунок атаки 398-го полку. Штурмувала дивізія 100-та.

Окопи. Землею насипаються мішки; скоро укладаються. Пройде недовгий час, і окопи будуть пришиковані до прийняття контратаки. Хіба її не буде, бій оддаливсь вліво далеко. Певно, сусідні частини посунулись наперед. З правої сторони, може, 2–3 км спереду, доходе густа стрілянина, великий крик. Може, німці ударили?

З висоти Орлиного Гнізда на захід видно стіну лісів на горизонт: там бій затихає поволі.

Убитих видно скрізь: в окопах, ровах получения, на передполі.

Позиція розбудована надзвичай сильно, краще, ніж над Іквою. Скрізь залізобетон, глибокі вигідні бліндажі і землянки. В стрільниціях панцирні заслони. В численних гніздах кулемети. Більшість з заложеними стрічками набоїв не стріляли, не вспіли. Мали рацію ті, що твердили про незагартовану, мало вишколену молодіж, що з неї змасований огонь артилерії зробиє.

Пригнітять, зажене в бліндажі, переразить. Стріляло, одначе, кулеметів немало, цільний огонь міг би починить в штурмуючій піхоті поважні страти, тим часом було їх непомірно мало. Значить, кулемети били не цільно, нервово, в 90% переносили.

В недалекій долиньці на північний захід по лагідних склонах і на дні лежало покотом маса нерухомих тіл.

Рух возів на захід і з поворотом густішає. Серед їх – санітарні з хрестами і нап'ятими верхами.

Далеко видно колону піхоти, ідучи назад. Багнетів не зауважаю. Час минає. Сапери, що з піхотою нищпорили по окопах і бліндажах, збираються, нагружені здобутими консервами, курінням, шоколадом, пляшками вина, коньяку. Мають добрий хліб.

В поміщеннях змагазиновано багато різного добра, скрізь валяється зброя, кинута одежа, частини екіпунку, між іншим, хороші шкіряні пояси.

Колона, зауважена раніше, зблизилась, минає. Полонені! Їх близько тисячі. Молоді, 18–20 років. Лиця закурені, сірі, якісь дерев'яні. Єсть і старші, віком 25–30 літ. Ці спокійніші, розмовляють, палять, одежа, як у всій австрійській армії – сіро-зеленувата.

Черевики на ногах, обмотки до колін. На шапках блищать значки – польські одноголові орли. Троє саперів підбігає до полонених, ідуть якийсь час разом. Кіндзерський, Свідерський, Врублевський. Вернулись піднесені, смутні, мовчать. Пригадалось, – вони ж тоже поляки...

Знову оглядаю окопи. Коли ми зможем будувать такі кріпості з заліза і бетону?

Близько десь вибухають одна за другою ручні гранати. Вистріл! Що це? При недалекім бліндажі стоїть піхотинець з рушницею. Кричить: “Виходь!”

Збігаються кількох. Питаюсь, в чім річ? Піхотинець має лице бліде як папір, очі шкляні, невидочі, худий, з довгою витягнутою шиєю, трясеться і своє: “Виходь!”

Одбирають у нього рушницю, одводять. Людина стратила розум хіба!?

В глибокім бліндажі було шестеро соколів-легіоністів. П'ятеро цілком молоді, 17–18 літ, один коло 25. Єфрейтор Кіндзерський взяв їх під опіку. Полонені робили враження переляканих смертельно, загнаних в куток, безборонних і вистрашених. В очах – сльози безмірного горя, викликало співчуття і жалість. Сиділи купкою, кидаючи часом смутними очима на оточення. Той чи другий давали їм то цигарки, то хліб, пачку шоколаду. Тикали баклажки напиться. І сапери, і піхотинці, видимо, їх жаліли. Зробилось і мені жаль цих хлопців: що з ними робить? Одізвав Кіндзерського, приказую йому одвести полонених до штабу піхотної дивізії, передаць і вернуться до ріки, де при мостові нас найде. Не говорить нікому про це і може не приносить ніякої розписки. “Чи добре зрозумів?” – “Зрозумів добре!”

Наказ голосно передав перед вишикуваним до повороту взводу, Кіндзерський повів полонених шукать штабу на захід, ми пішли на Схід.

Летить, соколята, щастя вам Боже!

Тягне щось глянуть на долинку, заслану забитими. З першого враження видно, що тут ішла смертельна схватка на багнети!..

Більшість полеглих має розбиті голови і лиця чимсь тяжким. Все це переважно сіро-зелена молодіж.

Там і сям заколоті з 398-го полку. Видно, ці коло 150 соколів не хотіло йти в полон. Згинули завалені переважаючою масою, котра ужила свої австрійські майнліхери, як довбні. Враження гнітюче.

Наші товариші-піхотинці дістали наказ, помаширували вперед. Бій зовсім затих.

З своїми вертаючись, спіткав ординарця з конем. Хтось всунув в кобури дві пляшки і консерви – здобич!

Дорога прочищена і виїжджена широко. Коло мосту – решта роти, кухня, обоз.

Відомості. Здобуто багато артилерії, амуніції, тисячі взято в полон, піхота не спотикає опору.

Рота дістала наказ двигатися на р. Стохід. Один взвод піде зі мною по залізницю. Дойде до ст. Троянівка, поверне направо, вийде на дорогу, котра йде на с. Смолярі. Через Стохід – дерев'яний міст. В Смолярах збереться вся рота, аби міст поправити, коли б був зіпсутий.

Прорвання фронту під Костюхнівкою – за нами. За нами Стир. Що жде далі, на Стоході?

Реляції про бої, історичні документи, науки, повісті

Про бій під Костюхнівкою розказую вище як його учасник на малім щаблю командира взводу саперів. Слухав учасників цього бою од піхотних офіцерів, починаючи од ротного до к-ра полку.

Каждий бачить бій очима з пункту свого положення. Реляції складаються в штабах од найнижчого до найвищого. Все це остаточно одбивається на найвищих приказах “по армії і флоту”. Военні кореспонденти друкують в газетах “як очевидці”.

З кожного бою, війни збираються документи і ховаються по архівах. Історія пізніше їх найде, пересіє через сито аналізу, порівняє, вибере головне і подасть до відома школам, дослідникам епох, письменникам. Як подасть – інше діло. Каждий історик – людина, має свої погляди, переконання.

Скористає письменник, напише історичну повість. Правдивість подій, введені особи, їх дії, заслуги чи вини залежать од джерел, котрими користався письменник, його знання епохи, людей, а головне – од власних поглядів.

Може допустить одхилення, аби, як говориться, не пересолить. Складаючий реляцію про бій має перед собою донесення, день, годину і місто висланья.

Почну од полку. До правдивого перебігу бою обов'язково дещо додасть. Збільшить сили противника в наступі і обороні, підкресле одвагу своїх бат-нів,

рот, окремих командирів. Згустить фарбу, де треба, і випаде реляція ніби правдива, а одночасно так чи інакше підмальована. Це в крацім випадкові.

Гірше, коли пишучий бою не бачив, в донесення (документи) не дуже заглядає і пише ту реляцію не так, як було, а так, як йому б хотілось, щоб було.

Писання реляції одбувається і в високих штабах подібно. Коли говорим про спомини, пам'ятники військових подій, маємо щось з більше чи менше фарбованої реляції.

Отож, про костюхнівський бій читав спомини високопоставленої особи, безпосереднього учасника.

Там подано немало так, як було. Атака велась дійсно двома дивізіями піхоти: №77, полками Лаїшевським, Мокшанським, Чебоксарським і Спаським на ліве крило Легіонів; №100, полками Запорозьким, Новомосковським, Нікопольським і Хортицьким безпосередньо на ключову позицію Орлине Гніздо (Polska góra), позицію дуже сильну, до штурму тяжку.

Ці дві дивізії після подавляючого огню артилерії здобули позицію з малими стратами, далі пішли в ліс, не спотикаючи опору.

Результат контратаки малими силами бачив своїми очима в отій малій долині.

Чи в порядку одходили Легіони, подано в тих споминах високої особи, децю додаю пізніше. Категорично стверджую, що про атаку кінноти і повного знищення аж 14 ескадронів нічого не чув. Кінноти на участку Легіонів не бачив. З висоти Орлиного Гнізда місцевість видно далеко і широко. Очі мав і на старі літа маю гострі.

Великі ліси, куди одійшли Легіони, були недалеко. Всякому військовому відоме право: кінноті належить атакувати несподівано з лісу, ніж по рівнині летіть на піші частини, стріляючи залпами та ще сіючі огнем кулеметів. В такому випадкові кіннота спішується. З сказаного випадає: атака і знищення 14 ескадронів кінноти в бою під Костюхнівною міста не мали. *Не могли мати.*

Про атаку в лісі немає чого говорить – це недопустимо.

Не закидаю злої волі високодостойному авторові. Він не історик. Ці спомини – так само реляція, де пишеться при поразці про те, як хотілося б, щоб було, по-перше, щось про те, як було в дійсності. Прикривається одне око на яскраву помилку (контратака), піднімається високо незначний випадок звитязької потички уланів Беліни-Прожмовського з роз'їздом кінної розвідки котроїсь пішої дивізії, не козацької!

Більш-менш література історична часто подає такі речі, що читаючий безкомпромісово в те вірить, а коли автор – артист, то і приймає за історичну правду. Приклади:

1. Кількасоттисячна навала монголів знищила і підбила на 250 літ московські княжества, зруйнувала Київ, розгромила і знищила польську армію під Лігницею, в дальшій рухові знищила потужну силу венгрів (100 000), дійшла до Адриатичного моря і повернула назад після невдач з хорватами.

На ділі було трохи інакше. Армія Субутай-хана лічила три тьми і один туман. 30 000 x 3 + 10 000 – разом 90 000 ліньового кіннотчика і 10 000 гвардії.

Організація монголів була на той час недосяжна. Дисципліна залізна: на найвищий рівень поставлений вивід (китайцями).

Московські землі підбила, Київ зруйнувала, знищила польську армію під Лігницею тьма (армія) Бату-хана, будучи крилом армії Субутая, которого головною ціллю було підбиття і покорення під руку Великого хана остатнього вільного кочового народу венгрів. Бату в означеному часі і місті долучився до головних сил Субутая.

Сила монголів була в справності бойовій, стратегії незнаній та невиданій виносливості коней.

Ніхто Субутая не розбив, а повернувся на вість про смерть Великого хана. Бату-хан чи Батий на низу Волги збудував царство Золотої Орди.

З неї повстали три ханати – Казанське, Астраханське та Кримське, заселені ріденько, особливо Крим.

Висновок: 30 000 мав Бату-хан, коли розгромив Схід Європи.

2. Спотикаємо в трагедії під Цецорою, що Кривавий Меч, хан Кантемір з Буджацької Орди чинив криваві нищення на польських землях, ніколи ніким не переможений, водив 50 000. Він і Жолкевського розбив.

Кримський хан під Збаражем і Берестечком був з 100 000 ордою. В це вірили всі (я тоже). А по правді то кримський хан при найбільшій потребі міг зібрати максимально 20 000 шабель, лічачи всі орди! І знову надзвичайна справність бойова та незрівнянний кінь “бахмат” становили грозу татарської сили. Непереможений Кантемір не мав і 40 000 орди з дітьми і жінками, кіннотчика міг мати найбільше 5 000.

* * *

Рано 11. VII. рушаємо на захід.

З 2-м взводом повертаю вліво до залізниці. Сапери мають консерви, сухарі, по 30 набоїв. На двох одна палатка. Ідеться легко, серед лісів, не допікає сонце.

Не чути тут війни, хіба що спотикані домики залізничників порожні. При одним ночували. Добра вода в колодязі, на грядках малого огороду цибуля, укроп, маленька картопля. Для спання всім хватало сіна. Мали ми 3 дні часу, не спішили. Першого вечора Кіндзерський мовчки розпалив огонь, вертівся близько, розіслав для мене сіно.

Кивнув йому: “Виконав наказ?”

“Так есть, виконав!”

“Добре виконав?”

“Так есть, п. поручику!”

Лягла між нами таємниця. Що сталося з вами, соколята? Чи нашли своїх? Де ви? Чого мені вас жалко, за що боретесь? Минаєм ст. Маневичі. Єсть і Троянівка. Залізниця і будинки не порушені. Тільки порвані дроти получения і немає телеграфних апаратів. Ніякого війська.

Повертаємо в сторону смолярів. Ночуємо в лісі, в 7–8 км од Стоходу. Раненько виходим на край лісу. Видно долину річки, міст, з правого боку за мостом

солом'яні криші будинків – Смолярі. Певно, рота там уже розмістилась. По дорозі – австрійські покинуті вози, перед мостом їх десятки, дві польові легкі гармати, мертві коні. Скрізь тут валяється зброя. Видно, була немала тут паніка, коли покинуто стільки добра і зброї!

Перед мостом – високий оборонний вал півколом, перед ним – широкий рів. Роблено це, може, рік-два раніше, бо виросла густа трава. Над водою стоїть густий туман.

За мостом рух, стукання, гомін, крик. Щось там робиться. Загадковим було відсутність руху на дорозі. Певно, піхота загналась далеко під Камінь-Кощирський? Може, пішла на Ковель. На карті скрізь показані великі болота. Шкода, що немає коня, поїхав би в Смолярі.

З Соловйовим і трьома саперами спускаємось до мосту. Туман висить низько. Рух за мостом виразніший. Оглядаєм стан мосту. Вимагає заміни невелика кількість покладу. При кінці схожу з одним вниз, Соловйов іде назад, лічить потрібні пластини на поклад.

Якісь підозрілі дроти в ізоляції. Перерізую їх, сапер одтягає. Низом все міцне, сваї і балки. Неглибокі три протоки переброджуємо. Дно грузьке, болотяне. Знову скрізь розкидана зброя, ладівниці.

Під лісом, на коні Петров, на боках дороги – решта роти. Кухня роздає снідання. З приємністю п'ю чай. Ділимось враженнями. Рота йшла іншою дорогою. Мало спотикала своєї піхоти.

Радимось де стати, інформую про стан мосту. Побіжний огляд показує праці на 2–3 дні – приготує матеріал та змінить пластини. Докладніше оглянемо, може, ще щось окажется. В кожному разі міста не загірєм.

Обоз і кухня в Смолярах, рота розкине намети в лісі з лівої сторони. Погода добра, дощів не сподіватись.

Рота сходе до мосту. Більшою групою – троє офіцерів, четверо унтер-офіцерів взводних і з десяток молодших унт.-оф-в – проходим міст, міряється все докладніше, визначається і приділяється робота. Знову сходжу вниз, ідем по двоє з обох боків.

По дорозі піднімають новенькі короткі майнліхери, пояси з ладівницями, дуже гарні палатки, кращі наших.

За остатньою протокою миємо чоботи. Мгла розійшлась. Несподівано з-за мосту – та-ку! Затукав цварцьлозе, зірвалась стрілянина, кулі летять в нашу сторону! Вискакуєм догори. Сапери лежать за валом, кулі високо.

В чім річ? Може, якась помилка? Полки сотої дивізії також озброєні майнліхерами. Може, якась рота взяла нас за спізнену заблукану австрійську частину? В тумані не розібрались чи що? Він піднявся уже.

Сапери мають, як говорив, по 30 набоїв до своїх кавалерійських рушниць. Кулеметів їм не придається. За валом безпечно. А там крик: чути добре, одлеглість 300 м.

Підсовується Кіндзерський. Пошепки: “Там поляки!” От що. Одівалась артилерія. Над лісом дві біло-червоні хмарки шрапнелі – австрійська!

Чуємось непевно – де ж наша піхота? Страху великого не видно, страт не маєм, прикриті добре.

Огонь хаотичний, нервовий. Що ж, вертатись в ліс по відкритому полю небезпечно. Знайдеться не один шварцльозе. По видній цілі і майнліхери пристріляються. Будуть непотрібні страти. Полежимо дотемна.

Петров голосно всіх розважає. Його міркування влучні: “Ті, що стріляють, нас бояться. Носа до мосту не висунуть. Вони ще під впливом костюхнівського погрому. Тільки тепер вони вернулись над Стохід і будують позицію.

Про їхню команду немає чого говорить. Міст цілий. Маса майна тут заставлено, навіть гармати, інша зброя.

Могли нас з мосту забрати голими руками або, як качок, вистрілять, а навіть застави не виставили. Ми були зовсім близько, йшли й балакали голосно. От коли туман піднявся, примітили в лісі рух і тепер валять там. Може, не знають, що ми ближче, за валом? Не зашкоде, як будуть знать. Возьми, Леонід Митрофанович, своїх. Розложи по гребеню валу, дай з п’ять залпів, видержаних за міст для страху. Це і наших підбодрить!”

Романов почав свою півроту розкаладать. До Андреева побіг посланець, щоб одійшов з возами дальше в ліс, з дороги з’їхати на якусь поляну.

П’ять залпів з сотні рушниць своє зробили. Крик притих, стрілянина рівно ж. *Нас бояться.*

Проворні одесити оглянули покинуті вози, притягли скриню консервів, паперові мішки галетів (білі сухарі). Знайшлося щось подібне до кави чи цикорію. Маємо що їсти, вода близько, низом спуститься безпечно. Буде чим попивать.

Підкріпились, хто як умів примостився, приліг, присів. Дехто в возах щось перебирає. Докучає сонце. На гребні несуть службу вартові.

Стріли од лісу, кулі засвистіли близько, смокнули в вал. Всі скотились до рову. З-за мосту заквакдав шварцльозе. Знову з лісу стріли. Невже ми в кільці?

Інакше виходе голос вистрелів. Обережно виглядаю. З лісу висунулось кілька фігур – наші! Од нас коло 500 кроків. Білою хусткою на багнеті махаєм: “Не стріляйте!” Радимось. З двома саперами швидко напівбігом спішимо на спіткання. Один од другого 10–15 кроків.

Таку! Таку! Пішли пулі знов горою. В лісі – з півсотні піхоти. 40-літній поручик в старій довоєнній шинелі, з бородою, худощавий.

“Яка частина?” – “Піща розвідка 397-го Запорозького полку. А ви?” – “З-тя саперна рота 22-го сап. б-ну!” – “Як ви тут оказались?” – “Визначеною дорогою вирушили за вами на другий день по вказаному маршрутові. Прибули в назначенім часі.” – “Хто стріляє з-за ріки?”

“Підіть узнайте, це ж ваш обов’язок!” – кажу з злістю. – “Хіба пізнаєте стріли “шварцльозе” – значить, австрійці”.

Поручик трохи ніяково помовчав, потім сказав, що зараз прийде його полк.

Вислав Петров посланця з запискою. Рота одійшла в ліс, на щастя, без страт, по 3–5 чоловік. Вночі од мосту привезено кілька добрих гружених возів. Було там всього потроху: палатки, продукти, амуніція.

В лісі найдено широку вигідну поляну. Негайно приступаємо до будови землянок, поміщень для канцелярії, кухні, магазину, конюшні. В першу чергу викопано колодязь з доброю водою.

На Стоході

Прорвавши фронт, дивізії 77 і 100 натрапили на великі не знищені інтендантські магазини в лісах. Тут затримались, не рушили два дні з міста. Балювали.

Здеморалізовані частини противника, не натискані в керунку на Смолярі, приблизно на 20 широкості утікали в паніці. Далі на північ, де провадила наступ славна 4-та фінляндська дивізія і кінні полки корпусу ген.-лейтенанта Володченка. Маючи сильніший опір, успіли перейти болотисту річку і збудувать випадові пункти на другім березі.

Спізнення на Стохід 77 і 100 дивізії дало змогу завернуть назад, утікаючі на р. Турію легіони, на Стохід. Ми власне того дня рано були свідками будови нової оборонної позиції.

На Стоході затрималась почата щасливо акція під Костюхнівкою, щоб до кінця війни не рушить з міста.

Запропащено момент розгрому ворога на найважнішим керункові.

Досвідчення вказувало, що зимувать будем на Стоході. Праця ділилась між будовою і зміцненням передової позиції та розбудовою власної вигідної бази.

З 4-ї фінляндської дивізії прислано 20 пильщиків. Ліс кругом старий, високий, і матеріалу під достатком. Зорганізовано швальню, майстерню до підчинки обуви, побудовано лазню. Зрештою, повстав пункт торгівлі, де можна було щось купити до їди і дрібні речі, потрібні в щоденнім житті. Мило, гуталін, голки-нитки.

З часом наші господарчо-торгові починання розвинулись широко, почали давать такий доход, що позволив на добре виживлення. Життя в варунках чистоти, вигоди, в можливості культурного розвою. Дійшла хлібопекарня, найшовся добрий фахівець.

Хліб білий і житній, булки щодень свіжі. Персонал торгівлі з одного дійшов до чотирьох. Продавець, рахівник, два закупщики-доставці товарів, два візники з критими здобичними возами.

З часом повстав кооператив, з которого широко користали частини піхоти, артилерії, навіть недалекі шпиталі, як користали з лазні-бані і майстерських.

Найближча оселя – Троянівка – 15–16 км. Ст. і оселя Маневичі з інтендантськими складами і великим польовим шпиталем. Близько находився там штаб корпусу і нашого б-ну з інж. парком, телеграфною, прожекторною і немуштровою ротами.

Решта терену покривали ліси, болота, невеликі озера. Сусідами роти були передовий польовий шпиталь з правого боку, артилерійська батарея №3 з довженими 2-ма стволами 150-мм пушок “Віккерса”. Били ці пушки на 30 кілометрів.

Для них побудовано спеціальні бетонні становища з ідеально круглим рельсом, по котрім пушки повергались у всі сторони. Ціла система дуже великої ваги, привозилась частями конструкції і монтувалась на місті.

Обслуга численна, високої кваліфікації. Артилеристи – академіки. Цільність пушок була надзвичайна на кождо округлість. Першим об'єктом обстрілу батареї №3 була ст. Повурськ в одлеглості 28 км. Сусіди були милі, високої культури.

Трохи спереду – два полки резерву. Інші батареї, залежно од місцевості і калібру, розкидані даліше чи ближче на 6–7-верстовому участкові дивізії.

Армія щодалі доставала більше зброї і амуніції. В піхотних полках збільшено в два рази кількість кулеметів. Поруч команди “максимів” повстала команда кольтів. Зорганізовано команди траншейної артилерії, де були малого калібру пушки проти кулеметних становищ ворога, бомбомети, кидаючі бомби на ближчі одлеглості.

Отримано ручні гранати нового типу: круглі англійські і невеликі, як цитрина, французькі. В американські рушниці сист. “Вінчестер”, цільні і добре зрівноважені, переозброєно частину батальйонів. Піші розвідчики дістали легкі мексиканські карабіни меншого калібру. Значно побільшала кількість тяжкої польової артилерії. Появились нові аероплани, здається, французькі, менші, рухливі, нічим не уступаючі німецьким чи австрійським. Появились также з нашого боку “ковбаси” наблюдательні, прив'язані аеростати для артилерії.

Сапери дістали поважні запаси піроксиліну, динаміту, тяжких ручних гранат “Новицького”, начинених 2 кг динаміту.

Почав надходить цемент, кругле залізо, кращий колючий дріт. Поповнено запас саперського інструменту.

Лічебність частин доведено до повного бойового складу. З військових шкіл з скороченим курсом прибували прапорщики. З шпиталів вертались вилічені ранені.

3-тя рота дістала для саперів 20 хрестів, а ще більше медалів за Ікву і Костюківку. Дехто мав уже по два хрести.

Прибуло троє офіцерів, прапорщики:

Борис Сікованов з Миколаївської школи,

Харченко з новоодкритої в Києві Олексіївської,

Гонін тоже з новоодкритої Усть-Іжорської.

Для офіцерів інженерних військ було тепер три школи.

Отримано телефонограму про одкомандіровання мене до новоформірованої частини; знову на кілька днів “захорував”, поїхав поручик Блинов з 2-ї роти. Левашов пам'ятав! Ад'ютантом тепер був пор. Корнієнко. З ним були стосунки добрі, приятельські.

В недовгій часі наступила реорганізація. Батальйон розвернуто в 33-й інженерний полк.

Левашова десь перенесено. Романов тішився не менше мене, його совіт в Ромашівці, а заразом перспектива здійснились. *Левашова я пересидів.*

На місяць поїхав в одпуск в свій Новочеркаськ Петров. Обов'язки його спали на мене. Прийшлося їздити в штаби дивізій, батальйону свого, тісніше зв'язатися з командуванням піхотних полків. Поширились обов'язки, прибуло більше досвідчення в стосунках і господарці роти. Користь була немала.

При okazji узнав, що мав бути одкомандированим з дуже прихильною атестацією і рекомендацією. Може, Левашов не був таким лихим?

Петров оженився з дочкою генерала фон Клімана. Прибалтійський барон, все життя прослуживший на Кавказі. Вернувся веселий, як завжди, більше елегантський.

Його землянка на дві половини чепурилась. На віконцях появились завіски, в більшій половині лави замінено гарними кріслами з берези. На стінах зависли полицки. В другій половині широка постіль, столики. При землянці березова альтана, дві лавки.

За два тижні несподівано прибула бричкою з Маневичів

Мати-командирша

Приїзд дружини Петров держав в секреті. Появлення жінки близько передової позиції було сенсацією не будь-якою. Привіз її в позиченій бричці Петров сам, становлючи з ординарцем кінну асисту, як стемніло. Ахнула рота і крикнули “Ва-х!” двоє наших армян Вардан і Нагапет, коли побачили жінку свого командира. Ахнули всі офіцери, запрошені на перший обід.

Коли Петров був зразком мужської будови і всього вигляду, його дружина – зразком жіночої краси кавказького типу. Невисокого росту, лице делікатне, великі чорні очі, оправлені довгими віями, тонко зарисовані луки густих бровей, тонкий, рівний, з малесенькою горбинкою ніс, з делікатними рухливими ніздрями, темний малопомітний пух над малими темно-вишневими устами. Енергійно виступаюче підборіддя. На голові – велика корона темного волосся з бронзово-золотистим полиском.

В поясі тоненька мов оса, руки і ноги маленькі, робила враження хрупкої ляльки – упаде і розіб’ється!

При рослім, широкім, сильнім, стройнім мужеві видавалась ніби дівчинкою. Слабенькою не була, навпаки!

Їздила і держалась на коні, як козак. Цільно стріляла з пістолета і карабіна. Хід легкий, як на пружині. До того гарно рисувала. На вибитих білим полотном стінах появились дуже подібні наші портрети, рисовані липовим вугіллям.

Її побут порушив наше щоденне життя і призвичаєння. Голився двічі на день Сікованов. Гонін сидів довго перед дзеркалом, пильно шукаючи щось витиснуть на лиці і короткім носі. Флегматичний Харченко старався щораз підкрутити свої довгі пишні вуси.

Що ж я? Дивився, боявся одізватись. Певно, червонів... Бачив Петров, яке враження робила його дружина, ходив пишний і гордий! Замітно підтяглись і сапери.

Всі старанно чистили обув’я, осмикували докладніше блузи. Шапки в багатьох, особливо у одеситів, держались на однім вухові. “Командиршу” вітали в вишуканий спосіб салютування. Армянам очі затягались більмом, вилазили наверх. Притих звичайний вечірній гомін, коли збирались на нічні роботи чергові взводи. Зовсім замовкли нецензурні вишукані вирази найстаршого віком в роті, вольнодумця і сквернослава Гната Гречки. На це дивились поблажливо, бо був

солідним робітником, мав одзначення, не уникав завдання небезпечного. Тепер Гречка облегдав собі душу пошепки.

Був в роті непоганий хор і невеликий струнний оркестр. Співали переважно українські пісні. Оркестр грав добре, навіть дещо з опер і опереток. Здається, було там 8 інструментів. Звичайно, хор співав ближче канцелярії. Тепер заспівав ближче, як завше, вечором. Пара Петрових вийшла і сіла на лавку.

Хор старався, як ніколи. Солов'єм заливається Кононець, виділяється красою і міццю бархатний баритон Джуха, басы творять підставу-фон, низька октава Баркова гуде з глибини. Співали од серця, слабі оплески ляльки-командирші були найвищою нагородою.

Тепер хор співав частіше, збирались всі присутні. В якийсь вечір попросила командирша гітару, підстроїла і тоже заспівала, та ще як! Мала низький альт, не сильний і не слабкий. Недовго співала, три романси. Про щастя і любов перших два і останній, виражаючий смуток зневіри, – “Не іскушай!” Спів артистичний, акомпанемент певний.

Тишина абсолютна. Загримала дух 150 лічуча громада людей. Все це бувалі, знаючі світ, і діти ріллі, тільки пізнаючі. Враження переживали разом глибоко. Вдячність виявилась якусь хвилю тишиною, загуло, зашуміло, заплескало, забувши час і місто.

Гість наш прожив три тижні, недовго. Вплив її перебування зоставив цінний слід. Здається, працювали всі охотніше. Ще довго Гречка стискував губи, щоб не матюкатись. Довго ще поглядали з надією на землянку Петрова, особливо Вардан і Нагапет. В призвичаєння увійшла привичка опрятності і чистоти.

Багато може зробити гарна жінка! І у нас зробила. Мала матір черкешенку, од неї взяла вигляд.

33-й Інженерний полк. Серпень 1916.

Як вспомнив раніше, з 33-го саперного б-ну розвернуто полк в складі:

Саперний батальйон

Ком-р капітан Таскі Миколай Максиміліанович.

I саперна рота	штабс-капітан	Мофет
II -- // -- // --	// -- // -- // --	Незаєв
III -- // -- // --	// -- // -- // --	Я
Дорожно-мостова рота	// -- // -- // --	Романов.

Технічний батальйон

I телеграфна рота	штабс-капітан	Коссович
II -- // -- // -- // --	поручик	Долобко
Прожекторна -- // -- // --		
Інженерний парк		
Командир полку	п. полковник	Буйко, академік,
		одночасно інженер корпусу
ад'ютант	поручик	Корнієнко

офіцер для поручень
при управлінні корпусного інженера

Петров В. П., підвищений
в штабс-капітани.

При штабі полку немуштрова команда:
Князев, вічний старий прапорщик ще з японської війни.
Пригадується скарбник Мошенець.

З літами позабував багато фамілій, хоч немало заховала пам'ять обличчя багатьох.

Реорганізація властиво наступила пізніше, трохи з цим забіглось наперед.

Позиція по Стоході будувалась в залежності од ґрунту. Проти Смолярів в сипкім пісковім ґрунті окопи копались легко, на повну глибокiсть і профiль. Стiни змiцнювались тонким деревом. Стрiльниці, де росла трава, викладались з дерну, в iннiм випадковi – мiшками з пiском.

Ставились козирки од шрапнелi. Спочатку по ночах з-за Стоходу густо стрiляли кулемети. Артилерiя одзивалась рiдко, переважно легка. Вдень тихо-тихо. Мiж позицiями одлеглiсть коло километра, по низинi долини густо стоiть очерет. Скрiзь мiж протоками глибоке рiдке болото. В ту чи другу сторону атака була б тяжка.

Появлення тяжкої артилерії за стоходською долиною уявилось мiцним i довготривалим огнем по мостовi, остаточно знищеному перехресним огнем. Стиль стрiльби свiдчив про присутнiсть нiмцiв. Праве своє крило нiмцi протягли далi на пiвдень.

В тiм же часi зняли з позицiї польськi Легiони. Менша частина була вислана на iтальянськiй фронт, бiльшiсть попала за дроти в лагерь Щипьорно коло Калiща.

Италія вступила в війну по сторонi Англiї, Францiї i Росiї. Мала вiковi рахунки з Австрiєю.

Пiдтвердилась правда про дипломатичнi умови. Тратять вони силу, коли робляться не вигiдними однiй сторонi. З появленням нiмцiв розпочалась все збiльшуюча дiяльнiсть iхнього льотництва. Крутились над нами iхнi лiтаки щодень. Бомби кидали на ст. Маневичi i Троянiвку.

Переважно кидали не цiльно, панiку навели там велику.

З обох бокiв висiли “ковбаси”. Не знаю, чи по приказу згори, чи з власної iнiцiативи, батарея №3 збила з першого залпу нiмецьку “ковбасу”. Гiстро ляснули пушки, а за короткiй момент – далекий вибух, полум'я, i не осталося слiду по “ковбасi”.

На яких 5–6 км в висотi 300 м така надзвичайна стислiсть прицiлу! Недаром артилеристи академiки!

Не припоминаю докладно числа, коли прийшлося пережити

Другий раз страх, розгубленість і безрадість

Над позицiєю нiмецькi лiтаки почали лiтати на нашiм участковi щодень. Робили неглибокi круги, змiнялись, i так од ранку до вечора. До iх навiть привикли.

Були малі, звинні, з збільшеною швидкістю. Вернувшись з нічної роботи, ліг спати в наметі. Було тепло, повітря пахуче. Заснув каменем і прокинувся... на землі. Навет десь одкинуло, в повітрі дим, густа курава, сильні вибухи, крик, біганина. Під руку попали чоботи, штани.

Що робиться? Знову різучий свист, вибухи. Кинувся набік, простягся під товстою сосною. Руки трясуться, ноги не попадають в штани. Якось натяг штани і чоботи. Лежу так, притуливши голову до пня, вгорі режуть мотори, хлопають вибухи шрапнелів. Вибухи затихли. Зриваюсь утікати десь, де біжать люди і коні. Трохи притомнію. Вгорі виджу громаду літаків, коло їх білі вибухи шрапнелів. Ще трусить тіло страх, а вже будиться цікавість: "Може, хоть одного зіб'ють".

Так стою сам, задривши голову. Щось в верхах близьких сосен зашелестіло, а в долоню над очами сильно ударило. Рука упала, оніміла, болить неймовірно. З страхом глянув – крові не видно. Тільки біла ямка, котра починає темніти і напухати. Біль розходитьсь до ліктя. Вже не чують моторів вгорі. Осідає курава, слабне тяжкий дух смороду вибухів. Сиджу коло своєї землянки без шапки, блузи і пояса. Лівою рукою піддержую праву, долонею догори.

З'являються люди, хто з землянок, хто побіг далі. Єсть Петров і Романов, прибіг фершал. Долоня і пальці синіють, товщають в очах.

Догодила так своя "протилітничка". Тяжка, кругла, свинцева куля з великої висоти попала в руку. Не мала сили пробити, була "на ізльоті", однак контузія од неї болюча. Кість теж тріснула, тепер там замітний горбик. Відро холодної води, біль трохи лагідніє. Щось Білоус приклав, посмарував жовтим, перев'язав, зладив темляк. Вийшло з того донесення: "Поважна контузія правої руки в часі бомбардування з 19 ворожих літаків. Контужений зостався в рядах..." Це має свою вимову і вагу. Підкреслює одвагу і розуміння важності служби насамперед.

Одвага? Якби хто знав мій звіриний страх і безрадість, як лежав під деревом!

Батарей №3 німці вислідили. Була вона об'єктом бомбардування. Не мала ніяких страт, як і найближча до неї наша рота. Бомби впали на польовий шпиталь, на сусідську. Забили двох, покалічили понад десять, забили 12 коней і покалічили коло 30.

Однак скоро перенесено десь батарею №3. Польовий шпиталь зник. І ми довго міста не нагріли.

Рука не довго боліла і лежала на темляку. В тім стані з одним взводом виїжджав срочно на ст. Маневичі. Зробили там два довгі надійні бліндажі для тилового шпиталю і інтендантства.

Лікарі прискорили лікування руки, злагодили біль. З уваги на тріснуту кість треба було ще користатись з темляка.

Вертались щедро обдаровані медичним спиртом, салом, ковбасами і білим хлібом – шпиталь і інтендантство оцінили труд.

Потрійний запас везла громадка одеситів, певно, обіграли когось з медицини.

По повероті довідались про перенесення разом з 77 і 100 дивізіями далі на північ.

Тут власне наступила реорганізація. Прибули Харченко, Сікованов і Гонін. Тут гостювала дочка Кавказу, дружина пор. Петрова.

Під Стобихвою

Нове місто, де перенеслась рота, не різнилось од попереднього. Густий старий ліс доходив до болота Стоходської долини.

Ліс цей давав надійне маскування, першого класу будівельний матеріал. Крім сосни і ялини, росли тут дерева листясті, на невеликих прогалинах нависали широкою короною могутні дуби. Місцевість вища, ніж під Смолярами. Де-не-де піскові горбки, названі сопками. Стара дорога підходе до боліт і гине. Далі замітно вузьку, до 4-х метрів, смугу затопленого проходу з ліщини і лози, котрі густо ростуть на краях лісу і на берегах річки. З правого боку дороги в одлеглості ½ км од болота – кілька напіврозвалених будинків села Бережниця, спаленого недавно в часі бою. На другім боці з правого боку глибоко вривається в болота широкий і високий горб. На ньому виразно виступають напіврозвалені муровані будинки, високі старі дерева. Це містечко Стобихва.

Долина широка, має сітку протоків. Між тими протоками рідке, бездонне болото. Навіть очерет на нім не росте.

Пробратись на другий бік немає ніякого способу. Навіть по вибухові снаряду не зостається найменшого сліду. Вилетить вгору стовп багнюки з димом і знову затягнеться. Дим розійдеться, не побачим міста, де ударило.

Позиція невідгнана, небезпечна, дуже слабо розбудована. На крайнім лівім крилі, посередині кілометрової долини – горб – піскова сопка. Там 50 чоловік піхоти з кулеметом. Берегом – окопи неповної глибини, в пісковому ґрунті.

Од спомнянутого переходу з фашини по другім боці – півколом окопи, зовсім мілкі, не глибше метра, тягнуться на кілометр, упираючись правим крилом в болото. В ньому на трьох низеньких, невеликих горбках примітивні рови творять праве крило – плацдарм, глибиною 300–350 метрів. Проти лівого крила – високий горб, з дерев'яними хрестами – Кладбищенська сопка, кладовище Бережниці.

Тут, в примітивних землянках, міститься батальйон резерву. Ближче правого крила з болота піднімається на яких 6 метрів штабна сопка, довжиною коло 200 м і з 50 м ширини. Тут резерв плацдарму двох рот і штабу батальйону. Окопи в піску, землянки слабкі. Далі направо, в трохи вищім ґрунті – позиція краща, ґрунт міцніший.

Завданням роти було розбудувати позицію лівого крила, а в першу чергу – плацдарм.

В цім місті перейшли Стохід і якимсь чудом закріпились часово частини 4-ї фінляндської дивізії ген. Селівачова.

Категоричний приказ утримати позицію за річку змусив до оборони цього плацдарму в надзвичайно тяжких умовах. Од штабної сопки до окопів затоплена доріжка з фашини ширини до 3 м. Ще вужча на правім горбці.

Окопи німецькі проходили рівнолегко і близько: од 100 до 60 метрів. Лежав перед ними вал оцинкованого колючого дроту. Всередині тієї позиції часто перекидались ручні гранати з окопу до окопу.

З тереном нічних небезпечних робіт знайомились ми при темноті; в окопах плацдарму треба було порушуватись рачки. Окопи і проходи прострілювались пе-

рехресним огнем. Трохи крили рух куці, коли вгору вилітали ракети. Найгірша позиція, яку можна уявить, навіть не забезпечена дротяною загородою. Вечором раз доїжджала кухня до штабної сопки. В порозумінні з піхотними штабами накреслено план найпильніших робіт. Отримано поміч людьми і возами.

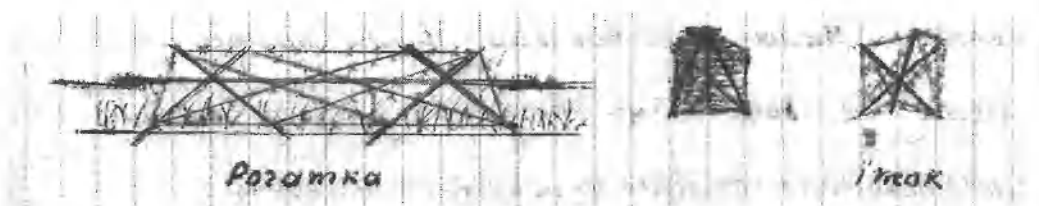
Найпильнішим завданням було поставлення дротяних загород в найкоротшій часі за річкою. З уваги на одлеглість ворожих окопів належало заховати найбільшу тишину і обережність.

З тих причин робить загороду з забитих кілків, опутаних дротом, було неможливим. До цієї цілі виконано 300 рогаток і 150 їжаків.

Готові рогатки підвозилось возами до штабної сопки, а звідтіль підносились, починаючи з правого боку на лівий, уставляли і в'язали між собою рогатки сапери. Піхота підходила і зараз верталась; по двоє на рогатку, по одному на їжак. Вилітала ракета, всі падали і лежали без руху, поки згасне. Ланцюг виставлених керункових показував напрямом. Робота посувалась справно.

Удалось заховати тишину. Лічилися ми і піхота з поважними стратами. Були вони, на щастя, невеликими. Забито сапера Соболевського, ранено чотирьох. Було це другої ночі, коли їжаки викидались з окопів, односились наперед на 15-20 кроків і в'язались.

Німці весь час освітлювали ракетами терен і обстрілювали з кулеметів. Вертався тоді ходом з лівого крила і бачив рої огників в куцах, чинимих кулями "дум-дум".

Мала увага. Коли ідеться на небезпечне завдання, кождий рух, крок, слово має свою вагу, захоується найбільша обережність. Напружений слух ловє всякий одголосок, тихе порушення листя, плески води, шелест трави. Очі бачать в темноті зарис рослини, підозрілі контури і рухи. Вертаючись, обережність притуплюється, хоть буде то під боком ворога. Кроки ставляться сміло, часом появляється така безпечність, що хочеться... заспівать!

Коли ідеш там, тривоже і лякає кождий стріл, кожда пуля, що просвистіла чи, як комар, продзвеніла!

А то не є те найгірше. Та пуля страшна, що дзигне в неуловимій частині секунди – значить, близько пройшла смерть!

Власне в часі повороту з небезпечного, удачного завдання, коли притуплюється чуйність і увага, легко згинуть чи бути раненим. Знаю це по тобі.

Забезпечення висунутих окопів оцінено піхотним командуванням дуже високо. Рота дістала 10 хрестів і ще більше медалів. Дійсно заслужила в тих умовах.

Зараз же приступлено до зміцнення окопів. Поглибити не дозволяла вода. В діло пішли мішки, цим разом отримано їх багато захисного цвіту.

Пороблено викладані траверси проти найнебезпечнішого огню вздовж окопів. Довезено і поставлено понад сотню сталевих заслон. Укладено високий вал проти продовженого огню по ходові до Кладбищенської сопки. Там понесено піхотою раніше поважні втрати.

Тепер осада плацдарму почула себе краще, могла стояти і ходити. Замість козирків виложено гнізда на 2-3 (...), де можна було безпечніше посидіти, одпочити і поспати.

З деревини і мішків зроблено приміщення для офіцерів, що тулились в неможливо примітивних варуках з солдатами.

Приступлено до розбудови оборонності штабної сопки. Копався глибокий котлован для будови міцного бліндажу. Одночасно робилась дорога доїздова од Кладбищенської для вигіднішого руху возів з матеріалом, кухонь, людей.

При найменшій дощі творим тут рідке болото до колін. Ужито дерево, товщиною 12-15 см з прикриттям піском. Німці по цій дорозі пускали вечорами один-два залпи. В цілях маскуваннн од сторони річки поставлено густу стіну сононок і ялинок. Вдень добре крили рух, а при своїй висоті не давали і для "ковбас" можливості обсервуваннн дороги.

Навіть вдень можна було доїхати до штабної возом чи кінно. В цій часі ближче прийшлося познайомитись з п. полковником Нікітіним, командиром 397-го Запорозького пішого полку.

Він більше перебував на штабній сопці в бліндажі к-ра батальйону. Не раз приходив на висунуті позиції з палицею в руці, без ніякої зброї, з солдатом-зв'язковим.

Старий холостяк, коло 50 літ, високий, широкораменний, доброї ваги, в стосунках безпосередній і легко приступний, солдат жалів і про його дбав.

Свій чин мав ще з Японської війни 1904-1905 рр. Орден Св. Володимира мав з мирного часу без мечів.

Мав надію дістати за Костюхнівку чин полковника та хоть мечі до Володимира.

Любив Нікітін молодіж і пограти в преферанс. Звідтіть тісніша з ним знайомість, бо уважав мене за бажаного партнера. Дійсно, грав я непогано.

Сталим партнером до преферансу був прапорщик Горбань, начальник пішої розвідки. Літ коло 30, походив з Верхньодніпровська, мій близький земляк.

На позиції був він давно, командував ротою і пішою розвідкою од мая 1915 року. Коли говорить про хоробрість або удачу, Горбань міг бути прикладом. В своїм полку та і в цілій дивізії уважався за найкращого розвідника.

Здобував "язика", коли було треба, часто підлазив до ворожих окопів, розвідував кількість і місто кулеметів, щасливо "знімав" та приводив "секрети", висунуті перед окопами.

Мав випадки загорнннн "застав" 15-20 чоловік з кулеметами. Розвідку, меншу чи всією командою, водив особисто. Траплялось Горбаневі потичка око в око. За найкращу зброю уважав гранату, пістолет, короткий кинджал і малу піхотну лопатку. Ходило з ним "воєнне щастя", сам ні разу не був раненим, а його команда мала стосунково невеликі втрати. Очі і вуха були у його котячі.

В піхоті на позиції ранг надавався скоро: що 4 місяці подавались представлення на п. поручика і поручика, далі – 6 місяців на штт.-капітана і капітана.

У нас і в артилерії ранги вислужувались довше, представлення висилались до поручика що 6 місяців, штт.-капітана – 8 місяців і капітана – 1 рік.

Часто представлення десь залежувались. В прикладі п. полковника Нікітіна і прапорщика Горбаня, штабс-капітана Мофіта, прапорщика Князева та і мого. У нас такі задержування кидались в очі: не всі до того мають удачу.

Після закінчення головних робіт на позиції поїхало в одпущ коло 20 саперів. Дістав і я 15 днів.

Іде нове...

Грошей зібралось чимало. В Києві купив дві валізки, гарне убрання, котре допасував добрий кравець, нові чоботи, набув подарунки – і на третій день був в Кічкасі.

Радість, сльози, поцілунки і балачки: як, що, коли і т. д.

Саме у Люби родилось третє – хлопчик. Був у неї кумом, малого назвали Анатолієм. Цим разом з Андрієм спіткання було тепле, сердечне, радісне. Щось нове в його повазі прорвалось, якби признав мене за рівного. Щораз обнімав, цілував, приглядався.

Мати не спускала очей, весь час щось підсувала смачне, клопотала, мало присідала одпочить. На лиці зміни ніякої: ті самі добрі очі, привітні, щирі, материнські.

Галя виросла на поставну, хорошу дівчину. Як і раніше, старалась держатись близько, була рада показатись разом між знайомими. Обходили ми з нею і об'їжджали наші старі кутки і міста в ярах, на островах, в степу, ходили до порогу Вільного.

Під вечір, коли збирались за столом, одповідалось і слухалось про життя в позиції і тутешне. Полікарп якось викрутивсь од війська, був рекламований.

Андрій докладно розпитував про умови життя на фронті, настрої, розмови, харчі, стан озброєння, транспорт і т. д.

Розказував, як міг, докладно: що бачив, пережив, чув. Про враження боїв на Ікві, Стирі, Стоході. Розуміється, з пункту вражень і можливостей молодшого командира, а остаточно – командира саперної роти. Про розмови в полках піхоти і між саперами. Спеціально уважно слухав цього всього Андрій, він і розпитувавсь докладніше та цікавився кожними проявами нашого фронтового життя.

Ото зміст моїх оповідань. Армія має повний бойовий склад. Добре озброєна, харчі непогані, одіта і обута краще, як рік назад. Санітарна служба справна. Залізничі працюють добре.

З розмов з офіцерами старших рангів, як командирами батальйонів і деяких полків в артилерійських батареях, проривалась критика вищого командування за затримання наступу Південно-Західного фронту та великі страти, особливо в гвардії, котра вийшла за Стохід і полягла під Голобами та Мельницею, в 30 км од Ковеля.

Випадало з тих розмов, що головна акція наступу мала розпочатись силами Північного і Західного фронтів. Там було змасовано більше артилерії, нагромаджено великі запаси амуніції, зібрано переважаючі маси корпусів.

Тим часом, в часі критичних кінцевих боїв на Південно-Західнім фронті, на тих сильніших не зроблено навіть поважної демонстрації. Щось натякалось на зраду, не раз падало слово "Распутін". Солдатів цікавило найбільше: коли кінець війни?

Більшість молодшого офіцерства, бувші студенти, учні старших класів середніх шкіл, податні на настрої, критику і незадоволення, майже одверто висловлювали свої погляди, солідарні з солдатськими: коли кінець війни?

В наших розмовах з Андрієм окремо він сказав: "До цього часу на Україні панує нагінка на всяке проявлення нашого культурного громадського життя. Загнано його глибоко в конспірацію. Закриті всі "просвіти", читальні, друковане слово.

Іде до великих перемін, скрізь як Росія довга і широка. Постарайся сам ширше одкрити очі і подумай та знайди своє місце в недалеких рішальних подіях. Прийдуть вони скоро."

Щось загадкове крилось за цими словами. Одночасно повстало почуття несправедливості і протесту проти уряду.

Замітно поважні переміни в умовах життя глибокого запліччя. Заводи Кічкасу, Хортиці і Олександрівська переставлено на потреби війни. Переважно готовились тут снаряди для артилерії. Зауважить давалось зміни в зовнішнім вигляді. Міцно зменшилась мануфактура, обув. Великий процент убирався в шинелі, військові блузи і штани, шкіряні куртки, відчувався недостаток цукру, перцю і інших дрібниць. Одпук пролетів скоро, непомітно.

Знову прощання, сльози матері, сестер. Міцні утиски Андрія, Полікарпа. Щось стискає в грудях: коли знову спіткаємось і чи спіткаємся? Війна роде смерть.

Довго з вагону бачу махання прощальне хусток, шапок. Тим часом в купе сам. Мислі повертаються до своїх саперів. Рано буду в Києві. Спати не хочеться, стараюсь передумати Андрієві слова, непокоючі, болочі, не зовсім зрозумілі.

І приходе певне порівняння. По противній стороні бачив поляків. Хоть в моїм понятті це військо не показало тих прикмет, про які читав в "Огнем і мечем", "Потопі" Сенкевича, однаке було військом польським національним.

Вище наше командування урочисто ствердженням підписом Вождя Збройних Сил, великого князя Миколая Миколайовича зобов'язанням прирекло відбудову Польської самостійної держави.

В нашій армії поляків було немало. Серед них – командири корпусів, дивізій, полків, з великими нагородами.

Замітний був патріотизм, національна свідомість, починаючи од рядового, кінчаючи генералом. Ми цього не мали.

Українці становили переважаючий процент в кадрі унтер-офіцерській, в масі кінноти і гвардії.

Виділялись дисциплінованістю, почуттям обов'язку. Національна свідомість слаба, приглушена 250-літнім гнітом московських царів, ступневого нищення

об'явив культурно-народного почуття і свідомості, особливо од часів Петра I до остатніх днів. Тепер же заборонено і затиснено петлю над початком відродження, викликаного революцією 1905–1906 років.

В цім керунку не видно ніякого найменшого проблиску. А ходять чутки про повстання в армії польських національних частин! Того у нас і в думці немає. Треба глибше, пильніше прислухуватись, придивляться, шукать відповідь на повстаючі питання.

Роздивляться за своїм містом в перспективі подій, на Андрієву думку, недалеких.

В Києві набув чорну легку замшеву куртку на дрібнім хутеркові. Для саперів – повну валізу папіросів і тютюну.

З дому везу з 30 кг переважно ковбас, шинки, печива та солідну сулію пахучої міцної наливки.

З Києва до Маневичів вертаюсь етаповим потягом. З відпуску вертаються на фронт солдати і офіцери.

В купе на чотирьох їде нас десяток з різних частин. Як в випадковим знайомстві, початкові розмови уривані, потроху розширюються. Кожен має що розказать з особистих переживань в минулих боях, з вражень про відпуск.

Головне питання – “Коли кінець війни?” – викликає друге: “Як буде після війни?” Висновок загальний: “Як є тепер – не може зостатись”.

До розмов не мішаюсь, слухаю, що говориться, уважно. Загальна думка, що “війну треба кончить найскоріше”.

Було переконання, що при теперішнім стані армія сильніша, ніж була ще недавно. Наступ треба провести на всіх фронтах одноразово. Котрийсь оповідав про страшливі наслідки труючих газів, особливо де не було добрих масок.

Другий кинув знехиття: “Якби Миколай Миколайович зостався Верховним Головнокомандуючим, давно розігнав би всяку нечисть, що вертиться коло царя. Не тільки Південно-Західний, а всі фронти ударили б разом. Були б ми тепер на Бугові, а може, і на Віслі, а не топились та плісніли в поліських болотах!” Хтось ще додав: “Гострий він, та на війні розуміється, – повний генерал, має вигляд! Цар – тільки полковник, може, людина хороша, так цариця німкена. Вертається там німці, а відомо, що жінка може?”

При цариці появилсь якийсь темний мужик-знахар *Распутін*. Уміє лічить таємну хворобу у наслідника, котра для малого смертельно небезпечна. Ліків на неї медицина не знає.

Распутіна, п'яницю з темним минулим, уважають в вищих кругах мало не святым. Вплив і силу має таку, що по його протекції навіть міністрів назначають чи міняють. Жінки і дочки найвищих титулованих осіб цілують руки цьому шарлатанові, хабарникові, пройдисвітові.

Аж голова гуде од таких розмов! Вірить не хочеться. В тім, що чув, виджу зв'язок з словами Андрія. Ще не розумію добре, одначе щось каже: “*Іде нове, неодворотне...*”

* * *

З Маневичів заїхав в штаб полку. Дуже зичливо прийняв полковник Буйко. Він киевлянин, розпитував про життя в Києві, був там давненько. З шт.-капітаном Петровим привітались по-братерськи. Сказав під секретом, що жде мене невдовзі добра несподіванка. В штабі довідався про високу оцінку праці 3-ї роти командуванням 77 і 100 дивізій.

Дістав орден Св. Анни III ступеня з мечами і кокардою. Анна і Станіслав III ступеня і вищі не лічилися нагородами бойовими, а черговими за перебування на позиції. Бойові були: “Анна IV ст.”, червоний темляк на шаблі; “Володимир” з мечами III ст. і вище; “Золота зброя”, жовто-чорний темляк до шашки. З позолоченим ефесом і білим хрестиком Св. Георгія, вправленим в верх ефесу.

І хрест Св. Георгія IV ст. і вище – найвище одзначення. Георгія III ст. міг дістати офіцер в чині найменше підполковника. II ступеня був нагороджений тільки генерал Юденич за здобуття сильної турецької кріпості Ерзерум. Орденом I ступеня в Російській армії нагороджено кількох найкращих.

Буйко і Петров гаряче радили, перший навіть в формі приказу, готувиться до іспиту за повний курс Миколаївської воєнно-інженерної школи. Тим більше, що мав за собою перший рік, практичне солідне досвідчення, нагороди.

Дістав нові свіжі підручники про залізобетонні будови на позиції та “Боротьба за полоси зміцненої позиції”. Другий підручник учив будови позиції вглибину, з окремими пунктами опору, пов’язаними перехресним огнем, посідаючим всі види оборонної зброї.

Автор – генерал Гурко, командуючий Окремої армії Західного фронту. Написано цей дуже добрий підручник на підставі досвідчення з французького фронту.

Зрештою – запевнення, що зимуєм на теперешнім місті. Корпус і полк тепер входять в склад Окремої армії Західного фронту.

В роті все йшло добре, Харченко давав раду досконало. Сапери з вдячністю прийняли папіроси “Сільва” і тютюн. Андрееву подарував стару, та ще добру кожану куртку, котру допасували кравці до його фігури.

Вечором мої помішники оддали належну честь привезеним з дому печеному й копченому. Спробували, розуміється, і наливки. Добрим словом дякували рукам, що те все робили.

Всі наші старання скеровано на порядне, вигідне і безпечне зимування. Виділено для цієї цілі взвод з додатком половини плотників.

Порадившись вчотирьох, постановлено побудувати для кожного взводу по 7 землянок, для кравців, шевців міцний дом, лазню на 50 людей, рублені поміщення для кооперативу, магазинів, на матеріали і інструмент саперський, під кухню, канцелярію, на кінці 3 землянки для офіцерів.

Землянки властиво були, вимагали соліднішого покриття проти залітаючих 10 см гранатів, забезпечення теплом. До існуючих належало доробити ще дві, щоб трохи було просторніше.

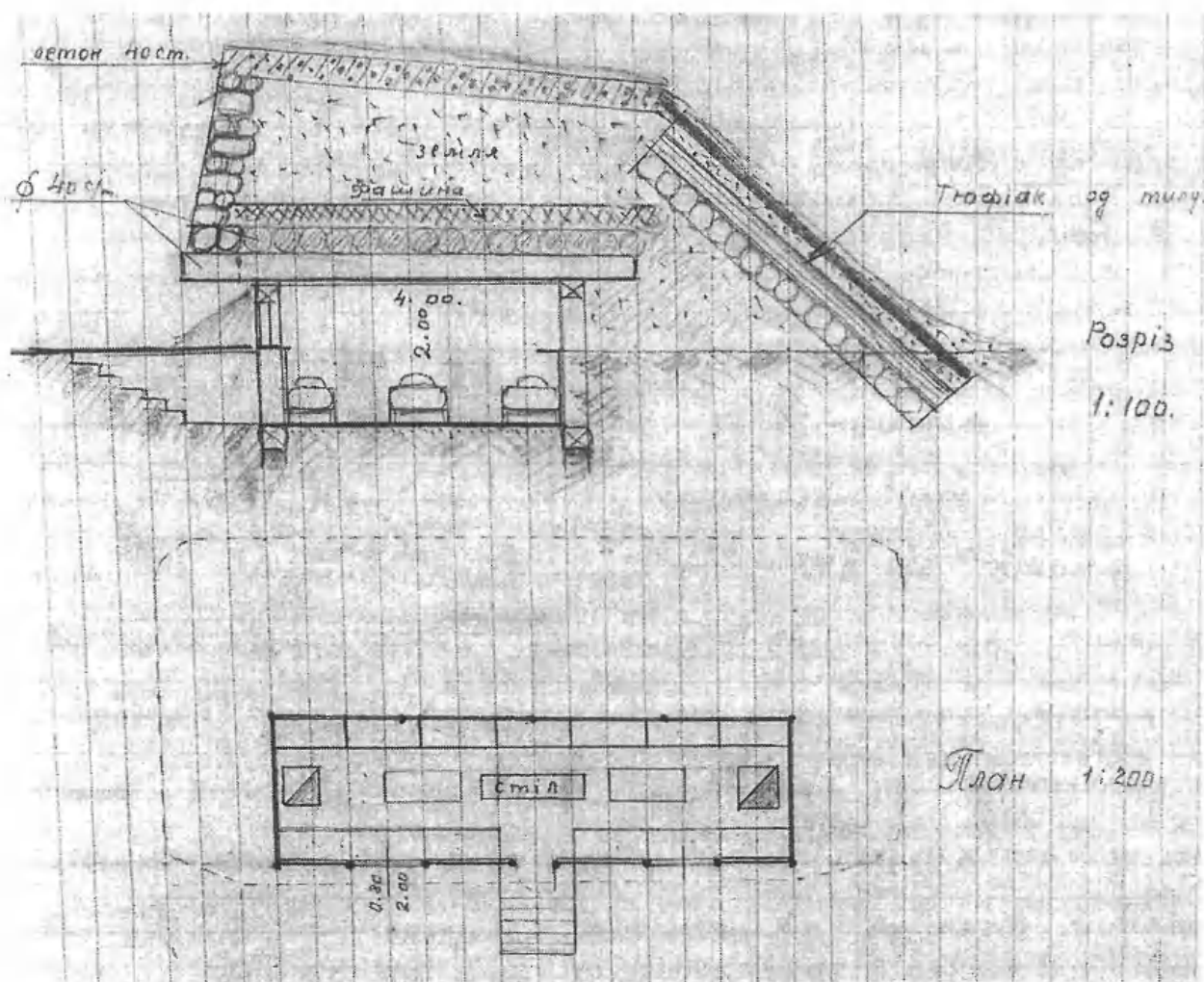
Канцелярію, лазню, майстерню, кооператив постановлено поставити рядом з густою стіною старого лісу. Трохи окремо конюшня і криша для возів.

На рисунках показано переріз землянки і план – на 15 людей. Рядовий сапер 3-ї роти мав місто спочинку краще, ніж офіцери в піхоті і артилерії. Та і в інших наших ротах.

У мене землянка – 4 на 6 метрів. До снання – 2 х 2 і така для Василя. Друга – 4 х 4 – для праці та нарад.

В двох інших рядом жили Харченко і Сікованов та Гонін і ст. унтер-офіцер Михайло Михайлович Улянiщев. Разом з двома хрестами і двома медалями з лівої сторони, на правій стороні грудей носив синій хрестик Московського університету. Дуже милий, спокійний і одважний.

Давно пішло на нього представлення на ранг прапорщика. Ходив з взводом на самостійні завдання. Мав літ 25, сапери його поважали.

Землянка з покриттям і забезпеченням з тилу і боків од гранат 10 см і бомб льотничих до 150 кг

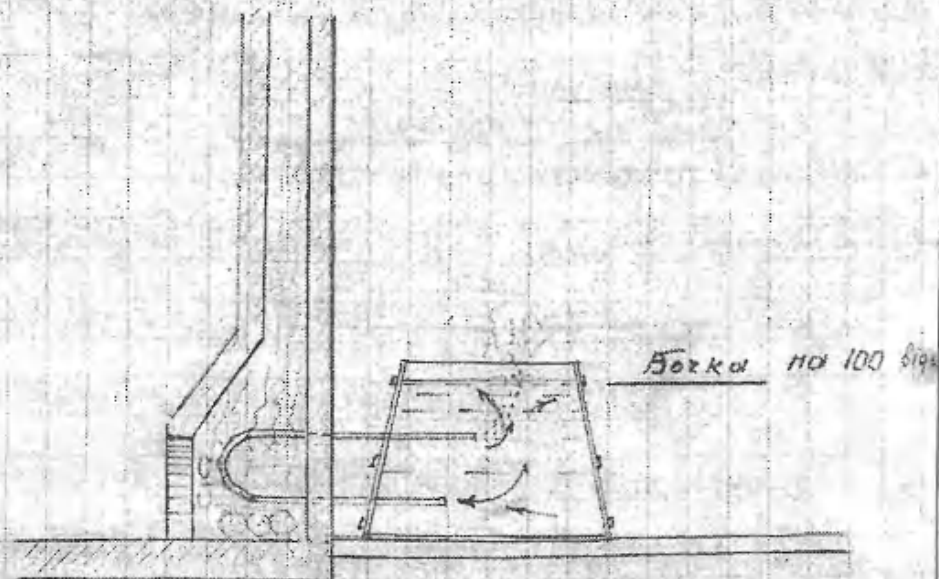
Для резерви піхоти бліндажі робились з покриттям і забезпеченням од тяжкої артилерії міцніші: на взвод, півроту і роту. Дверей 2–3–4.

Стіни: двійний зруб, заливались всередині бетоном. Накатник трійний. Землі 1½ м, фашини ½ м, залізобетону ½ м, на самім верху – залізничні рельси, присипані маскуючою землею. Під стінами – двійні нари. Печі залізні, вікна – 50 х 100. Широкість – 5 м.

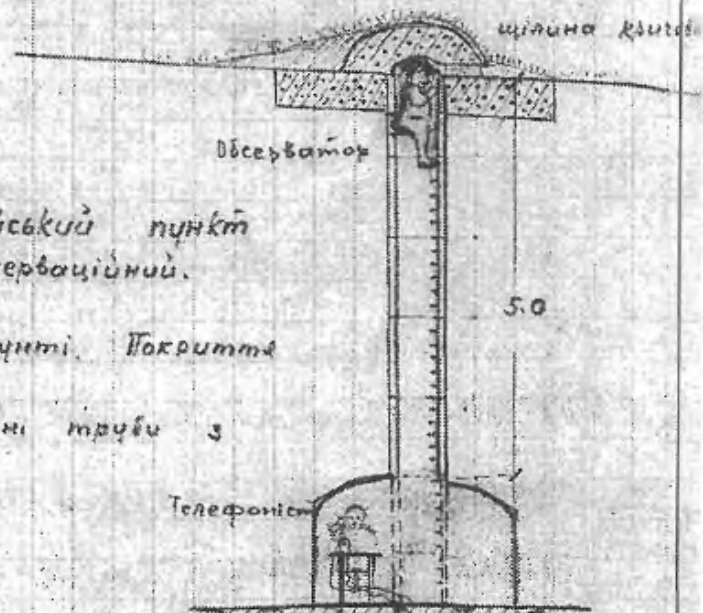
Нагрівання води

в бані

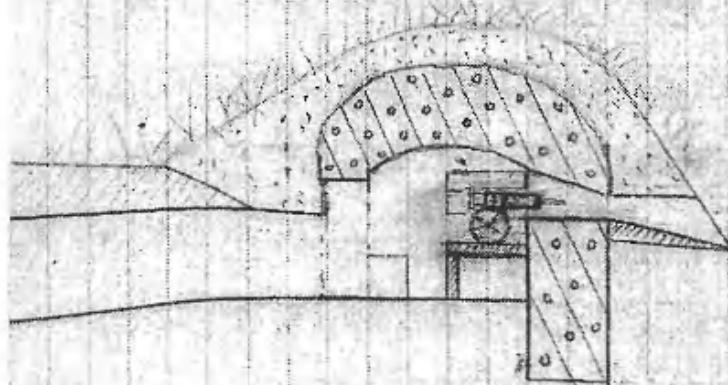
Артилерійський пункт
обсерваційний.

В глинясто-пісковатому ґрунті. Покриття
натуральне; до гори бетонні труби з
скоблами.

Колодязь на 5 стрільниць

Купол і стіни з залізобетону
товщиною 1 м.

Маскування:
Земля покрита старанно дернинами
з травою.

На штабній сопці закінчено бліндажі для 2-х резервових рот та штабу батальйону. Перекриття та бокові тюфяки забезпечували надійно од 150-мм гранат, а навіть 220-мм не міг одразу пробить. Окопи по гребню зміцнено жердинами та пов'язано ровами з бліндажем.

Для штабу – три перегороди, телефоністам та посильним – більша посередині, найменша – на 3-х, до снання.

По обох боках сопки збудовано капоніри з залізобетону. Кулеметний огонь з цих майже непомітних міцних гнізд робив неможливим зближення до підставової позиції.

Такі самі землянки робились на сопці Кладбищенській для піхоти і команди траншейних батарей, мінометів та малокалібрових гарматок. Разом з нами трудились полкові саперні команди і робочі роти.

В найвищій місті збудовано для артилерії пункт обсерваційний, котрий трудно побачить на 5 кроків. Нижче 6½ метрів – поміщення для телефоністів, звідкіль виходиться нагору по скобах (...). Входитьсь вниз, збоку, не помітно.

Робився міст для тяжкої батареї і дорога з накату. Тільки там, за Стоходом, дві роти кривавились.

Страти майже щодня. Завше, побувши там, верталось з тяжким серцем. Для поліпшення забезпечення позиції нічого не можна придумати, аби рятувати од смерті і каліцтва.

Командир 398-го Новомосковського полку, полковник Ірживо-Домбровський, за Стохід не ходив, не находив потрібним. Та трудно було і уявити його, ходячого вночі по болотних кладках. Повний, з розкішною бородою, гарним привітним обличчям, чепурний, одітий в допасовані добрим кравцем кітель і штани, в завше вичищених чоботах, полковник цей видавався тут випадковим гостем.

Георгій свідчив, одначе, що офіцер бойовий. Мав гарного коня золотистої масті, вичищеного на диво, добре годованого, набутого під Костюхнівкою од венгрів. В сідлі сидів і їздив дуже добре.

Видно, був і господарем добрим, бо його солдати тримались веселіше, ходили чистіше.

Не прийшлося почути про його нічого недоброго. В стосунках був коректним, уважним, чулось в нім старшого начальника, що уміє показувати і слухати приказу вищих.

Про марнування 2-х рот за річкою трохи здивовано подивився і так сказав: "Був там, знаю, що тяжко солдатам. Що можна, ви, спасибі, допомогли, – зроблено. Приказ армії – плацдарм укріпить і удержать!" Спосіб і тон замикали дальшу балачку.

До того і полковник, котрого спіткав перший раз на штабній сопці, піднявся виходить. Що ж, ради немає...

Німці почали стріляти бризантними гранатами. Розривались вони низько над землею на сотні кусочків і летіли у всі сторони. Покривали значну площать.

В окопах без козирків, тильної стіни попадали навіть в ячейки, де шукали спокою і одпочинку люди.

Траверси не рятували од подовжнього поражання. Тут не має значення двійний ряд рогаток і їжаків, підвищення окопів. Провадиться нищення, розстріл живої безборонної сили.

Іду пізніше по якимсь часі з того нещасного плацдарму. Там дві роти 397-го Запорозького полку.

Одзивається щось – неначе стид, що живу в умовах вигідних, теплі, чистоті, стосунковій безперечності.

Заходжу, як завше, в бліндаж штабу батальйону. Єсть п.-полковник Нікітін, єсть і Горбань. Ділюсь своїми думками з присутніми.

Нікітін часом уживає не завше вишуканих виразів, коли буває чим незадоволений.

Перше всього виразився критично про моральність матерів вищих штабів: “Буваю там, бачу, в яких умовах там живуть. Раз в добу їдять холодну кашу чи суп, вічно без сну і одпочинку, завше чекають смерті чи каліцтва.

Якби мав волю, давно б покинув те пекельне місто. Нам про це і думать не можна, коли не хочеш підпасти під суд. Вище командування (знову лихе слово про матерів) уважає обов’язковим удержать плацдарм. Непотрібні страти, непотрібні муки.

Прийде весна, вода все залле, треба без бою одійти. Захотять німці – скерують там кілька тяжких батарей, то за годину сліда не останеться од плацдарму і людей.”

Голос, густий, низький, помітно заламався, посмутнів. Правда те, що казав. Троє присутніх тільки ствердили ту *Правду*.

“Що ж, капітан, дістань ще дві свічки та пропустимо пульту-дві. Од судьби не втечеш, нагаєм обуха не перешибеш!”

Горбань по-старому в прапорщиках.

* * *

397-й і 398-й змінила бригада 77-ї дивізії, 306-й Лаїшевський і 307-й Мокшанський – старе, знайоме.

Був вересень. Не успіла бригада як належить улаштуватися, як німецька численна, переважно тяжка, артилерія ударила по позиції і резервах.

Найбільший огонь сконцентровано на плацдарм та сопки штабну і Кладбищенську.

Мав Нікітін рацію: плацдарм і хто там був – згинули! Наша артилерія скоро розвинула найінтенсивніший огонь.

З обох сторін висіли “ковбаси”. Над позиціями німецькі літаки-розвідчики, чорні спіралі диму – вишукували позиції батарей.

З’явилась нова група німецьких літаків і зараз надлетіло чотири наших. Це не “цейхаузи” – фамани! Шибкі і звинні зчепились з дев’ятьома німецькими.

Перший раз бачу воздушний бій! Високо щораз короткі кулеметні серії. За кілька хвилин чотири літаки завертають, дев’ять погнались.

Стріли серій в високостях одбиваються на землі характерним “та-та-та-та! то-то-то-то!”

Одначе одна німецька машина збита! Верталось вісім. Голосний льотчик, штабс-капітан чи підсавул додав до рахунку ще одну. До кінця війни мав їх 19. Артилерія гриміла даліше з обох сторін.

Недалеко, на високій сосні, – покинутий обсерваційний пункт. Звідтіль добре видно, що діється спереду. Густий дим криє плацдарм сопки і всю долину ріки.

З цієї стіни, в лісі ближче, вилітають вище дерев чорні стовпи вибухів сучасних гранатів, найнебезпечніших для батарей і бліндажів.

Далеко по німецькій стороні не менше численні чорні стовпи-фонтани та сотні білих хмарок шрапнелі.

З Мокшанського полку дають знать, що німці б'ють газовими снарядами.

Рота готова вирушити на нічні роботи. Маски приготовлені, продмухані, мішки на землю розділено. Кухня і вози одведено на кілометр в тил. Чуть густий огонь кулеметів. Атака?

Приказ: виділить взвод до випаду з піхотою. Роздано по три цитрини. З взводом іду сам. Вечоріє. Кінчається поєдинок артилерії. От і мокшанці при Кладбищенській, і зв'язок з штабною налагоджено.

На низині починає щипать в очі, якби дряпає в горлі. Надіть маски! Думалось, що газ смердить гостро, як нашатирний спирт, а запах зносний, як гниле мокре листя. Вся піхота в масках.

Тихо. Не вилітають ракети, прочищається повітря. Полковник Ібрагімов пропонує пройти з ним на штабову сопку, там *одбито атаку німців*.

Дорога поважно пошкоджена, стирчать поперебивані накатники. В бліндажі батальйону довідуємось, що, як почало темніть, група німців дійшла зовсім близько до сопки по кладці і всі були знищені огнем кулеметів в капонірах. Тільки кілька маузерів та офіцерська шапка зосталась на кладці.

Всіх ковтнуло без сліду бездонне болото. Іі, що лежали в ярку на сопці, взято до полону. Батальйонний запевнював, що німці не посувались більше вперед. Одійшли в свої окопи.

В сторону плацдарму пішла розвідка – 10 чоловік з взводним – всі випробувані, обстріляні.

Пішов і я з сапером і унтером глянуть, що зробила з окопами артилерія. Ніч темна. Кладка ціла, ідем обережно, мох глуше кроки.

Рядом зарисувалась фігура – тут був початок окопу. Зайшли ми трохи з тилу.

“Де взводний?” – питаю тихо, поклавши руку на плече. А той як крикне: “Halt!” – німець! Сапер рубонув його лопаткою по голові, кидаємось щосили в ногах назад. Вилетіли ракети. Лежимо, притулившись до мокрої землі. Затріщали кулемети: один, другий; близько вибухи ручних гранат.

Кулі бзикають низько. Криє нас ніч. Ще вилітають ракети; тіло напружене. В голові думки: піде розвідка, загорне в полон.

Стріли стихають. Рачки скоро ліземо назад, аби попасти на кладку! Якийсь рух з лівого боку. Знову ракети і стрільба. Цим разом перед нами рої зелено-жовтих огників “дум-дум”. Дорога повороту обрізана!

Довго лежимо так без руху. Глибокої ночі, коли стрілянина замовкла, долізла наша трійка до кладки і бігом до сопки.

Мокрі, обліплені болотом, переживаючі страх смертельної пригоди. Чашка гарячого чаю поправила самопочуття. При залізній печі парує, сушиться одяга, тепло розходиться по тілі, реакція напруження хилить до сну.

З'явився і взводний, що вийшов в розвідку раніше. З ним близько півсотні з трьох островків правої сторони. З того боку розпочав взводний розвідку. Артилерія не біла по тих островках, тільки кулемети з Стобихви.

Були забиті, багато ранених. Хто міг, дібрався до очеретів і там просидів до ночі. Всі, що вернулись, – мокрі, голодні, виснажені, без зброї. З півсотні добралось ще за ніч до Кладбищенської, більшість ранених.

З 350-ти при трьох офіцерах урятовалось 100. Решта згинула або дісталась до полону.

Досвідчений, розумний п. полк. Нікітін мав рацію. Мудрий полковник Ібрагімов не повів свій полк до контратаки одбивать плацдарм. Свідомо не виконав приказу.

Реляція бою написана так, що не можна було ні до чого причепитися. Гірка правда, підсолоджена моментами одваги, твердості оборони, ділання артилерії, добре слово для саперів.

Реляція, котру читав, була така: "... вересня ... години противник повів огонь великої сили з масованої артилерії, в тім не менше 150 тяжких гармат найбільших калібрів, застосувавши газові снаряди в великій кількості.

Головна маса огню скерована на окопи плацдарму за Стоходом, опорні пункти на сопках штабній та Кладбищенській; дальші і ближні резерви, становища наших батарей були предметом обсервації з літаків та аеростатів. Після довгої артилерійської підготовки противник заатакував розбиту позицію плацдарму, боронену нечисленними живими остатками двох рот.

Живі з боєм одійшли на головну оборонну позицію. Всі частини вели бій з одвагою, гідною найвищої оціни. Підкреслюється геройська постава обсади плацдарму, що в упорнім бою стратила 70%.

Резерв на штабній сопці цілком знищив коло двох рот ворога, не поносячи страт та беручи полонених.

Атакуючі дійшли до самої сопки, де згинули. Наша артилерія провадила цільний ураганний огонь по живій силі і ворожих батареях. Стверджено при тому значне погашення огня ворожої артилерії.

В повітрянім бою 4 наших літаків з 8 ворожими збили один і примусили решту до одвороту.

Спеціально належить підкреслити умілість, одвагу та помисловість 3-ї саперної роти 33-го інженерного полку. Дякуючи будові надійної охорони в побудованих опорних пунктах, на штабній та Кладбищенській сопках, розбудові міцної позиції підставової наші страти в живій силі не значні. Бліндажі витримали і прикрили резервні роти при попаданню 220-мм фугасних гранатів.

Рішаючи роль в ліквідуванні атаки ворога на ключовий пункт оборони штабну сопку мав огонь з уміло побудованих непомітних капонірів. Перехресний кулеметний огонь знищив цілковито атакуючих.

В тім заслуга всіх офіцерів-саперів, а в першу чергу її командира...”

Дальше було представлення до нагород з піхоти, артилерії і нас усіх: офіцерів поіменно, солдатів поротно певною кількістю хрестів та медалів.

Списки на солдатів подаються після признання їх нагород. Полковник Ібрагімов уміє писати реляцію! Що нас похвалив, навіть перехвалив, не було дивним. На те реляція. Про одне промовчать, друге прикрасить.

Цей полковник – татарин з вищою освітою, загальною і військовою – де в чім був подібний до Нікітіна.

Не уживав, щоправда, “міцних” слів, та держався просто, доступно, знав поіменно всіх своїх унтер-офіцерів.

Не раз парився в нашій бані разом з солдатами, котрі віниками парили його на совість.

Збудував полковий театр, де щотижня була якась штука. Ролі жінок і дівчат грали солдати і офіцери. Його роти в резерві не так муштрувались, як займались спортовими змаганнями. Траплялось, що полковник грав в “городки” разом з солдатами.

Коли полк був на позиції, Ібрагімов з кійком з’являвся в окопах. Був він ростом невеликий, худий, борідка рідка. Лице темне, жиливий і рухливий, правдивий тип татарина, літ коло 50.

Шанували його підлеглі за добрість і заботу. Варто сказати, що Ібрагімов якось не дбав про своє убрання і обув. Шинелька стара, потріпана, чоботи збиті, трохи покривлені. Хоть видно, що робили добрі майстри.

Будучи в штабі полку та прочитавши під таємницею добре слово про роту і про себе, надумав подякувати почитивому полковнику.

Умовивсь трохи в дечому з ад’ютантом. Того дня послав до полковника свого кравця Гузій взяти міру на шинель. Денщик мав принести чоботи.

Сукно і спід найшлись у каптенармуса, а про погони постарався ад’ютант.

Рано надів полковник чоботи, поправлені, добре вичищені, а ще через день Гузій поніс готову шинель доброго сукна.

Нібито робилось в таємниці, та Ібрагімов по погонах пізнав сапера, і справа вийшла нагору.

Задоволений Гузій склав рапорт про виконання завдання. Видно було, що мав щедру нагороду. При зустрічі Ібрагімов міцно потиснув руку, покрутив головою і нічого не сказав.

Бліндажі іспит здали. На штабній 220 мм-й ударив в риг і не пробив до кінця тюфяк. Два других розвернули і розвалили частину окопу. Дорога на Кладбищенську міцно розбита.

Там знесло майже всі хрести, порозкидало кості похоронених. Бліндажі не порушені. Головне те, що кінець (...) там.

Наслідком страчення плацдарму був приїзд з Головної ставки інспектора два тижні пізніше, коли все поправлено.

Пам'яткова інспекція

Інспектор – повний генерал Шейдеман, літ коло 70, високий, худий – мав у вищого начальства свою марку. Уважався за знаючого, вимогливого, вникливого, а одночасно важного, близького до царя, цінимого і поважного.

Перенервований голос в телефоні приказував з'явиться в штабі бригади в повній бойовій формі.

Там був представлений генерал-інспекторові. Очі уважні.

“От і добре, будете при мені. Позицію знаєте добре?”

“Знаю участок докладно!”

“Полковнику! Чи єсть толковий унтер, як просив?”

“Чекає, Ваше високопревосходительство!”

Розглядає карту, показує місто, де почне оглядати позицію.

“Прикажіть подати коні. Прошу зайнятися своїм ділом, я – своїм.”

До мене: “Нехай подають вашого коня. Зброю, і все, що мішає, залишіть на місті. Карту маєте? Покажіть.”

Подобалась більше розпрацьована цвітними олівцями і красками. В п'ять коней ідемо лісом, на лівий край бригади. На коні старий сидить добре. З лісу іде, де нам треба, глибокий рів получения, пристосований до оборони на дві сторони. Генерал зсів з коня, на карті показав місто, де коні мають ждати, бо піде вздовж позиції вправо.

Мій вістовий те місто знав. Генерал пішов вдовж рову, я трохи збоку, а ст. унтер з трьома хрестами ззаду.

Ідем так втрьох. Німці часами стріляли по одинокому, а по 2–3-х – навіть з малокалібрової гарматки.

Зауважено і нас: одізувались стріли, близько свиснули кулі – генерал не здригнувся! Помалу ішов і спішно, часом ставав, дивився на карту, щось запитував. А стріли не мовкли, кулі свистіли.

Крекчучи, спустивсь старий в окоп. Глянув я на 30-літнього унтера: той похилив легко голову, в цьому був подив і пошана.

В окопі командир полку склав належний рапорт, представив офіцерів лівокрилової роти, звідкіль починалась інспекція позиції. Балакав генерал з офіцерами, солдатами, розпитував про позиційне життя, харчі, оглядав одягу, взуття, заходив в землянки, бліндажі, кілька разів казав розбуватись, показати ноги, онучі, білизну. Заглядав в стрільниці, щілини кулеметів. Мовчки записував в книжечку якісь замітки. З картою порівнював керунок огню. Зброї уділив чимало уваги: чи чиста, наоливлена.

Солдати відчули людину справедливу, що вимагає розумно, тримались досить спокійно. Деякі жалілись на невгоди, тягу до сім'ї, дітей. Це стверджував генерал, киваючи, потакуючи головою. Було далеко по обіді, коли в бліндажі правокрилового к-ра батальйону вибрано приказ: збільшити процент одпусків на довший час. Видать потрібну кількість чобіт та звернуть увагу на їх підчинку. Частіше міняти білизну і онучі. В землянках і бліндажах можна і потрібно тримати чистість.

Ще кілька дрібніших уваг. Інспекція, здається, випала не погано. Завтра – інспекція позиції другого полку бригади. Вертаємся тепер ровом. Хочеться їсти. Коні ждали близько.

Набравши одваги, звертаюсь до генерала-інспектора з проською оказати честь саперам і підкріпитись чим Бог дав. Згодився одразу.

Появлення в роті такої високої особи як повний генерал вчинило велике враження і моментально рознеслось.

А той глянув побіжно навкруги, запитав про розміщення і призначення будов – і одразу на кухню. Саме доспівала вечеря. Кузьма в сніжно-білих кітелі і ковпакові.

Склав певно, спокійно рапорт діжурний по кухні: що на вечерю вариться, на скільки осіб.

Казано подати пробу до моєї землянки. Заглянуто в канцелярію, до магазину, возів.

“А це що?”

“Кооператив, Ваше Вис-во!”

“Що там продається, купується?”

“Все, що треба в умовах позиційного життя!”

“Зайдем, подивимось.”

Продавець, меткий ярославець, успів навести чистоту: підлога заметена, лядя прикрита зеленим полотном. Весело дивиться, скоро, певно відповідає.

“А голки, нитки, ваксу маєш?”

“І щотки тоже!”

“Покажи.”

“Прошу!”

“Що бачу – одеколон!”

“Душисте мило, зубний порошок, уголь тоже продаюм!”

“А де набуваєте такі булки, білий хліб?”

“Печем самі, маєм пекарню.”

“Ого!”

Рота стоїть вишикувано. Чоботи успіли почистити чи протерти. Шинелі допасовані всі. Рушніці чисті, вигляд здоровий, свіжий. Більшість має хрести і медалі. Спокійно, чітко командує Харченко, на своїх містах – Сікованов і Гонін.

На привітання одповідь одночасна, ніхто “не зірвав”. Обходячи ряди, генерал ставив, як водиться, розпитував, бачив спокійні очі, такі самі відповіді.

Особливо подобалось, коли довідався, що 20% складу знаходиться в одпущах.

Ще заглянув в пекарню, швальню і баню.

“З приємністю полежав би на полці!”

“Покірно просим. Віники березові пахучі, банщик уралець послуже сумлінно.”

Раніше дав знати Харченкові, що генерал у нас вечеряє і ночує. Покликать Мілютіна, щоб прислуговував. За столом може бути 10 осіб.

Що треба, хай роздобуде: в кооперативі консерви, з моїх запасів ковбаси та шинку. Відро вина.

Кузьма запаре кофе. Самовар од аристократії. В цім Мілютинові дається власть до кінця побуту генерала. До помочі має Василя.

Вертаємось. Сідає на лавку гость, рукою робе рух – сідайте. Розпитує про мою службу, сім'ю.

Кидає оком на плац. До кухні ідуть сапери.

Входим до землянки. Стіл засланий, 10 накриттів! Салфетки, консерви одкриті, з помідорів салат, шинка і ковбаса нарізані, гарно укладені. Звідкіль лосось? В кооперативі немає! Мілютін знімає з гостя шинель.

Василь виносе табурет, в місці тепла вода, рядом мило, обіг Мілютін з чистим рушником. Поки генерал перед люстром чесався, я тоже успів вимитись в снігах.

Не успіли посідать – входе Кузьма. Рухом єгипетського жерця подає на блискучому підносі пробу вечері.

Баранина з рисом, шклянка червоного вина. Од пару – делікатний запах перцю, цибулі, часнику. “В міру.”

Генерал смакує: “Чи то вечеря для офіцерів?”

“Для всіх, Ваше Вис-во!”

Призволяючий рух руки – і Кузьма виходе достойним кроком. Ціну собі знає!

“Що ж, просіть своїх офіцерів, будем вечерять.”

Входять.

“Нас п'ятеро, а приготовлено на десять?”

“Може, Ваше високопревосходительство мають бажання когось ще сьогодні побачить?..”

Гість трохи заклопотаний.

“Подзвоніть до к-ра бригади.”

“До командирів полків тоже?”

“Було б чудесно, подзвоніть!”

За кілька минут всі за столом: в штабі бригади були всі, а це 200 кроків. Ждалось п'ять, прибуло десять з ад'ютантами. Додано ще на п'ять тарілки, вилки, ножі, чащки. Тіснувато трохи; внесено ще стіл і дві лавки. Додано шинки, ковбаси, консервів.

Відро вина на столі. Починається вечеря, Мілютін прислуговує старшим, Василь – молодшим. Гості були заскочені приємно, на столі смачні речі, добра сервіровка.

Пішло в рух вино: хоть слабе, а приємне. Мілютін з нерухомим лицем фахового кельнера раз і другий глянув, і його очі метнулись набік.

На полицці, при тині, де клалось дрібні речі, бачу рядком чарки. Горілки не маєм. В часі війни не продається, хіба в дорогих ресторанах.

Мілютіна очі пильно дивиться на мене і непомітно дають знак: найдеться. Хіба фершал уділив з свого ненарушимого запасу для потреб медицини?

Питаюсь генерала, чи дозволе налити по чарці чогось міцнішого?

“Будь ласка, мені тоже.”

Мілютін розставив чарки. Я і мої помішники достали з кишені свої срібні шабашівки. Василь вносе відерце з холодною водою, стирчать пляшки. Нічого не розумію: звідкіль таке багатство?

Мілютин якийсь чародій! Ще й появилася ікра!!! Настрій у всіх з напружено-офіціального (таке високе начальство!) робиться потроху вільнішим. Генерал-інспектор, людина високої культури, надає керунок розмові, часом розкаже веселий анекдот, часом переведе розмову про справи військові.

Гості-полковники не нахваляться працею 3-ї роти, захоплені несподіваною багатою вечерею.

Молодіж бере приклад з старших, більше мовчить, їсть і п'є в міру. Трудно передати слово в слово те, що сказав генерал-інспектор перед кінцем вечері, а приблизно було так: "Панове! Сьогодні я перший раз за свою довголітню службу в варунках позиційних гостюю в звичайній саперській роті. Здається мені, одначе, що 3-тя саперна рота 33-го інженерного полку не є *звичайною* ротою. Про працю солдат і офіцерів самі говорите.

Панує тут розумна дисципліна, лад і порядок. Офіцери і солдати живуть на позиції в умовах мирного часу багатого гвардійського полку. Сито, чисто, весело. Солдати так одіті і обуті, як до царського параду! Кидається в очі невеликі страти в часі небезпечних і нелегких робіт – це знову підкреслює заслугу офіцерів.

За таким командуванням солдат піде і виконає все."

Далі питається, чи боюсь смерті, ранення?

"Боюсь, дуже боюсь!" – "А солдати це бачуть?" – "Не знаю, вони тоже бояться, та за роботою не мають часу. Страху свого стараюсь не показувать."

"А для чого часто буваєте на передовій позиції? Це не діло командира саперної роти. Він дає директиви, часом справджує роботи в порозумінні з командуванням піхоти, артилерії, дає директиви командирам взводів. А ви буваєте на позиції дуже часто, чим обмежуєте ініціативу своїх помішників."

"Виходє на те, що я ще не дозрів на к-ра саперної роти з її поважними завданнями і господарством. Може, був би кращий к-р взводу з мене?"

"Ви так думаєте?"

"Роту я перейняв од штабс-капітана Петрова і стараюсь у всім його наслідувать, розвивать, дещо додать.

Виконання задань обговорюємо колективно, навіть часом з уділом досвідчених взводних унтер-офіцерів. Позволю ще раз підкреслити заслугу штабс-капітана Петрова у всіх осягненнях нашої роти.

На позиції, щоправда, буваю, може, часто; здається, краще самому кинуть оком на потреби піхоти, щоб легше було задецидувать."

"Що ж, поручнику! Будьте таким командиром завше."

Кузьма приніс пахучий шашлик. Був чай з лимоном і печенням. Гості ситі, трохи підпиті. Якимсь незнаним чуттям вгадали "аристократи" бажання пісні. Почулось ніжне "Садок вишневий...", "Реве та стогне..." Гості притихли, генерал аж очі закрив. Співали дійсно добре!

"Ну що ж? Сьогодні подякуєм милим господарям, а про інше будем говорить завтра. Ночую тут, коней прошу подать на 8 рано."

Старший полковник Ібрагімов, дякуючи, обняв і сказав: "Балшой рускій спасиба!" В моменті піднесення чувся в ньому татарин.

Стригли, брили і парили гостя до сьомого поту. Привели, розібрали і уклали в ліжко цілком безсилою, тільки крєктав. Чай з лимоном, підряд три шклянки – і заснув старий каменем.

Тим часом обуття і убрання оддано до кравців і шевців. Спав гость до 10-ї години. Після поживного снідання гость сів на доброго спокійного коня Харченка, а перед тим приказав покликать кухаря, банщика і кравця.

Дав Мілютину 100 рублів для поділу.

Мілютін, кинувши оком на інших, подякував і підкреслив в імені нагороджених велику честь, яку почувують своєю службою високопоставленому гостюві. Будуть пам'ятать цей день до смерті. Закінчив так: "З дозволу генерала інспектора 100 рублів буде поділено між сімейними, котрі їдуть в одпуск, на гостинці для дітей!"

Старий без слова почервонів, стяг грізно брови, витяг ще 100 рублів, протяг Мілютинові і всім стиснув руки. Навіть Мілютин розгубився і забув подякувать...

Їдучи, генерал сказав тільки одне слово: "Так." Взяло і його.

Інспекція другого полку пройшла добре. Тут було все приготовлене: і чоботи були справні, шинелі видано нові, замєтєно, вичищена, наоливлена зброя.

Спеціальну увагу звернув ген. інспектор на сильні бліндажі штабної сопки, капоніри, окопи, покинутий плацдарм.

В бліндажі к-ра батальйону подано чай і закуску. Починало смеркаться. Захотілось старому вибратись на сам верх сопки, ще глянуть на ворожу позицію. Виліз батальйонний і я. Генерал глянув на мапу, кинув оком вперед на боки. Нєсподівано затріщав кулемет, стріли рушниць, свиснули кулі. Генерал і капітан спустились до окопу, а я стрибнув якось невдачно, ударився в щось ногами і простягся на дні.

Трохи було стидно. Пішли до Кладбищенської сопки, де були коні і чекав к-р полку. Видно, ударився, стрибаючи, міцно, ноги болять щодалі гірше. Досадно, що так випало. Моя роль кінчилась. Ідемо трохи розтягнутою групою.

Хтось питається: "Що у вас на штанах?"

Глянув – темна латка, мацнув рукою – мокро, липко, заболіло гостріше, зробилось темно в очах і зараз пройшло. Коло другого коліна тоже кров. Ранено в обидві ноги. Через те і упав, стрибаючи, а згарячу не помітив.

Підїхав до генерала, повідомив про поранення, попросився і скоро погнав до себе. Під колінами коле.

Прибігли Харченко, Сікованов, фершал, фельдфебель. Сипнули сапери. Обережно розділи, розбули. Куля пройшла під коліном правої ноги між стегнами, далі під лїве коліно зачепила стєгно і вийшла під шкурою. З'явився скоро полковий лікар.

Кров скипіла, а вилєти вказують на ранення кулею гуманітарною. Видно, з японського карабіну, котрий дістали на плацдармі. Наша піхота мала ці карабіни 10–15 на роту.

Рана небезпечною не була, аби тільки не з'явилось запалення; був телефон од ген. інспектора, полковників.

До шпиталю не поїхав. 2–3 тижні полежу на місті. Приїжджали Тацкі, Петров і ад'ютант полку, котрий привіз підвищення в поручики. При оказії сказав, що в близьке полкове свято св. Якова маю дістать високу бойову нагороду.

Лежу, читаю, приймаю гостей, лікар щодня навідується. Запалення не загрожує, тільки стегно вимагає лежання. Чи зумію поїхати на полкове свято? Чим порадує апостол Яків, брат Христа? Не маю ордена на шию Св. Станіслава чи Анни II ст. Вони з мечами, та не бойові. Може, Св. Володимира? Трудно вірить, в полку ніхто не має. Лежу отак і мрію. На шаблі червоний темляк, на грудях Св. Володимир. Чин зовсім добрий! Бойовий офіцер!

Вияснилась таємниця горілки, коньяку і наливки, ікри та лосося.

Одесити ограла якусь піхотну медицину на 5 бут. спирту. Бутилку дали аристократії, пили потроху самі, дві бутилки Мілютін забрав терором. Коньяк і лосося дав Крафт, ікру має Мілютін, а Кузьма – бутилку наливки на диких малинах. Шинка і ковбаса пішли з моїх запасів, консерви з кооператива, а молодого баранця на шашлик артельщик виміняв у артилеристів.

Молодці, хлопці! Уміли поставитись на 5.

Прийшов наказ явиться всім саперам георгіївським кавалерам на полкове свято разом з офіцерами в штаб полку.

Лікар дозволив ходити з паличкою, на коня сидати за тиждень.

Велика несподіванка. День полкового свята

Погода осіння, теплі дні “бабиного” літа. На коні держусь непогано, одначе умовляємось, аби вів нашу групу в марші Харченко. Бо ноги не одіб’ю, Андреев вів групу, маючи п’ять возів, щоб на 40 кілометрах не підбитись.

Ночував у командира телеграфної роти штабс-капітана Косовича. Був це найкрасивіший офіцер в полку, кадровий офіцер високої культури і інтелігенції. Походячи з військової родини, Косович приготувався до академії. Саме учив французький, а німецьким володів на рівні з російським. Мав гарну бібліотеку. З ним було цікаво провести час і поговорити.

Косович дружив з Петровим, і як командир був однаково цінимий мною.

Всім прибувшим приготовлено мешкання і вечеря. О годині 10-й в польовій церкві служили при службі Божій три військові священики. З приємністю дивився на своїх кавалерів, котрі виділялись акуратністю пригнаної одежі і чобіт. Група ця була найбільша. Як завше, веселий, меткий і щирий Петров вітався з саперами, радий не менше од мене здоровому виглядові та сердечному вітанням свого попереднього командира.

“Бачите, Віктор Петрович. Як вам раді наші хлопці? Всі ми споминаємо вас з вдячністю. Я стараюсь йти вашими слідами.”

“Тут скрізь в штабі корпусу генерал інспектор Шейдеман під небо виносив 3-тю роту і Вас. Згадував і мої заслуги. Полковник Буйко хоче розпитати докладно, як все одбулось.”

Стоять вирівняні ряди георгіївських кавалерів, на своїх містах офіцери. Коло 150 дістають хрести і медалі. В 1-й і 3-й ротах мають по одному золотому II ст., а найбільше – IV ст. медалі “За хоробрість”: потрійні, подвійні і перші.

В свіжопобудованім, прибранім зеленими гірляндами будинкові зібрані всі офіцери. До нагороди шерегують помішник к-ра полку і ад'ютант. Займаю перше місто з правого боку. Рядом капітан Тацкі, Петров, шт. кап. Нехаєв, кап. Мофет, далі вліво решта.

Входе полк. Буйко і гості: начальник штабу корпусу і інспектор артилерії, обидва генерали-майори.

Трохи дивним здається: чого першим з правого флангу? Звичайно старший рангом там стоїть. Якийсь чую неспокій. На столі посередині багато орденських корбочок, за столом полковник Буйко, ад'ютант Корнієнко, гості, генерали.

Першим стаю перед столом. Чую, як дрібно пробігає по тілі дрижання.

“Поручик Авраменко! В імені Його Імператорського Величества нагороджую вас орденом Святого Георгія IV ступеня!” Його голос замітно здригнув, а я згубив дух і почуття дійсності... Ніби через сон чую слова, перед очима сітка, огники... Навіть не подякував, коли стиснули руку. Опшоломлений несподіваним, не звертав уваги на дальше роздавання нагород.

Скромненький білий хрестик на жовто-чорній стрічці без мечів і банту – найвищий бойовий орден! Чи то не сон? За що?

Читаю пізніше в приказі по армії і флоту: “... за наводку моста через р. Стирь под дійствительним ружейним, пулеметним і артилерійским огнем, *неся потері*, давал пример героической стойкости і безпримерного мужества...” От воно що! Значить, я герой!

Петров дістав Володимира III ст. Орден високий, бойовий, та не Георгій. Міст такий самий для артилерії і возів, був відповідальним за всі мости; йому належався скромний білий хрест, що я ношу. Несправедливо.

Стискують руки, вітають, оркестр грає, а мені ще всередині тисне. Щиро обнімає Петров, а не можу глянуть йому в очі. Розуміє мій стан цей бойовий досвідчений офіцер.

“В чім річ? У вас було небезпечніше, значні страти!”

Почтива людина, не задрісна.

Зараз помарширують перед командиром полку колони георгіївських кавалерів. Постановив сам провадить своїх. Харченко дістає червоний темляк – перший бойовий орден, Анну IV ст., а на груди – III ст. З гордістю дивлюсь на своїх.

Солідний Андреев поглядає кругом з виразом на повнім лиці: “Диви, фасон!” Невеличкий, чорнявий Путерман, жид-одесит, найпорядніший перед своїх земляків, скромний, помисловий, одважний, дисциплінований, має два хрести і медаль.

Рядом – двохметровий Опанас Джух, силач, маломовний, спокійний і розсудливий, переконуючої одваги. Кожде одізвання його має вагу. Не хоче бути взводним, працює за трьох. Тепер дістає третій хрест золотий.

Вони та сотні інших заробляли і для мене цей білий хрест! Як же близькими були мені раніше, а тепер стали ще ближчими.

Чую на собі погляди пошани і радості. Під музику маршу егерів проводжу свою найчисленнішу групу, будучи першим в полку георгіївським кавалером офіцером.

В цих хвилих, коли салютував прадідівською шаблею, вернулась рівновага духа.

Обід з музикою, гарним хором. Десятки офіцерів: старших, зовсім молодих. Немало з запасу сімейних, старших інженерів, одірваних од мирного, спокійного життя, молоді вищих шкіл.

Кружляють чарки, виголошуються промови, тости, піднесення. А не один похилився над столом, сперся на руку мовчки. І мені стали перед очима рідні, і мені на думку впало: а як воно буде далі? Як укладеться життя?

Вийшов на свіже повітря, і зараз обступили свої. Питаю, як пообідали? Кажуть, добре, тільки у нас Кузьма робе смачніше. Питаються, чи не чути про кінець війни?

От що у всіх на думці!

Збираються групами до повороту. Казав вислать на спіткання ще п'ять возів. 40 кілометрів з хвостом – не жарти!

На другий день мав довгу розмову з полковником. Цікавила його інспекція генерала Шейдемана. Більше-менше – він говорив те саме, що на вечері полковникам, а під небо виносив мене. Навіть він сам, полк. Буйко, дістав похвалу.

“Споминав генерал про урок-лекцію, яку дістав на старі літа в 3-й роті, розкажіть докладно, як воно було?”

Од початку до кінця описав перебування з генерал-інспектором на позиції, його невразливість на кулі, розумну і докладну інспекцію, ночліг у себе, як йому догоджали, парили, обшили і підлатали, як він подякував щедро за послуги солдатам.

Не промовчав про Мілютіна і певну заклопотаність генерала.

“Ось яку лекцію дістав ген. Шейдеман!” – сказав Буйко, що разом з Петровим пильно слухали моє оповідання.

“Ви знаєте, хто такий генерал Шейдеман? Це передусім людина непокаляної чесності, порядності, глибокого почуття справедливості і порядку. Це заслужений бойовий генерал. Його шанують і з його думкою лічаться всі, починаючи од командуєчих армією до Головної ставки. Близький царського двору, має і там велику вагу. Отож, інспекція корпусу зняла відповідальність за zostавлення позиції за Стоходом, а добре слово про 3-тю саперну роту, про вас одночасно падає на наш полк. Отож, мушу з приємністю сказати, що все зробиться, аби ви здали екзамен за повний курс Миколаївського інженерного училища. Тепер, як георгіївський кавалер, маєте в армії дорогу одкриту. Недаром Шейдеман вас хвалив: маєте в собі всі дані на майбутнього вищого командира.

Скоріше учіть чужу мову якнайкраще. Академія перед Вами. Кінчите капітаном, а хрест дає одразу наступний чин.

Підполковник інженерних військ перед 30 літами – це рідкий випадок. На цей ранг більшість жде до сивого волосу.”

Забив клина сильно. Цікаво, що скаже Андрій, проте і я повнолітній. Петров і Косович зробили пробний екзамен. Випало непогано. Треба підкуватись в уставах служби в гарнізоні, польовому, геодезії, цивільнім будівництві. Решта випа-

ла позитивно. Косович уділив потрібних книжок, котрих мені не хватало. Рота поділилась: два взводи одкомандировано часово до 78-ї дивізії. Учуть пильно. Часу маю багато, з двома взводами працюють Сікованов і Гонін. Коло 20 саперів од'їхало до праці в заводах на оборону, декотрі одкомандировані.

Прибуло поповнення з Казанської військової округи, всі росіяни. Між ними – молодший унтер-офіцер Бабкін з дуже доброю атестацією, як взірцевий взводний. Якраз треба було когось ставити на перший взвод. Соловйов одійшов, Джух не хотів.

Кидався в очі молоденький сапер Шалавін, з дуже ніжним лицем, рожевим з пухом, білявенький, а проте тілом міцний і працьовитий. Походив з г. Уфи. Ним чомусь зацікавились армяне Вардан і Нагапет. За два роки так і не навчились ані мови, ані фамілії своїх офіцерів. Були добродушні, а очі – як у дітей.

27 і 28. IX. 1916 року склав я екзамен на повний курс Військової інженерної школи при управлінні корпусного інженера. Екзаменували з управління інженерів Окремої армії, корпусні інженери сусіднього 3-го Кавказького корпусу і нашого, три полковники-академіки, протоколював шт.-капітан Петров.

Письменне завдання зайняло цілий день: нарисувати олівцем редут на батальйон, облічити робочу силу і матеріал.

Нарисувати міст довжиною коло 80 м на сваях, облічити матеріал і робочу силу. Нарисувати профілі окопів.

Усний тягся повних 7 годин. Випав добре. Головним чинником моїх успіхів було наставлення комісії, дуже зичливе. Велику роль зіграла атестація ген. Шейдемана. Другим – напроваджуючі питання полк. Буйка. Третім – сумлінна братерська поміч Петрова і Косовича. Мав я при тім добру пам'ять і готовився сумлінно. Солідний практичний досвід доповнював знання теоретичні.

Найбільше забрала часу знайомість з недавно отриманою книжкою-підручником "Бій за укріплені полоси. Будова і оборона". Автор, командуючий окремої армії ген. Гурко, написав її на підставі досвідчення позиційної війни на Західнім фронті.

Мене вона одразу зацікавила, знав все написане од слова до слова. Подобалось це полковникові з штабу армії, і він майже потім тільки слухав і кивав головою. Найбільше ставив питань Буйко, щоб не було видно ніякої полегкості. Ставив їх мудро і про головні речі. Наприклад: "Маєте карту позиції? Покажіть." Даю. "Самі креслили?" – "Сам розпрацьовував і креслив." Похилились, придивляються, щось записали. То дало оціну креслення, топографії і картографії. З поважніших питань була знайомість з залізобетоном, історія і винаходівник, властивості і придатність в будівництві військовим і цивільним. Потім чимало часу забрало мірництво, знайомість інструментів. Мій полковник знав наперед відповідь.

Закінчилось питанням з психології. Задавав питання полковник 3-го корпусу, а лекцію мені виложив недавно сам Буйко!

На Новий рік признано право офіцера інженерних військ, а тим самим законне право командира саперної роти і диплом з екзамену дуже добрий. Одночасно дістав шкільний знак і змінив погони золоті на срібляні.

Став тим, чим хотів.

Тим часом починає щось псуватися на світі. З листів, оповідань тих, що вертались з відпусток, чулось погіршення життя. В селах – недостаток товарів, в містах не хватає харчів, все дорожчає.

Знову появляється чутка про Распутіна, його розкладаючий вплив на уряд, про ряд конфліктів між Державною Думою та урядом.

Одночасно чується недостаток продуктів в армії, починається в піхоті шириться скорбут, появилвся тиф.

Поруч з тим на фронті збираються величезні резерви. Маса зброї і амуніції. Хіба готувиться рішучий удар?

Зима 1916/17 була легка. Ніяких потічок, мало праці. Часом прилетить літак, кине бомбу на Маневичі, держиться високо, бо там стоїть тепер новочасна батарея протилітнична, б'є цільно. У нас тепер літаки не гірші німецьких. Літають скоро і відважно.

Знову на позиції 100-та дивізія – старі знайомі. Спотикаю на штабній сопці полковника Нікітіна. Тут і його сателіт Горбань. Раніше на погонах шинелі була тільки одна зірка: другу згубив. Тепер і ту згубив.

По-старому сідаєм до преферансу, всі в шинелях, бо протягає холодком. Батальйонний частує чайком. “Що ти, земляче, остатню зірку, бачу, згубив?” – питаю.

“Одну згубить не мудро, а от полковник згубив шість!”

Дійсно: не помітив, що Нікітін літ 14 носив 6 зірок підполковника, аж тепер дістав полковника. Віншую, а одночасно кидається в очі Георгіївська стрічка, ще раз віншую.

“То вже і Горбаня поздоровте, свою зірку він скинув назавше!”

“Невже ж?”

Той усміхається, розстібає шинель: “А це, земляче, бачив?” Георгій!! Розстібую свою шинель: “Порівняй, земляче!”

Горбань пригнув через три чини одразу – давно пора. Спіткання трьох новонагороджених георгіївських кавалерів було для всіх милою несподіванкою. Всі за Костюхнівку.

Бабкін

Новий взводний зробив враження дистилірованого, службистого інспектора. Голос гострий, лице ніби витесане сокирою, очі мутні, тяжкі, медвежа будова, рухи, одначе, меткі.

На турнікові, поручнях, кобилі єсть добрим гімнастиком. Має щось в собі несимпатичне, затаєне, хижацьке.

Не маючи багато роботи, впровадились муштрові заняття і гімнастика на знаряддях.

Кажий взвод займався окремо під керунком унтера. Деколи хтось з офіцерів вів муштру всією ротюю.

Виділявся Бабкін справністю досвідченого інструктора. Тільки занадто ганяв свій взвод, кричав, уживаючи матюків, карав “під гвинтівку”.

Аристократія Бабкіна ігнорувала, сапери поглядали на його спідлоба, похмуро. Навіть Андреев, посперечавшись, крикнув “алістократ та, мати твою еті-та!” Кепсько!

Якось, ідучи кого бані, побачив я Бабкіна голого. Червоний, як варений рак, сидів на пенькові в снігу, тіло парувало, збоку шрам немалої рани. Мороз держався 15–20°.

Казав йому зайти до мене. Явився.

“Сідай, Бабкін.”

“Постою.”

“Сідай!” Присів з краєчку. Весь напружений, не свій.

“Слухай, Бабкін, відповідай правду, про що питатиму. Що за шрам маєш на боці?”

“По-п’яному.”

“Хто тобі так і де?”

“Один солдат, такий отчаяний, в трактирі.”

“Пили?”

“Відомо.” – Бабкін спустив очі, міниться на лиці.

“Пили вдвох?”

“Було ще двоє.”

“Склались на горілку?”

“Вони поставили по пляшці.”

“Чи ті двоє задержали ножовика?”

“Сволочі були, ще вдарили по голові. Астраханська босота.”

“Що було потім з тими солдатами?”

“Поки лежав в шпиталі, вони виїхали на фронт. Ротному командирові стидився признатись, думав сам оддячить.”

“Слухай, Бабкін, пильно. Тепер ти на позиції. В своїм взводі маєш бойових товаришів, що не раз дивились смерті в очі. Многі мають хрести і медалі за хоробрість. Старший унтер-офіцер Джух, з трьома хрестами і двома медалями, не хотів стати на взвод, одпросився.

Ти непотрібно ганяєш людей, ображаєш паскудними словами, караєш. Коли треба, вимагати виконання належить твердо і розумно. В поступованні бути справедливим.

Треба навчитись шанувати. Тепер на позиції спокійно, майже безпечно. Прийде час, коли попадеш під кулі, а не завше гинуть тоді од ворожої кулі. І ніхто тобі не допоможе, як і тоді, коли дістав ножом в трактирі. Ти маєш совість, що затаїв перед начальством винних, а їм загрожувала тяжка кара.

Без причини не кинувсь на тебе з ножом солдат, а двоє ще додали. Доїв їх хіба до печінок. Так?”

“Було...”

“Щоб більше я не чув матюків, щоб не бачив нікого під гвинтівкою! Не ганяй без потреби людей! Учи і учись сам. Даєш приклад гімнастики дуже добре, рідко хто так уміє. Глянь на Путермана: жид, слабосилий, не зуміє показати того, що ти

умієш, навіть команди не подасть, бо має слабкий голос. А має два хрести, молодший унтер-офіцер, як і ти, всі його люблять і шанують, є працьовитий, не уникає небезпеки, ходив не раз охотником на діла, де треба обтертись об смерть.

Кому може допомогти, чинить це словом і ділом. Бери приклад з його, Джуха, Калитенка, Міллера. При роботі не сторонись од кирки, лопати, сокири. Дай приклад. Засвистить куля, вибухне граната недалеко – почувеш страх, обов'язково почувеш. Похолоне в грудях, по спині пробіжать муравки. А тебе будуть дивитись 40–50 пар очей. Візьми себе в руки, витягни кисет, крути козячу шіжку. Всю волю вклади, щоб руки не тремтіли, як ще прикурюватимеш.

Хоть душа твоя утече в п'яти, а будеш лічитись одважним, героїським!

Будеш робить, як кажу – заслужиш третю личку, не мине тебе при okazji і хрест. Не поправишся – зніму і ті, що маєш. Зрозумів?”

Слухав Бабкін, сидячи непорушно. Його каламутні очі блищали, як у kota вночі. Лице вкрилось потом, аж на бороду стікало.

Щось з ним творилось. Незамітно положив руку на маузер: може, збіситься?

Позвав Василя, щоб дав чаю і до чаю і нікого не пускав, поки Бабкін вийде. Бабкін мовчав, похиливши свою продовговату голову.

“Присувайсь, Бабкін, ближче, будем чаювать. Розмова не кінчена.”

Василь вніс чайник, поставив шклянку і кружку, цукор, булки, щось м'ясного, як завше, без виразу здивування чи іншого почуття.

“Присувайсь, пий чай, закуси, потім ще поговорим.”

Тепер лице одбивала покірність, руки тряслись. Було чути, як зуби стукали об кружку.

Жду, поки мине нервова напруженість, що і мені передалась. Коли кінчив третій стакан, Бабкін глянув в очі з новим виразом, таким, як у покривдженої людини, розгубленої, чогось ждучої.

“Що скажеш, Бабкін?”

“Од всієї душі дякую за науку. Ніколи ніхто так зі мною не говорив. Присягаю робить, як говорите.”

Дрижачий голос в кінці міцніє як дзвін. Будуть люди з Бабкіна!

“Розкажи мені про своє життя все, од молодих літ.”

Оповідіє докладно, не зовсім складно, та чується щирість. Виріс в великій сім'ї, на селі, серед лісів, далеко од міста. Почав працювать, як усі, з молодих літ в лісі, пізніше – при сплаві дерев рікою Камою на Волгу. Побував у багатьох городах аж до Астрахані. Одружився рано, має двох дітей.

Добре знає тесельську роботу, на землі не робив, бо не роде кам'янистий ґрунт. Призваний на військову службу, дістався до саперного б-ну. Там дістав дві лички молодшого унтер-офіцера. Взвод щитався добрим. Мав би третю личку, та помішала горілка. І тут старався як міг...

“Правда, старався. Треба тільки дивитись на солдата не як на матеріал до оброблення, а як на товариша підручного в роботі.

І ще щось. Маєш в взводі Кононенко, Федорова, Железняка, Рудя. Працюють добре, двоє мають хрести, держаться разом. Звідкіль у Рудя такі гарні чоботи?”

Тиха відповідь: “Мої...”

“В очка?”

“В очко...” – Бабкін червоний, ніби з бані вискочив.

“Гроші тоже пішли?” Ствержуючий кивок голови.

“Бабкін! То пройдисвіти з Одеси. Батька рідного обграють, та ще і висміюють, як уже і тебе висміяли. Тобі вони не компанія. Не покажи по собі злості. Їх, одеситів, коло двадцяти в роті. Можуть і “пришити”.

Зблився до Андреева. То порядна, розумна, досвідчена людина. Не злопам’ятна. Поможє радою не в одному. Проси Татаринцева, щоб підкувать тебе в грамоті, головне – в рахунках. От і все.”

“Чи можу йти?”

“Йди, бажаю поводження. За пару місяців надіюсь закінчить нашу розмову.”

Змінився Бабкін. Не чуть його матюків, не ганяє людей. Більше сам показує на знаряддях. Немає покараних. 1-й взвод ходить на позицію. Взводний сам працює прикладно. З Андреевим вечорком пристає Бабкін поговорить, а до Татаринцева ходє з тетрадками.

По якімсь часі, складаючи вечірній рапорт, поштивий Андреев зазначив, що Бабкін “старається”.

Часом вмісто заняття взводи грали в городки, креглі, перетягались на канаті. Часами пробувались силачі. Коли Бабкін поклав артельщика “Пашку”, що за роги валив биків, авторитет піднявся високо.

Настав час, коли треба було дати заслужено вироблену третю личку і зробити Бабкіна старшим унтер-офіцером.

Татаринцев впровадив свого пильного учня в гурток аристократії.

Ще пізніше, коли мене не стало, зайняв місто звільненого Андреева.

Шукайте – найдете, добре чи лихе!

В вільний час солдати провідували сусідів, переважно шукали земляків. Часто находили навіть родичів. Приходили і до нас; а раз до сапера Бурдуна прийшов старший брат. Мені тоже удалось спіткати штабс-капітана Ксенофонта Ткаченка, з котрим кінчав прогімназію. Був він малого росту і законоучитель, а Дмитрій Постригань прозвав його євангелічним ім’ям Закхей, котрий “будучи ростом мал”, виліз на дерево, щоб побачить Христа.

Найбільше рухливі в цих шуканнях земляків були одесити. Не так шукали земляків, як картярів. Звичайно після вечірньої перевірки і молитви трубач грав “Зорю” і всі були вільні. Переважно сідали кругом огню на траві, говорили про свої справи, слухали оповідань, казок. А завше находився байкар або бувалий розказчик. Головною темою були, розуміється, дівчата і жінки.

Деколи і я присідав послухати цих оповідань і казок. Бували не раз цікаві. Колись почувся несамовитий регіт, сміялись, аж в лісі гуло. Пішов подивитись, послухати, ніхто не помітив, як став близько. Картина така. Сапер Лошак, що їв за чотирьох, а робив за п’ятьох, стояв раком, виставивши голе гузно.

Поважний Джух держав близько гузна запалену свічку. Лошак раз за разом пердів, тоді робився клубок якогось жовто-зеленого огню! Тішився народ, сміявся і я.

Якось почало щось псуватися. Появились заклопотані обличчя, помітно чимало щораз худіших. Незрозумілим було у декого одмовлення од відпустці! Обсуджуємо в своїм офіцерським гурткові незрозумілі причини. Балакаю з Андреевим.

Харчуються люди добре. Посилена порція м'яса, жиру, 12 кусків цукру, дві склянки вина!

Для чого не хочать дехто їхать в відпустку? Фершал робе медичний поголовний огляд. Наслідки катастрофальні! Венерична хвороба!

Яким способом, звідкіль? Найближча оселя 30 км. Нетрудно було довідатись правди. Цілком припадково серед лісів, в непрохіднім болоті сапер Кононенко, кра-сунь (аякже, одесит!), побачив непомітну тропу, котра завела його в стару хатину.

Жили там в великій нужді сорокалітня баба з молодою дочкою. Поділився, розуміється, з іншими "щасливою нахідкою". Дальше було зрозумілим. Секрет не вдержався. Побувало в "райським куткові" немало.

Хворих виділено, за кілька днів додано і вислано в шпиталь. Тільки два тижні було того "ходження", а 22-х саперів для роти не стало! Впало нещастя несподівано і пригнітило. Цікавим було те, що більшість хворих були люди старші, сімейні, а серед їх – денщик Гонін, солідний москвич, що все хвалився, як старався догоджати своєму офіцерові, "уж як баріну"! Догодив. Відний Гонін не міг довго заспокоїться. Незрозумілою, нерозгаданою таємницею було те, що Кононенко, що найшов ту хатину і найчаще бував, цей неглухий, веселий насмішний, добрий працівник, оказався зовсім здоровим. Видно, мав здорову, неподатну натуру.

Хату спалено. Матір і дочку виселено. Мали солідний запас цукру, жирів, білих сухарів, консервів і т. д.

Надійшла буря, ударив грім

Кінчалась зима. Проїшли мої іменини в добрій компанії. Були в гостях полк. Нікітін і капітан Горбань, пара нерозлучна. Пригодилась традиційна посилка з дому: було що їсти і випити. Любив полковник чарочку, а я – його товариство і одверту вдачу.

Розуміється, розмови крутились коло наболівших питань. Тут дав волю, совсім не криючись, "тато" Нікітін. Немає Санкт-Петербурга, а є Петроград! Так порадив сукин син Распутін – темний злодій, проходимець і шарлатан. І прізвище його плюгаве, і мати була курвою. Дісталось і німкені цариці, всім німцям з її оточення. Дісталось і безвольному "соплякові" цареві!!!

От хоть би запитать: "Який до бісового батька з його Верховний Головнокомандуючий? Просрав Ригу недавно!"

Саме німці натиснули на Північнім фронті, перейшли Двину і зайняли Ригу. На інших фронтах панував спокій.

Стратегія німецька розпрацьована найдокладніше, стоїть на найвищому рівні. З цим треба згодиться, як і з тим, що і армія, скована залізною дисципліною, б'є ніби таран, борониться з великою твердістю і умілістю.

Наш солдат не гірший німецького. Артилерія б'є цільніше. Кіннота без порівняння краща. Німці беруть гору кращою технікою, організацією і наукою війни.

Час іде своїм порядком. З півдня повіяли теплі вітри, сніг зникає цього року рано. Надулась, почорніла, піднялась крига на Стоході.

Надзвичайна блискавка-новина – убито Распутіна! Як електрична хвиля пробігла по всіх частинах. Все притаїлось, ждало чогось, передусім: хто, коли, де? Нові вісті заскакуючі, найменше сподівані. Распутіна убито під час вечері в двірці князя Юсупова. В змові брали уділ: великий князь Дмитрій Павлович, людина молода, і широко знаний член Державної Думи Пурішкевич, монархіст. Всі троє – близькі і оддані тронові.

Тіло убитого кинуте до р. Неви під лід. Слідство виявило винних, тіло найдемо і поховано серед плачу почитательниць з царицею на чолі.

Могила вся вкрита квітами, щодень свіжими (зимою!). Вел. князя вислано над персидську границю. Юсупова і Пурішкевича видалено до своїх маєтностей! Пригасло піднесення, симпатія обняла покараних. Що буде дальше? Од вуха до вуха зашепотіли: коло могили поставлена озброєна варта. Якісь незнані одважні ризиковані особи обкаляли квіти на могилі. І легше зітхнулось: ніхто інший, як студенти!

Далі події поточились, як в калейдоскопі. Масові забастовки на заводах. Зараз незлічимі маси вийшли на вулицю: не хватає хліба, м'яса, жирів.

Поліція, озброєна в кулемети, відкрила стрільбу по демонстрації.

Кіннота і козаки одмовились од атаки на маси людей. Військо перейшло на сторону повставшого народу, а першим – гвардійський Волинський полк.

Так почалась революція

Щораз новини. Забастовки і демонстрації, потички з поліцією, як полум'я, охопили всю територію імперії. Загуло, зашуміло на фронтах, як порушений рій! *Наступали великі зміни, великі дні.*

Запанувала радість, надія на краще майбутнє, справедливість і вільність. Задунали пісні. На грудях маком зачервоніли стрічки. Молодіж офіцерська, особливо з студентів, виступала з промовами на вічах, до цього долучилось, переважно з робітників, багато талановитих промовців.

Під натиском Державної Думи цар зрікся трону за себе і за сина на річ брата великого князя Михаїла Олександровича. Той одмовив. Кінчилась монархія і династія Романових. Владу обняла Державна Дума. В вищому командуванні пересунення. Одійшов в-й князь Миколай Миколайович, Кавказький фронт прийняв генерал Юденич.

З Державної Думи виділено Тимчасовий Уряд, на чолі которого поставлено знаного з смілих промов правника Олександра Керенського, члена соціал-революційної партії.

До Уряду призвано знаних поступових діячів, членів інших партій: соціал-демократів, кадетів, конституційних монархістів і науковців.

В недовгій часі армія склала присягу вірності Державній Думі і Тимчасовому Урядові.

В найближчому часі мали одбутись Установчі збори, котрі мали вирішити будучий устрій держави.

На фронті повний спокій. Одійшов ген. Брусилов. Південно-Західний фронт об'яв генерал-лейтенант Володченко. Настав командуючим Окремою армією ген. Леш.

Новий начальник штабу Головної команди – молодий генерал-майор Духонін. Якийсь час був ним старий генерал Алексеев.

Воєнний міністр Гучков видав приказ, котрим зносив титулування солдатами офіцерів, замінюючи словом “господін”. Трохи пізніше знесено орденські відзнаки, зоставивши тільки Георгія.

Дисципліна держалась на фронті добре, силою привикнення, особливо в артилерії і інженерних частинах. В піхоті появилась щілина і стала помалу ширитись.

Замітно забирали силу і мали послух, хто умів говорити на вічах, а до того – те, що подобалось масам.

Правду кажучи, я не все розумів і не міг розібратись в наступивших подіях, а розвивались вони і набирали силу урагану. Не міг, наприклад, зрозуміти, як може бути військовим міністром Гучков або Верховним Головнокомандуючим Керенський, обидва нічого спільного з військом не маючи, люди глибоко штатські?

І знаменна річ: на Керенського маси перенесли відданість і віру, яку мали до царя! Портрети, “ура”, транспаранти:

Олександр Федорович Керенський!

Нехай живе вождь народу Керенський!

Многих літ любимому О. Ф. Керенському!

і т. д. і т. д.

Для мене як Керенський, то Керенський. Не знаю його. Коли люди хвалять, значить, є за що, видно, людина порядна. На портретах мені не подобався, нічого, що будило б симпатію, як буває у старших військових начальників.

Лізла в голову і друга думка. Нащо брать на себе страшений тягар відповідальності за мільйони людей? Будучи головою Уряду, додавать ще найбільший відповідальний в тій хвилі пост? Не солідно!

А тут вертаються з дому одпускні, появляється численна кількість газет, журналів, органів різних партій.

Піди розберись, що і до чого!

Коли Харченко, Сікованов, а особливо Гонін дискутували, сперечались, помічали і старались глянуть наперед, я не брав участі в суперечках і дискутуванні. Прислухавсь до всіх і шукав в цих запутаних думках свою, ще не сконсолідовану.

Містилось оте шукання в питанні: “Що буде дальше?”

Рудка Черевище

40-й корпус пересунено на північ кілометрів на 40. На карті означено село Рудка Черевище над самим Стоходом.

За рікою – великий плацдарм, близько 7 км довгий і до 3 км широкий. Зайнятий в часі прориву під Костюхнівкою кіннотою ген. Володченка, котра одбила

контратаки німців і закріпилась на вигідній позиції. Грунт тут вищий, долина вужча, коло 300 метрів. Вода пливе трьома коритами, через котрі перекинуто мости. Один широкий, міцно збудований – для возів і артилерії, два легкі – для піхоти. Всі мости перекривають долину од берега до берега.

Плацдарм розбудовано міцно, солідно, займає його бригада піхоти коло 6000 штиків з десятками кулеметів і численною траншейною артилерією.

Пояс колючого дроту широкий, надійний. Оборонна сила плацдарму велика, може протиставитись кількакратній перевазі атакуючих. Поза тим становить важний випадовий пункт на Камінь-Коширський і Ковель. Це не Стобихва!

Головна позиція йшла понад долиною. Не передбачалось поважніших робіт, можна було спокійно улаштуватися на новім місті.

На плацдармі – два полки 77-ї дивізії силою 6000 штиків з обслугою малокалібрової артилерії.

Німецька позиція в 200–250 метрах, трохи вище. По правій стороні ріки – десятки наших артилерійських батареї з 40% тяжких мортир і гаубиць. Запаси амуніції великі і в піхоті, і в артилерії.

Складається на те, що може тут вийти прорвання фонту. Генерали Володченко, Леш і Істомін – рішучі і поважні. В боях їм слідує рядом “військове щастя”.

Тепер тихо, спокійно од дня початку революції. Навіть солдати і офіцери переговорюються з німцями, ходять до їх, приносять сигарети, ром.

Кінець війни? Може все быть. Маємо поважне господарство. Живемо в наметах, хоть то ще тільки кінець березня, погода хороша, весняна.

Кооператив уже працює, кінчається пекарня. Вдень знаходжусь з помішниками на позиції, оглядаєм, що є і що належало б зробити.

Фосген!

На шостий день нашого перебування на новім місті збудила ранютенько артилерійська стрільба, щодалі набираюча на силі. Ураганний огонь! Цілком несподівано, заскакуючий...

Наші батареї спізнались трохи, розпочали відповідать і скоро розвинули пекельний огонь з усіх калібрів. Знайомий з-над Ікви і Костюхнівки барабанный огонь, де не чути окремих стрілів і вибухів, а неперерваний заглушуючий грім. Знову пригадався Ненаситець в велику воду весни.

Отримано відомість про газову атаку на плацдарм, рівночасно про газові снаряди німецької артилерії.

Приказ роті бути в бойовій готовності з масками. Мости густо обстрілюються артилерією ворога.

З Путерманом, телефоністами і зв'язковим іду в сторону головного мосту. На німецькій стороні в повітрі три “ковбаси”.

По дорозі збираюсь на артилерійський пункт пильнування і провадження огню 4-гарматної тяжкої батареї.

Як на долоні видно плацдарм і весь терен бою. Скрізь стовпи диму, коло мостів – фонтани води і болота, над німецькою позицією – незчисленні білі хмарки шрапнелі і скрізь далеко в лісах – високі стовпи чорного диму гранатів.

Шт. капітан в азарті кричить в телефон, не одриваючи великого бінокля од очей. Один, другий, третій, четвертий стріли близької батареї; за ними, одна за другою, з п'ять залпів можна вловить легко на тлі грому повітря.

Лице артилериста повертається, рука робе рух долонею вниз: на вухо кричить “Накрив!” і знову команда в телефон. На плацдармі іде смертельне змагання, дим і огонь.

Влучаюсь до проводу і в'яжусь з ротою. Дзвоне Сікованов: рота отримала приказ приготуватися до знищення мостів!!! Невже катастрофа? Кажу приготувити півтонни піроксиліну, 400 кг динаміту, картузи по 16 кг пороху, дроти в окопі. Сікованову з своїми і мінерами решти взводів особисто прибуть до мене з 1-го взводу, забрать Бабкіна і 10 охочих. Всім бути з масками. Ждать тим часом телефону, та не забудь захопити керосину. В штаб дивізії телефоную про готовність роти виконати приказ, подаю місто свого перебування.

Відповідь: замінувати міст на знищення 15–20 м і спалення решти.

Не питавсь далі нічого, справа ясна...

Огонь артилерії помітно слабне з обох сторін. Вухом починає ловити далеке строчіння кулеметів. “Ковбаси” ще висять.

Продвигаємось лісом до мосту. Коло невеликої гірки натикаємось на лежачу піхоту. Газ щипає в очі, ідем в масках, темнуvато. Рота піхоти лежить без руху, сплять чи що?

Приглядаюсь – погони прапорщика. Помалу дотикаю, порушую – не будиться. Путерман запалив сірника – мертвий прапорщик і всі, що лежать! Вигляд несамопитий!

Лиця темні, очі заковчені, вирячені, коло рота піна з кров'ю, язика висунуті.

Видно, тут були в близькому резерві, і накрив їх залп газових снарядів. Страшно. Не мали масок.

Підлий ворог – німці. З нашого боку два тижні не впав стріл. Переживаєм історичний момент, готові бути братаються з вами, не проливають крові. А ви приготували газові батареї, снаряди і підступно ударили як на сплячих і безборонних.

Чекай, проклятий! Помстимось рано чи пізно! Цього злочину не забудем.

Прибув Сікованов. Артилерія замовкла, затих огонь на плацдармі. Темно. Мала нарада. Бабкін і Путерман беруть по 10 саперів і по банці керосину, ідуть до легких мостів. Там близько нагромаджено сухого гілля.

Належить його скоро винести далі на мости, полить керосином, коли наступе вибух головного мосту, – запалить і вертатись в роту.

Сікованов з мінерами замінює міст. З Кононенком остається до сигналу. Запалює шнури Бікфорда в порохових картузах (палиться шнур 15 мин.), і скоро обоє вертаються в окоп.

5 одважніших саперів з ефрейтором Федоровим (картяр-одесит) ідуть на кінець мосту і далі за мостом засядуть скрито. Федоров розторопний і одважний,

на його можна надіятися. Має електр. фонарик, буде сигналізувати. Один блиск – значить, на місті, три рази блисне – вертаюсь.

Всі шестеро мають нагани, гранати і короткі лопатки – випробувана зброя до нічної схватки. Біла ракета – вертається.

Сигнали приймаються одним блиском. Побачать три – значить, хтось до їх їде. З нашого боку приймає і подає сигнали Василь: прийшов, приніс їсти і вприсився. Якби появилася німецька розвідка 5–10 чоловік, пропустить, кинуться ззаду, взять в полон. Більшу групу закидають гранатами і утікати під мостом.

Всі групи рушили по призначенню.

Резерви піхоти зайняли окопи проти мосту і далі. Прошу к-ра роти виділити десяток добрих солдатів з старшим зміцнить групу Федорова.

Тихо, К-р роти говорить, що плацдарм страчено, зв'язок перервано. Настрій пригнічений.

Блиснуло з того боку – Федоров на місті, засів. Не в довгий час знову блиснуло – дійшла друга група, так само узброєна, має ручний кулемет. Висуне далі підслух-секрет.

Блиснуло три рази – одходять? Щось до Федорова не подібне. Вилетіли одна за другою ракети.

Мостом підходить група мокрих, без рушниць, немало легко ранених. Вони чекали ночі близько мосту і під мостом. Вийшли, як почули рух з нашого боку.

Прибув командир дивізії. Мінери спішно працюють. Блиснуло знову три рази. Нова група з раненим офіцером. Генерал згодився з зробленими розпорядженнями і казав ждати його особистого приказу.

Сікованов докладає про закінчення мінування. Дроти до “Сіменса” звисають в окоп.

В землянці генерал балакає з раненим. Змінився і одразу постарів на 10 літ. Не дивно. 6 000 згублено, важний пункт оддано. Другий обсаджений його дивізією.

Вернулась ще групка з офіцером. Всього мостом прийшло коло сотні солдатів і два офіцери. Сигнал Федорову. Вернулись усі. Німці од мосту лежать. Не далі 100 кроків, далі не йдуть.

Плюснула вода, скинуто порохові заряди. Ще 13 минут. Огромний вибух тонни вибухового матеріалу, ламання конструкції, глухі подмухи на землю, в во-ду, болото.

Одночасно піднімається червоне полум'я з легких мостів. Генералові докладаю про виконання завдання. Дякує мовчки. Робиться його шкода. Він підкреслював потребу обережності і уваги. Читав сам його приказ.

Що ж? Винна тут хвиля революційних переживань, наївність в розумінні німецької честі. Ослаблення чуття уваги.

На другий день, взявши мол. унтера Міллера і двох саперів, пішов подивитися на наслідки вибуху і огню.

4 прольоти мосту, коло 30 м, цілком знищено. Стирчали там потрошені сваї, кругом далеко розкидані частини зламаної конструкції. Легкі мості спалились. Часом німецькі батареї пострілювали не десь по цілі, а то там, то там. То одна гармата, то всією батареєю.

Вертаючись назад, присів собі на невеликому горбкові в кущах, а хлопці нижче сіли закурити. Глянув за річку там і там. Далеко ударила батарея. Встав іти до коня, аж чую – зближаються снаряди, характерний притискуючий свист. Впав моментально на землю: пронеси, Господи! Рядом вибухи, засвистіла сталь, схвачуюсь і бачу перед носом жовто-зелений дим. Крикнув: “Маски!” Заплющив очі. Натяг свою. Завертівся світ, в очах потемніло, здавило горло. Стратив притомність. Був день 28. III. 1917 року.

Опритомнів в ліжку. В грудях і горлі пале огнем. Язик напух, не поверну. Не маю голосу, дихать тяжко. Лікарі окреслили: газ *фосген*.

Ще того дня їхав санітарним потягом до шпиталю. Зо мною їхав Василь з речами і грішми.

В київськiм шпиталі

Дістався до которогось шпиталю на Печерську в Києві. Десь примостився вірний Василь. Недобре зі мною. Дихаю з трудом, з рота виходе кривава піна. Мови нема, щоб міг ковтати. Все запухло. Очі не тронуті, і за це треба дякувати Богові.

Писать додому не хотілось, хіба почую кінець близько. Умирать не хочеться. Слаб, худів. Лікарі пробували всякого способу. Старались і сестриці. Чимсь мастили, щось пускали до рота шприцом. Хотіли впровадити носом резинову трубку, так не можна знести болю. Не їв дев'ять днів.

Навідається Василь, постоїть, подивиться, потягне довгим носом, одвернеться і мовчки вийде.

Нарешті трохи полегшало. Почав трохи повертати язиком, зникла піна з кров'ю. Через ніс в трубку вливали щось; хоть боліло, мучило, а так було треба: вливалось життя.

Кашляв і виходили кусочки густої крові, ніби звареної шкірки. На 15-й день проковтнув дві ложки каші з маслом. Попросив дзеркальце. Глянуло з його худе маленьке лице, тоненька шийка, як у обскубаной гуски. Все землясто-жовте, півмертве. Аж страх дивиться. Попросив понести зважить. 39 кг – 2 пуди і 7 фунтів! З 83 кг – 5 пудів і 7½ фунтів.

Кості, обтягнуті шкірою. В могилу кладуть ліпших. А я чую краще, вмирати не хочу.

Хоть чув велику слабість, одначе з дня на день чув, що поправляюсь. Говорить не міг, а почав набирати сили. Щодали більше їв, переважно кашу з молоком, маслом, тарілку бульйону, розмочену булку. Одночасно збільшувався апетит. Лікарі і сестри почали веселіше дивиться, догоджали, запевняли, що все буде добре.

Докучав кашель. Було щораз більше в виділинах кусочків мертвих темних тканинок.

На залі лічилось ще з десятків офіцерів. Дехто лежав по кілька місяців, а один – півроку. Розмов було мало, велись тихо. Кожен думав свою думу, а всі тяжко покалічені.

Тишину часом переривав дзвін Печерської лаври, мелодійний і величавий.

Василя одпустив додому на місяць, а потім мав їхати в роту. Речі і гроші до копійки здав він в депозит. Не хотів взяти собі нічого. При прощанні перший і єдиний раз бачив в його на лиці розгубленість і в очах сльози.

Три тижні одрізаний од світу, не знаю, що там робиться, та не дуже то і займає, коли людина бореться з смертю.

Сідаю, помалу починаю ходити. Поправляюсь. Кашлять перестаю, не вертається голос, а мав добрий, сильний. Любив співать.

Перепалені голосові струни. Переведено мене до виздоровлюючих.

Тут великий рух. Читальня, маса газет. Накидаюсь, читаю, чую велике піднесення.

В Києві *Центральна Українська Рада* оголосила себе *Урядом Української Автономної Республіки!*

Головою обрано знаного широко професора Михайла Грушевського. До Центральної Ради увійшли представники партій і організацій.

Почалась організація Українського війська. В Генеральнім Секретаріаті приймаються охочі.

Зараз же написав подання про зачислення в склад Українського війська.

Пишуть про масові українські демонстрації в Петрограді, Москві, Одесі, Севастополі і на всіх фронтах.

Національний прапор – двоцвітний, жовто-блакитний – емблема ланів і неба. Державний герб – Тризуб – прастарий знак колишньої могутньої держави Київської Русі, Володимира і Ярослава.

Ці новини були такі несподівано радісні, захоплюючі, неймовірні, що почув як нановорожденний, повний енергії і духовної сили.

Ніякі ліки не могли замінити цілющої сили радісного почуття. Не днями, а годинами верталось здоров'я!

Ото прийшло те, про що говорив мій коханий брат, обережний, досвідчений, з глибоким політичним розумом.

Умів дивитись наперед! Мене підпроваджував, уміючи, до цих Великих Подій. Скоріше б добре стать на ноги!

Російська преса до української справи ставилась в більшості з нехиттю, а кївська – гостро вороже.

Не диво – головне кубло чорних реакційних сил. Висміювали, плюгавили мову, оббрівували, називали зрадниками-мазепинцями. Військове командування Київської округи також ставилось вороже до організації Українського війська. Побачимо!

В СЛУЖБИ БАТЬКІВЩИНІ

Надійшла мені пора положити свою цеглину в будову України. В цім слові містилось все вимріяне над Дніпром, в степах, в слуханні пісень, оповідань дядька Василя, прочитане у Великого Кобзаря, Франка, Аркаса. Що бачив в театрі, що відчував в історичних музеях. Почув велику міць в собі і готовність боротись за свою правду.

Хоть ще не певний в силах, поїхав візником глянуть на святкування дня 1 Травня 1917 року.

Свято праці всього світу!

Свято Революції, Волі і братерства людей! Які прекрасні і глибокі ці гасла, одвічні, як мисль людська.

Іде всією шириною Хрещатика нескінченна маса сотень тисяч людей.

Чудовий травневий день. Тисячі прапорів над могутньою рікою людей всяких національностей. Великі транспаранти з гаслами. Проходе військова частина з розвернутим прапором. Грає музика кількох військових оркестрів, марші, революційні пісні, почулось несподівано “Ще не вмерла Україна!”

А над походом посуваються гасла:

Да здравствует Великая Безкровная Революция!

Да здравствует Единая неделимая Россия!

Нехай живе Українська Центральна Рада!

Нехай живе Українська Автономія!

Niech żyje Niepodległa Polska Rzeczpospolita!

Земля і Воля!

Свобода, Равенство і Братерство!

Свобода Грузії!

І багато інших гасел, гарячих, щирих, одбивають людські мислі, думки. Пливе і пливе людська маса, розрадувана, розспівана, святкуюча. Ясні сонячні проміння блистять на золотoverхих куполах Св. Софії, Михайлівського монастиря, Києво-Печерської лаври.

Над міською управою золотий Архістратиг Михайло високо підняв блискучий меч. Він – патрон Києва, козачий знак.

На високім взгір'ї ніби в повітря уносятся церков апостола св. Андрія Первозванного дивної краси – діло геніального Растреллі.

Все в сочистій зелені садів, незлічених килимах квітів.

З хрестом в руці серед зелені стоїть кам'яний князь Володимир.

Внизу – могутній повноводний батько рік, Бористен-Славута-Дніпро величаво точить маси вод в далеке Чорне море.

Здалека видно зариси цепного мосту, пестить око краса конструкції.

Близько собору Св. Софії Великий Богдан спинив розігнаного коня. Повним динамічної експресії рухом показує керунок булавою своїм славним полкам.

Загадковий цей знак. На нового ворога чи до друга? Нелегко зрозуміть його... Я, наприклад, зрозумів би рух булави як керунок атаки чи оборони з того боку.

Київ! Мати городів Руських!

Осередок і колиска колишньої могутньої держави своїх великих князів! На незміряні простори Європи Сходу, через всю північ Азії, до берегів Льодового і Спокійного океанів вийшла віра Христова, культура і освіта.

Володарі іноземних держав були гостями тут, у Твоїх князів.

Королівські корони лежали на головах дочок Твоїх володарів в Франції, Англії, Польщі, Венгрії, Данії і Норвегії.

І Твій висококняжеський стіл мав дочок цісарів і королів. Над Тобою проминули віки слави, могутності, багатства і сили.

Били в Тебе хижі хвилі диких кочівників Степу. З Дикого Поля гнали під Твої стіни половці, печеніги, чорні ковпаки, розбились, одлинули і в кінці Тобі служили.

Ослабів в смутних часах братовбивчих змагань. З далеких північно-східних сторін прийшло на Тебе нещастя. За непрохідними лісами над р. Окою повстав новий сильний осередок. Вихідці з Твого тіла перемішались там з місцевими племенами, окріпили, створили новий тип півслов'янина, півфіно-монгола, що назвався Великоруським.

Внуки остатнього великого і розумного князя київського Володимира Мономаха прийшли з своєї Суздалі, напали і підбили Тебе. Позавидували славі і заможності. Був то напад Юрія Довгорукого. Син його Андрій докінчив знищення. Спалив, вирізавав, ограбував цілком і вивіз до себе за ліси разом з позostalними живими, переважно майстрами. Страшний, смертельний був то удар! Навіть Твої святині обідрали нелюдські хижаци. Був рік 1169 тієї смертельної події.

Ти не вмер! Подав руку братній Галич. Його славний володар Роман побив Довгорукого, прогнав з Києва та, на нещастя, скоро згинув під Завіхвостом на Заході.

Його син, славний в світі Данило, вигнав залогу Суздалі, взяв в опіку і поміг стать на ноги. Поставив на оборону воеводу Дмитра.

Прибували люди, майстри, лічили твої рани-руїни. Твого ката Андрія покарала судьба – Немезида. Зарізавав його слуга. В Суздалі і Ростові київські майстри побудували славні святині.

Ще був Ти слабий, коли знову ударив грім-руїна. В далеких степах Азії повстала нова сила монголів. Впали під їх мечами старі многі держави. Сім віків хоронять піски руїни царства Хорезма, слід монгольської руки.

Сотні літ стоїть Китайський мур, боронячи перед монголами. Монголи вирушили на Захід, зносячи все по дорозі на тисячі кілометрів. Підбили всі князівства східні і північні в кількоровікову неволю.

Не минула Тебе та страшна нищуча сила. Знищила і спалила. Виїла живе серце Русі.

Стратив Ти своє значення, багатства, політичне значення. Зостались святині, котрих монголи не рушали. В келіях монахи списували Твої дії – пам'ять нащадкам про недавні славні часи.

Поточився на Захід криваво-огненний вал, знищив військо польське під Лігницею, подавив 100-тисячну армію венгрів, докотивсь до Адріатичного моря, завернув і зник в азіатських степах.

Монголи-кочівники залишили частину своїх сил, над Волгою заклали царство Золотої Орди, зайняли Крим, де скоро повстало незалежне Ханство на просторах од Дону до Дністра.

Вся Русь, роздроблена на многість князівств, упала під тяжку руку монголів, а називаних татарами.

Лежав Ти, Київ, обезкровлений, спалений, розтоптаний. Не судилась тобі доля величавих міст Хорезма. Не писана в книзі судьби смерть.

Прийшли з лісів Полісся, Дніпрових островів, боліт Прип'яті люди. Крутом святинь щодальше будувались оселі, лічніші поселенці влили в безсильне тіло свіжу кров. Лікував Тебе час, хоть поволі.

В темних нетрях вікових лісів над Німаном, Бугом, Нарвою, Західною Двиною родилась і міцніла нова сила.

Жили там племена народу литовського. Були то поклонники богам, подібно як слов'яне перед християнством.

Литва не була спокійним сусідом. Докучала нищівними нападами Русі і Польщі. Князь Мазовецький спровадив рицарський німецький закон хрестоносців до боротьби з Литвою.

З півночі з такою метою оселилися над Двиною мечоносці, рицарський другий німецький закон*.

В боротьбі тяжкій, кривавій і безпощадній Литва об'єдналась, витворила міцну владу і оборонну силу.

Зміцнилась невеликими князівствами Білої Русі. Литва задержала наступ німців, котрі несли хрест огнем і мечем. Знищили ціле плем'я пруссів, не щадили ні старих, ні малих.

Великий князь литовський Ольгерд погромив татар на Синіх Водах, приєднав до Литви всю колишню Київську Русь. В короткім часі приєдналось і Галицько-Волинське княжество.

Знову Ти, Києве, став осередком Русі. З Тебе пішла на Литву культура, хрест і слово. Прийняли віру князі, значні литовські роди. Мова Русі стала урядовою, державною.

Повстала Литовсько-Руська держава. З походу на татар князь Ольгерд привіз чудотворний образ Матері Божої і поставив східним звичаєм в гострій брамі мурів своєї столиці Вільно.

Став той образ найбільшою святинею Литви – Гостробрамською Божою Матір'ю. Помер Великий Ольгерд, прийнявши ім'я Андрія. Не раз ще бачив Ти

* Так у рукопису. – Ред.

смертельну небезпеку. Палили кримські татари, тиснув і ламав воюючий католицький костел Риму, а Ти непохитно стояв віками. Фундаментом Твоїм були святині. Наука і культура йшла в широкий світ з славної академії, założеної вікопомним митрополитом Петром Могилою.

На рівні з іноземними університетами Могилянська академія промінювала на широкі далекі простори.

Тут переживалась велична радісна зустріч Великого Богдана, вертаючого переможцем з смертельних боїв за волю.

Ти вислав славних учених, золотоусних пасторів Церкви в темну Московщину, архіпасторів Яворського, Прокоповича і найбільшого з їх – ростовського святителя Дмитрія, сина Твого сотника Туптала.

Тяжко досвідчила тебе рука московських царів. Особливо царя-ката Петра I. Забрав він всіх учених, майстрів, тисячі людей в сніги і болота півночі, залізною рукою стиснув здобуту кров'ю волю.

Його наступники 300 літ душили все, що зосталось з здобутків змагання з поляками і татарами.

Тут у Тебе звило своє чорне кубло реакції самодержавство московське. З твоїх святинь цідилась отрута брехні і зневаги нашої слави, народної гордості, нашої мови, нашої мислі. Позбавлено нас своєї книжки, школи, навіть назву перемінено, нашу історію окрадено. Зосталась мова і пісня, збережена народом. Та ще зосталась гаряча любов до своєї землі.

Зосталась різниця характеру, вигляду замилювання до краси, чистоти і моралі.

Тлів жар народних дум, прикритий попелом ворожої сили. Не гас, чекав свого часу.

Підсилив той огонь Великий Кобзар.

Тепер вітер зніс попіл, розпалив невгасимий огонь.

Піднявся Ти у всій своїй красі!

Знову став столицею України-Русі!

Здійснились “думи шалені” Богдана.

Здійснились мрії Тарасові – ожила Слава України!

* * *

Чую себе здоровим, набралась вага, вернувся і голос, тим часом тихий. Лікарі не сподівались так скоро мене випускати.

Іду до Центральної Ради. Міститься в гарному okazaломu будинкові Педагогічного музею. Варту несуть чорноморські моряки. Молодець в молодця, в чорних бушлатах, штанах “дзвоном”, з безкозирок повівають Георгіївські стрічки. В руках – рушниці без штиків.

Військовий секретаріат. Довідаюсь, що моє подання прийнято, записаний в список *четвертим*. Пам'ятаю прізвища перших: *полковник Капкан, хорунжий Ган, сотник Лоценко*.

Чому не повідомлено? В спискові коло 200 офіцерів – небагато. В повній формі, при своїй шаблі входжу до кабінету Генерального Секретаря військових справ – *Симон Петлюра*.

Почав йому представлятися; перервав, протяг руку – сідайте! Якось дивно чую. В шоферській шкіряній куртці, невисокий, збудований міцно, темний блондин. Одне око трохи косувате, сіре, голос приємний, теноровий. Ніяких одзнак. Нічогісінько військового. Бачу: і шапка штатська. Розмова коротка, такого змісту: він говорив, я слухав.

“Війні скоро кінець, і буде вона остатня. Армія не потрібна, заступить її охоча міліція. Офіцери там будуть потрібні. В військових частинах треба організувати українців. На вічах, зібраннях провадить агітацію за призначення Україні широкої автономії і автономічної влади Центральній Раді”.

Все. Щось не переконує – якась міліція? Виходжу трохи злий. Присів собі за столик, де подається чай. Під враженням розмови, котра щось пригасила.

Я виховувався з почуттям нехиті до армії і військової. Життя, наперекір цим переконанням, зробило мене військовим.

Цим пояснить, що тоді, в першому бою, не піднялась рука на переляканого утікаючого німця?

Тепер рубав би без пощади! Це за Рудку Черевиче, за оту мертву, убиту газом роту, за підступ.

Під Костюхнівкою пустих шістьох польських соколів, ще і на дорогу дав харчів. Риск великий, грозив польовий суд.

Сумління, однак, чисте, того не жалю. Тоже ніби ворог. Чи не прийдеться нам боронити здобуту тепер волю? Україна багата, положена відкрито, не боронять її гори і великі ріки. Світ зажерливий, простягнеться чужа рука, хто дасть по її палицю, міліція? Таку оборону може собі дозволити Англія, маючи могутній флот.

Підходить якийсь хорунжий: “Ви, пане поручику, хочете вступити до українського війська?” Дивлюсь на його мовчки, одірвавшись од думок. Йому що за діло? “Чи знаєте добре нашу мову, “позаяк” це вельми важне”. Мовчу. “Если” не добре, треба підучитись!” Це так ніби доброзичливо, повчаючи, важно, як правдивий ад’ютант важного генерала. Взятя злість: “А чому ви, прапорщику, не научитесь? Звідкіль взяли оте “позаяк”, “если”?” Прапорщик почервонів.

“Та у нас в Львові всі так говорять. Та ми свідоміші од наддніпрянців”. – “Не заперечую, свідоміші. Тільки по обох сторонах Дніпра в мові і літературі не спіткаєте цих дивних слів. Не скажуть “в Львові”, а “у Львові”, не додадуть і непотрібне “та”!”

Якісь дівчата, певно, студентки, прислухуються і регочуться. Зближаються троє. Всередині – високий, з борідкою, в руках портфель. Щось як наче знайоме. Приглядаюся пильніше: немає сумніву, знаю. Трійка керується виходить, пристає, щось обговорює.

Стаю рядом: “Андрій Зінов’евич!” Той, з борідкою, і його супутні дивляться на мене, самі на себе.

“Вибачте, Андрій Зінов’евич, Ви були у нас в Кічкасі...”

Борідка широко радо сміється.

“Ви, товаришу, брат Андрія Антоновича? Пізнаю, пізнаю. Тепер часу не маю, жду за годину на обід. Вулиця Маріїнсько-Благовіщенська, дом №... Чикаленка. Жду”.

Видно, важна особа, коли всі так дивляться і прислухаються.

Вертаюсь по шапку, “свідомий” прапорщик стоїть, витягся як струна, рот круглий, як “о”! Типик! Не одному одіб’є охоту сюди приходить.

Заступають дорогу дівчата: “Ви давно знайомі з Володимиром Кириловичем?”
“З Андрієм Петровичем хіба!”

“Ні, з Винниченком Володимиром Кириловичем”.

“Досить давно, перед війною”.

От хто у нас бував, от що значить конспірація!

Мушу пригадати комічний момент. Одного дня, в свято, прийшов до нас хтось, пригадуючий робітника-фахівця, шукаючого праці. На голові кепка, підношене убрання, в руках малий чемоданчик. Питається Андрія, коли буде? Підожде. Перш за все – підкріпить подорожнього. На веранді поставлено столик, внесено, що треба. Лице в гостя приємне: високе чоло, уважні розумні очі, гарно зарисований рот. Вуси густі, невеликі. Їсть поволі, акуратно. Сиджу збоку. Руки великі. Слюсар або тесляр. Високий і, видно, при силі.

Мати позвала допомогти подати чай. Каже пошепки: “Як вип’є чаю, поведи його в садок, нехай полежить в гамакові. Хто його знає, що за людина. Був такий, та забрав самоварчик”. Правда, був.

Андрій був гостеві радий, забрав до себе, говорили довго. Там гість спав, щось писав, погостював пару днів і попрощався. Звався Іваном Петровичем.

Андрій до нього ставився з замітною пошаною. Другим разом побув з тиждень. Одитий достатньо по-міському, в капелюхові. Тепер звався Андрієм Зінов’євичем.

Третій раз приїхав з жінкою і великою групою киян і катеринославців. З лоцманами дубом їхали через пороги. В цій групі був знавець і критик української літератури проф. Сергій Єфремов. Були старі знайомі – муж і жінка Лисиченки. Тепер Андрій Зінов’євич носив невелику борідку, а було це в 1910 чи 1911 році.

У голову не приходило, що це Винниченко, знаний український письменник і драматург. Одночасно революціонер, марксист крайнього напрямку, пильно шуканий поліцією. Патріот. Писав в стилі Максима Горького, з котрим жив по-приятельському.

В Центральній Раді був признаний авторитетом. В означенім часі був на Маріїнсько-Благовіщенській. Домик невеликий, в добрім стилі, в садочку і квітах. Мешкання в 3 кімнати. Мебель скромна, як і обід. Борщ, котлети. Чай в кабінеті.

Вол. Кир-ч розпитував про Андрія, цінував його й високо ставив. Пильно розпитував про фронтове життя, настрої. Говорє спокійно, рівно й переконуюче.

Тимчасовий Уряд і Керенський нас не розуміють. Дійти з ними до якогось конкретного порозуміння трудно. Переможе в недовгій часі робітничо-селянська сила. З нею договоримось. Кінець війни близький. Треба до того бути пригтовленим і обережним.

З росіянами ділить нам нічого, влада буде така сама. Беручи під увагу певні розбіжності характеру, влада буде у кожного народу різнитися в невеликих і неіс-

тотних дрібниціях. Владу візьме пролетаріат. Жде його боротьба, і нелегка. Щодо Української армії, коротко ствердив те, що Петлюра. На тім попрощались.

Знову щось загадкове. Професорська лекція. Але коли жде боротьба і нелегка, то хто ж її поведе? Міліція? І тут щось недоговорене.

Поїду на фронт до своїх, треба організувати хлопців. Мушу зголоситися в штабі фронту у діжурного генерала, такий маю приказ.

Тут чекає несподіванка. Ніяким способом не можу їхати на позицію. Це погляд і переконання лікарів. Треба набратись сили. Діжурний генерал, здається, Марков, приказує остатись при штабі фронту на посаді завідуючого гуртами. Що це за штука? Чув щось десь, не пригадую.

Затримує капітан. Аксельбанти Генерального штабу. Фігура немала. Просе зайти до себе, подає адрес – близьенько. Називається Удовиченко. Начальник відділу топографів.

Знайомлюсь з обов'язками завідуючого гуртами. Організація поважна, канцелярія велика. Обсада: 2 офіцери, 2 ветеринари, 10–12 урядовців, 40 писарів, повного складу рота до помічної роботи.

Обов'язки одбирання достачаного на м'ясо скоту, поділ між арміями фронту, облічення і виплата належності купцям-прасолам. Діло многомільйонове.

Тут можна легко нажити капітал, а так само легко попасти під суд і до в'язниці.

Примірно доставив купець 1000 голів скотини. Вигрузили, загнали за огороження. Скотина реве, неспокійна. Приходе купець, просе дозволить напоїть змучену худобу. Позволить – дойде ваги 15 000 кг! Ото покуса взять, і брали. Наживались і йшли в в'язниці. Для мене діло не годиться. На третій день категорично одмовляюся. Генерал, молодий ще, жвавий, рішає: поїдете в Житомир, в 1-шу школу прапорщиків, там поправитесь, а далі подивимось.

Балакав з капітаном Удовиченком. Гостинний, великого розміру і інтелігенції, високої культури. Одночасно племінний патріот, глибокої політичної думки. Милій і безпосередній.

Удовиченко був задоволений з мого призначення: “Якраз в час! В Житомирі дві школи прапорщиків для потреб нашого фронту. Готувиться там молодь, побувавши на позиції, обстріляна. Більшість з України. Ви, людина національно усвідомлена, будете на своїм місті. Нам треба буде багато офіцерів в найближчій часі”.

“Дозвольте, пане капітане! Їду з Києва. Зачислений в список Українського Війська в квітні. Був в Генеральнім Секретаріаті, балакав з Петлюрою, пізніше за столом з Винниченком. Обидва твердили, що війни не буде більше. Армія не потрібна, заступить її міліція. Як же так?”

“Читали про масові демонстрації під жовто-блакитним прапором? В мільйонах заговорив голос крові, підсвідоме почуття свого “я”, окремого народу. Це одрух велетня з зав'язаними очима. Його треба збудить, розв'язать очі, показати путь. Сорокамільйоновий народ потребує сотень тисяч провідників. Їх не маємо. Тому кожна свідома одиниця має незмірну вагу. Кажуть, армії не треба?”

Так може твердить доктринер, засліплений в нереальних мріях. Нам армія буде потрібна велика й сильна найскоріше!”

“Хто такий Петлюра і який має ранг?”

“Він не військовий. Полтавець, скінчив там духовну семінарію. Батько візник, член Української соціал-демократичної робочої партії. Марксист поміркованого керунку. В часі закриття української преси і книжки був редактором тижневика “Украинская жизнь” в Москві. Патріот, добрий промовець. Людина здібна. Займав в часі 1914–1917 років високе положення в організації помочі фронтові Всеросійського союзу міст. В партії і Центральній Раді лічиться конкурентом Винниченкові”.

“А Грушевський?”

“Наша наукова гордість, знаменитий історик і діяч. Має велику популярність в Галичині. Родом з Холма. На мою думку, непотрібно записався до соціал-революціонерів”.

“Як сталося, що наші військові справи в неодповідних руках?”

“Бачите, наш національний рух творили головним чином політичні партії, ставлячи завдання: визволення соціальне і національне. Партії організували Центральну Раду й поділили між собою провід в різних керунках. Звідтіля аномалія. Часу мало. Нам треба насамперед інструктори-фахівці, а не дилетанти”.

“Значить, армія буде потрібна?”

“Обов’язково, в найкоротшій часі, міцна і новочасна!”

Зміцнив дух капітан Удовиченко, дав напитись цілющої води, підняв пригаслу енергію.

У штабі фронту Удовиченко заступає інтереси України і Центральної Ради. Командуючий фронтом ген. Володченко особисто прихильно ставиться до наших справ.

На жаль, є підстави думати, що одійде. Наступником називають ген. Денікіна, заслуженого і бойового. Поживем–побачим.

* * *

Житомир – губерніальне місто Волині. Населення коло 40 000. Багато поляків і жидів. Протікає р. Тетерів у мальовничих, скелястих берегах. Пригадується Кічкас. Українців небагато, росіян ще менше. Над широко розкинутим містом домінує католицький костел. До Тетерева терасами спускається широка зелена алея, місто одпочинку і прогулок.

Од міста, в одлеглості 2 км, – казарми якогось піхотного полку. Тут міститься Перша школа прапорщиків П.-3. фронту. Друга в місті займає будинки духовної семінарії. Місцевість мальовнича, гарні ліси, згір’я; змійкою в’ється недалеко річка Кам’янка, скакаючи каскадами з каменя на камінь, вся в квітах і зелені. Коло кошар проходить дужа важна стратегічна і господарча артерія: широка, як струна рівна, бита дорога Варшава–Київ.

Червоні цегляні корпуси школи поміщають коло 1000 юнкерів. Тут живуть курсові офіцери, переважно з родинами. 90% становлять фронтовики, поранені, покалічені в боях кадрові офіцери.

Начальником школи – полковник гвардії Духонін. Високий, статний, красивий, чорнявий, літ під 40. Права рука має мертву долоню зі скрученими пальцями – наслідок поранення кулею “дум-дум”.

При своїм зрості й сильній будові має несподівано тоненький голос. Взагалі людина високої культури і лагідної вдачі.

Дістався я в першу роту. Командир – старший віком капітан Зімін, курсові – штабс-капітани Томме та Івашина і підпоручик Пакін, котрому не приходило якось підвищення, а був кадровим офіцером якось перед війною.

Знав всі устава, підручники, знаменитий муштровик.

Кожний курсовий мав свої заняття по програмі, з взводом або часом ротою. Вільного часу було чимало.

Юнкери тут становлять цікаву мішанину. Більшість має хрести й медалі, унтер-офіцерські погони з фронту. Єсть двоє з “повним бантом”, по чотири хрести і чотири медалі. Бессарабець Бордюжан (таким уявляв Богуна) – як картина, красень, і з Донщини Чернецов. Обидва спішені кіннотчики і підпрапорщики, кожен коло 30 літ.

Чернецов повне обов’язки фельдфебеля, Бордюжан – взводний першого взводу. На 2-му, 3-му і 4-му взводах – з 3-ма і 2-ма хрестами і медалями. Невеликий процент рядових з середньою незакінченою школою.

Одіті юнкери пристойно. Кухня добра, дання смачні й різноманітні доскоду. Курс – 6 місяців, підвищений. В інших піхотних такої назви – 4 місяці. Тут готуються к-ри роти.

Викладаю фортифікацію і топографію у всіх взводах. Заняття на свіжій повітрі іде на користь, докуповую яблука, вишні. Апетит добрий, починає набирати краски лице, голос зміцнився. Хрипота зникла.

Дістав одпуск для полагодження справ в своїм полку. Хотілось одвезти українські книжки для 3-ї роти.

В роті застав зміни. Одійшов Харченко, командував ротою поручик Корнієнко, бувший ад’ютант, людина здібна, поважна і порядна. Місце Андреева зайняв Бабкін. Не стало Баркова і Гаравіна. В роті був організований революційний комітет. Кооператив працював добре, старі сапери мало не носили мене на руках. Книжкам раді, для їх це нове. Дав відозви Центральної Ради, зібрав збори, сказав підходяще слово, й поруч комітету почала працю ротна українська рада. Комітет скоро розв’язався. На прощання дістав 1000 рублів паю з кооперативу і *солдатського Георгія з бантом і срібною пальмою (для офіцерів)*.

Невдовзі роту оголошено українською.

Побував в штабі полку. Петрова поздоровив капітаном. Трапив на час. Одержано в рамках куртуазії ордена Союзних держав. Для полку призначено *Сербський крест Карагеоргія. Комісія признала цей орден мені*.

До моїх починань в роті Петров поставився негативно. В Житомир вернувся “в глорі”! В дорозі помітно було якусь нервовість. Помітно ворожі погляди на погони офіцерів, на ордени. З другого боку була мова про загальний наступ усіх фронтів. Сили і зброя були готові.

Почулось тоді про більшовиків. Це соціал-демократична партія крайнього напрямку. Зве селян забирати землю: поміщиків одразу, робітників, щоб не працювали на капіталістів, солдат, щоб кидали офіцерів, кінчали війну!

Щось неймовірно! Не хочеться вірити! Брехня! Все ж таки в цім щось єсть. Непокоючим стає дезертирство, появились люди в полках, кидаючі ті небезпечні гасла. Пишуть мені з роти про скидання в піхоті офіцерів! У нас на вид іде все нормально.

Зорганізував спілку юнкерів-українців. З міста набрала розмаху. Вибрано правління. Пам'ятаю прізвиська активніших: Демид Циба, Залізник, П'ятак, Терпило Данило, Шерстюк Ілько, Рубас. Серед юнкерів були здібні малярі-артисти, співаки, танцюристи, актори. Полковник Духонін поставився до спілки і її праці прихильно. Сценічна група виступила в місті Бердичеві з великим успіхом і поважним збором, призначеним на укр. військовий фонд.

Несподівано дістав командировку до Петрограда. Головною ціллю цією командировки була просьба полковника привезти сина. Добрій людині чому не зробити приємності?

Їхав в шинелі зі стрічками Георгіївською і червоно-вишневою од Карагеоргія. Чимдалі тісніше. Вагони набиті військовими. Де у кого на рукаві чорний щиток з черепом і костями навхрест. Ознака ударних батальйонів по приказу нового Верховного Головнокомандуючого ген. Корнілова.

Говорять, що рішучий і твердий. Популярність здобув драматичною втечею з австрійського полону.

Наступ Південного і Південно-Західного фронтів почався успішно, однак, заламався. Інші фронти не рушили. Полки на вічах постановили "не воювать". Гасла більшовиків давали грізні наслідки!

На станціях насмічено, брудно; в буфетах бідно, скрізь сірі шинелі, шинелі, шинелі...

Не видно щось салютування. Багато крутиться матросів з пістолями, гранатами, з гривками, певними себе, з великими червоними бантами на грудях.

Петроград. Той і не той. Сірий і мало привітний. На вулицях великий рух, як і раніше, тільки обличчя інші. Не видно, як колись, поліції; заступають її люди в шинелях з червоними широкими оправками на руках. Візники, колись знакомиті "лихачі", снують вулицями з людьми в сірому, матросами, озброєними до зубів, часто разом з підмальованими дівчатами.

А скрізь не позамітано, і насіння соняшників лущпиння засмітило і вулиці, і сквери. Семячки, семячки, семячки...

Магазини закриті, череді за продуктами на сотню метрів.

Невесело виглядає тут революція!

Найшов легко мешкання, де жив молодий Духонін. Старших двоє, сива пара, заклопотані напочатку, думали, що я представник "владі".

Молодий Духонін – викапаний батько, саме скінчив Пажеський корпус, жив у діда-генерала.

Мешкання велике, багато умебльоване. Вище займає три кімнати теперішній начальник штабу Головної ставки.

По словах генерала, життя було дуже неспокійне. По ночах часто грабунки, убивства. Тому батьки хотіли мати сина-одинака при собі. Старий був монархіс-

том-поступовцем. З огидою згадував Распутіна, з нехиттю про його вбивців. Був переконаний, що революція – діло Англії, приводив переконливі докази. Німців ненавидів, вірив у перемогу, а був міцно неспокійний тим, що робиться в Петрограді.

“Керенський – пустослов, шматка. Росії потрібна мудра голова і міцна рука. Вся надія на Установчі Збори”.

“А як ексцеленція думає про народи, що домагаються своїх прав: Польща, Україна, Фінляндія, Грузія?”

“Питання важне. Польщі треба дати незалежність, Україні, Фінляндії і Грузії автономію, а передусім – широку конституцію, з честю закінчити війну”.

Оголошення про масове віче в Олександрівському парку. Щодень великі мітинги коло Центрального комітету партії більшовиків. Існує два органи влади: Тимчасовий Уряд і Совет робочих і солдатських депутатів.

Побував скрізь, почув славних промовців. Не дивно, що люди, слухаючи їх, забувають про час і голод. Кого послухаєш – кожен говорить правду! Для прикладу, двоє говорять в імені інтересів робітників – Троцький і Чхеїдзе, жид і грузин. Говорять палко, з великим умінням про те саме. Перший – більшовик, другий – меншовик. Троцький закликає робітників до захоплення влади зараз, Чхеїдзе доводить цілком переконуюче, що про владу вирішать Установчі Збори волею не однієї партії, а всього народу. Плеханов – знаний на весь світ старий революціонер, авторитет глибокий, непоборимий, залізно логічний – говорить про Установчі Збори як про законний орган, опертий на народній традиції віч і громадських зборів, де вирішувались справи різної ваги.

Свердлов (чи Стеклов), більшовик (жид), доводить, що Установчих Зборів немає чого ждати, коли мільйони голодують. Власть мусить взяти пролетаріат, кінчить війну, дати хліба голодним.

Якийсь анархіст теж говорив логічно, що всяка влада є гвалтом. Людина має бути вільна в мислях і ділах. Анархія панувала і панує в природі і є матір'ю порядку.

Може, найменш ефектним промовцем був Ленін (Ульянов), голова більшовиків. Говорив до маси людей з балкону.

Не уживав ефектних рухів, виглядав теж неефектно. Присадкуватий, з великою лисою головою, східно-азіатським широким лицем, вузькими очима, кидав слова, як удари, з силою і певністю. Не переконував, а командував, давав прикази з короткими поясненнями.

“Влада бідним, влада неімущим!”

“Мір без анексії і контрибуцій!”

“Конець війні негайно!”

“Кто не работает, тот не ест!”

Кажуть, що те саме говорить щодень і не раз; слухачі не галасують, як на вічах, браво кричать теж не масово, їх проймає сміливість і несподіваність гасла і можливість втілення образу в життя. На людську вдачу ділає, як міцне вино!

Кажучи правду, Ленін мене не захопив. Його мова чимсь нагадує Винниченка. Доктрина і певність своєї правди. Що іншого Плеханов – глибоко продумана лекція професора. Найбільше подобалась мені мова Троцького (Бронштейн)

на вічу. Пориваючий динамізм, сила переконання, умілість провідника-командира, ведучого особисто в атаку масу кінноти! Коли командир спереду, за ним підуть усі. Одинаково сильний контрудар оборони позицій Церетелі.

Невольно насувались спостереження і питання: чим пояснить серед чоловік провідників серед більшовиків пригнітаючу більшість жидів? Для чого всі вони одіті підкреслено бідно, крім Троцького? Мають средства солідні, а сам Ленін – у поношенім легкім убранні, старенькій кепочці. Не солідно! Ще кинулось в очі: Леніна охорону несуть матроси-балтійці, а в Центральній Раді – чорноморці.

Вертався в Житомир повний неспокойних вражень. Скрізь заворушення, слова, слова, коли ж будуть діла?

Спокойно прибувши в Житомир, крім вдячності полк. Духоніна, повітала мене важна новина: Верховний Головнокомандуючий приказав організувати українські частини влучно до корпусів! Нарешті! Друга новина – зїзд войків Південно-Західного фронту в Бердичеві. Делегатів їхало два од полку або окремої частини. Удався там з юнкером Данилом Терпилом.

У великій залі театру зібрали 1500 делегатів, представляючи коло 1 500 000 войків. Сила!

Прибули представники Центральної Ради, партій, організацій. Моє місто було в ложі з правого боку. Офіцерів коло 20%, солдатів – 80%. Все переважно молоді. Виділялась групка Богданівського полку: гарна форма, поставні. В першім дні зїзду половину часу забрало справджування мандатів. Тут одночасово велись списки приналежності до партій, а було цих партій немало:

соціал-революціонери	земля
соціал-демократи	робітнича
трудовики	інтелігенція
федералісти	щось середнє між с.-р. і с.-д.
Селянська спілка	кооперація
безпартійні	

Звідкіль їх стільки взялось? Було це явищем часу: приналежність партійна означала свідомість політично-революційну.

Значить, ми з Терпилом були малосвідомі. Належить підкреслити добру організацію сторони адміністраційної. Довгі столи для харчування. Великий запас хліба, ковбас, дві кухні. Повний порядок.

По обіді – привітання од командування фронтом, уряду, партій, міської ради.

Зложили привітання делегації: польська військова з полковником на чолі і грузинська. В імені політичних партій промовці виголосили свої програми і запрошували прибути вечором на зібрання і записатись, де хто захоче. В другім дні виступали делегати з фронту. Тичилось варунків життя на позиції, поступи українзації частин, організацій.

Нарікали на негативний стосунок з боку росіян, так з боку офіцерів, як і солдат, особливо більшовиків, котрих щораз більше.

Виділення наших частин називають зрадою Росії, мазепинством, зрадою революції.

“Разом кров проливали, з одного котелка їли, одну вошу кормили, а ви одділяєтесь?”

В вашій Центральній Раді самі буржуї та капіталісти, офіцери та генерали. Недаром звуться головні кровопивці генеральними секретарями”. Керує одна рука. Зброєю – брехня! Такі брехні находять послух у темних, навіть наших.

На трибуні Петлюра в тій самій шкіряній куртці.

Це дійсно вроджений промовець-трибун! Мова гаряча, сердечна: “Нашим завданням є оборона Батьківщини, а наша земля zagrożена безпосередньо, частина під ворогом. Всі свої сили мусим скерувати на фронт і разом з росіянами викинути ворога з нашої території. Кінчимо тоді війну”.

Винниченко говорив про розмову з урядом Керенського: “Не хочать вони конкретно виявити своє становище. Форма влади в нас з Росією може бути така сама. Тільки вони можуть жити в хаті з тараканами, а ми їх не зносимо. Хочем господарювати на своїм, вони – на своїм. Жить, як брати, не зриваючи стосунків”.

І Петлюра, і Винниченко заявили себе переконаними федералістами. Більш менш те саме говорили інші, а між ними – штабс-капітан Шинкар з 4-ї фінляндської дивізії, котрого зустрічав колись на фронті.

В певнім моменті в порожню ложу рядом увійшов високий, міцно збудований генерал-лейтенант, в прегарно пошитому вбранні, в товаристві капітана Удовиченка. Той привітливо кивнув головою – пізнав. А я пізнав колишнього командира 2-ї кінної гвардійської дивізії, з якою попав на війну. Забрав голос офіцер Богданівського полку Петро Певний. Пропонує повітати першого командира корпусу, котрий українізується (34-й), – генерала Скоропадського.

Гучні оплески, гонорове місце в президії, коротка подяка за честь.

Пішов вечором на зібрання соціал-демократів. Хіба до цієї партії запишуть. До неї належать Винниченко, Петлюра і Андрій.

Слухаю наради, а там мова єдине про поборювання впливів соціал-революціонерів. Щось не те.

Послухав соціал-революціонерів. Їх найбільше. Той самий клопіт, аби спихнуть соціал-демократів!

Бий вас сила Божа! Ні слова про Україну! Далі уже і не ходив...

Третього дня – наради, запитання, вяснення, вказівки. З Удовиченком до ложі увійшов статурний молодець, з оселедцем на голові, в жупані, кунтуші з вільютами, в широких синіх штанах, жовтих чоботях. Збоку – крива шабля. Чорні невеликі вуси. Запорожець з картини! Знайомимось. Отаман Вільного козацтва з Бистрику, учитель. Нова організація – піввійськова, півпорядкова – повстала в Черкасах з ініціативи якогось Гризла. Пишна фігура звертає на себе очі всіх делегатів. Жива традиція козацьких часів. Ось воно: здоровий дух!

На трибуну входе молодий чоловік літ 23–25 в сірій солдатській шинелі. В руках звернутий папір.

Перед очима розгортається велика карта етнографічних земель України, намальована різними красками.

“Товариші і браття! – починає промовець. – Бачите карту нашої землі. Од Карпат до Дону і од Білгороду до Брянських лісів, до Чорного і Азовського морей, з сходу на захід, з півночі на південь, наша земля займає простори, більші од великих держав Західної Європи. Наші брати, кров з крові, кість з кісті, заселяють північний Кавказ і Кубанські землі. Тут лежить за горами Русь Закарпатська. На нашій землі живе коло 50 мільйонів, з чого 80% припадає на українців, решта 20% – на росіян, поляків, жидів, німців, греків і інших.

Земля наша урожайна, багата в підставові промислові сирівці. В недрах Кривого Рогу, Донеччини, Нікопольської округи – необчислені запаси камінного вугілля найвищих сортів, руд, заліза, марганцю, міді, нікелю, олова, ртуті; маємо розвинену металургію.

Україна оперта в двоє морей, з сплавними і судоходними ріками, має перед собою одкритий світ. Борислав і Дрогобич дадуть нафту. Крим, зв’язаний з Україною господарчо, прилучиться до неї в недалекий час з своїми портами. Світ одкритий! Маємо великі запаси лісів, розбудоване цукровництво. Сітка залізниць покриває Україну в головних господарчих керунках.

Нам не потрібні чужі території, колонії, хвате свого.

Кормимо хлібом половину Європи. Нас сотні літ експлуатовано, окрадано з культури, історії, понижено і неволено.

Настав час, аби наш Великий Народ став дійсним господарем у себе на своїй землі!

Треба, аби народ твердою рукою оборонив своє право до розвою культурного, господарчого, самостійного.

Надійшов час, щоб Київ, а не Петроград був нам столицею. Аби Україна мала свою міцну оборонну силу, а уряд ні од кого не залежний!

Немає чого оглядатися на Керенських, Терещенків, Гучкових!

Час оголосить світові: “Маємо волю мати свою Незалежну Державу!”

Нехай живе Україна Вільна, Соборна і Незалежна!”

В часі промови в залі панувала повна тишина. Тепер ще хвилинка, дві. І зашумів, загримів зал од оплесків, криків “Слава!” і довго не успокоювався.

А промовець звернув карту, скромний, сірий, нікому не знаний, вклонився і пішов помалу на своє місто. Кинуті слова були несподіваними, смілими, показували реальну ціль. Аргументи переконуючі, всім зрозумілі.

Наш національно-соціальний рух не йшов далі, як здобуття автономії в межах перебудованої Російської імперії. Смілою мрією була федерація на рівних правах з центральним урядом у Петрограді чи Москві.

А тут говориться про незалежну державу!

Неначе хто розгорнув муравкове гніздо!

З реплікою виступив Петлюра. Виступ попередника вважав шкідливим, кликав до додержання солідарності з пролетаріатом російським. Майбутнє України вважав в тісній федерації з демократичною Росією.

Довго ще розважено над смілими словами молодого людини в сірій шинелі.

Мене вони схватили, як кліщі, припали до душі. Доповнювали слова Удовиченка, були їх завершенням.

Удалось під час обіду розшукать смілого молодого солдата, умовились спіткатись під поданим адресом.

Застав в невеликій кімнаті п'ять осіб. Один офіцер-артилерист, решта – солдати-студенти.

Це були представники партії соціалістів-самостійників. На 1500 делегатів п'ятеро – дрібна частина. Мала, а сильна духом і вірою. Формально до неї належав тільки один. Тепер стало шестеро.

Гаслом стало: “Не в численності сила, а в вартості!”

Партію соціалістів-самостійників зорганізував київський правник Микола Міхновський.

Зразу невелика, розвивалась і збільшувалась. Належали до неї люди різних сфер, од науковців до робітників. Найбільше студентів і залізничників.

Не кидаючи демагогічних, руйнівських гасел, самостійники вказують реальну конструктивну ціль. Форму влади має окреслити Український Соїм. Вороже до росіян не ставляться, навпаки, уважають в майбутнім тісну господарчу пов'язаність.

З Терпилом вертались ми до Житомира повні вражень. На Данила тоже вплинула мова самостійника.

Загальні збори спілки юнаків з великою увагою вислухали звітів Терпила і мого про перебіг з'їзду.

В скупленні слухали юнкери, про що говорили Винниченко, Петлюра та інші. З задоволенням прийняли відомість про присутність на з'їзді командира 34-го корпусу ген. Скоропадського. З зацікавленням поставились до організації Вільного козацтва й історичного убрання делегата од того козацтва.

Як треба було сподіватись, найбільше враження зробило представлене Терпилом виступлення самостійника. Звіт Терпила я поповнив, коротко подавши цілі і впливи нової конкретної думки.

Забирали голос один за другим, а майже всі гаряче пройнялись ідеєю боротьби за свою незалежність. Несподіванкою було освідчення юнкера Юсона Цимболяндсберга про його солідарність і готовність боротись за незалежність України. Був він естонцем.

Були й противники, а між ними – не один хлопець щирий і гарячий патріот. Вони держались поглядів Центральної Ради, т. з. автономії.

80% юнкерів стали твердо на ґрунт незалежності. Ці настрої стали відомі керівництву школи і були причиною дуже неприємної і гострої розмови з полковником Духоніним, котрого я поважав.

Наслідком був рапорт про одкомандирування до 33-го інженерного полку, моєї властивої одиниці.

Спіткання з полк. Буйком і штабом полку було тепле, сімейне. Знову дістав свою роту.

Багато нового на фронті і на позиції. Новини неспокійні і грізні. Після зірвання наступу в червні, партія більшовиків настільки окріпла, що, опираючись головним чином на матросів-балтійців, учинила спробу захватити владу в свої

руки. Тим разом Тимчасовий Уряд перемиг, а центр більшовиків, змушений перейти в стан конспірації, не склав зброї, навпаки, ужив своєї найсильнішої зброї – агітації, не перебираючи в гаслах.

Під їх впливом матроси Балтійського флоту знищили 90% своїх офіцерів.

Згинув страшною смертю к-р 306-го Лаїшевського полку 77-ї дивізії полковник Касперович, розп'ятий солдатами *немуштрової* роти, заагітованими незнайомим солдатом. Знав Касперовича. Був вимагаючий, справедливий і заботливий про солдатів. Смерть Касперовича потрясла 77-му дивізію, а немуштрова рота тяжко покарана своїми солдатами, спішно прибувши з позиції на місце злочину.

Агітатор зник, зробивши свою підлу роботу.

Належить підкреслити кілька спостережень тих часів. Найбільше податні на руйнівницькі, демагогічні гасла були маси позафронтових частин, котрі не переживали позиційної небезпеки. Мало знала була ця небезпека немуштровим частинам бойових полків. Етапні команди, пункти харчування, обози, деякі інші помісничі відділи і одиниці дуже брали до серця оті "Траб награвоване!", "Земля крестьянам одразу!"

Частини ці, як і запасові батальйони, *не хотіли йти на позицію*. Ніхто, зрештою, не хотів умирати. В ті всі одиниці легко доставались більшовики і мали там цілковитий послух.

Змучених позиційним життям, побувавших в боях і бачивших смерть своїх офіцерів разом з солдатами не так легко було вмовити, аби забивали чи скидали офіцерів, та і агітатори там ішли неохотно. Коли і траплялись жалюгідні випадки, то рідко. Ще держалась дисципліна і мала вагу кров, пролита спільно в боях.

Зате клич "Долой войну!" або "Забирай землю!" мали і тут вплив непереможний!

Корнієнко охоче здав роту й поїхав в одлуку, щоб більше не вертатись. Ніяких робіт на позиції не велось. Віча, зібрання, наради.

Старих саперів меншість. Кооператив чинний, але мало товару. Ставши твердо на поставленім собі завданні, поставив твердо створення хоть невеликої міцної української сотні.

Опираючись на приказ Корнілова, інтенсивно проводилась заміна українців і росіян між саперними ротами з умовою *добровільно*. Хто хотів, міг остатись, хоть і росіянин, аби був лояльним. Одесити ще раніше поїхали всі додому. В роті zostались всі поляки, коло 20 чоловік, 60 українців. Майже щодень приходили свіжі добровільно. Нові складали приречення служити українській справі.

Сікованов і Гонін, хоть без переконання, помагали лояльно.

По-старому не було клопоту з харчами, тільки не так смачно варилось на кухні. Не стало Кузьми.

Випадки на політичній арені точились блискавично. Одійшовшого ген. Володченка заступив Денікін. Більшовики розігнали в Петрограді Державну Думу, арештували Тимчасовий Уряд і оголосили урядом Совет Народних Комісарів – Совнарком.

Для установаження ладу вислано на Петроград дивізію кавалерії. Була це слава Дика дивізія. Це була уже інша духом кіннота. В'язала її особа великого князя.

Тепер битись не хотіла, кавалер дивізії ген. Кримов застрелився, а горці потягли на Кавказ.

Ватага матросів з Петрограда ввірвалась в Ставку і убила начальника штабу ген. Духоніна.

Головнокомандуючим всіма силами Совнарком назначив *прапорщика Криленка*. Наступило арештування ген. Корнілова, Денікіна, Лукомського, Маркова і інших, всіх посаджено до в'язниці в Бихові. Південно-Західний фронт остався без командування. Розпочалась масова дезерція, оголення фронту. Німці не рушались. Потирали руки, мали їх на сході вільними.

* * *

Тим часом одбувся в Києві загальновійськовий III з'їзд. Тепер їхав в товаристві чотирьох надійних саперів з ручними кулеметами, наганями і гранатами.

Знову багато балачок і не помітно керуючої твердої руки. На цьому з'їзді були представники і більшовиків. Поводження не мали. Обіцянки Центральної Ради селянам та робітникам йшли так щедро, як і од Совнаркома, а з чим іншим не було покриття*.

В часі подорожі потяги були набиті до остаточності. Повно було на вагонах, на скріпленнях між вагонами, обліплений паровоз. Станції запаскуджені різним сміттям.

В самім Києві ще держався який-такий порядок. Влада мішана. Команда округи російська. Центральна Рада не панувала над ситуацією. Скрізь по містах з її сторони губерніальні і повітові ради, а одночасно повставали інші – ради робочих, селянських і солдатських депутатів. З фронту прибували озброєні маси з кулеметами, гранатами й навіть артилерією. Набирали на сили напади, грабежі, убивства.

На селах – неорганізований поділ землі з одночасним нищенням маєтків. Одбувалось це самочинно, з немалою кров'ю.

Де знаходилась людина з ініціативою – організувала більшу чи меншу військову силу, пробувала на своїм терені організувати якийсь лад, оголошувала республіку.

В іншим випадкові озброєний відділ не признавав ніякого авторитету, ніякої влади, чинив напади на села, міста, “гуляв” - це був справжній розбій, відповідаючий гаслові “Граб награвлене!”

Позитивним було спішне формування в Києві української дивізії та організація Вільного козацтва в декотрих містах. Зголосив свою роту в Ген. Секретаріаті.

Вертались ми на фронт з тяжким серцем. Негайно приступлено до приготування виїзду і головне – нагромадження запасів, харчів і фуражу. З піхоти зголосилось 60 чоловік з кулеметами і запасом амуніції. Було серед їх 35 офіцерів і 20 солдат поляків; всі з України, крім братів Кульбовських, шт. капітана кулеметчика Казимира й прапорщика Яна.

В'язала нас з поляками одна мисль, стремління до незалежності держав, та умова “Поможіть нам, поможем вам”. Не знали ми і не мали ворожнечі національної чи релігійної.

* Так у рукопису. – Ред.

Рота мала близько 300 людей, 6 тяжких і багато ручних кулеметів, поважний запас набоїв та гранат, 2 кухні, 40 коней, 25 возів. Харчів готовилось на 2 місяці. Пекарня готовила сухарі.

Одбувся остатній загальний III Військовий з'їзд. В величезній поміщенні київського цирку прибуло 3 000 делегатів. Ситуація була нап'ята і грізна. Совнарком ультимативно зажадав впровадження на Україні радянської влади, опертої на робітниках і селянах, інші угруповання називав буржуазними, капіталістичними, контрреволюційними.

Виступ представників партії більшовиків тим разом напасливий, ворожий, погрозливий. Видно, чули за собою силу. Навіть організацію збройної сили називали мілітаризмом.

Пам'ятаю такі виступи прапорщика Шахрая та штатського Кулика, маленького, на тоненьких ніжках.

Дебати набрали бурхливих форм, були довгі і гарячі. В пам'яті зосталась промова соц.-демократа Миколи Поршя. Спокійним низьким голосом, переходячим в октаву, не нутужуючись, не помагаючи собі руками, Порш збив всі аргументи Совнаркому, підкреслив зрадливість і небезпеку його способів руйницької агітації, неповажні виступи Шахрая та Кулика з товаришами, ображаючи зібраних делегатів.

В кінці запропонував дати відповідь Совнаркомові, гідну нашої честі.

Кажде слово промови серед надзвичайної тишини доходило до найдальших міст. В даній відповіді сполучились всі партії і 90% безпартійних.

Оголошено *Незалежну Українську Республіку* з правлячим органом – *Центральною Радою*.

Видано відозву до всіх озброєних частин, аби заховали вірність УНР і готовність її оборони.

З Одеси, Харкова, Полтави, Катеринослава надійшли відповіді, запевняючи в вірності і послухові. Така сама відповідь надійшла з Чорноморського флоту.

Нарешті поставлено крапку над "і".

Спіткався з Удовиченком, тепер п.полковником. Радив не зволікаючи приїжджати в Київ. Положення уважав небезпечним з уваги на тертя серед Центральної Ради.

Грізним уважав вплив агітації агентів Совнаркому серед частин Київського гарнізону.

Мали ударитися дві сили: патріотично-національна і міжнародово-соціальна.

Оголошення незалежності спізнилось на 1-2 місяці.

* * *

В два дні по повероті на Стохід рота була готова до подорожі. Запасів малось на повні два місяці. Видано запасову білизну, повне обмундировання і нові чоботи. З кооперативу випало на старих саперів по 700 рублів, новим дано по 200.

Роту поділено на 6 взводів, в тім один польський. Команда кулеметів – на шістьох бойових візках, виділено окремо. Набуто ще кілька возів з кінями.

Колона в марші виглядала солідно, з гарним довгим обозом. Дисципліна по-старому спокійна.

На станції зайнято поміщення покинутого госпіталю, поставлено в два ряди, а малось їх коло півсотні.

Сильною охороною обставлено наше розміщення. Серед величезної сірої маси чекаючих наша частина виділялась, як з іншого світу.

Інтендантство працювало і мало поважні запаси. Просьбою і грозьбою отримано місячний запас соленого м'яса, сала, овса, сіна. Борошна не брали. Чого не хватало або не бралось, перераховано на вартість і виплачено грішми.

Таким чином повстав запасовий капіталік. З комендантом і начальником станції домовились скоро. Помогла солідарність інженерних частин і матеріальні аргументи. До нашої диспозиції виділено 25 вагонів-теплушок, 8 без печей і 17 платформ на вози і сіно.

Все це треба було переточувати, позчіпляти, підставити даліше од станції своїми силами, бо паровозів не було. Все ж таки без помочі солдатів-залізничників ми самі провозились би втриє довше.

Серед цих помагаючих один, без пояса, в шинелі доброго сукна і порядних чоботях, коли почалась погрузка, попросив взяти його з собою.

Спочатку одмовив без згоди начальника станції. Думав, що він залізничник. Оказалось, що це лікар, має свої речі власне у нач. станції, котрий послав його до мене. А помагав точить вагони, аби додати до просьби аргумент. Місце погрузки було оточено охороною. Лікареві прийшлося виділити охорону й поміч нести речі. Для нас він був дуже бажаним, тим більше, що мав немалий чемодан, повний медикаментів.

А людей тепер було понад чотириста, фершала мало на таку громаду.

Кухні нормально варили вечерю, в вагони носилось дерево до печей. Невідомо, скільки часу займе подорож, бо наш потяг був не браний під увагу. Ходили тільки етапові, і то в залежності од паровозів.

Знову зичливість чи удача. Рано почеплено паровоз. 5. XII. 1917 року, після 3-літнього перебування на позиціях, попрощався з фронтом.

Тільки два рази спинявся потяг в дорозі на довший час. Слалась нова дорога до нового призначення.

До Києва їхалось три доби. Скрізь на станціях сірі маси з рушницями, торбами, без погонів перевалювались з міста на місто. Ждали потягів, їдучих з фронту. На станціях Сарни, Олевськ, Антонівка, Коростень – тисячі. Місто в вагоні на кришах, на буферах здобувалось штурмом. Крики, прокляття, стріли – пекло!

Залізничники спеціальних батальйонів віддали участком од фронту до ст. Коростень. Не хватало паровозів.

Наш потяг ставав тільки на більших станціях, коли треба було набрать води, вугілля чи змінити паровоз.

Задержувався на запасовім торі. Сильна охорона і становча постава одбивали охоту штурмування нашого потягу (...) здичаю, неорганізованою і... такою бідною та нещасливою.

Одначе підібрали до себе немало з тих несмілих, слабших. Крім цих щасливців, траплялись близькі земляки, родичі, а навіть рідний брат одного сапера. В вагонах було вже і тіснувато.

На ст. Антонівка потяг затримався набрать води. Не виходячи з вагонів, вартові з ручними кулеметами стали в дверях. Товпа збилась, почались крики, лайка. Звичайно в таких випадках виділялись проводирі, кількадесят чоловік з широкою горлянкою й великим червоним бантом. “Генералів везуть!”, “Прокляті бунжури!”, “Вались, хлопці, стрілять не будуть!” – все це з матірною лайкою. Дивлюсь на цих тилових крис, що не нюхали пороху. Вони без торбів, їхать не збираються. Мають тут виконувать завдання.

Раптом закотлювалось в товпі: червоні банти когось тягнуть, смикають, кричать. Згори пізнаю поручика, сапера Г. “Опанас! Над головами весь магазин!” Моментально перон як вимело! Поручика, без шапки, речей, потурбованого, всаджено до вагону. Був би обідраний з одежі і чобіт і десь в кутку застрелений. Так згинула не одна тисяча офіцерів.

В тих часах подорож хоть і без погонів, але з валізкою, в добрих чоботях, штанах чи шинелі була дуже небезпечною.

В Києві попрощався я з Г., щоб спіткатись в незвичлих, ніким не передбачених умовах по 22-х роках. О тім пізніше.

Їхав десь до Смоленська. Достав на дорогу запас харчів, торбу, котелок, ложку, трохи грошей. Його червоні обібрали.

Наш потяг перекинути через Дніпро в Дарницю. Тут, порозумівшись з командою місцевого гарнізону, удався я в Київ з рапортом про прибуття окремої інженерної одиниці з кулеметною командою, повним запасом саперського знаряддя і харчами при 6 офіцерах.

Генеральним секретарем справ військових був полк. Жуковський. Петлюра формував Гайдамацький Кіш. Секретаріат тепер дійсно подібний до вищого військового уряду. Кілько полковників, капітанів. Ад’ютанти, поручики, прапорщики. Солідно і поважно.

В відділі квартирмістровським чемно і докладно розпитано про стан, лічebність, зброю, уважно вислухано рапорт, обіщано зараз зайнятись справою розміщення і приділу всього, що треба.

Зайти за два дні.

Чекало нас глибоке розчарування, велика кривда. Наказано виїхати в Гомель, обнять гарнізонну службу і нав’язать зв’язок з польським корпусом в Бобруйську!

Ми думали про Київ, Полтаву, Харків, а тут Гомель десь на Білорусі... уважать на Новозибков.

Ми, добра одиниця спеціальна, маємо інші завдання, готові брать уділ в боях, а тут – гарнізонна служба! Ні, це схоже на насмішку! Стільки сили і труду вложено, щоб зібрать порядну частину...

Не міг нічого зробити, коли коло сотні хлопців з Київщини попросили одпуску. Всі достали щедрю одправу, бідніші – коні і вози. Попросились в одпущ

полтавці. Рота тепер лічила трохи над 200, в тім 60 поляків при 2-х офіцерах. Коной 25. Запас продуктів – на повних 2 місяці, 1 кухня.

Кулеметами відає Янек Кульбовський – гарний, молоденький, чепурний молодець. Казік – моїм помішником.

Наказ–наказом. Через Ніжин і Чернігів доїхали до Гомеля.

Що ж можна сказати про це місто в грудні? Р. Сож судоходний доплив Дніпра під кригою. Немало гарних більших домів. Чимало магазинів, здебільшого пусті. Недостаток і бідність. А все показує, що це було місто торгове, небідне. Мова російська, багато старовірів.

Величезний замок чи двірець, сірий, облуплений, давно не ремонтований, оточений кільканадцять гектарів парком старих дерев. В замкові міститься команда міста і міські уряди. Близькість регулярних польських частин впливала на який-такий порядок в місті.

З Центральної Ради не було нікого. Можна часом побачить матроса, окрученого кулеметними стрічками, з великим маузером при боці. Солдати з рушницями, з червоними стрічками на шинелі. Ціла влада була в руках Совета робочих-селянських і солдатських депутатів та Совнаркому.

Нащо нас тут вислано?

Виїхав Казік Кульбовський нав'язати зв'язок з польським корпусом, роздивитись, що і як.

Вернувся, повний захоплення дисципліною, порядком та вислідом польського війська. Не корпус, а ціла армія 100 000, з своєю кіннотою, артилерією, інженерними частинами, автоколонами!

Єсть і українці, навіть ад'ютант к-ра корпусу – поручик Шевченко. Щораз прибувають нові частини. Десь на Волині твориться новий 2-й польський корпус ген. Міхаеліса.

Ген. Довбор-Мусницький і Перший польський всхідній корпус

Мені повелось гірше. Совет не хотів слухати про українську військову частину в Гомелі. Потрясаючи маузерами, огидно лаючись, категорично вимагали матроси очистити станцію, інакше всіх виріжуть.

•Сила була по їх стороні, мали навіть дві гармати. Битись не було рації. Поляки виривались до своїх.

Довго радимось, комбінуєм і нарешті постановили прилучитись до польського корпусу.

В Київ послав вичерпуючий рапорт про положення і стан в Гомелі. Як окремої частини вдержати уже не було можливості, тому просив приділити до київського гарнізону мене і сотню людей.

З тим потяг од'їхав, з радістю поляків і смутком решти. Казік нічого не перебільшував.

Карність, чистота, порядок на кожному кроку. Вигляд частин взірцевий. Піхота, кіннота, артилерія, сапери мають свій цвіт випушок і петлиць. У офіцерів

на штанах подвійні лампаси. Одзнаки на погонах срібні, золотого нічого немає.

Носяться всі бойові нагороди. Мальовничо виглядає кіннота в мундирах з широкими малиновими одлогами, біло-малиновими китицями під лівим погоном, на добрих конях. На головах – накриття російського крою з малиновим оточком (околиця) або уланські чаки з чотирикутним верхом.

Національний прапор – біло-червоний, а державний знак – одноголовий білий орел з головою, повернутою в ліву сторону. Як на орденах св. Станіслава.

В Жлобині потяг затримано. Зголосився у начальника гарнізону, к-ра кінного полку, а за кілька годин був в штабі корпусу разом з Казіком Кульбовським.

Пізнав особистого ад'ютанта ген. Довбора, пор. Шевченка. Походив з Київщини, з-під Звенигородки. В польських частинах є українці офіцери і солдати, що раніше служили під Довбором.

Прийняли нас чемно, ввічливо, але і з обережністю. Братів Кульбовських приділено на їх просьбу до піхоти разом з кулеметами. Сотню втілено до інженерного полку, заховуючи окремішність трьох взводів, над котрим часово обняв команду Сікованов. Мене залічено до Рицарського легіону – резерву командирів окремих частин. Числив легіон коло 40 офіцерів з високими бойовими нагородами.

Командиром був генерал Івашкевич, георгіївський кавалер, сибіряк з уродження і довоєнної служби. Польську мову знав дуже слабо, милий, безпосередній, ще молодий, під 40 літ, був раніше командиром дивізії.

З виду подібний до портрету короля Яна Собеського, повнолиций, з гарними русими вусами, зросту середнього.

Виділявся зовнішньо капітан кінної артилерії Обух Влощатинський. Двохметрового зросту, могутньої будови, носив височенну шапку часів наполеонівських шволежерів. Був між рештою як казковий великан!

А взагалі показна частина по-польському говорила слабо. Пригадувалась чиясь мудра думка: “Не чоловік слуга мови, а мова є слугою чоловіка”. В тих часах найважливішим було, хто ким себе почуває.

Дивлячись на патріотизм, співжиття, взаємну спільність поляків, поневолі ними захоплювався і... завидував.

А було в корпусі дійсно коло 100 000 виборового війська! Велика річ – многовічна *державна традиція*, заховані спогади світової боротьби за визволення і живі свідки цієї збройної проби. І пам'ятники минулої слави, і потужний голос письменників, і образи геніальних майстрів про хвалу і славу держави П'ястів, Ягелонів, Баторіїв, славної перемоги Собеського під Віднем.

А ми? Забулась в віках велика потужна Русь князів Києва і Галича. Весь провід тих часів опинився в чужих рядах, виродився, зник. Єдині маси народні заховали найцінніше в народі: мову, пісні та стародавній обичай.

Зривались полум'ям повстання за волю і віру новонародженої нашої Козацької Сили. Завершилась *десятилітньою добою Хмельниччини за Державність*. Коротка була та хвиля, однак що було потім і є тепер, являється наслідком щалених дум Богданових; коротко він жив.

Всіх заходів уживав московський царський уряд, щоб не тільки згасить спомин про ту коротку хвилю Хмельниччини, а навіть щоб зовсім знищить поняття окремої національної думки, слова, пісні і культури.

І тепер перед нами величезне завдання. Будить і вести до головної найбільшої цілі. Чи хватить сили?

Генерального штабу генерал-лейтенант Довбор-Мусницький командував під час війни корпусом. Мав орден св. Георгія. Виглядом нагадував ген. Скоропадського: зростом, будовою та допасованим мундиром і риштунком.

Спокійний голос, добре випещені вуса, уважні сірі очі. Носив дорогоцінну шаблю в срібній піхві, праці кавказьких майстрів. Одчувалась в ньому повага командира, авторитет військового фахівця. Воля, умілість будить довір'я і слух'янство.

Мені здавалось, що суджено йому велике майбутнє. Так не сталося. Не був політиком і не мислив про кар'єру. Мав почуття військової честі.

* * *

Дістав відповідь на рапорт з Києва.

Часове перебування в польських корпусі уважано справедливим, хоч вимушеним. Одночасно завідомлено про призначення до 1-го Українського Георгіївського полку ім. полковника Богуна. З тими, що остануться, не зволікаючи, прибути в Київ.

В тім самім часі розійшлась поголоска, що корпус виїде в Польщу. Німці вимагали тимчасово скласти зброю, крім особистої у офіцерів. Це підтвердив Шевченко.

Ніяких перешкод не сліткано, навпаки, з боку команд корпусу оказано багато доброї волі. Сформовано потяг з 20-ти вагонів. Хто мав вертатись чи остатись – повна воля.

Великою несподіванкою було 41 поляк, що вертались зі мною. Зате всі кулеметчики-українці zostались, при 3-х кулеметах. Наші майже не нарушені запаси поповнено м'ясом, хлібом. Попрощались сердечно.

На прощання ген. Івашкевич сказав: "До свіданія, голубчик! Может быть, в жизни jeszcze się spotkajem ся!"

Сліткались пізніше по півтора року. Ген. Івашкевич одбирав рапорт і чинив огляд частинам генерала Омеляновича-Павленка.

Був командуючим Південним фронтом. Побалакать не прийшлося, ділила широка одлеглість.

Щоб закінчить спомини Гомель-Жлобин-Бобруйськ, належить згадати двох генералів-приятелів. Генерал Одинець, командир артилерійської бригади, наперекір поняттю про вигляд артилериста, був тонким та худючим, як скелет. Генерал Летріцький, командир кінноти корпусу, – неймовірно товстий, високий, мав ваги на око більше 10 пудів! На коні сидів і їздив без закиду. Зате і коня мав по собі: не кінь, а чудовище!

З Гомеля єдина річ тільки пригадалась. Великий перевернутий пам'ятник. Кінь і їздець. Їздець без шапки і штанів, з мечем в руці, в плащі на плечах. Нав-

крути парк. Кілька літ пізніше побачив цей пам'ятник в Варшаві. Князеві Юзефові Понятовському.

Дивно складається на світі судьба людей і деяких речей!

* * *

В Києві справи зайняли два дні. 170 саперів разом зі мною склали саперну сотню Богунівського полку, а наші запаси перевезено до власних магазинів.

Сікованов міг нарешті належно одпочить дома. Дістав одпуск і десь потім слід по нім загинув.

Взяв і я двохтижневий одпуск. За пару днів перебування в полку далось зауважить неспокій і непевний настрій в командира полку п.полковника Дишлевого. Поміщення брудні, занять ніяких за патрульною службою, дисципліна розхитана. Солдати, всі георгіївські кавалери, або збирались в групи і щось обговорювали, або лежали на ліжках.

Далеко, безмірно далеко нам до поляків!

І тут мої хлопці виділяються. Оставляю Калитенка фельдфебелем, Кендзерського каптенармусом. Приказую і прошу чекать мого повороту, пильнувать господарства, держать чистоту і порядок. Одпустив на 2 тижні додому 30. Їхав додому з групою своїх озброєних хлопців.

Що можна – купив подарків своїм рідним.

Їхалось далеко вигідніше, як з фронту до Києва. На залізницях державсь порядок, потяги ходили нормально, тільки кой-де в вікнах в вагонах не було шибок. Зайняла наша група три купе. В тім самім вагоні їхала групка матросів-чорноморців, озброєних в пістолі, гранати, але без кулеметних стрічок. Народ все міцний, широкогрудий.

Заховувались матроси і сапери приязно, ділились табаком, продуктами, бігали по черзі за кип'ятком на чай.

Неприсмний випадок трапився на ст. Долинська. Потяг мав довший постій. Вийшов з двома, що йшли по кип'яток: може, удасться щось теплого з'їсти і купить собі і своїм децю з паління, їди. Спереду просувався до буфету матрос. Людей багато, як скрізь, в сірому, менша частина озброєна в рушниці. Двоє – з наганами, в штатському, червоні банти, обличчя зраджують народність.

Іду з закупленим: дві великі паляниці, зо три пари апетитних ковбас, цигарки. Виходжу на перон, а тут: "Абажді! Ти что, ахвіце-ер?" Кругом з рушницями, руки зайняті, а той крючконосий суне під ніс нагана...

"А тобі яке діло, паразіт? Зникни, жидюго! А ви чоґо ждете? Як шарахну, мокре місто останеться!"

Люди кругом метнулись на боки, з вагону вибігли матроси, сапери. Зі мною рядом чорноморець з двома браунінгами. Лице червоне, гнівне.

Кінчилось скоро. Одібрано зброю, дано тому, другому по загривку – і зникли напасники, як пара.

"От спасибі, життя нема од триклятих", – говоре од дверей залізничник. "А чоґо дивитись, як вівці? Зговорились, взяли що в руки, садонули по кумполу – і кінець!" – кидає матрос.

В тім часі чорноморці в переважаючій кількості не піддавались пропаганді Совнаркому. Хилились до свого уряду і становили охорону Центральної Ради. В Запоріжжі попросився з своїми тавричанами та чорноморцями.

Як спіткався з рідними, трудно передать. Радість, сльози і багато оповідань про пережите мною і тут. Тільки матінка, повна заботи, журби, дивилась та придивлялась, витираючи нишком очі, всекохаючі, жертвенні, всепрощаючі.

Андрій дуже докладно розпитував про все, чому був свідком, що бачив, чув, пережив. Запрацьований, затоплений в мислях, здається, розгублений в хаосі випадків. Жалів, що не постарався я побачитися з Винниченком. Передбачав грізні і небезпечні випадки в найближчих днях. Розмови з Андрієм були для його тривожні, на лиці одбивались переживання болю, глибока борозда в здвинутих бровах свідчила о внутрешнім огні, яким часом горіли його мислячі очі. На лиці схуд і пожовк.

Галя, повна молодого, веселого, буйного здоров'я, виявляла радість спіткання піснею, танцями, водила до театру, на товариські вечоринки, лічила себе повноправною сестрою, видно, що і братом пишалась перед подругами.

Андрій тепер був начальником телетехнічного уряду, вся родина жила в Запоріжжі, а Галя працювала в телефонічній централі.

В місті існувало Вільне козацтво, коло 200 чоловік. Це була вся бойова сила 70-тисячного міста. Отаман – огрядний 40-літній працівник залізничних майстерень, добрий промовець і патріот – був типаж правдивого старого козака.

Душею і командиром Вільного козацтва був штабс-капітан Майдачевський, бойовий офіцер, кавалер св. Георгія. Половина відділу складалась з офіцерської молоді, решта – унтер-офіцери і солдати-фронтовики. Кожен приходив з своєю зброєю і патронами. Було 4 кулемети “максими”, кілька ручних, малий запас гранат. Будучи в стадії організації, не мали обозу і організованого постачання.

Перед Різдом Вільне козацтво мало бій з переважаючими силами матросів, котрі прибули ешеленом, мали артилерію і кулемети. Несподіваним наскоком опанували більшу і головну частину міста та розпочали грабїж.

Майдачевський повів своїх, поставивши кулемети на реквізовані часово самоходи. Грабїжники були розбиті і утекли, криючись за густим кулеметним огнем. Отрядом Білоусова звались напасники, а йшли під чорним прапором.

На Хортиці у Войтенків знову синок – Віктор. Сестричка Люба нітрохи не змінилась. Тонка та гнучка, весела, рада з своєю чотирьохособовою черідкою, з Полікарпом не падали духом, були оптимістами. Збирались у їх сусіди, знайомі побалакать, позичить трохи оптимізму і доброго, веселого настрою.

Тут владу держав Совет, а фактично прибудний десь з Кавказу “Салдат Балков”.

Так підписував папери і свої примітивні вірші, котрі розклеювались рядом з розпорядженнями. Німці і фабричні робітники, дезорієнтовані, притаїлись і чогось ждали. Життя скорчилось. Тільки робітники-біженці ходили до Совету, де діставали невелику поміч.

Сила виконуюча складалась з десятка озброєних розхристаних людей в шинелях з червоними стрічками, та ще окремо путався якийсь жидок з рушницею на шнуркові.

Видно, взяли його десь “для фасону”. Совет без жида тоді був не в моді. Далеко пізніше, коли “Салдат Балков” нишком зник разом з своєю охороною, нещасного жидка знайшли під Кічкасом з розбитою головою. Все свідчило, що діло його товаришів.

В Кічкасі тоже був Совет. Поводився з розсудком, дістав що треба, і сидів спокійно аж до приходу німецького війська.

Охорона Балкова під позором шукання зброї обходила заможніші дома, чинила “шукання зброї”, забираючи гроші і цінні речі. Так діялось на Україні.

В селі Гуляйполі організував свою республіку Нестор Іванович Махно, анархіст, що вернувся з каторги. Він не признавав ні Центральної Ради, ні Совнарком. І це в 40 км од Запоріжжя.

Бронірованим потягом їздив анархістичний відділ Марусі Никифорової по лінії П'ятихатки–Знам'янка–Кривий Ріг–Долинська. На бронірованих автах нападали і грабували навіть більші міста.

Мав рацію Андрій, коли говорив про грізні часи.

Тим часом молодь веселилась. Новий рік. Бали, танці, спів, вечоринки. Багато молодих, що вернулись з фронту. Все обстріляні, при звичаєні до куль, хватило б на добрий полк. Офірних найшлось 5%.

Одбивались фронтові літа (...) сьогодні! За беззаботність прийде скоро кривава кара.

Невеселий од'їжджав я тепер. Прощався, не маючи певності, чи вернусь. Раніше, їдучи на фронт, знав, що там жде, звідкіль грозить небезпека і як можна од неї зберегтись. Тепер вона чаїлась скрізь, невідомо, звідкіль ударе.

У шкіряній теплій куртці, в плащі тонкого брезенту, з харчовою торбою вертався в Київ з тяжким серцем.

Крути

В Київ приїхав без ніяких пригод. Ближче столиці вагони вповнилились людьми з мішками, торбами, корзинами. Село їхало до міста мінять продукти на городські вироби.

Прислухуючись до розмов, переконався, що подорожні живуть переважно інтересом сьогоднішнього дня. Розмови між ними велись коло ціни на масло, сало, борошно, де можна набуть мануфактуру, підметки, білизну, гвозді і т. п.

Деякі порушували теми політичні. Тут було більше завзяття, огню. Центральна Рада не мала популярності. Люди не розуміли того, що робиться, і по своєму поясняли, наприклад, “самостильність” чи “Генеральний секретаріат”.

Само слово “генерал” значило “поміщик”, “буржуй”, “нагайка”, “в'язниця”. Совнарком починав збирати з засіяного зерна урожай ядовитої свідомої брехні. Сумно на душі...

На пероні народу повно. До потягу сідають молоді люде з рушницями, чимало в штатських шинелях і студентських шапках. Тягнуть кулемети. Окремо стоїть коло 50 чол, колона в 4 ряди, з ними 2 офіцери і 2 “максими”. Добре одіті,

рушниці і кулемети блистять. Добрий взвод! Підходжу ближче, питаюсь, яка частина і де їде. Старший з виду запитав, хто я такий. Пояснюю.

Грузиться студентський курінь, а їде в Конотоп. Їхня колона є взводом 2-ї юнацької школи. Долучається добровільно. На Конотоп наступає Червона гвардія. Совнарком і Центральна Рада в стані війни. Полки Київського гарнізону оголосили нейтральність і одмовили вирушення проти червоних. Цього не ждав. Впросивсь, щоб їхати з цими юнаками. Під горло підходив клубок розпуки: оце все, що може Київ вислати? В дорозі довідаюся про повстання в Києві, зліквідоване Гайдамацьким Кошем. Дві юнацькі школи і Наливайківський полк несуть сторожу міста. В Полтаві неспокійно, там Богданівський полк. Убито к-ра полку Ластовченка. З 34-го і 6-го корпусів їдуть частини українізовані.

Ніяк не можу зрозуміть, як можна було дійти до братовбивчої війни?

Наші марксисты Винниченко, Петлюра, Порш, Мартос могли ж домоворитись з Ленінінм і Троцьким, марксистами. Мають одне гасло і одну ціль.

Видно, існують якісь інші розбіжності і поводи, коли доходить до збройної розправи.

Командир юнацької групи пор. Шелест добув для мене рушницю і 30 набоїв. Мало для бою, але добре і то.

Потяг рушає. Чуть крик, плач жінок. Приглядаюся до молодих хлопців. Вони піднесені, тільки декілько були на позиції, чули свист кулі. Більшість необстріляна. Переживають цікавість і страх.

Минаємо Бровари, Басань, Бобровицю. В Ніжині стоїмо довше. Обідаєм, – смачний борщ і гречана каша.

Новини: 25. XII. в Харкові оголошено Українську Радянську Республіку; в тім радянськiм уряді люди нікому не знані. Перед нами броневий потяг з артилерією. Надходе відомість, що Бахмач і Конотоп од вчора зайняті червоними.

Бойова тревога! Справджено поспішно рушниці, кулемети, набої. Їдем далі, попереджувані бронепотягом.

Минаємо міст коло Остра, далеко чуть стріли гармат – це веде бій наш бронепотяг.

Перед світом вигружаємось на ст. Пліски. Наскоро щось приносять з кухні, снідання – і колони вирушають наперед. З правого боку широке поле, з лівого зарисовується в ранішнім тумані ліс. Земля промерзла, не піддається лопаткам. Штаб, пункт санітарний і невеликий резерв zostались на станції.

Холодно. Нервове напруження перед боєм загострює слух і видимість. Розвивається гарматна стрілянина спереду.

Раз за разом характеристичні стріли з потягу і батарея б'є з лівого боку, там власне розвинулась наша лава. Вискакує потяг з двома вагонами і платформою, на которій стоїть 75-мм гармата. Ото такий наш бронепотяг! Одна гармата, один кулемет і 5 чоловік залоги. Штабс-капітан Лощенко, незрівнянний артилерист, людина великої одваги, маневрує між станцією і лавою, весь час веде огонь.

З противної сторони артилерія б'є щораз силою 8–10 гармат, вибухи густіші, але не цільні. Застукали, застрочили кулемети з лівої сторони: там вийшли густі лави противні. З обох боків густий огонь рушниць. Наша група займає праве крило, кулемети замасковані між протисніжними заслонами.

Бачим перед собою лаву: іде з криком і починає здалека стрілять, хаотично і неприцільно. Десь високо свистять кулі. Гранати і шрапнелі переносять на 200–300 кроків за залізницю.

Допустивши на одлеглість 150 кроків, стріляєм залпами, один за другим, кулемети одізувались короткими чергами і перейшли на довгу стрічку.

Наступаючі змішались, хвилину закрутились і кинулись бігом назад. Багато чорних матроських бушлатів. Слідом лізуть ранені, кільканадцять лежать без руку.

Вияснилось, зник туман, видно далеко вліво густі лави: одна за другою висуюються за наше крило.

Там б'є Лощенко і безперервний кулеметний огонь. Проти нас тепер стріляє здалека одбита лава.

Курінь одступає щодаля скоріше під прикриттям Лощенка і кількох кулеметів.

Скоро і хаотично іде погрузка під гарматним огнем двох батарей, на щастя, не цільним.

Червоні посуваються поволі, обережно. Їдемо назад, маючи бронепотяг в прикритті. Мало осталося там набоїв при гарматі.

Наші страти в бою під Крутами: 30 убитих і тяжко ранених, невинесених. Легко ранених коло 50–60. Страти противної сторони кілька раз більші, як завше у наступаючого. З жалем і пригнобленням вертались ми з першого поважнішого бою – переможені. Будь нас 1500–2000 обстріляних з батареєю артилерії, наслідки бою були б одворотні, не ми одходили б переможені.

Наслідки бою на дальшу мету не були такі трагічні.

Офірна пайцінніша студентська молодь чесно і героїчно ставила чоло двадцять разів лічнішому військові з двома батареями.

Правдивим героєм бою був *Лощенко* і його четверо та машиніст з кочегаром на паровозі.

Червоної гвардії було 8 000–10 000 з двома батареями. Не були вони і належно приготовлені.

Іронія судьби в тім, що командував наступаючою групою бувший *жандармський п.полковник Муравйов!*

Горе переможеним! Почалась масова дезерція Київського гарнізону. Уряд і багато заможніших людей, політичних діячів покинуло столицю. В Центральній Раді і уряді взяли провід соціал-революціонери. Ні одного когось широко знаного і авторитетного.

Новий уряд вислав делегацію до Береста, де знаходилась делегація Совнаркому на чолі з Троцьким. Велись саме переговори про закінчення війни.

Київ покинули дві військові частини, вірні урядові Незалежної Народної Республіки.

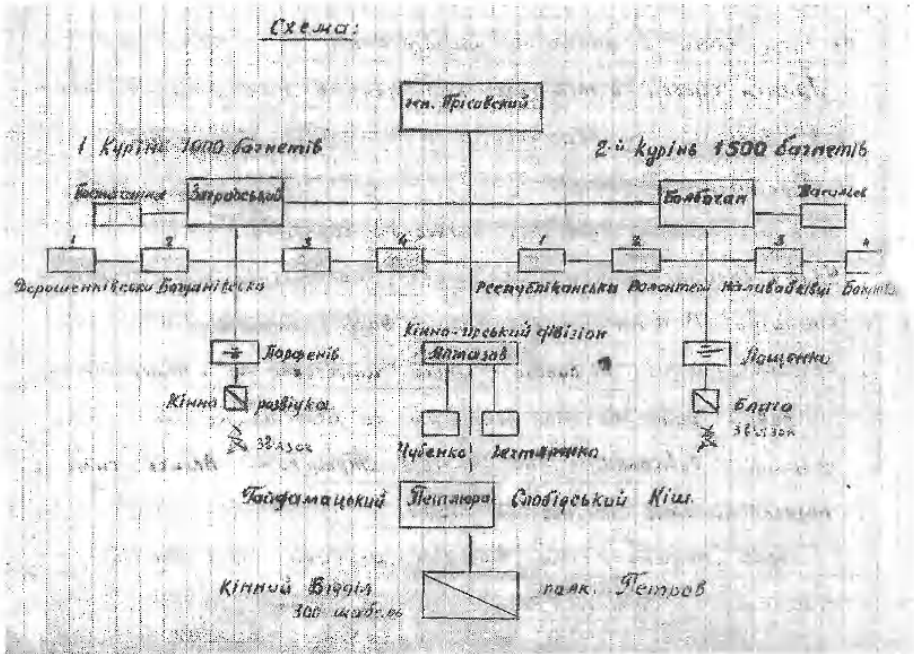
Гнатівка. Окремий Запорозький загін

В містечку Гнатівка зібралась вся військова сила Української Народної Республіки, а всього разом налічилось коло 4000: піхота, кіннота, артилерія, обоз, помічнічі частини, Вільне козацтво і штаби. 30% налічувалось офіцерів.

З многих полків, кошів та окремих частин хватало на один добрий полк піхоти, зміцнений артилерією.

У Пнатівці відбулась реорганізація. Команду обняв старший чином генерал Прісовський.

З піхоти виділено два окремі курені повного 4-го сотенного складу з батареєю польової артилерії, кінною розвідкою, службою зв'язку, обозом.

Реорганізація відбулась при уділі командирів частин з захованням старшинства і особистих бойових та організаторських прикмет. Петлюра одмовив підлягання ген. Прісовському, одділився од решти і з Слобідським Гайдамацьким Кошем пішов окремо. *Класичний приклад дрібної непотрібної амбіції, свідчить про людину. Одійшло 500 обстріляних добрих вояків, потягнутих незрівнянною вимовою свого політика-отамана.*

В склад 2-го куреня увійшли групи полків, як сотні більшого чи меншого складу. На офіцерські пости визначались особисто знані курінному, в більшості старші рангом.

Хто остався за приділом, увійшли в сотню волонтерів.

Командували сотнями:

1. Республіканська	400 багн.	капітан	Кіріков
2. Волонтерська	350		Ушаков
3. Наливайківська	450		Зільницький
4. Богунівська	300	п.полковн.	Кондратюк

Мене залічено до 2-ї сотні рядовим, як і інших, а були тут од прапорищика до полковника.

Почулась міцна керуюча рука, запанували дисципліна і порядок. Загін міг ставити чоло кожній сильнішій численно одиниці, розпоряджаючи поважною силою огня.

Відділ Муравйова міг бути поконаним, та головне лихо насувалось з південного заходу.

З фронту знявся 2-й корпус гвардії і під проводом зручної агітаторки Євгенії Бош пройшов серед пожарів і грабунку Поділля, керуючись через Волинь на Київ.

Це була поважна сила, добре озброєна, їй треба було стати на дорозі і в Київ не пустити.

Не можна допустити на Київ і інших військових потягів через Коростень. Треба було росіян керувати на Овруч, а для цього взяти під контроль залізницю Бердичів–Житомир–Коростень.

Поважним зміцненням загону було долучення кінного відділу в 300 шабель під командою полковника Петрова.

Людність ставилась до нас з великою прихильністю і зичливістю, бачучи оборонців од самовільних ватаг. Нам це додавало віри в свою правду.

Велику поміч несли нам залізничники в керуванні потягів та розвідкою.

Загін розділився: 1-й курінь скерувався на Бердичів, 2-й – на Житомир, кіннота – на Новоград-Волинський.

Під Житомиром треба було вступити в бій з поважними силами червоних, посідаючих численну артилерію.

Треба підкреслити упорність і непогану прицільність противника. Це не ті, які були під Крутами. Бились добре.

Не могли, одначе, рівнятись їхні артилеристи з *Лощенком, Алмазовим, Дегтяренком і Чубенком*. В трьохгодинній канонаді розбили вони батареї противника, а уміле спокійне керування боєм змусило червоних одійти на Коростень в численних потягах. Слідом вислано 1 і 2 сотню з батареєю обсадить Коростень. Наші втрати виносили убитими 6, ранено коло 20. Здобуто велику кількість зброї, амуніції, цілу 4-гарматну батарею. Влились охотниками понад 200 добрих вояків.

В Коростені затримано славу колись боевістю 4-ту Фінляндську дивізію, котра керувалась на Київ. Не чинячи нікому кривди, одібрано фінляндцям кілька тисяч рушниць з амуніцією, багато тяжких і ручних кулеметів.

Знову долучилась пара сотень, решта їхала додому. А були перемучені, пригноблені, потребували одпочинку і спокою.

На станції скуплено багато вагонів і паровозів. В містах перебування частин загону організовано адміністрацію, міліцію, почалась наладжуватись спокійніша атмосфера.

Отримано наказ вертатись в Житомир потягом.

Тут застала новина великої ваги. Українську Народну Республіку признали незалежною державою Германія, Австро-Венгрія, Турція і Болгарія. Підписаю спокій, усталено границі. Німеччина і Австро-Венгрія мають дати військову силу для усталення на Україні спокою.

Маємо їхати на Київ через Фастів потягами всім загоном.

Маємо тепер правдивий бронепотяг з двома гарматами, десятком кулеметів і сотнею вибраного десанту.

Тепер на певний час війна буде вестись вздовж залізниць. Од залізничників стає відомим, що близько німці, стараємось в Київ увійти першими.

В'їжджаючи на станцію, несподівано бачим німецькі і гайдамацькі пости! На день раніше прийшли з боку Коростеня.

З того часу повстає початок *Петлюрівської легенди*.

В місті уряд і порядкова сторожа. Коротке перебування червоних зазначилось нечуваними злочинами і грабунком. Розстріляно ними тисячі людей, переважно офіцерів: по одним даним 6 000, по другим – до 10 000.

Помагали місцеві більшовики і криміналісти.

Здалека видно розбитий гарматами і спалений кількоповерховий дом професора Грушевського. Людність залякана, насторожена, виглядає непевно з вікон, брам. Вулиці засмічені, магазини позакривані – все свідчить про пережитий терор.

Часово загін розквартировано в місті. Одразу почали зголошуватись охотники в більшій кількості.

Найшли мене мої хлопці, а було їх тільки 55 чоловік, в тім *всі 41 поляк*. Записано їх до волонтерської сотні. Таким чином зрівнялись ми як рядові.

Дивне почуття огорнуло, коли побачилось німців в ролі приятелів. Рік назад було Черевище. Таке не забувається...

Що ж! Тепер нам потрібна їх поміч і “приятнь”. Скільки ж треба буде за це заплатити? Наразі належить налагодити мирне життя, зміцнитись, не заспокоюватись признанням України незалежною чотирма воюючими державами. На Заході війна продовжується, нам випускати зброю з рук не можна.

Чи противна сторона признає нас? Ворогів маємо сильних, а в першу чергу червоних, білих і київських “чорних”.

Єднає їх спільна думка про неподільність Єдиної Неділимой Росії.

І віки живе *заповіт* дочки Великого князя Литовського Софії Вітовтівни: “*Москва нічого не дає, тільки бере і в чужому шукає свого!*”

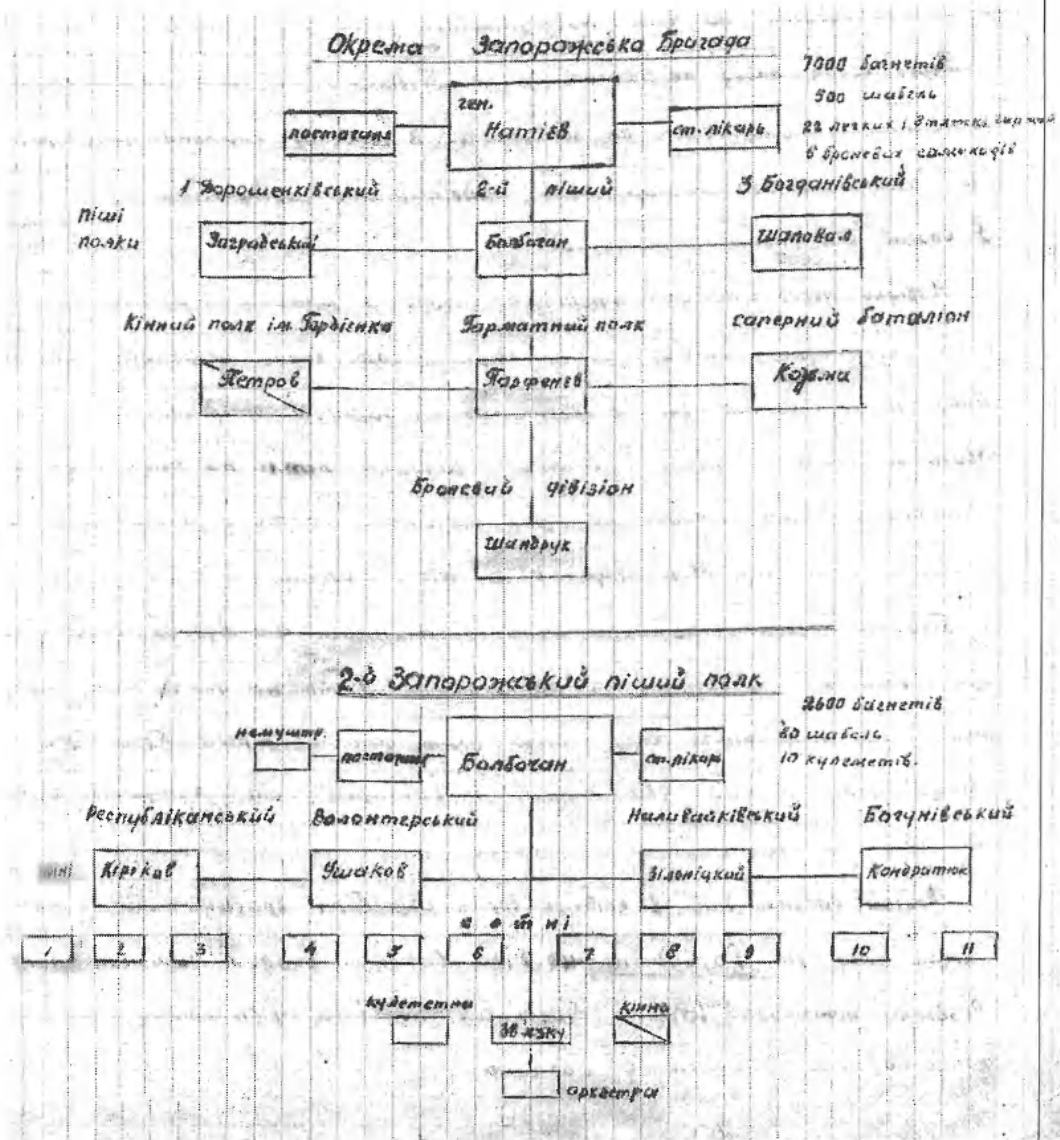
В наші дні оживає легенда *Москви – Третього Риму*.

Бригада Натієва

Спішно провадиться реорганізація Запорозького загону, з огляду на оголошення многих охотників. Німці висунулись на Схід і Північ. Генерал Прісовський одійшов на друге призначення.

Загін розвинуто в зміцнену бригаду під командою артилериста ген. Натієва, з походження грузина, симпатика і приятеля України.

Числом і силою огня бригада одповідала зміцненій дивізії. Гайдамацький Слобідський Кіш переформувався в четвертий полк піхоти бригади, котра знана була ширше як бригада Натієва.

Починалась правдива весна.

З Києва виступили бригада, погружена в численні потяги в керунку Полтава-Харків. Минувши висунуті німецькі частини, запорожці весь час до кінця будуть на чолі наступаючих.

Перед собою опору не спіткано до ст. Гребінка. Як споминав, війна велась по залізницях. В головних ешелонах ішов 2-й Запорозький піший полк, найсильніший числом. А спосіб бою найпримітивніший.

Розвідку перед станцією спотикає огонь з рушниць і кулеметів. Сила цього огню майже завше свідчила про число оборонців. Вигружались сотня-дві, розвертались і ішли в наступ. Звичайно огонь спинявся і з станції вирушав потяг на схід. Залізниця вільна. Слідом на двох дрезинах вирушала піша розвідка капітана Масловця, а за нею ешелони.

Під ст. Гребінка потичка була поважніша. Цю вузлову станцію боронено упертіше з артилерією. Хоть не несли ми шкод од нецільного хаотичного огню, однак треба було впровадити в бій два курені і батарею та затриматися на 10–12 годин.

Другий сильний бій, в котрім брала уділ ціла бригада, мав місто під ст. Ромодан, що була важним вузлом залізниць. Розвідка усталила багато військових потягів, артилерію, приготовлену і обтяжену позицію. Командував боєм Болбочан.

Цей бій попередила уперта потичка за міст через р. Сула коло Лубен. Розвідка наскочила на момент, коли міст міновано, і вступила в бій з сильною охороною.

Повідомлений головний курінь поспішив на поміч, збив охорону, і міст було урятовано. Одстрілюючись з гармати і кулеметів, поставлених на платформі, ешелон оборони одійшов на Ромодан.

Богданівський полк скеровано на Лубни в далекий обхід, кінний полк пішов на Хорол з таким самим завданням.

В першій ешелоні був Волонтерський курінь, йому випало наступати по обох сторонах залізниці, маючи за собою республіканців. Наливайківці і богунівці зайняли крила.

Дорошенківський полк посувався в близькій резерві.

3 легкі і 2 важкі батареї зайняли позицію. Видно, донесення розвідки були важні і належало сподіватися упертої оборони, і немалими силами.

Наступ розпочався і провадився по всіх правилах рухомої польової битви, при співпраці якнайтіснішої піхоти, кінноти, артилерії і зв'язку. Сильний огонь наших гармат спіткав не менше сильний і цільний противний огонь. Атакуючі курені попали під густий огонь замаскованих кулеметів і окопаної піхоти.

Змушені залягти, сотні продвигались наперед скоком, малими групами. Полкова і курінні кулеметні команди з 25 тяжких кулеметів старались погасити огонь оборони, допомогти своїй піхоті підійти на одлеглість атаки на багнети.

Огонь оборони помітно слабне. Волонтери і республіканці кинулись в атаку; біжучи, почув, як щось різнуло над лівим оком, котре залило кров'ю. Велика лава вискочила з окопу, скоро одходе, тягнучи кулемети. Не стріляють. Захоплено з 15 полонених. Один з торбою робе перев'язку скоро і справно. Решта досить спокійна.

Далі видно другу лаву, що формується, одходячи в колону.

Дивний наш "ясир". Порядно одіті, в погонах, без червоних стрічок, на шапках значки. Говорять трохи зрозуміло. Чехи!

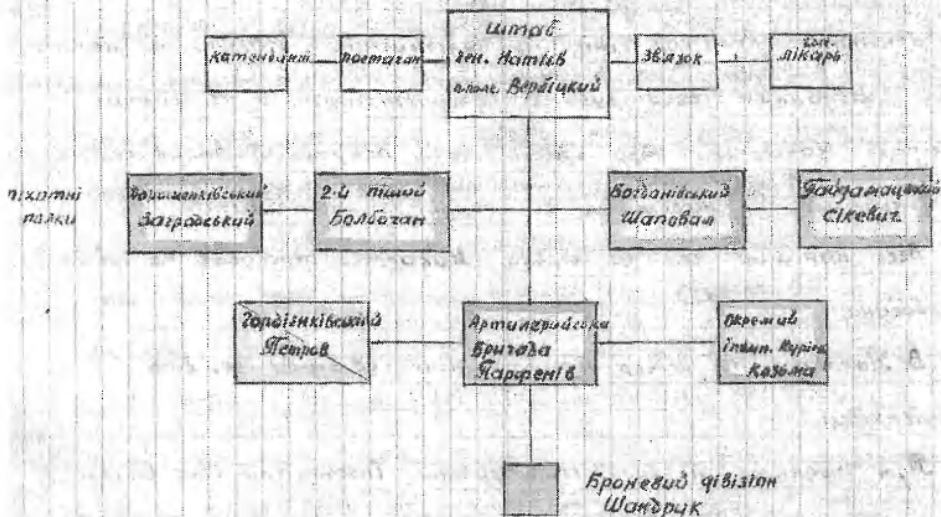
З полонених чехів сформовано бригаду, котра в остатнім літнім наступі 1917 р. вирізилась великою одвагою і стійкістю в бою з переважаючими силами німців під Зборовом.

Як підданим австро-венгерським, грозе їм польовий суд: розстріл або шибениця.

Утікаючи перед німцями і австрійцями, чехи, сковані міцною дисципліною під командою капітана Чеченка, мали і мають замір їхати на Далекий Схід, а звідтіль пробратись до Франції чи Америки.

Червоні пообіщали їм вільний проїзд і поміч під умовою, що задержать німців під Ромоданом на 12 годин.

7-ша Запорозька Окрема Дівізія

2-й Запорозький піший полк

500 бат. 100 шабаш, 50 кулеметів

Командіри

<u>Штаб</u>		<u>Курки</u>		<u>Солдати</u>	
полковник	Болбогач	1.	Кіркош	1	Зеленський
заступник	Ушаков	2.	Ушаков	2	Гайдар
застарар	Василюк	3.	Зілляцький	3	Марчиняк
1-й ад'ютант	Малуха	4.	Кондратюк	4	Зоренко
2-й ад'ютант	Літабчик			5	Жуковий
Командант	Шереток			6	Константинов
Зв'язок	Скрипка			7	Лещ-Литвиненко
Лікарі	Ф. Колон			8	Шмидт
Оркестр	Петрашишин			9	Стеворіт
				10	Чуб
				11	Милець
				12	Цилерук
				13	Ноздрішній
				14	Шевченко
				15	Якимак
				розвідка	Магдо
				1	Кулемет
				2	Лещ
				3	Лещ
				4	Лещ
				5	Лещ
				6	Лещ
				7	Лещ
				8	Лещ
				9	Лещ
				10	Лещ
				11	Лещ
				12	Лещ

Перед нашою атакою зорієтувались, що мають проти себе не німців. Атаки не прийняли і почали одходить.

Болбочан всіх одпустив.

Купуючи право проїзду через Сибір, чехи завдали страт нам і самі понесли. Більше з нами не спотикались.

В Ромодані приїхав до 2-го Запорозького пішого полку уповажнений комісар інженер-залізничник Макаренко, котрий мав завданням організувать адміністрацію в звільнених містах. Макаренки, три брати, мали поважний вплив серед залізничників і належали до партії самостійників.

Весь пізніший час до червня Макаренко перебував при штабі Болбочана.

В Полтаву на кілька годин раніше ввійшли без бою гордієнківці.

Тут людність не була стероризована. Спотикали своє військо радісно і гостинно. До всіх частин влились сотні охотників.

Звертала увагу група кінноти на добрих конях і в повному риштункові. Влилась вона до нашої кінної сотні.

Старший групи, підпоручик Петро Дяченко, був призначений чотовим. Виділявся тим, що носив на голові оселедець і вуса цвіту соломи.

З Полтави до Харкова не було ніякого опору. Бригада дозріла до розвернення в дивізію.

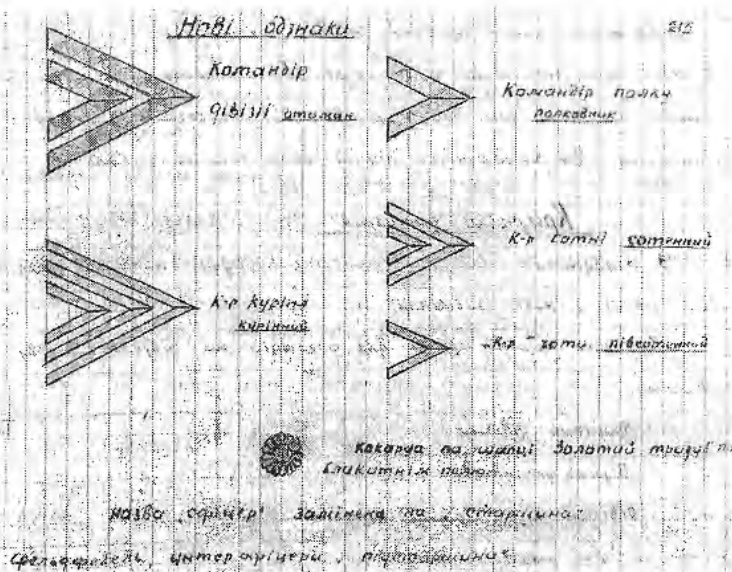
Тут отримано наказ задержатися, висунуть заслони і чекать підходу німецьких частин.

Оперативно ми підлягали німецькому командуванню.

Прибув 3-й Гайдамацький полк під командою полковника Сікевича. Числив понад 2500 багнетів, був добре озброєний.

В Харків переїхав з Києва штаб ген. Натієва.

Користаючись з двохтижневого побуту, набуто кількадесят тисяч взуття і пошито нове обмундирування, прийнятого як уніформу на зразок бельгійської армії.

Для офіцерів піхоти, кінноти і артилерії – золоті трикутники, для інженерних військ і броневих частин – срібні.

Назва “офіцер” замінена на “старшина”.

Фельдфебель, унтер-офіцери – “підстаршини”.

Трьохкути блакитні: бунчужному – потрійний, чотовому – двійний, ройовому – один.

Нова уніформа добре пошита, надавала вигляд сучасної європейської частини. Була скромна, а одночасно елегантська, без лишніх оздоб. Старшини мали френчі і штани цвіту хакі, козаки і підстаршини – темно-сірі.

Канти, околиці на шапках були для кожного роду зброї: для піхоти – блакитні, кіннота – жовті, артилерія і інженерні частини – червоні. Новим був подвійний лампас в штанах та черевики з обмотками або крагами в піхоті. Кіннота носила чоботи.

В Харкові знову прибуло багато охотників. В наш полк прийшла добре організована, одита і озброєна сотня саперів під командою підполковника Лубенецького. 50% становили старшини. 2-й Запорозький піший полк доходив до 6000.

Кримська операція

З прибуттям частин німецького корпусу наступив поділ сил дивізії і нове завдання.

Виділено сильну групу для операцій на південь, в котру увійшли:

- 2-й Запорозький піший полк
- кінний Гордієнківський
- дивізіон кінно-гірської артилерії
- польової легкої
- батарея тяжкої
- броневий дивізіон
- відділ десантів
- бронірований потяг

Становило то понад 9000, а дорівнювало силі окремої бригади всіх родів зброї.

Команду групою обняв полковник Болбочан, заступником – полковник Петров.

Завданням групи було спішно пробитись до Криму і зайнять Севастополь перед німцями. Решта частин вирушила на південний схід на звільнення Донеччини.

В 16-ти потягах група вирушила на південь. По відомостях од залізничників, належало сподіватись сильного опору з боку численних груп Єгорова, Сіверса і менших, добре озброєних, з бронепотягами. Перша потичка – під вузловою станцією Лозова. Кінчилась скоро силами пішої розвідки, чоловічої сотні і бронепотяга. При ст. Синельникове в бою брали уділ 2 курені, артилерія і кіннота.

В операціях по залізницях виділився вплив кінноти з легкими гарматами, з заходами на тил.

При зайнятті повітового міста Павлограда, де містився запасовий ескадрон славного гусарського полку, найдено чималий запас кавалерійського майна.

Два-три дні назад група Пархоменка, опускаючи місто, розстріляла кількочасот офіцерів і молодежі. Приклад злочину Муравйова в меншій мірі числом, більший – по кількості населення в стосунку до Києва.

Одступаючі частини Червоної гвардії докладно грабили місто, в міру, як позволяв час.

Однак ні в Полтаві, ні в Харкові не чинили таких злочинів, як Муравйов чи Пархоменко.

В Олександрівськ група приїхала на два дні пізніше, після зайняття його комбінованим маневром німецько-австрійських частин.

Головний удар виконали два курені Українських Січових Стрільців, що входили в склад австрійської армії.

Вночі незаметно підїхали вони Дніпром, висадились близько головного залізничного двірця і рано заатакували головні сили червоних. Двірць переходив з рук в руки, доходило до багнетів.

На кількадесяти потягах червоні одійшли на схід і південь. Зірвали при тім славний на світі міст в Кічкасі. Успіли розстрілять кільканадцять людей; припущено учинили це анархісти Никифорової, бо ні Єгоров, ні Сіверс цього не робили.

Спіткання дома було скоріше смутне. Андрій був проти мого перебування в військові. Німцям не вірив. Я знову ж уважив, що треба нам військову силу розбудувати і зброї з рук не випускати.

В місті одразу почала працювати адміністрація. Комендантом міста назначено сотника Гемпеля, заслуженого і інтелігентного старшину, поставного, володіючого чужими мовами. Для асисті виділено йому сотню виборових козаків.

Не чекаючи на німців, група спішно вирушила до виконання свого головного завдання.

Скрізь на станціях маси місцевого населення гостинно вітали частини. Відра молока, скирти білих паляниць, ковбаси, сало.

Хто хотів, брав, на що мав охоту. Тавричани господарні, хазайновиті, гостинні, сидять на урожайнім незрівняннім чорноземі, все багаті хлібороби. Погода прекрасна, тепла, весняна, буйно росте, зеленіє, цвіте кругом, а тут приходить воювати, та ще й з своїми. Потяги посувались поволі, ведучи розвідку по залізниці і кінну по боках. Перед ст. Акимівка потяги затримались: спереду йшов бій!

Хто з ким? Б'є легка і тяжка артилерія. Передовий курінь негайно виступає і розвертається в лаву по обох сторонах залізниці. На поготівлю артилерія і решта частин.

Бій стихає, лава підходе ближче, думаючи спіткати австрійців. Яке ж було здивування, коли перед нами бачимо добре одіту і озброєну російську частину з погонами і одзнаками, як перед революцією.

Через переїзд спішно проходить обоз і артилерія.

То був відділ полковника Дроздовського, котрий з Румунського фронту маширував на схід, на Дон чи Кубань. Там козаки боронили свою здобуту волю.

Пропонували пристать до нас. Одмовили: “Дороги наші різні. Ми ідем своєю”.

На своїй дорозі дроздовіц наскочили на значні сили виставленого проти нас заслону “Кримської республіки”, вступили в бій, відкрили собі дорогу, а нам помогли уникнуть страт.

Що ж? Вшанували ми тяжку дорогу Дроздовського. Дали трохи амуніції і взаємно бажали успіху і зустрічі в щасливим часі, аби не в бою.

Дорога одкрита, під Мелітополем ніякого заслону. В місті захвачено грузові самоходи з награбленим майном і кількадесят ящиків з патронами.

Тепер можна було сподіватись на Сиваші і Перекопі приготовленої позиції і упертої оборони. І великих сил на це не треба.

На перекопську шию пішов Гордієнківський полк з дивізіоном гірських гармат. Головні сили підійшли до Сивашу.

Розвідка виявила зміцнену позицію за мостом. Намічалось зв'язать боєм оборону, провести десантну операцію і вийти на тил позиції, одрізаючи од ст. Чонгар. Бій зав'язували республіканці, десант припав наливаївквіцям, 2-й і 4-й курені – в резерві, в бойовій готовності.

Користаючись з раннього туману, розвідка дала знать, що починається замінування мосту.

Належало всякою ціною цьому перешкодить. Цілий день вівся по мостові шрапнельний і кулеметний огонь. Одповідала енергійно артилерія.

Визвано до полковника сотенного Зелінського, найодважнішого з хоробрих, яких мені прийшлося спіткати, і другого, одчайдушного, знаного з попередніх боїв гарматчика Лощенко. Дістали вони надзвичай небезпечне завдання. Виконали його щасливо, а головне – без страт.

Зелінський, вибравши 20 добрих козаків, озброєних в ручні кулемети, на повнім ході проскочив на дрезинах міст, закидав ручними гранатами найближчу оборону. Слідом Лощенко на бронепотягові став поперек позиції і одкрив неперервний кулеметний та гарматний огонь. Решту доконала атака республіканців через міст, на щастя, ще не замінований. Пачки динаміту лежали на мосту.

Оборона утікала, кидаючи зброю, і розсіялась по кучугурах. Невелика громада склала зброю. Зібрано понад 30 кулеметів. Маса рушниць і набоїв, півбатарея з кіньми. Головні сили оборони, скуплені на ст. Чонгар, спішно од'їхали на південь. Сиваш був сфорсований несподівано легко. Зелінський і його группа не мали ніяких страт. Слава хоробрим! Далі не спіткалось ніякого опору. В Сімферополі, зайнятим 2-м, тепер головним, куренем, здобуто частину скарбниці “Кримської республіки”. Була це скриня, виповнена різними, переважно сребряними, речами добрих майстрів. Були і золоті речі, але мало. В касах найдено немало грошей.

Кіннота Петрова пройшла Перекоп і спішним маршем іде на Севастополь, обходячи Сімферополь з правого боку. З ст. Джанкой вирушив на Феодосію 4-й Богунівський курінь з бронепотягом.

Наш курінь вирушив на Бахчисарай–Севастополь.

Республіканці, наливайківці і решта частин розмістились в кримській столиці.

Колишня столиця кримських ханів була брудною містиною з вузькими вулицями. Ханський двірець – широкий, присадкуватий будинок, критий черепицею, з малими вікнами, посеред гарного саду. Можна було любоватися дивними рисунками мистецької різьби.

Кримські татари не подібні до своїх братів з Казані, і мало в їх сліду монгольського походження. Розійшлась монгольська кров в масі домішок бранців і бранок. Були добродушні, гостинні і чесні в торгівлі.

Я бачив з гір Чорне море, що в тій порі незаметною смутою одділяється од горизонту. Ще півтори години маршу одкріє внизу чудове кримське побережжя.

Несподіваний приказ спішно завертає нас в Сімферополь. І другий приказ: до міста приходить в розвернутім бойовім порядку.

Наші лави спіткались з німецькими, готовими до бою. Чекали наказу і, здається, більшість з нас була не од того, щоб схватитися з “союзниками”. Окопались, приготувались і ждем. Прибув і відділ Петрова, займаючи бойовий порядок.

Німці мали на Крим свої плани. Думаючи застать нас між Мелітополем і Сивашем, приготували для сивасько-перекопської операції корпусну групу з сильною артилерією, бригадою кінноти і льотництвом. Зайняття нами Криму було для німців несподіванкою, тим більше, що оперативно група Болбочана підлягала безпосередньо ген. фон Кошеві, командирові прибувшої корпусної групи.

Фон Кош наказав Болбочанові вивести свої частини з Криму в район Мелітополя, той одмовив без приказу своїх влад. Фон Кош, покликаючись на порозуміння з Центральною Радою про зайняття Криму німцями, ставив свої вимогання ультимативно, грозячи ужити сили.

Безпосередня телеграфічна розмова з Києвом нічого не вияснила, і обидві сторони зайняли бойове поготівля.

З Харкова прилетів ген. Натієв. Після коротких переговорів мусили ми опустити Крим. Німецький генерал мав при собі наказ зайняти Крим в порозумінні з Центральною Радою.

Несолідна постава нашої влади мало не довела до кривавого бою і правдоподібно ліквідації нашої групи.

З жалем і тяжким серцем виходили ми з здобутого Криму. В Мелітополі і близьких селах мали ми спіткати Великодні свята.

Тут наступила реорганізація. Дивізія розверталась в корпус, а наша група – в дивізію з включенням всіх піхотних полків.

Болбочан назначався командиром дивізії. 2-й Запорозький піший полк приймав полковник Миколай Сільванський, котрий був, як і я, рядовим козаком-старшиною.

Був він командиром 14-го олонецького полку в колись славній 4-й Залізній дивізії Денікіна.

Мене назначено 2-м ад’ютантом полку.

Свята провів дома. Моя гарна старшинська уніформа з штабовими шнурами зробили немале враження. Був запрошений до клубу старшин Українсь-

ких Січових Стрільців. Познайомився з кількома їх старшинами ближче, між ними з найстаршим чином – сотником Микіткою, типовим кадровим офіцером австрійської армії.

Був у них якийсь інший порядок, дисципліна. Товариство, тісний зв'язок в рамках великої субординації. При високій національно-народній свідомості і самопевності були одночасно скриті. Нічим не різнилися в одязі од інших австрійських частин, тільки трохи інший фасон шапок з своєю одзнакою золотого лева на блакитному щиті свідчив про окремість національну.

Всіх їх було трохи понад 2 000 багнетів в двох куренях і повна сотня кінна. В скороченні звалися "УСС". На війні.

В боях понесли великі втрати. З полонених був сформований полк Січових Стрільців, котрий ніс охорону Центральної Ради. Звалися "СС". Їх положення тепер було не виясненим – австрійські піддані.

Історію свою Січові Стрільці беруть од військово-спортивної організації "Січ" з перших літ ХХ віку. Кошовим був д-р Іван Боберський.

УСС входили в невелику Окрему групу під командою Вільгельма Габсбурга, близького кузина австрійського цесаря.

Мав він няньку українку, котра прищепила йому симпатію до свого народу і навчила мови і пісень.

УСС звали свого командира *Василь Вишиваний* – так був він записаний в січовому реєстрі. Ранг мав майора, моїх літ.

На охороні границь

І. Одпочинок

По тижневім побутті в Мелітополі вся Кримська група переїхала в Олександрівськ. Частина розмістилась в найближчих селах, решта перебувала в вагонах. Військо перейшло на мирне життя.

Нав'язано ближчий зв'язок з УСС. Їхній командир був не раз нашим гостем. Високий, худощавий, не мав в собі ні крихти пишалкуватості, присущої вищим німецьким офіцерам. Добре володів нашою мовою. Була поголоска, що висувано його на короля України. Належну позитивну оцінку мав він і у нас.

Оставило нас кілька сот молоді, переважно студентів і учнів старших класів середніх шкіл. Щастя їм доля!

Місто оживало. Одкрито театр, клуби, ресторани. Наладжувалась торгівля, транспорт, промисел. Головне – багатство продуктів. В місті остався величезний склад горілки і спирту.

Сталась тоді подія великої ваги. Німці скоро зорієнтувались в слабості і хвйності Центр. Ради. Розігнали її силою, роззброїли охорону і готовились оголосить окупацію.

Тим часом на одбутім в Києві з'їзді більших і середніх землевласників, промисловців, фінансистів і науковців ухвалено одродить історичну владу на Україні, вибираючи гетьманом ген. Павла Скоропадського.

Німці признали нову владу, їм йшла достава харчів для свого вичерпаного краю та використання величезних стратегічних запасів.

Для нас реальним наслідком київських подій був масовий приїзд нових охотників.

Були це Січові Стрільці з роззброєного німцями полку. Прибували з старшинами цілими чотами, не треба було з ними довго морочиться. Так повстали 3-тя кулеметна і дві бомбометні сотні.

Всього прибуло коло 600 чоловік.

З другого боку реакція була різна. Одні тішились хоть би з того, що сталась направа історичної справедливості. Другі мали надію, що унормуються правні відносини, крайні ліві гасла життя вирівняє, злагоде і спокійніше можна буде жить і працювать. Інші не бачили ясно свого майбутнього, чекали, що буде.

А маса селянська на Київщині, Поділлі, Волині, а частина на Полтавщині поділила землю більшої власності. Заорала, засіяла, жде урожаю. Здобутого не оддасть без упертої боротьби.

Солодкої отрути влади скуштували в промислі робітники. Наші революційні партії, котрі положили масу праці над відродженням національної мислі, силою усунуті од влади, напевно, поставляться вороже до нової ситуації.

Гетьман Скоропадський! В недалекім минулім високого рангу генерал Свити Його Величності, багатий землевласник. Робило це його ворогом в очах селян, робітників і революціонерів.

Гетьманський рід, заслуги особисті остатнього часу над відродженням нашої збройної сили і козацької традиції не рівноважило в очах більшості гріха поміщика і генерала царського оточення.

Трудне положення вибраного гетьмана збільшувалось натиском німецького командування, а одночасно свідчило про велику одвагу і волю. Гетьман знав, що бере в руки булаву не з блискучими самоцвітами, а терновими колючками. Не всі розуміли такий стан.

На тлі таких розважань у мене з Андрієм витворилась глибока пропасть без виходу.

Болбочан їздив в Київ з командирами полків. У гордієнківців кипить, як в казані. Навіть між невеликим числом місцевого Вільного козацтва ідуть гарячі балачки. Січові Стрільці держались як гості.

На секретнім зібранні кільканадцяти старших старшин, де чогось допущено і мене, Болбочан з'ясував ситуацію, пануючу в Києві.

Военний міністр Рогоза, бувший командуючий армією, до запорожців поставився прихильно. Одначе підкреслив, що в мирних умовах не можна признать регулярними частини з охотників. Гетьман особисто нам симпатизує. Німці ставлять вимагання, котрі можуть нам пошкодить.

Для мене час, проведений в Олександрівську, був повний досвідчень, спостережень і приємностей. Був одним з цілого міста на виднім і відповідальнім посту. Тим більше це підкреслює факт перебування в частинах понад тисячі старшин-козаків.

Мама і Галя тішились, коли в часи маршу полку бачили мене спереду за полковником в штабовій формі. Не хочеться промовчати, що і мене розпирало задоволення. В полку був добрий оркестр з талановитим капельмейстером-композитором Непомнящим. Був і хор з артисткою і двома співаками. Всі троє – солісти опери. Оркестр майже щодень грав в парку, де також виступив і наш хор.

На тлі сірих УСС запорожці виділялись картинно і заможно, особливо кіннотчики на чолі з Римським-Корсаковим.

Серед наших СС появились нові охотники. З їх приводу наші відношення з командою групи Вишиваного на якийсь час загострились. То була тяжка провина – дезерція! Що ж, одвічне право: “Запорожся нікого не видає”.

Трапився ще один цікавий випадок. Прийшов прощатися козак Юрко Монастирський, в... добре пошитій сукні, разом з своїм командиром сотні, а zarazem нареченим Константиновим.

Була це Женя Монастирська, студентка Київського університету, рідною племінницею генерала Прісовського.

Обоє, щедро обдаровані, їхали кінчати вищу освіту. Обоє разом були під Крутами.

Багато вибуло найцінніших бойових товаришів. СС не покрили і половини од’їхавших.

Незабутньою подією був побут всім полком на острові Хортиці. Великим пароплавом, без зброї курені переправились через Дніпро і пішо пройшли коло 4-х кілометрів на найвище місто в голові острова.

Було запрошено кілька гостей, серед їх і Андрій. По дорозі затримувались коло історичних міст, як редути на Вошивій скелі, оборонні фортифікації першої Січі, видом на урочище Сагайдачного, Столпи. Поясняли топографію і історію минулого переважно ми з Андрієм. На найвищому місті поставлено приготовлений гранітний пам’ятник з хрестом і відповідним написом. Дивились гості на кількатисячну групу наслідників колишньої козацької слави, і не одному блиснуло сльозою око.

Після короткого відпочинку польовий священик п. о. Микола Мошняга посвятив пам’ятник, одслужив молебень за закінчення боїв та паханиду за polegлих за волю тепер і колись. Оркестр грав відповідні мелодії, хор співав величаво.

Виголосили мови Болбочан, Оліфер і Андрій. То були хвилі глибокого скуплення, поваги, порушення душевних струн.

Наступили поминки. Наше постачання постаралось. Німці-колоністи, господарі Хортиці, теж несподівано привезли пару возів молока, масла, ковбас, хліба.

Їли і пили хто що хотів і скільки хотів. Довго, до вечора тяглись поминки під музику і спів. Як довга і широка Україна, знайшлись тут представники всіх земель: Київщини, Полтавщини, Харківщини, Запорожжя, Волині, Поділля, Полісся, Бессарабії, з-над Дністра. Кожному запали в душу ці хвилі як символ соборності України. Пороблено пам’яткові фотографічні знімки. Од’їхав штаб і гості. Вечором перевозились дубами назад. З п.полковником Кондратюком слідили за переправою. Було трохи клопоту з небожатами СС. Мали слабі голови. Трапився випадок, котрий став для мене пересторогою назавше.

Вечорами я любив бувати в товаристві Галі в парку, на концерті, в театрі. Часом когось Галя приводила з подруг, а я – з колег. Часто такою групою ходили на вечерю в ресторан або клуб. Сестриці це дуже подобалось і імпонувало, а мені хотілось зробити їй приємність. В городі перебувало чимало людей багатих. Промисловців, землевласників, купців. Були втікачі з Росії, наживші на воєнних доставках, різні аферисти. Всі ці люди посідали великі гроші і цінності. Після пережитого страху і непевності частина цих багатців проводила час в клубах за картами, чекаючи на спокійний час.

В купецькій клубі була найкраща кухня, тут і бувало наше мале товариство.

Умовився я раз з Галею, що спіткаємось в парку і з'їмо вечерю в клубі. Мала запросити котрусь з подруг на 8 годину.

Тим часом спіткав Малюгу, котрий йшов до клубу. Він запропонував піднятися нагору й спробувати “потягти карти”. Я ніколи не грав і не бачив азартної гри, а знав, що тут так грають. Маючи близьке спіткання, одмовив грати, одначе для цікавості пішов глянути. Грали в “chemin de fer”.

Придивляюсь і не нахожу нічого цікавого. Сліпий випадок і нічого з мислі. Грають дорого. Не буду пояснять правила гри: сотні і тисячі переходять з рук в руки. Це не преферанс чи вінт! Ті ігри любив і на позиції грав часто. Там треба уміти, тут на сліпо. В певнім моменті Малюга шепче: “Став!”

Нехотя і без охоти ставлю 50 рублів. Пішли. Не випадає одходить одразу, маю ще 450. Поки до мене дійшла черга держать банк, осталося тільки 50 рублів. Якраз на вечерю. Хочу встать, а Малюга шепче: “Став! Вечеря моя”. З болем серця ставлю. Круп'є висуває карти. За столом шестеро. За десять минут п'ять карт побито, в банку 1600 рублів! Маю право в кожній хвилі забрати гроші і встать. А Малюга: “Давай!” Ще раз пройшов круг, в банку 25 600 руб.! “Бери половину, маєш “9”, давай далі!”

А далі – то вже грав Малюга, а я щоразу розсовував по кишенях великі гроші, а був як в сні.

Стіл обступили, мінялись іграти, а банк держався. Ставилися і програвалися цінності. Сива підмальована жінка вибігла з плачем, програвши золоті часи з довгим ланцюжком. В кишеню поліз золотий портсигар з рубіном. Хтось зняв з пальця дорогий перстень. Оказався я власником легкового автомобіля і коня високої породи. Люди шаліли, а ми з Малюгою напихали грішми кишені. Трапилась надзвичайна “паса”, хто що мав – програв. Що Малюга взяв, зосталося йому.

Зрозумів тоді, як програвалися маєтки і капітали, про що тільки читалось, а не хотілось вірити. Азарт – страшна річ!

Прийшло як сон, пішло як вода. Андрієві – портсигар. Не подякував, а навіть плюнув, вислухавши про гру в клубі. Галі – золоті часики з брильєнтами і немалий гріш на придане, мамі – запаси в кладовку і гарна шаль, Любі і Полікарпові – дещо з золотих речей, а всім – 500 кг цукору. Автомобіль і кінь з гарною збруєю в сребрі доставлено до штабу полку. Найкращий перстень оддав для Малюги, а коня – новому приятелю льотчикові. Автомобілем їздить не збирався, був він

до послуг спочатку при штабі полку, а пізніше оддав його для штабу дивізії, коли туди перейшов. Грошей хватило надовго. Малога од'їхав.

II. На державній границі. Білолуцьк–Харківщина

По півторамісячнім одпочинку Кримську групу перекинуто на Харківщину, в Старобільський повіт. Полк і штаб дивізії, Наливайківський курінь, січові сотні, 2 кулеметні, сапери і кінна сотня розташувались в досить великім містечку Білолуцьку. Решта куреня – на границі. Далі на південь, вздовж границі незалежного тоді “Всевеликого Війська Донського”, стали полки Дорошенківський, Богданівський і Гайдамацький. Штаб корпусу знаходився в Старобільську, куда одійшов кінний Гордієнківський полк з кінно-горним дивізіоном. Батарей легкої польової артилерії находились при піхотних полках; тяжка артилерія, інженерний полк з парком, броневий дивізіон розташувались на ст. Сватово.

Корпус був в стадії організації, мав повні кадри старшин, одначе лічив тільки половину піхотних частин.

Перенесено мене до штабу дивізії на *старшого ад'ютанта по оперативній часті, а в недовгій часі – коменданта штабу*. Ставило то мене на поважнім служебнім щаблі, давало можливість глибше ввійти в штабну працю, познайомитись ближче з командирами полків, куренів, батарей. Крім того, давало можливість нав'язання стосунків з волостями в районі розположення частин, вимагать виконання деяких праць і достав для військових потреб, а разом і потреб населення.

Ремонтовано мости і дороги, саджено дерев'я, достачано фурманки. В праці брали уділ саперні і піхотні сотні. Значно збільшився стан Січових сотень коштом дезертирів з австрійських частин. До Гайдамацького полку влилось коло 1000 охотників з донецьких шахт і металургічних заводів.

Впроваджено нові зміни до означення рангу і назви. Знесено титул “отаман”. *Прапорщик і підпоручик* носили звання *хорунжого*, поручик і штабс-капітан без річного стажу команди ротою – значковий, шт.-капітан з стажем і капітан – сотник, *підполковник – військовий старшина*, полковник – без зміни. Генеральські ранги були: генерал-хорунжий, генерал-поручик і генерал-полковник.

Належало провирити старшинські документи і ствердити остатній чин в російській армії. Бралось під увагу право на наступний чин і робились одповідні представлення.

Випало це мені по першій посаді в штабі дивізії. Була не одна несподіванка. Командир-сотник, одважний і цінимий, був унтер-офіцером. Скромний чотовий був поручиком з золотою зброєю. Курінний в Гайдамацькім полку Волох, з Георгієм і золотою зброєю, людина шаленої одваги і рішучості, без військової освіти і з мінімальною загальною освітою, здобув в боях чин капітана і найвищі одзначення!

Був він типом фанатика – отамана “голоти”, любимець Петлюри. Умів грать на молоді своєю погордою смерті в бою і демагогічною поставою до всякого начальства.

З Києва приїхав генерал-хорунжий Приходько і перепровадив докладну інспекцію всіх частин корпусу.

Невисокого зросту, збитий в собі, одразу пізнавався як вроджений кіннотчик. Мав коло 40–45 літ, знався на військовій справі докладно.

Видно було, що інспекція випала добре. Як кавалерист, генерал Приходько висловився з найвищим uznанням про вигляд, порядок і порушення гордієнківців і кінно-горного дивізіону.

Од їжджаючи, сказав, що інспекцію перевів по особистому розпорядженню гетьмана і воєнного міністра.

Нас в Києві багато уважає за збиранину, нічим не подібну до регулярних частин. Німці уважають нас за підрозділи громади наслідства Центральної Ради.

Приступлено до організації кадр 6-ти корпусів, дивізії гетьманської гвардії сердюків.

Малось вибрати частину старшин і підстаршин од нас та втілити до тих кадрів, а решту розформувати.

Тепер він представить правдивий стан наших частин. Недавно залишила нас двістіособова група офіцерів-росіян. Для їх війна не кончилась. Їхали на Дон і, прощаючись, дали слово честі ніколи, в ніяких обставинах не битись з нами. В пізніших трагічних хвилях слова додержали.

Наступили пересунення в полку.

І курінь обняв Зелінський, П – Дубовий. Січові сотні розрослись, і намічалось розгорнути їх в курінь, а богунівців злити з наливайківцями. Отримано перший наказ по військовій офіції *Української Держави* з затвердженням рангів і підвищень в корпусі.

Болбочана затверджено військовим старшиною з підвищенням в полковники.

Зелінського затверджено значковим.

Як раніше говорив, був це старшина надзвичайної одваги і ініціативи. Герой прориву через Сиваш, поважаний старшими і товаришами, дбаючий про своїх підлеглих, Михайло Зелінський не мав щастя в посуванні по щаблях служебної драбини. Представлення до вищого рангу чи високих бойових нагород десь залягались. В Російській армії це траплялось часто.

Третім був я. Затверджений значковим і *підвищений в сотники (Наказ по військовій офіції № 28, § 1 і 2)*. Старшинство лічилося од дня 18. IV. 1918 р.

Бачив представлення на себе і Михайла. Сам писав на других. Однак чув, що сталась несправедливість, як тоді, коли я дістав Георгія, а Петров – Володимира. Сам охоче пішов би під команду Зелінського. А він мені віншував без крихти зависті. Стали ми приятелями. Був людиною високої вартості.

Після інспекції ген. Приходька зайшли зміни на вищих щаблях. Полковник Петров назначався інспектором кінноти, од'їхав в Київ. Гордієнківський полк обняв полковник Продьмо, першорядний кіннотчик, симпатичний і культурний, знавець свого діла.

Петров був самолюбом, демагогом і псевдодемократом. Як командир і офіцер Генерального штабу, не потребував шукати у козаків дешевої популярності. Вистачало, що був людиною хороброю.

На Десні

Одівано в кадри Полтавського корпусу полковника Сікевича. Одійшов к-р Богданівського полку полк. Шаповал. В кінці залишив запорожців ген. Натієв.

Корпус звертався в дивізію. Богданівський полк обняв військовий старшина Лубенецький, Гайдамацький – полковник Сільванський. Болбочан вертався на 2-й полк. Штаб дивізії звернуто і розділено старшин по полках. Новий к-р дивізії генерал-хорунжий Бочковський okazaвся для нас зовсім чужим, нетактовним, без найменшої орієнтації в нових для себе умовах. В першій своїй виступленні перед вистроєним полком спіткав його прикрий конфуз.

На привітання: “Здорово, українці!” – ні одного голосу... Ще раз: “Здорово, українці!” – знову гробове мовчання, а потім глухий шум в рядах.

“Это что значит, полковник?”

“Струнко-о! Полк праворуч! Чотами, правим крилом заходь, на Білолуцьк марш!” – подав команду Болбочан. Стройними колонами полк помаширував, ображений і обурений. Якби не становча команда полковника, могло кінчитися гірше.

Причиною змін були прикрі випадки складання присяги вірності гетьманові і його урядові. Гордієнківці відмовили, а в Гайдамацьк полку теж був заколот. Гордієнківців розформовано. Одійшло тоді багато козаків і старшин. Всі полки значно зменшились.

У кінці липня 2-й Запорозький піший полк з двома батареями скеровано на Чернігівщину. Там обсаджено границю од Стародуба і по Десні коло 90–100 км.

Штаб полку, кінна сотня, сотня зв'язку з самокатчиками, резервна команда 4-х кулеметів, господарча частина і комендантська група розмістились в посаді Воронок, курені – в приграничних селах. Починаючи з лівого боку, по черзі: IV – Наливайківсько-Богунівський, III – Стрілецький, II – Волонтерський, I – Республіканський. По обох сторонах даліше були німецькі частини. Оперативно полк підлягав команді їхньої дивізії.

При штабі полку для зв'язку знаходився німецький лейтенант, немолодий, потульний і досить симпатичний. В Воронку – людність російсько-білоруська. Переважно це старовіри. Релігійних обрядів, звичаїв і правил побуту стережуть пильно і держаться стисло і міцно.

Чужому не можна пити воду з кухлика, що всі п'ють, не вільно курить, жінкам і дівчатам, навіть багатих родин, не можна надівать капелюшків. Старовіри ведуть широку торгівлю коноплею, льоном, канатами, не є скупі, а в торгівлі учтиві і чесні. Мають церков і двох священників. Православних мало, проте в церкві двоє священників-місіонерів, які наvertsають старовірів, хоть без наслідків. Проте живуть достатньо, маючи місіонерський додаток. Старший віком Ростовцев провадив ще й торгівлю на спілку з старовірами. Мав великий мурований дом, де ми зайняли цілий поверх з великим залом. Закинуті в далекий куток, одрізані од широкого світу, вели ми нудне життя приграничного малого гарнізону, нудне і сіре. Старались якось скрасить свою буденщину спортовими іграми, часом концертом оркестру з співами, танцями. Деколи улажувались вечори українознавства з лекціями історії, літератури, поезії.

Про рівень лекцій може свідчити хотя ж би моя особа, виголошуюча історію, користаючись популярним підручником Аркаса, і то – для старшин!

На наших вечорницях бувала молодіж з місцевого населення, переважно духовного і учительства.

Старовіри уділу не брали. В куренях одбувалась служба гранична патрулюванням вздовж демаркаційної полоси широкості 30 км.

Жили в цій полосі люди своїм життям, не належачи ні до кого. Границя не була установлена остаточно. Рух через границю був дуже слабкий, часом до родичів в близькому селі, іншим разом щось купити чи проміняти. В демаркаційній полосі не могло перебувати військо з обох граничних держав.

Так проходив час, нудно і нецікаво, до часу.

Одпуски давались рідко, на короткий час, в недалекі сторони Чернігівщини чи Полтавщини.

Про життя в краю доходили вісті трохи з газет, трохи од тих, що вертались з одпусків, а були різні, добрі і тривожні.

На Україні одкрито в містах і по великих містечках багато українських середніх шкіл. В Одесі одкрито університет, а в Києві – Українську Академію Наук. Широко розвивається торгівля і кооперація. Твердо стоїть українська валюта, оперта на реальних цінностях. Повним розмахом працює металургія і гірництво. Взірцево працюють залізниці.

Ці потішаючі відомості змінювались іншими, недобрими. Німці не допускають до мобілізації для укомплектування 6 корпусів проектованої армії, для котрої були організовані штаби і частинно кадри. Інструкторська школа старшин стала на високім рівні, ці кадри поповнювала.

Щораз забирають силу в уряді люди, призовані як фахівці, але, як наш ген. Борчовський, або байдужі до будови Української Держави, або ворожі нашим устремлінням, і бачуть тільки в майбутнім неподільну Росію. Всі національно-політичні партії стоять в гострій опозиції протигетьманському урядові.

На Київщині і Волині – поважний заколот між селянами та поміщиками, переважно поляками. Селяни не хочять оддавати захвачену і поділену землю. Власники великих маєтків вернулись з озброєними “карними” відділами і землю одбирають силою. Нагаї, пуля і шибениця ідуть з цими карателями. Окупаційна збройна сила не раз іде на руку поміщикам. Часто одбуваються криваві бої між повставшими селянами та карними відділами.

Велике повстання піднялось на Київщині, в Таращанському повіті. Там повстанці знищили карні відділи, пробилась через німецькі заслони, сфорсували Дніпро, пройшли через Полтавщину на демаркаційну полосу і принесли вісті, що робиться на панській Україні. Вісників прийшли тисячі.

Розуміється, обвинувачується гетьман і його уряд.

Не треба додавать, що таку думку ширили всі наші партії, начальство Совнаркому з Раковським на чолі, київські чорносотенці та утікачі – монархісти-росіяне, що нашли притулок на Україні.

Так думала більшість дезорієнтованої патріотичної молоді. Ширились імена ватажків повстанчих відділів, одважно виступаючих проти окупантської збройної сили. Родились легенди.

Знову відомості потішаючі: гетьман особисто добився у німецького цісаря прилучення Криму до України.

Був в опрацюванні закон земельної реформи, обмежуючий власність до 100 гектарів. Землю у великих власників мала викупить держава і переказать-продать селянам на найвигідніших умовах.

Справа мобілізації була майже вирішена.

* * *

Стались події, що струснули гетьманською Україною.

Убито в Києві маршала Ейхгорна, командуючого окупаційною 500-тисячною армією.

На Печерську висаджено в повітря величезні головні запаси гарматної амуніції. Справа мобілізації одкладалась.

Кінчилось і наше півсонне, нецікаве, пригнічене життя. З демаркаційної полоси один за другим наступили грабункові напади на наші приграничні села. Забиралась скотина, свині, одежа і взуття. Напади чинились перед світом, грабіжники зникали зараз.

Недалеко, з правого боку, заатаковано німецький пікет і убито трьох чи чотирьох солдат. Зміцнено охорону, впроваджено патрулі.

Найтрагічнішим був напад на участкові І куреня. Участок був спокійний, забезпечений р. Десною.

Штаб куреня, 4 сотня і одна польова гармата містились в великім селі Кам'янська Слобода, перша і третя сотні несли службу по лівій стороні, з правого боку були німці. В ближчому резерві находилась 2-га сотня в с. Бучки, в трьох кілометрах на захід. 1-й курінь – бойовий, надійний, все бувалі фронтовики, козаки і старшини.

Певного ранку в Воронку отримано відомість, що в Кам'янській Слободі іде бій. Погнала там кінна сотня, з Бучок пішла на поміч 2-га сотня. 2 і 3 курені поставлено в бойову готовність. З поміччю виступили німці.

Одначе було пізно. 2-га сотня попала під густий кулеметний огонь, не могла пробитись в К. Слободу.

Несподіваний напад добре озброєного численного відділу учинено перед світом. Заатаковано школу, де був штаб куреня і гармати. Одночасно численні кулемети, уміло розставлені, повели огонь вздовж вулиць і заблокували дорогу до Бучок. Напасники добре орієнтувались в ситуації і, видно, мали добру розвідку. Варта була забита без стрілу.

Під кулеметний огонь попали козаки 4-ї сотні. Згинув значковий Борис Гоженко, один з найкращих і хоробріших старшин. Тяжко ранений в обидві ноги, Гоженко зірвався сам на гранатах.

Зелінський з ад'ютантом, хорунжим Бакутіним, щасливо вибрався з школи, зібрав коло себе частини 4-ї сотні і почав з боем одходити в сторону 1-ї сотні, котра уже спішила на поміч під командою значкового Кузьми Шепеля.

Всіх повів тепер Зелінський на передбачену дорогу одходу напасників до броду через Десну або на тил, коли б 2-га сотня вступила в довший бій.

Зовсім розвиднялось, коли напасники почали одходити і попали під боковий огонь групи Зелінського. Пробували атакувати, та (...) і під прикриттям кулеметного огню скоро одходили до Десни. В моменті, коли Зелінський мав повести свою лаву до контратаки на багнети, звалила його куля матроса, котрий тоже повалився, зараз же убитий.

З тяжко раненим курінним Шепель одійшов до Кам'янської-Слободи. Тут були вже 2-га і кінна сотні. Спізнилися на 20-30 минут.

Страти понесено значні. Крім Гоженка, згинуло 27 козаків і підстаршин. Трупи були страшно покалічені. Вилуплені очі, розрізані животи, поламані руки і ноги. Так добивали ранених.

Зелінському куля пробила шию і вийшла в лопатки. Був ранений в руку хор. Бакутін і 4 козаки 1-ї сотні.

Поховано полеглих в Воронку під жалібний марш оркестру, з одданням військової пошани трикратним залпом.

В цім смутнім обряді взяла масовий уділ людність містечка і близьких сіл. Полеглих напасників, коло півсотні, поховано в спільній могилі. Майже всі полягли вони в одвороті.

Шестеро полонених, ведених чотовим Дяченком, до Воронка не дійшли. Кінотчики були під враженням збезчещених трупів.

Не пройшло тижня, як 1-й курінь втратив к-ра 3-ї сотні значкового Марцинюка.

З рядових солдат дослужився він 4-х георгіївських хрестів, 4-х медалей і чину поручика. Не був ні разу ранений, людина великої холодної одваги і розторопності, знавець зброї, згинув виключно через припадок.

Розірвалась йому передчасом занесена граната. Маючи понад 70 ран, жив Марцинюк три доби. Командиром був взірцевим, товаришем сердечним, одвертим.

* * *

Одійшов од нас 3-й Стрілецький курінь в силі понад 600 багнетів. Командир куреня – сотник Роман Сушко.

К-ри сотень піших:

1-ї – Іван Загаєвич

2-ї – Іван Андрух

3-ї – Іван Рогульський

4-ї – Василь Кучабський

кулеметної – Іван Турок

З старшин пам'ятаю ще: Івана Глову, Миколу Загаєвича, Бориса, Юльяна Чайковського, Федю Черника, Маринишина, Вирвіча, Сагайдачного. Добрі то були, дисципліновані, хоробрі вояки, високої моралі, жертвенні патріоти, свідомі цілі і обов'язку.

З багатьма з їх в'язала мене дружба і навіть побратимство.

Їхали вони до Білої Церкви, де мали розвернутися в полк.

Саме Болбочан був в Києві, коли 3-й курінь од'їжджав.

Відношення між старшинами наддніпрянцями і стрілецькими не укладались найкраще.

Різні школи, армії, умови побутові творили інші поняття, творили характер, національно-народну свідомість, спосіб розуміння моменту і духу часу.

Загально беручи, стрільці стали в речах засадничих вище нас. Коли говорить про боєвість, було в нас більше ініціативи, розмаху, помисловості і ризику. Тут, на мою думку, ми були зверху. Слабою стороною наддніпрянців була неспідготовленість історична, мала читанність, навіть незнання своєї літератури і мови.

Викликали такі речі непотрібні конфлікти і непорозуміння.

В своїй замкнутості стрільці не шукали зближення, підкреслювали свою національну свідомість демонстраційно.

Галичани здобували національно-народну свідомість в інших умовах. Не з боку австрійського уряду мали вони ворога, а з сторони нечисленної польської шляхти, котра після остатнього поділу Польщі на землях, припавших Австрії, заховала в своїх руках велику земельну власність, промисловість, політичну і адміністраційну владу, освіту і суд.

Українське населення, зіпхнуте до життя середньовічних кріпаків, позбавлене освіти і провідної верстви, своє відродження завдячує духовенству. Держалось воно міцно східної обрядності – греко-католицької, що зробилось прикметою національної приналежності. В особі митрополита мали галичани могутнього покровителя і оборонця. З убогих приходів вийшли перші борці за право до школи і громадянської рівності. В одній державі йшла довго зажерта боротьба історично пов'язаних між собою привілейованої шляхетської групи з починаючою відроджуватись українською народністю.

Цісарсько-королівський уряд, де були міністрами, а навіть прем'єрами поляки – титуловані шляхтичі, помалу мусив йти на уступлення, і перед 1-ю Світовою війною українці мали свої середні школи, університет, наукове товариство, банк, а головне – представників у державному парламенті.

Галичина була містом праці нашого найбільшого історика Грушевського, дала знакомих письменників і поетів, а серед їх – велетня Івана Франка, котрий українську літературу і поезію поставив поруч інших світових.

З Галичини йшло на Велику Наддніпрянську Україну своє рідне друковане слово, заборонене тут.

Галичани мали за що дякувати своєму цісареві, навіть мали за свого оборонця.

Для їх ворогами були: №1 – поляки, №2 – москалі. В майбутнім бачили Україну королівством або широкоавтономною республікою в складі Австро-Венгурської монархії.

Ми не знали і не переживали конфліктів з поляками. Чужою була думка про австро-венгурську державність. Ось у чім була різниця між нами і галичанами. Ось чому ми мали у себе в сотнях і штабах козаків і старшин поляків, як п. полковники Гейденрейх, Лубенецький, хор. Бурба і т. д.

У січовиків цього бути не могло. Не могло бути українця в польських легіонах.

При виїзді стрільців за добре заставленим столом випито по чарці-другій. Теплим словом підполковник Погрібний дякував стрільцям за братерське співжиття, бажаючи успіхів в майбутнім.

І стався дуже неприємний випадок. Командир 1-ї стрілецької сотні, солідний і спокійний Іван Загаєвич, всіма поважаний, дістав в лице от такого ж спокійного, цінимого старшини Ігнатенка.

Не інакше, як під впливом горілки, Загаєвич поставився заносливо, назвав нас усіх “фальшивими українцями”, “москалями” і т. п. Ігнатенко, канівчанин, немолода людина, до котрого була мова, потребував пояснення. Загаєвич ще додав... і сталось!

Як господар зібрання, я мусив перепросити Загаєвича за випадок в поміщенні клубу-зібрання. Ігнатенко пішов під арешт. Стрільці не знали суда честі.

Цей інцидент мав свої наслідки в пізніших трагічних хвилях. В полку осталося коло 2000 багнетів і шабель при 2-х батареях (7 гармат). Участки куренів розтяглися.

Знову з демаркаційної полоси напад на с. Картушино. Містились там штаб IV куреня, сотня піхоти, батарея і кулеметна команда.

Як в Кам'янській Слободі, напад учинено перед світом і в першу чергу на батарею. Варта, одначе, чувала, відкрила огонь, весь гарнізон на сполох ступив в бій. Користаючись з темноти і близького лісу, напасники скоро одійшли.

Взяті полонені називали себе повстанцями з України. Брали уділ в нападі на Кам'янську Слободу. В нейтральній полосі знаходиться кілька тисяч озброєних. Юловні сили – в с. Андрійковичі, мають приготовлену позицію і артилерію. Командування і магазини містяться на ст. Унеча по совітській сторожі. Значить, Раковський в Києві замилував очі.

Тут збирались під рукою Совнаркому поважні сили, котрі на підставі міжнародного права належало признавати за розбійників. В такім випадкові зроблено випад в демаркаційну полосу силами німецького батальйону і 4-го куреня з батареєю і кінною сотнею. Під Андрійковичами дійшло до бою з поважними силами “повстанців”, котрі уперто боронились в приготовлених окопах.

Дійшло до бою на багнети і гранати. Взято коло 20 полонених. Кінна сотня тоже мала кількох, одначе всіх їх знищив чотовий Петро Дяченко, людина одважна, а одночасово жорстока.

Полонені підтвердили відомості про свою базу на ст. Унеча, де були магазини і шпиталь. Себе називали “богунцями”, а командира “отаман Чорт” – Микола Щорс.

Богунівці з IV куреня бились з богунцями! Брат на брата. Смутно на душі, тяжко на серці...

Важним було усталення факту, що напади на нашу сторону почались од часу прибуття в Унечу великої ватаги матросів.

Стратили ми 4 убитими і 11 раненими, між ними – курінного Зільницького в ногу і сотенного Грицька Костенка в руку. У німців страти були поважніші.

В окопах і за окопами лежало багато трупів, різно одягнутих, а між ними – кілька матросів.

Минув тиждень. До Воронка приїхало троє незнайомих. Казано ними заопікуватись. Вечором, визваний до мешкання Болбочана, застав там приїхавших; за мною увійшли командири куренів Дубовий і Зільницький, легко хромаючи. Рана йому гоїлась добре.

Гості оказались представниками Українського Національного Союзу, котрий об'єднував всі національно-патріотичні організації.

Докладно і всебічно запізнали вони нас з ситуацією на Україні і на світовій політичній арені.

Німці після убивства Ейхгорна і вибуху на Печерську артилерійських магазинів поставились з великим підозрінням до українських поступових організацій.

Хоть знають, що ті диверсійні акти – діло комуністів і лівих есерів, категорично поставились негативно до оголошення мобілізації. Війну вони програли. Туреччина і Болгарія склали зброю. Завтра складе зброю і Австрія. В Німеччині – революція. Не сьогодні-завтра почнуть вони евакуацію.

Держави Заходу держаться засади неподільності Росії, а одночасно не признають влади більшовиків.

Про Україну як окрему незалежну державу не хочуть слухать. На тім пункті сходяться всі, а головним інформатором про Схід Європи є дипломатія російська і польська в Парижі. В тій ситуації належить скоро сподіватись десанту поважних сил Заходу на півдні України, в Криму і на Кавказі, де капітал західних держав має величезні уділи. Кинуть вони свої сили до забезпечення інтересів в Донецькому басейні, Кривім Розі, металургії на півдні України, власності французького, бельгійського та англійського капіталу.

На Україні положення складне, вимагає рішучих кроків.

В гетьманському уряді взяли силу росіяне. В Києві, Харкові і інших великих містах явно формуються поважні військові сили. Почались переслідування українських діячів. Сидів в тюрмі Петлюра, Винниченко змушений до укривання.

Міністр внутрішніх справ Рот, прибалтійський німець, є одночасно чорносотенцем, ворогом всього українського взагалі і всякого поступу зокрема. Він має найбільшу силу.

Об'єднані в Національним Союзі всі українські партії і організації постановили піднести оружане повстання і взяти владу в свої руки.

Совітський посол Раковський прирік дружню нейтральність. Нац. Союз ввійшов в порозуміння з солдатськими радами німців, мішатись в наші справи не будуть.

Реальна сила, на котру опирається Нац. Союз, це: на Правобережжі – полк Січових Стрільців, інструкторська старшинська школа, Вільне козацтво, Чорноморський Одеський полк, кадри корпусів, великі загони повстанців селян. На Лівобережжі – Запорозька окрема дивізія, дивізія Сірожупанників, Вільне козацтво і деякі окремі частини.

Головна надія кладеться на запорожців. Од їх постави залежить час і успіх.

З великою увагою слухали ми делегатів Нац. Союзу. *Момент був важний. Історичний.* Досить довго панувала тиша. Побліднівший Болбочан запропонував

нам трьом висловить свою думку по черзі і старшинству, починаючи од молодшого. Був ним я. Ото мої слова:

“Чи гетьманові щось відомо про Нац. Союз? Як ставиться Нац. Союз до особи гетьмана? Я йому присягав вірність!”

“Може, і знає, та не в цьому річ. Головне в оточенні. Сам він має зв’язані руки німцями і москалями”.

“Як властиво назвати повстання, проти кого?”

“Повстання скероване має бути проти німецько-австрійської окупації і гетьманського уряду, а властиво проти чорносотенців і монархістів-росіян, що хотять перебрати владу на Україні в свої руки”.

“Подаю голос за підпорядкування Національному Союзові!”

Дубовий: “Приєднуюсь до слів сотника А-ка, застерігаю недоторканість особи гетьмана”.

Зільницький: “Приєднуюсь до слів сотників Д-го і А-ка”.

Болбочан: “Чи будуть ще питання?”

Зільницький: “Коли треба сподіватись початку повстання?”

Делегат: “За 7–9 днів вас перекинуть до Харкова. Там дістанете гасло і опануєте місто”.

Дубовий: “Хто стане на чолі всіх озброєних сил?”

Делегат: “Головним отаманом ухвалено Симона Петлюру, головнокомандуючим Лівобережної України – присутній тут полковник Болбочан!”

Я: “Хто представляє Нац. Союз, його верховний орган?”

Делегат: “Начальним органом є Директорія в складі: Винниченко, Петлюра, Швець, Макаренко і Андрієвський, діячі все видатні і знані на культурній і громадській ниві”.

Болбочан: “Панове делегати! Ви чули слова моїх довірених старшин. Покриваються вони з моєю думкою. Влучаємось в повстання з вірою і глибоким переконанням правості починань Нац. Союзу. Будем ждати гасла і додаткових розпоряджень”.

Сьогодні вами заопікується к-р 2-го куреня сотник Дубовий. Завтра дасть вам охорону.

Бричка і кінна охорона приготовлені для вас. Добраніч!”

Прощаючись, Зільницький пробубонів: “Не дуже вірю в вашу місію за нашими заставами”.

На що один з делегатів одізвався: “Чарка п’ється до дна!”

На третій день вернулись вони прямо на мою квартиру. Не спотикаючись ні з ким, спали як убиті. Вечором під охороною виїхали на ст. Семенівка.

Не повелось, видно, їм у Щорса, а я не питався. Все було написано на заклопотаних обличчях, рещту пояснив довгий сон.

Помалу, обережно стали ми готуватися до переїзду в Харків. Незнані пружини приспішали зібрання дивізії докупи.

На зиму з сукна всім пошито черкески. Допроваджено до готовності зброю, поповнено запасу амуніції. Вози і коні обозу доповраджувано до порядку.

Листопад 1918 року

Здавши німцям учасок охорони границі, полк з приданими батареями погрузивсь в ешелони і, ніде не затримуючись, приїхав до Харкова.

Час був грізний, повний несподіваних подій на світі. В переможеній виголодженої Німеччині вибухнула революція. Цісар Вільгельм II виїхав за кордон. Оголошено там республіку. В військові повстали солдатські ради. Австро-Венгрія розпалась на кілька незалежних республік. В Галичині оголошено Західну Українську Республіку. Там зав'язались бої з поляками за Львів.

На кубанських степах окріпла в боях Добровольча армія Денікіна і йшла на Дон, зближуючись до донецького вугільного центру. Козаки, донці і кубанці, котрі до цього часу вели тяжку боротьбу з Червоною армією, признавали над собою залежність од політики з гаслом "За Росію, єдину неподільну Росію!" – то, значить, по мислі переможних держав.

До Одеси і Миколаєва вплили ескадри з десантом, а до Новоросійська – кораблі з зброєю, одягом, харчами, медикаментами. Над Українською Державою, не признаваною Заходом, повсталала проблема: "Буть чи не быть?"

Що ж ми могли розуміть у високій політиці? Могли тільки вірити своєму командуванню і боротись до кінця за незалежність.

В тім моменті Україну лучило з Совнаркомом спільна небезпека і оборона проти спільного ворога.

Донські козаки до цього часу тримались незалежно. В Харкові наші потяги стояли на Балашовськiм вокзалі по західній стороні міста.

Другого дня командуючий Харківським корпусом генерал Лігнау зробив огляд полку. Був це з походження німець-колоніст. Робив гарне, солідне враження. Видно було, що і наша постава йому подобалась. В часі маршу вулиці були забиті народом. Окрики "Слава!" товаришили нашим колонам весь час.

В часі огляду і маршу до нас прилучився кінно-піший курінь імені Кармелюка силою 350 шабель і багнетів під командою полковника Ігоря Троцького. З вигляду цей курінь робив враження збиранини. Убраний різноманітно, не робив враження регулярної частини. Ми і назвали їх "башибузуки". Маширували, одначе, справно з огнем.

По повороті до вагонів отримано наказ зайнять тієї ночі Харків і оголосить владу Директорії.

Поводом повстання було оголошення *федерації з Росією*, що означало зречення самостійності.

План і завдання зайняття міста було розпрацьовано докладно, а сили поділені в залежності од об'єктів.

Мені випало опанування головної пошти, телеграфу і телефонної централі. Мав в розпорядженні 50 козаків і старшину.

Акція пройшла справно, без ніякого спротиву. 20-особова охорона пошти і телеграфу одразу піддалась.

Удалось пов'язатись з Андрієм. Вислухавши, що тут сталось, він сказав: "На добре діло благословляю".

Взагалі Харків опановано легко. Жертвою впав один хорунжий, убитий припадково, з власної вини.

Оставивши охорону в зайнятих урядах, на вулицях наоколо ходили патрулі. Недалеко грала музика, чувся спів.

В великій ресторани на поверсі люди веселились. Заглянув там. Коло вихідних дверей на вулицю поставив п'ять козаків. Тим часом нікого не впускать і не випускать. П'ятеро піднялось зі мною нагору, де все гриміла музика.

Велика зала повна. За столами багато в золотих погонах, розуміється, в товаристві дам. Чую, хтось глумливо крикнув: "Вот і хохлацкій черкес!" (Я був в сірій черкесці). Дивиться в очі нахабно підпитий штабс-капітан. Всім тут в голову не могло прийти те, що сталося.

Коли на зал увійшли козаки, а музика зразу затихла, коротко наказав спокійно всім розійтись по домах, офіцерам на столах покласти револьвери і пістолети. Деяким, що пробували борсатись, прийшлося знять і пояси.

Нахабу штабс-капітана одпущено остатнім. Гидко було дивиться на його понижання і сльози. Видно, чекав чогось гіршого...

Ніч не спано. В центрі, на Павловській площаді, вкопалась батарея № 1 Лощенка.

Місто обудилось до щоденного життя, здивоване збільшенням варт і патрулів.

Вночі ген. Лігнау і нач. штабу формованого тут корпусу були часово взяті під варту в своїх мешканнях.

Німецький гарнізон не вміщувався в наші справи. В Московській гостиниці, де помістився Болбочан і призвані до праці старшини, почалась гарячкова організаційна праця.

До штабу цього призвано: начальником полковника Парфеньєва, ученого артилериста, квартирмейстером п.полковника Гейденрейха. Докооптовано старшин з штабу місцевого корпусу, а з полку забрано Літовчика, Шелеста, Коржа і Черниша.

Дивізія знову розгорталась в корпус, де команду обняв полковник Сільванський. Полковник Загородський призначений командуючим армією, котру не мав формувать.

Гайдамацький полк обняв сотник Волох, любимець Петлюри, а Дорошенківський – Іван Литвиненко. 2-й Запорозький полк Болбочан передав Дубовому. Мене призначено ад'ютантом цього заслуженого полку.

Цивільну власть взяв в руки інженер Сергій Тимошенко. Був він знаним широко в залізничних колах і користався з поваги і популярності. Тепер носив звання губерніяльного комісара.

До Харкова залогою визвано Дорошенківський полк. За 2-3 дні масово зголошувались охотники. Курені осягли повний бойовий склад.

Для перешколення нововступаючих було виділено 50 козаків і кілька досвідчених старшин для організації інструкторського куреня. Командиром призначено сотника Дмитра Федорова.

Масовий доплив охотників та маюча наступити мобілізація заставили думать про розвернення полку в дивізію. Коло цього завдання приступлено одразу; забирала ця праця весь вільніший час.

Тим часом курені виступили на Полтаву і ст. Лозову.

Перший курінь під командою Шепеля посувався до залізниці через Константиноград з півдня. Інструкторський курінь мав остатись в Кон-граді і організувати комендатуру на важній вузловій станції Лозова. Решта полку вирушила на Полтаву з двома польовими батареями.

Після значнішої потички коло ст. Божково полк увійшов ранком в Полтаву. В потичці здобуто дві гармати, а до куренів перейшло чимало солдатів і кілька старшин.

Мав під Константиноградом бій і 1-й курінь; ранено тоді Шепеля. В цей часі захорював на тиф Дубовий, полк прийняв Зільницький. Наскільки Дубовий цікавився і частинно особисто виконував працю в зв'язку з проєктованим розверненням полку в дивізію, Зільницький, хоробрий і авторитетний старшина, не зносив штабової праці. Все підписував, на все годився. Тепер я не мав ні хвили вільного часу.

Стало відомим про зайняття Києва Директорією; головну силу там становили Січові Стрільці. Називались Осадним корпусом під командою полковника Євгена Коновальця.

Нова влада мала бути установа в Полтаві по порозумінні з Києвом і Харковом.

Курені вирушили на Ромодан в сторону Києва і на Кременчук, де мали задержатись. На станції в Полтаві остався штаб полку, піша розвідка, кінна сотня, постачання і немуштрові частини.

Вислана на місто кінна сотня дала знать, що по вулицях ходє маса озброєних. Називають себе повстанцями, до міста увійшли ще звечора і зайняли військові казарми.

Зільницький доручив мені справу вияснить.

З двома козаками з ручними кулеметами Левіса та гранатами при поясах поїхав я до червоних казарм. Дійсно, ходило багато людей з рушницями, обрізками, одітих переважно в селянські свити, різного віку.

Місто ніби замерло. Позамикані магазини, пекарні. Кой-де групки озброєних німців.

До казарм коло 2½-3-х кілометрів. Це величезні триповерхові будинки, поставлені як "п". Посередині мощений двір, довгий на 150 м, широкий на 100 м.

Весь комплекс обведений міцним високим муром, з широкою брамою і фіртками на вулицю. Стоять двоє вартових. Довідаююсь, що в казармах є отаман повстанців. Вїхавши в двір, казав своїм хлопцям бути напоготові, до себе близько нікого не підпускать. Хлопці були надійні. В сірій черкесці, з малиною вставкою на грудях і такого ж цвіту шликом на шапці, піднімався я по сходах на другий поверх. Прохід набитий озброєними людьми; їх погляди, напівцікаві і напівворожі, не віщують чогось прихильного.

В чималій кімнаті за столом сидить в цивільнім пальто з бородою отаман, якась жінка, чорноволосий, семітського типу, худий чоловічок і ще кількох в шинелях.

Представившись, хто я і з чийого розпорядження прибув нав'язати зв'язок, з великим здивуванням пізнаю отамана. Це бувший штабс-капітан Шинкар з 4-ї Фін-

ляндської дивізії. Стрічались ми на Стоході і на військовім з'їзді в Бердичеві. Добрий промовець, виступав Шинкар не раз од імені поміркованої партії трудовиків.

Пригадався йому і просив прибути до штабу для обговорення дальших спільних починань. Жінка і чорний кидали на мене погляди, повні ненависті. Інші байдуже слухали балачки.

Шинкар оспвідчив, що "нікуди він не поїде, шукать порозуміння не збирається. Директорії повстанці не признають за владу, мають власну дорогу". Він формує бригаду і на Київ піде окремо.

Взагалі часу не має, бо зараз спішить на Селянський з'їзд.

Осталось тільки піднятись і вийти. Сходячи вниз, не без підстави міг сподіватись кулі в плечі. Старавсь заховати спокій і не показати по собі страху. Чутки про зайняття Києва були передчасні. За мною зараз зійшов Шинкар, сів в підставлену бричку і з кількома з свого оточення скоро поїхав до міста.

Без поспіху і наша трійка поїхала слідом.

В місті, коло гарного великого будинку, замітно здалека великий рух. Щораз група людей входе до середини. Треба заглянуть.

Величезний зал і балкони по боках запхані. Людей з 1500 чоловік, переважно з рушницями. На естраді за столом – Шинкар, жінка і чорний, що були в казармах, двоє нових.

Саме говорив чорний:

"... в Полтаву хто-то вступіл, хто не признают Советской Власті! Так ми же ему скажем, товарищі, – руки прочь!.."

От воно що!

Виступала і жінка з-за столу. Повна ненависті була її промова про капіталістів і буржуїв в Директорії, зрадників революції. Розуміється, обоє говорили по-російському.

Несподівано появилсь промовець в чорній шапці, котрий умовляв не слухать чужих провокаторів, мати свій розум. Не спішить. Своїми громадами обговорювать болячки і рішати. Захоче громада Радянської Ради – нехай цю Раду вибере, та нехай це буде Рада, а не Совет. Значить воно те саме, а буде своє, не накинута. Всенародний з'їзд вирішить і установе форму влади.

В залі загуло, зашуміло. Чулось "Правильно!", істеричне жіноче "Прочь!", кричав чорний: "Прочь!"

Молодий промовець мав голос дужий, тикав пальцем на стіл, і його оглушливе "Провокатори!" перекривало весь пошум.

І раптом тиша. Всі оглядаються назад. Зійшов і промовець, пробирається назад. Оглядаюсь назад.

З вулиці головними дверми увійшло четверо старшин кінної сотні. Стали в ряд, запалили люльки, смокчуть і спокійно дивляться на зал. Там закотлувалось.

Виходжу з кіннотчиками на вулицю. Сотня розвернута лицем до будинку – 150 шабель.

Тепер це 2-га кінна сотня, командує нею Дяченко, висунутий мною. Хоть був поважний спротив з приводу поведження. Переважила слухняність і не будь-яка одвага.

Кінний дивізіон в команді Римського-Корсакова має коло 300 шабель і 4 кулемети "максими". Шефом дивізіону – Петро Болбочан.

Показавши Дяченкові Шинкаря та його оточення, звелів сотню держать наготові і прослідить, куда удасться Шинкар.

Передумував, чи добре вийшло мені, коли промовив коротко до зібраних? Це зараз по істеричній промові жінки.

Сказав так: "Браття! Український Національний Союз, в яким скупились всі наші поступові партії, групи і організації, виступив з зброєю в руках проти окупації і тих чужих сил, що хочуть нам шкодити в обороні права Українського Народу до Самостійності, в обороні права рішати самим свою судьбу.

В моменті, коли падають трони, валяться тисячолітні держави, повстають поневолені народи, творять своє нове життя.

Наша головна влада – Директорія. До неї увійшов ваш земляк Симон Петлюра. Знаєте його, Головного отамана нашої збройної сили.

Зараз наші курені б'ються під Ромоданом, оддають кров і життя за щасливий завтрашній день.

Вас, брати, звем до спільних боїв. Ворогів маємо багато, ворогів сильних і безпощадних.

Чув ворожий голос, щоб нищить народне добро, що звав до братовбивства і анархії.

Ми не хочемо чужого, хочемо згоди і співжиття добросусідського. Свого не оддамо і битись за свої права будем до остатнього моменту свого життя.

Брати! Не піддайтесь провокації, заховайте спокій!

Ставайте рядом!"

Чув тоді шипуче "Буржуй!", прихильне "Добре говоре!", "Дайте, хай докаже...", "Видно, що охвицер..." і т. д.

Після мене виступив отой молодець, що перекичав усіх. Звався *Несевра*. На другий день записавсь охотником.

Оглянувся, од'їхавши. З музичної школи всіма сторонами виливалась сіра маса. Мало хто мав тепер рушницю.

Кінна сотня непорушно стояла розвернута. Спереду Дяченко смоктав люльку.

Здавши звіт Зільницькому, що бачив і чув, опинились ми в критичнім положенні. В місті перебувало кілька тисяч озброєних в міцних казармах за високим муром.

Ми мали 300 шабель, сотню багнетів, чотири кулемети і одну легку гармату.

Такий стан не позволяв на твердий голос. Ув'язатись в новий конфлікт, та ще оружний, не було сили, а оставатись збоку не випадало.

Негаймо нав'язались ми з Харковом і повідомили про положення в Полтаві.

В відповіді отримано категоричний наказ. Шинкаря з штабом арештувать. Скуплених в казармах роззброїть. Болбочан виїжджає в Полтаву, де наступе рішення.

Перше рішення кіннотчики виконали справно. Арештованих доставлено в гостиницю, зайняту для військових потреб, і посаджено під варту.

Друге завдання лягло на мене, було поважне і небезпечне. Осіннього пізнього дня, коло 3-ї години по обіді, з пішою розвідкою, кулеметами, гарматою і десятком кінних ординарців підійшов я до кошар.

Гармата повним галопом пролетіла коло варти і на виду завернула, скерувавши на казарми дуло.

Кулемети без поспіху зайняли становища з можливістю обстрілу чотирьох сторін.

Піша розвідка під командою доброго і спокійного сотника Всеволода Кустовського розсипалась в лаву. Тоді з ординарцями я в'їхав в браму. З усіх вікон виглядали голови, стежучи за нашими рухами. Криків і біганини не помітно, казарми замерли. Казав одному з вартових визвать когось з старших командирів. Скоро двоє показали од казарм і швидко йшли до брами. Під'їхав до їх і спитав, хто вони є?

Один старший назвався командиром полку, молодший – його ад'ютантом.

Сказав їм, що отаман Шинкар під стражею. Прошу, аби всі вийшли з кошар і усталились густою колоною з загнутими боками. Рушниці мають бути поставлені “в козли”, гранати зложено окремо.

На те даю 30 минут. Хочу порозуміться і уникнуть непотрібної потічки. Далекий од вжиття націленої гармати і кулеметів. Жду. Все одбулось скоро і справно.

Згромаджені на подвір'ї творили велику і глибоку колону.

Звернувся до їх, напружуючи голос.

... Як військові одиниці од тієї хвилини вони розв'язані. Зброю, уставлену в козли, оставлять і вернуться спокійно в казарми. Хто хоче служить Батьківщині, буде прийнятий в наших рядах як брат. Достане одягу, обув і зброю. Рано кождий може вернуться додому.

Коли бачу, ви без вечері, зараз прийдуть тут кухні. Командири по одному од сотні визначають для додаткових вказівок. Тепер спокійно рушайте в порядку.

Послухано. Темно було, як приїхали кухні з запасом і самоходи по зброю. Кустовський з своїми обняв варту, а гармата і кулемети вернулись до себе. Другого дня в полк вступало коло 1500 охотників.

Приїхав Болбочан з своїм штабом і зайняв призначене мешкання. Дяченко вручив мені поважну суму грошей і папери, одібрані Шинкареві при арешті. Походили з Радянської амбасаді з директивами Совнаркому про повстання проти Директорії. Запевнення про зичливу нейтральність свідчило про зрадливість совітської політики. Німці потребували виводу наших частин з Харкова, грозючи вжиттям сили. Було їх там понад 30 000 добре озброєних.

Їм загрожено заблокуванням залізниць, а одночасно запропоновано приспішити свій виїзд додому, в чім не матимуть перешкоди.

Тривожні вiсти надійшли з східного полудня. Утрачено зв'язок з залізницею між Харковом, Запорожжям і Катеринославом. Ст. Лозова була зайнята частинами отамана “батька Махна”, котрий оголосив Гуляйпольську республіку і ішов під чорним прапором анархістів.

Скеровано там інструкторський курінь і кінну сотню. Анархістичні відділи одкинута до станції Синельникове.

З паперів, одібраних у Шинкаря, виникало, що Червона армія прийде на поміч повстанцям визволятися з ярма поміщиків, буржуїв і капіталістів, що сидять в Директорії.

В бік Білгорода скеровано Богданівський полк.

Кінчалась організація 2-ї Запорозької дивізії в складі:

Республіканський полк,
полк імені гетьмана Мазепи,
-- // -- // -- // -- Наливайка,
-- // -- // -- полковника Богуна,
кінний дивізіон ім. Петра Дорошенка,
бригада артилерії,
окрема інженерна сотня,
помічнічі частини.

Командиром дивізії назначено Зільницького, а *начальником штабу... мене!* Ніякі протести мені не помогли.

Коротка штабова праця не давала ніякого права до зайняття цього важного відповідального міста, та ще в часі бойових подій! Бути начальником штабу дивізії міг бути штаб-офіцер Генерального штабу.

Командирами полків призначено:

Республіканського	Романа Шелеста до повернення Зелінського пом. Малець В.,
Мазепинського	ще слабого Дубового, Лец-Атаманов,
Наливайківського	т. в. о. Клим Андрущенко, Шевченко,
Богунівського	Дем'ян Цилюрник, пом. Лучиня, Пирогов,
кінного дивізіону	Римського-Корсакова, заст. Б. Шевченко,
артилерійської бригади	Семен Лощенко,
окремої інженерної сотні	Нестеренко, пізніше – Герасимов,
господарство	Білякевич, Галушка,
зв'язок	Семен Скрипка.

Нарешті зайнято Ромодан у нас. Директорія вступила в Київ. Штаб дивізії переїхав в Кременчук, де розмістилась І бригада. Наливайківці і богунівці розмістились за Дніпром в Крюкові.

В Кременчуці з великим жалем і болем прощались ми зі своїм товаришем, героєм Сиваша, найодважнішим з хоробрих, свіжо назначеним командиром Республіканського полку Михайлом Зелінським. Спішив він, ще недолічений, до своїх.

На ст. Ромодан був арештований і разом зі своїм джурою Курахом розстріляний оставляючими місто і станцію після упертого бою з мазепинцями і республіканцями.

Бій вели частини в російській уніформі і перший раз – батальйон німців.

Проводжали Зелінського в могилу всі бойові товариші і многі тисячі людей. Остантє “Прощай!” завершено трикратним залпом всім Богунівським полком і батареєю Лощенка.

Курях не був убитий. Тяжко ранений, він стратив притомність; пізніше вилічився, а через кілька місяців поліг в бою.

На харківському напрямку Червона армія перейшла границю і повела наступ, наслідуючи на Богданівський полк і Кармелюцький курінь з боку Грайворона і Білгорода.

Вислано там Республіканський полк, броневий потяг “Запорожець”, виконаний залізничниками Кременчука і Крюкова.

Знову Махно посунувся на Лозову, загрозивши тилові Гайдамацького полку, прикриваючи вугільний донецький район. На Полтавщині в деяких містах поновились озброєні відділи, котрі нападали на маєтки, грабили і палили.

Положення щораз погіршувалось.

Прибувши полк Сірожупанників вислано проти Махна. В дорозі він збунтувався і одмовився од виступу і проти Махна, і проти червоних. Був роззброєний. Командир цього полку, полковник Павло Крат, посідаючий найвищі ордена, хоробрий і рішучий, не міг дати ради з розагітованою товпою. Полк був, щоправда, слабенький, яких 300 багнетів. Гірше – даний приклад тяжкого порушення дисципліни.

Інструкторський курінь з трудом удержував Лозову і доносив о дезерції серед своїх свіжовступивших охотників.

З білгородського напрямку щораз тривожніші вісті. Переважаючі сили червоних тіснили наші невеликі сили. Командував Червоною армією Антонов-Овсієнко; в наступаючих частинах виявлено великий процент мадярів, китайців, латишів.

Полонені називали номери і назви полків, командирів, кількість батареї.

З цього приводу з Києвом виникли непорозуміння і погіршали стосунки. Уряд запевняв, що з Москвою війни немає, що то на свою руку ведуть бої різні самовольні групи, як і Махно. Прийшов наказ почепити на груди червоні стрічки. Харків боронить силами, які є в розпорядженні.

Ще раніше Київ прислав гострий наказ вяснити причину розгону в Полтаві Селянського з'їзду. Ходило про роззброєння повстанців Шинкаря. Говорилось уже про контрреволюцію в наших вищих штабах.

Все вказувало на те, що Харкова нам не вдержать.

Мазепинський полк скеровано на Полтаву, аби підперти харківський напрямок, бо появились нові озброєні відділи і загрожували містові. Бронепотяг “Запорожець” ніс охорону залізниці на Харків.

Нарешті удалось найти старшину Генерального штабу підполковника Стефанова, котрому і передав обов'язки нач. штабу 2-ї Запорозької дивізії. Тягар відповідальності удалось скинути з користю для діла. Старшина був знаючий, поважний і таку посаду уже займав. Я вернувся в Мазепинський полк ад'ютантом.

2-га бригада ще не закінчила організації і вишколення. В оборонних боях поважні страти поніс Республіканський полк. Під Дергачами ціла ар'єргардна сотня була цілком знищена. Рештки з раненим командиром (пор. Карась) попали в полон.

Чулося фахове командування у червоних. Операції провадив тут генерал Ситін. Так подавали полонені.

Болбочан з штабом переїхав у Кременчук і містився в вагонах. Положення було тяжке.

З Константинограда одходив інструкторський курінь під напором летучих численних відділів Махна. Одходив в кілька сот. Шлях одходу Гайдамацького полку був перехоплений. Всім частинам вислано приказ одходити на Полтаву. Знову з Києва категоричне: не отдавать Харкова.

А чим боронить?

Тим часом всі частини були добре убрані і обуті. Полтавські і кременчуцькі інтендантські склади мали великі запаси військового майна і продуктів.

Сотні мали вид ситий, добре озброєння і вигляд. Полки дивізії мали власний цвіт петлиць, кантів, верхів шапок і отоків:

республіканці – червоний,
мазепинці – білий,
наливайківці – синій,
богунівці – зелений,
кінний дивізіон: 1-ша сотня – малиновий,
2-га – – // – – – чорний,

артилерія і інженерні частини – чорно-червоний.

Зимом вся дивізія мала вигляд кубанських козаків, а літом – бельгійської армії.

Запас патронів і снарядів до артилерії було порівнюючи небагато, на 2–4 поважніші бої.

Наступав 1919 рік. Надвигались тяжкі часи. Повстанчі загони в більшості перемінили національний прапор на червоний. “Все дозволено”, “Трабуї награбоване!” прийшлося ближче до зрозуміння. Багато було і таких, що ніби держались національно-народних гасел, та не признавали над собою ніякої влади.

Зелений, Терпило – в Трипіллі, Коцур – в Чигирині, Чучупака – в Чорному і Мотронівському лісі, Апостол – коло Знам’янки, Ангел – в Чорнобилі, Шепель – в Літині і немало менших.

Була це стихійна неорганізована сила, пильнувала єдине: свого села, волості, а навіть повіту. Ждало їх знищення в недалекій будучині. Далеко ці “отамани” не дивились.

Колись все перебере, перегляне і виясне фахівець-історик.

Оставлено і Харків, і Полтаву. Посліднім одійшов бронепотяг. Республіканці і богданівці пробились через Лозову. Десять з Донеччини пробивались гайдамаки. Готова 2-га бригада мала одібрати Полтаву і одним полком вирушить на поміч гайдамакам.

Трапився цікавий випадок. Бронепотяг мав по дві платформи спереду і ззаду, нагружені шпалами і рейсами на випадок зіпсуття залізниці. Залога і десант 200 чоловік містились в забезпечених бронею вагонах. Несучи на підступах до Полтави дозорну службу, потяг вертався рано назад набрати води. Яке ж було здивування залози, коли на платформах з шпалами побачили присівших по боках коло 40 чоловік озброєних, переважно китайців. В темноті вони залізли на платформу і не знали, що далі робить.

Мали атакувати бронепотяг, та не знали як.

Сталось щось несподіване і незрозуміле. Ішла нарада командирів частин в зв'язку з наміченим переходом на Правобережжя. Всі частини були тепер об'єднані в Запорозький корпус. Одбувалась реорганізація штабу.

В часі тієї наради дано знати, що на станцію приїхав бронепотяг і ешелон гайдамаків. Сотню мазепинців, що несла там варту, оточено і казано йти до себе; варту перебрали гайдамаки, їх становища з кулеметами і гармати бронепотяга скеровано на місто. Коло штабових вагонів поставлено кругом вартових.

“Зрада!?” Як гайдамаки приїхали? Пробились чи зайняли Полтаву? Такі питання посипались кругом. Не гаючись, курінь мазепинців казано висунуть в керунку станції, де на підступах закріпилась одійшовша з станції сотня. 2-га бригада в Крюкові приведена до бойової готовності, як і решта мазепинців.

Вибрано трьох старшин вивяснити поступування гайдамаків.

Удалися там військовий старшина Віктор Малець, ад'ютант наливайківців Микола Заєць і я. Минули застави мазепинців і гайдамаків, проведено нас до вагону, де знаходився Волох, командир гайдамаків.

Звичайна теплушка. На нарах сидить в білизні Волох. Штани і чоботи лежать на полу. Перед Волохом миска з цукорками. З другого боку Волоха, на нарах, – Загородський! Обидва по-татарському підбрали ноги. З цікавістю оглядаю Волоха, котрого ще не бачив. З голови на лоб опустився довгий темно-рудий оселедець. Досить довга борода. На лиці сліди віспи. Вираз сірих очей твердий, неприязний. Кілька старшин гайдамаків в гарних синіх жупанах, підперезаних червоними поясами, дивляться на нас неприхильно.

“Ким будете і з чим прибуваєте?” – питає Волох.

“Ми – представники 2-ї Запорозької дивізії, прислані довідатись про повед арешту нашого старого командира і його штабу”.

“Залишили Полтаву та ще питаєтесь?”

“Наша дивізія шанує і вірить отаманові Болбочанові. Просимо сказати, чи в Києві відомо про те, що сталось?”

Волох протяг папір. Була то телеграма такого змісту: “Арештованого отамана Болбочана доставити в Київ разом з штабом. Ви призначаєтесь командиром корпусу. Петлюра”.

“Все зрозуміло. Наказові і Вам підчиняємось”. Разом засалютували.

“Скільки у вас багнетів, яка сила дивізії?”

“6 000 багнетів, 300 шабель, 18 гармат, 40 кулеметів. Враз з помісничими частинами – коло 9 000 чоловіка”.

“Немало. Полтаву можна було удержати”.

Загородський кілька разів піддакнув: “Так, так, пане отамане!” В очі не дивився. При своїм дуже високім зрості весь час похилявся над Волохом, угодливо, без заховання гідності.

В кінці я звернувся до Волоха: “Пане отамане! В знак довір'я просимо дозволу одвезти арештованих в Київ під нашою охороною. Ви визначите когось од себе. На Трудовий конгрес, що начнеться за два дні, од нас їде шестеро, от і okazія. А Вам буде велике спасибі!”

Волох подумав і запитав: “А хто поручиться, що повезете арештованих в Київ?”

“Слово честі і порука всіх командирів частин”.

“А що, як не довезете, голови буду рубать тим командирам?”

“Довезем справно, слово наше міцне, не зламаємо!”

“Добре, згоджуюсь. За дві години потяг мусить одійти, поспішіть!”

“Дозвольте побачитися і заспокоїть арештованих”.

“Побачтесь, та не гайте часу!”

Майже весь час з Волохом говорив я. Малець і Заєць більше мовчали, тим самим стверджуючи солідарність.

Одвідали ми арештованих в невеликому вагонові-салоні. Болбочан трохи знервований, Сільванський і Парфен'єв спокійні, навіть посміхаються з Волоха. Гейденрейх прикинувся сплячим, трое ад'ютантів – Корж, Довбня і Письменний – при зброї. В середині варті нема.

Скоро повідомивши про виїзд до Києва, заспокоїли всіх в вагоні і чимскоріше вернулись назад, де нас ждали з напруженим нетерпінням.

З перебігу переговорів всі були задоволені. Визначено, крім делегатів на Трудовий конгрес, ще 8 чоловік з двома кулеметами “Кольт”. Мав їхати як начальник охорони. Дали знать од Волоха, що потяг од'їде в 7.00. Маємо 3 години.

В 6.30 ми на станції. До паровозу дочеплено (...) і теплушку для охорони. Там гайдамаки. Коли і наша охорона зайняла вагон, підійшла група гайдамаків, обвіщана гранатами, – хлопці як дуби! Потяг от-от мав одійти. Гайдамацький старшина, покликаючись на приказ Волоха, потребував, щоб наша охорона очистила вагон!

Полетів до Волоха, приказавши до повороту з вагону не виходить. Там така сама картина. Волох був убраний і в шапці з червоним шликком.

Питаюсь, чим визвана зміна рішення?

“То, що ви взяли кулемети без дозволу. Поїдуть гайдамаки, а ви вертайтесь до своїх полків”.

“Так, так, пане отамане! Буде надійніше”, – озвався Загородський.

“Перше отаманське слово ламається! Не робіть того, пане отамане. Нехай їдуть і гайдамаки, буде міцніша охорона. Ми хочемо не тільки слухать, хочем і поважать свого командира корпусу!”

Загородський мовчки похилився над цукорками.

“Що з ним говорить, арештувать і все!” – підвищеним голосом говорив поставлений старшина. Глянув йому шильно в очі.

Волох оперся на свою товсту палицю, що завше носив вмiсто шаблі і пістолета, помовчав і рішив: “Добре, їдте разом”.

Загородський, червоний, мовчав. Зник постійний усміх. Не раз сиділи ми за одним столом ще в Білолуцьку. Знались добре. Хто міг сподіватись, що завше елегантський, чепурний, мило бачений Олесь сяде рядом з неокресаним диким Волохом по-турецькому над мискою дешевих “monpansie”! Що окажется гівно-чоловіком?

До Ромодану доїхали всі в атмосфері спокійного розрядження. Грізно виглядаючі, обвіщані гранатами, гайдамаки оказались добрими компанями, здезорієнтовані наклепами на “зраду” і буржуйство запорожців.

Той старшина, що так вороже поставився до мене, тепер їхав разом. Під кінець подорожі жалів кинутих необережно слів. Од нього дещо довідався цікавого.

Гайдамацький полк дуже численний, понад 5 000 багнетів, має дивізіон кінноти і 14 гармат. До того – сильний чотирьохгарматний бронепотяг і десятки кулеметів.

Під Лозовою легко розігнав махновців і до Полтави добрався без перешкод.

В Полтаві наскочили на поважні сили. Дорогу собі проклали бронепотягом і гарматами. Волох в бою надзвичайний. Хоробрість і спокій передаються всім.

Полк розрісся охотниками з околиць Краматорська, Дружківки, Константи-нівки. Все металурги і шахтери. Є немало і з Слов'янська.

В Ромодані застали ми кілька потягів війська. Добре озброєна і одіта, з сильним бронепотягом і двома батареями, була це ударна група Січових Стрільців. Чекали на неї перед оставленням Полтави. Наш потяг затримано через зайняття торів. Удався до командира групи Сушка як до знайомого. Він підлягав безпосередньо Києву. Мав завданням одбити Полтаву, посунуться на Харків.

Про арешт Болбочана знав. В цій справі мовчав. Взагалі заховувався таємничо. Радив побачитися і побалакати з командиром Осадного корпусу і його начальником штабу.

Обидва можуть допомогти в моїх клопотах.

Попрощався, побажав успіху й пішов до свого потягу, котрий рушив скоро далше.

Рано приїхали ми в Київ. Ждали нас два легкові і два вантажні самоходи. Умовились ми наперед, що Корж буде з Болбочаном, дружини Болбочана і Сільванського з синком замешкають в гостиниці Михайлівського монастиря. Заопікуються ними Довбня і Письменний – обидва кияни. Я займаюсь справою у властей. Наші з охорони будуть ждати в вагоні дальшого приказу.

* * *

Болбочана поміщено в Європейській гостиниці, рядом з помещенням, зайнятим Петлюрою. При дверях – вартовий. Полковників одвезено на абахту під сторожу.

В Михайлівському монастирі містились жінки, рядом найнято кімнату для мене як місто, де будем всі збиратися.

Там привів себе в порядок і вирушив на місто. Перш за все, побував у Петлюри, аби дістать пропуск до Болбочана і на абахту.

Не подібний був Петлюра тепер до племінного промовця з блискучими очима і повного енергії.

Лице бліде, перемучене. В голосі різкість, ненатуральність. Говорив про незарадність Болбочана як командира і політика. Про перебільшення противних сил; зоставлення Харкова і Полтави не було вимушене. Кинута на Полтаву спеціальна група Сушка одбере Полтаву і з гайдамаками піде на Харків.

Я, найбільше заскочений певністю удачі групи Сушка, запротестував проти брехні і наклепів на Болбочана і його штаб, як трубили київські газети. Запротестував в імені 2-ї Запорозької дивізії і особисто як учасник і свідок подій од листопада, од першого дня повстання.

“А що це за дивізія?” – питає Петлюра. Заткало мене і здивило таке питання керівника Збройних Сил.

Виясною, що це одиниця, не слабша од групи Романа Сушка, котрого добре знаю особисто як командира куреня.

Одверто сказав, що група Сушка слаба для виконання завдання.

Пропуски я дістав. Одночасно Петлюра сказав, що справу арештованих розглядає визначена комісія, котра представе перед урядом свій висновок на рішення.

Зараз же поїхав в штаб Осадного корпусу, положеного досить далеко.

Застав полковника Коновальця і Чайковського на місті. Обер-лейтенант австрійської армії був командиром куреня в Укр. Січ. Стрільців. В 1916 році попав до полону з своїм куренем. Мав коло 30–35 літ, худощавий, високий, з фаху, здається, правник. В його захованні чулась певна ненатуральність та хотіння робить враження людини високого положення і впливу. Чайковський наслідував Коновальця у всім.

Дістав тут приречення, що арештовані будуть інтерновані. За їх життя не треба непокоїться. Це було багато. Знову попав на Маріїнську до Винниченка, голови Директорії. Всередині мешкання нічого не змінилось. Не змінились і господарі.

Узнавши, з чим приходжу, Винниченко, завше зрівноажений, досить агресивно напав на Болбочана і його штаб. Було тут розігнання Селянського з'їзду в Полтаві, непочеплення червоних стрічок, роззброєння революційно свідомого полку, котрого треба спочатку краще обробить національно.

“Володимир Кирилович! На Ваших творах я виховувався під оком брата, котрого знаєте. Те, що Ви говорили, я сьогодні прочитав в газетах. Все наклеп, все неправда.

Ніякого з'їзду селян в Полтаві не було, ніхто нічого не розганяв. Була роззброєна велика група під приводом Шинкаря і групи кількох агентів Комінтерну. Ці люди не признавали ні Директорії, ні Нац. Союзу. Діялось це під час боїв за Кременчук і Ромодан. З роззброєних на другий день четверта частина добровільно пристала до нас. Мушу додати, що роззброєння доконав я, маючи тільки сто чоловік проти коло 7 000. Ото Вам правда.

Ми маємо свої національні цвіти. Чужий – емблема ворога – нам не пристас. Сірожупанники були розагітовані, не хотіли йти ні проти червоних, ні проти чорних анархістів. Закон війни в такім випадку має одно рішення – кара смерті. Цього не зроблено. Не було б і виконавців. Запорожці – не кати.

Яким правом і з чийого відома газети пишуть нісенітниці? Кому це потрібно?”

“Комусь потрібно тепер, а через тиждень все можна одізвать”.

“Я знаю близько всіх арештованих. Це все люди достойні, далекі од політики, аполітичні, патріоти, оддані справі незалежності України. На них кидають болотом люди, котрих, коли не можна покарати, треба негайно притримати!”

“В своїм часі виясниться все і залагодиться. Може, пізніше багато зрозумієте. Тепер часу не маю”.

Зрозумів на вулиці, що Винниченко перестав бути для мене найбільшим авторитетом.

Прийняв мене і військовий міністр генерал Греков, донський козак, зв'язаний з Україною довголітньою службою. Генерального штабу бойовий генерал вислухав мене з великою увагою. Докладно розпитував про різні справи з військового погляду. На моє обурення на компанію преси про зраду і контрреволюцію смутно усміхнувся:

“То є доля одиниць, що вибиваються над рівень в таких бурхливих часах. Болбочан ставав на дорозі комусь. Не буду укривать, що положення для нього грізне”.

Вислухавши про обіцання Коновальця, Греков подумав і одізвався: “То дуже важно. Я буду з свого боку налягати на інтернавання вашого командира в безпечне місто”.

Запитав ще генерала про положення і його погляд на майбутнє.

“Що ж Вам сказати? Одесу і Ніколаєв зайняли французи і англічане. З нами балакати не хочуть. Ставлять на Денікіна. Завтра починається Трудовий конгрес. Прийдуть представники з Галичини, люде поважні, що знаються на політиці і державних справах. Треба сподіватись рішачючих мір і постанов.”

Тим часом, сотнику, немає чого критись: положення критичне. Не бачу можливості удержати не тільки Полтаву, Київ теж не оборонемо – немає чим. Скрізь одходимо. Повстанчі групи, котрі йшли з Директорією, тепер в кращім випадкові вернулись на свої села і волості, ждуть, що буде, а в гіршім – перейшли під червоний прапор”.

Раковський недаром сидів в Києві стільки часу. Врешті подався здати справи Болбочанові. Корж саме виходив з протестом проти арешту, адресованим до Директорії, Головного отамана (через стіну), військового міністра і Партії самостійників.

Спіткав знайомих стрілецьких старшин Маренина і Вирвича. Довідався од їх про смерть Федя Черника і Івана Загаєвича в бою під Мотовилівкою. Їм розказав про смерть і похорон Зелінського, тяжкі бої за Харків, Полтаву, Лозову. Розказав про арешт командування і мої спостереження. Попросив побалакати в своїм штабі, де мені заручено за життя командира.

Запевнили обидва, що коли Коновалець поручився, можна бути спокійним. Чулось в їх словах, що в Києві рішачючу роль мають в тім часі січовики.

Взагалі січовики були заскочені учинком Волоха.

Довідались, що варту при абахті несуть січовики. Завтра там буде Іван Глова начальником.

В Михайлівському монастирі жила дружина нашого священика Миколи Мошняги. Була рідною тіткою Болбочанової. Сам Мошняга мав тепер під Києвом свій приход.

Приносив там жінкам потішаючі вісті і надію на виїзд в спокійне місто.

В день одкриття Трудового конгресу побував на абахті. Привітав і поцілувався з Іваном Гловою, своїм побратимом ще з часів Воронка.

Був це сердечний, одвертий старшина, часто колись мріяли ми про велику Соборну Державу. Для нашої слабкої національної підготовки ставився з зрозумілістю.

Поступком Волоха і газетними брехнями був глибоко обурений, своїх арештованих знав і поважав.

В кінці нашої розмови сказав йому прямо: “Слухай, брате! Чи не міг би ти випустити полковників? Знаєш їх: люди достойні, заслужені. Мають родини. З якої рації мають понижуватися через людську зависть і злість? В разі чого Коновалець і Чайковський не дадуть тобі зробити кривди. Петлюра має важніші справи на голові. Зрештою, тут ходє о Болбочана, а тому Коновалець прирік життя і інтернування!”

“Срав їх мамі! – Глова крикнув піднесений. – Що буде, то буде! Забирай полковників зараз!”

“Дякую, брате. Цього не забуду, знаю, чим рискуєш”.

“Срав їх мамі! Спіткаємось, то вип’ємо”. Не спіткались.

Так одбулось визволення штабу Болбочана. Всіх їх привіз в Михайлівський монастир. Парфеньєв і Гейденрейх скоро попрощались і назавше зникли. Гейденрейх, обурений, кляв по-російському, українському і польському хама Волоха, вошиву Директорію, неуків і дилетантів.

Тепер увагу мою зайняв Трудовий конгрес і виїзд інтернованого командира.

Перший день одкриття конгресу пройшов в виборі комісій, справдженні мандатів, усталенні порядку нарад. Другий день заповідався цікаво, з уваги на нагромадження справ великої ваги.

Ми шестеро мали місто на балконі, маючи під собою весь великий зал і бокові ложі. В одній сидів Коновалець, Чайковський, Дідушок і Мельник. Два останні – впливові особи між січовиками.

Виступав прем’єр міністрів Чеховський, майбутній архієрей, голова Директорії Винниченко і Головний отаман Петлюра. Чеховський, солідна фігура, убраний в чорний дипломатичний фрак, накреслив стан краю, починання уряду, підступ Комінтерну, світову політику. Здержано і спокійно.

Петлюра запевняв конгрес, що збройна сила, яку має, вистачє на перемогу. Щось споминав про нову зброю. Говорив ще о переговорах з французьким командуванням в Одесі.

Винниченко більше уділяв ваги політичним справам соціального характеру.

Разом з Петлюрою порушили справу чорної зради Болбочана і його штабу, контрреволюцію та реакційність.

“Тепер всі зрадники сидять арештовані, жде їх народний суд”.

Неповажно і смішно було слухати такі речі після балачки з Грековим. Було одночасно смішно і боляче. Виступи представників Галиції різнились солідністю, спокоєм, діловитістю і об’єктивністю. Сам вигляд, достойний, відповідаючий повазі хвилі, способив до довір’я.

В Галичині йшли бої з поляками за Львів. Відродження Польщі було поставлено побідними державами. В Франції була організована стотисячна польська армія, озброєна та виряджена, як новочасна європейська. В краю готові кадри 15 000 легіонів, 100 000 бувшого корпусу Довбор-Мусницького та коло 30 000 бувших офіцерів і солдатів з австрійської армії і стільки ж з німецької. Проти 50 000, билось коло 30 000 бувших Січових Стрільців та солдатів з українських полків. Відчувається недостача зброї і кінноти. Немає старших, досвідчених командирів.

До цього часу поляки не мають переваги і бої проходять з перемінним успіхом. Має наступити мобілізація.

Галичане просять допомогти зброєю, амуніцією і кіннотою. Поміч була обіщана. Дійсно, вислано там зброю, кінний невеликий загін п.полковника Долуда. Виїхав там генерал Омелянович-Павленко, герой оборони Осовця. Обняв він в скорім часі головну команду Галицької армії.

Найважливішим моментом конгресу була постанова: об'єднання всіх українських земель – оголошено *соброну Українську Народну Республіку*.

Ця історична хвиля в'язалась з великими замислами гетьманів Богдана Хмельницького і Мазепа. Не було тільки когось, щоб став на їх місто.

Може, знайдеться?

Сидячи з своїми, помітив близько знайоме обличчя. Пильно вдивлялись чорні очі з обавою і злістю. Пригадав. Це був жидок з оточення Шинкаря в Полтаві.

Спітків припадково Таню Гладун з Кічкаса. Вона мала вищу освіту, була дуже гарна. Старша од мене, активно працювала політично, була членом соціал-демократичної партії, близько зв'язана в праці з Андрієм.

Часто бувала у нас, так що чулись ми близькими. З дому вона недавно. Там тепер неподільно панує Махно. Розмовляли ми за столом у неї в невеликій кімнаті. Вважаючи мене за однодумця, оповідала про те, що діялось на самих верхах, а була близько коло Вишинченка і Петлюри як марксистка. Слухав, затаївши дух, з почуттям невимовного одчаю і розчарування.

Гетьманський уряд зоставив в банкові величезні скарби. Великі гасла, слова крили, як завіса, гірку правду.

В закритих для невтоємничених кулуарах велася боротьба між партіями. Взаємне очорнювання, заздрість, недовір'я навітлювало дійсне обличчя недавніх авторитетів. Витворювалось враження десятків рук, вчеплених в гетьманські скарби. Хто скільки загребе!

На тлі хаосу тільки окремі одиниці, як Греков, Міхновський, виділялись як чесні, авторитетні і правдомовні.

Перед виїздом потягу до Станіславова, куди був висланий Болбочан, виїхав Тарнавський до дивізії з моїм рапортом і особистим листом Зільницькому і Дубовому.

Збираючись виїжджати з Києва, зайшов попрощатися з ген. Грековим. В міністерстві рух, заклопотаність.

“Укладаємось, як бачите, в дорогу”, – сказав генерал. – “Будете в Вінниці, прощу зайти”. На прощання.

Цим було сказано про ситуацію.

Повний чорних думок, спітків несподівано к-ра інструкторського куреня Дмитра Федорова. Він тоже мав справу в міністерстві.

Запорозький корпус зоставив він в часі переходу на Правобережжя. Волох захорував на тиф, командує корпусом Загородський. Має Федоров, вертаючись, заїхати в Канів, додому.

Радий спітканню, повів його в Михайлівський монастир до Сільванського.

В Станіславів з Болбочаном поїхала дружина, Корж і Довбня. Просили і уговорювали і мене їхати з ними, та уважав те і не на часі, і обов'язком повороту в свій полк.

Зрештою, був цілком пригноблений. Тепер радились ми втрьох і рішили так. Всі заїдемо в Канів. Сільванський оставе там дружину з сином, а потім побачимо, де шукать свою дивізію.

Мені хотілось побувать на могилі Великого Кобзаря.

Федоров запевнював мешкання Олені Миколаївні з синком Віталієм і опіку.

КАНІВ

2.II.1919 року

В товаровому вагоні, запханому до остатечності, доїхали ми до станції Миронівка. Речі мої і Федорова zostались в наших частинах. В Києві покинув я свою черкеску і був в гарній сірій бекеші, критій японським сукном, з чорним каракулевым воротником і баранячою тонкою шкірою під сподом. Був це подарок Коржа. Докупив ще разом з Федоровим добрі сині штани навипуск і хромові черевики. Разом з шаблею це був весь мій багаж. Розуміється, що були ще в кишенях пістолети. Зверху мав я добрий плащ тонкого брезенту. Саме був початок лютого 1919 р. перед моїми іменинами.

Сільванські мали речей чимало в чемоданах і мішках.

Приїхали ми коло півночі і з трудом впахались в невелику кімнату станції. Брудно, смердюче, засмічено. Сільванська на своїх речах з сплящим хлопчиком. Ми стояли куняючи до ранку. Люди в тісноті радили як могли. Хто сидів під стіною, спав, опершись, хто, щасливіший, – на лавці, інші протяглись під лавками, більшість стояло. Пам'ятаю дідка, що саме сидів під стіною проти п. Олени. Він спав і, не перестаючи, чухався. Руками, спиною, всім тілом. Здавалось, ходе на ньому вся шкура. При тім хропів несамовито, голосно свистів носом та чухався по-звірячому. Олена Михайлівна з жахом дивилась на дідка, котрого живим з'їдали воші. З очей їй текли сльози. Не можна було тут нічим допомогти...

Дивився і я на цього нещасного дідка. Мучиться, а спить як камінь. Гіркі думки про народну долю. Руїна. Бушують по Україні численні ватаги "батьків отаманів" під різними прапорами і гаслами. Майбутнє закрите заслоною.

Шарпають сусіди. А ти, мій народе, терпиш і... спиш, чухаєшся і спиш, пожираємий всякою нечистю.

Чи найдеться хтось благословенний, що тебе збудить? Чи схватишся на ноги і в огні спалиш нечисть, котра не дає тобі покою?

Рано їхали ми санками в Канів, дороги коло 40 км.

Слухаю назви сіл, річок, через які переїжджаємо. Скрізь – історичні печаті минулих віків... Рось, Росава, недалекий Корсунь, Богуслав, Маслівка.

Увійшли вони в історію, поезію і літературу.

Тут, на границях Київської княжої Русі стала охорона. Од степових хижих кочівників боронили княжу Русь легендарні богатирі Володимира Ілля Муромець, Добрина Нікітич та Олексій Попович.

Тут лилась козацька кров в боротьбі за Волю.

Над цими річками, Дніпровими дочками, стояли табором полки славних гетьманів Павла Бута, Острияниці, Хмельницького, Дорошенка, Сірка, славного кошового.

На цих землях спалахнув полум'ям останній акорд оружного чину козацьких часів – Коліївщина.

Було колись... А що тепер?

* * *

Канів – невелике повітове місто на високім лівім березі Дніпра. Розкинувся широко по взгір'ях, балках, байраках. Місто не має ні однієї рівної вулиці хоть на сто кроків.

Найоказальшою будовою є тут старинний собор з початку XI віку та рядом в'язниця, кажуть, з частини колишнього замку.

Решта – переважно звичайні українські хати, більші чи менші. З цегли. Всередині міста з п'ятнадцяти будинків адміністраційних мурованих, один дуже гарний і великий, пара красивих вілл з балконами. Коло 1½ га парк. Чимало садів. Взагалі, кругом багато зеленого, тепер під снігом. Дніпро протікає в 1½ км од середини міста. Через нього перекинута два мости. Один розвідний, стратегічний, збудований в 1916 р., другий – залізничний, ще недокінчений. Має тут проходить залізниця зі ст. Гребінка до Миронівки. Тепер доходить до мосту з лівого боку. Там село Липлява.

У Федорових спіткали нас привітно. Мають вони дві хати і гарний культурний садок – гордість Луки Семеновича.

Більшу хату під бляхою займав учитель рисовання.

Там зайняли і ми з Дмитром гарну кімнату з окремим входом. Сільванським найшли зразу половину дому близько центру.

Лука Семенович середнього зросту, плечистий, худощавий, жилавий, з чорними блискучими очима, літ під 50.

Знаменитий садовод, охотник і рибалка. Дуже спокійної вдачі і поважного поступування.

Працював він на невеликій посаді в акцизному уряді. Тепер, не маючи праці, жив з саду, рибацтві і охоті. Мав дуже добрі дорогі двостволки. Стрільав без промаху.

В другій хаті жили в більшій половині Лука Семенович, дві дочки 12 і 14 літ Зіна і Соня, хлопчик Олексій 4 літ та невінчана дружина Наталка, мати Олексія. Дві старші, Настя і Гаща, 20 і 18 літ, мешкали в меншій половині. З їх усіх малий Олексій був викапанам Лукою Семеновичем.

Дмитро був моїх літ, невеликого зросту, окоренкуватий, міцний, з широким лицем і коротким, трохи піднесеним на кінці носом.

Веселої вдачі, любить добре одягтись, акуратний і опрятний. Він скінчив школу садівництва та огородництва. В армії дослуживсь чину штабс-капітана і ордену св. Володимира. Знаний був з того, що міг дуже багато випити горілки без наслідків. В полку у нас уважався за доброго к-ра сотні.

Дід його був чуваш. По ньому у Дмитра зріст, будова і лице. Дід одбував в Каневі військову службу, женився і осів на місті. Сини Лука і Тарас Семеновичі удались в матір. Дмитро, Настя і Зіна – в діда.

Умовились ми харчуватись разом, мав я запас грошей ще з Запорожжя.

Могила Шевченка на Чернечій горі знаходиться нижче Канева. Першого вечора пішов там, легко напивавши дорогу. Дерев'яними попутними сходами піднявся я наверх.

Наліво – не дуже велика хата під солом'яною кришею. Хата-музей. Невідлучно перебуває в ній сторож-опікун Павло Ядловський, поважний високий дід, літ на вид 60.

На праву сторону на Великій Могилі біліє високий хрест. Сама могила має форму двох зрізаних пірамід, на більшій менша. Виходиться під хрест камінними східцями.

На хресті внизу бронзова таблиця з написом “Шевченко”. З могили відкриваються на десятки кілометрів простори Лівобережжя, в ясний день біліє в Переяславі собор Мазепи і видно добре Виблу могилу по ліву руку, а по праву – далекі Дніпрові біги. Все, як заповідав Кобзар.

Присівши на лавці під могилою, глибоко замислився.

В тиші зоряної ночі, величі, достоїнності міста, під білим хрестом, перебирав міста віщих слів Великого Тараса, в надії найти відповідь на гнітючі думки: “Що робить? Куди йти? Де схована правда?”

Розпаленими каплями падали на душу слова: “Свою Україну любіть. Любіть її во врем'я люте. В останню тяжкую минуту, за неї Господа моліть!..”, “Учіться, брати мої, думайте, читайте. І чужому научайтесь, свого не цурайтесь. Бо хто матір забуває, того Бог карає...”, “Гетьмани, гетьмани, якби-то ви встали!..”, “Я так Україну люблю, що проклену самого Бога, за неї душу погублю...”, “Вставайте! Кайдани порвіте і вражою, злою кров'ю волю окропіте”. Яка велика сила віри, одчаю і надії в цих словах тяжких, гарячих, повних болю і муки.

Міцнішав мороз, щипав за лице, а я того не чув. Далі лізе в голову: “Б'ють пороги...”, “Було колись на Україні...”, “Катерина”, “Наймичка”... Ще щось пригадую з пам'яті. Поглянув в зоряне чисте небо і на хвилю задививсь. Віз показує північ, коли поведеш оком од задніх коліс далі, там наткнешся в Малому Возі на яснішу зірку півночі. Стоїть на однім місті вічно, нерушимо. Сторінкою пробирається купкою Волосожар. Чумацький Шлях туманною пеленою тягнеться на південь. Одходить однією частиною на схід, на Дон по рибу, а та, що далі пішла, – то в Крим по сіль.

Он там червоніє зоря Марса, стародавнього бога війни. Ще в іншій місті – найясніша зірка зимова Сиріус.

Невільно думки скерувались в інший бік. Дещо учив, читав, цікавився астрономією. Відомо, по верхах. Тепер починаю пригадувати і уявлять те, що бачу.

Чумацький Шлях, міфологічна молочна дорога старожитніх греків, – то ж то сотні мільйонів сонячних систем!

А оті тисячі розкиданих зірок, “Божих очей”! Це ж все – світи неосяжно віддалені. А що за ними сховано?

Всі вони мають свій неомильно визначений шлях і ніколи з нього не зійдуть. Ні окремі планети, ні сузір'я, ні сонячні системи. Для людського розуму дано мікроскопічну частинку знання космосу, і та частинка містить в собі таку велику надію на розгадання безконечності, як сама безконечність.

Певним остається закон небесної механіки, керуючий рухом Всесвіту з найдокладнішою стислістю, непомильно.

Знову вернувся до дійсності і свого болю. Стало легше дихати, пройшов біль.

На невеликій планеті, крупинці Всесвіту, я – найменша пилінка, що живе непомітний момент в вічності Буття, – маю своє особисте призначення, як Земля – орбіту. Призначення це каже пройти свій короткий життєвий путь, не сходячи набік, прожити чесно.

І пізнав в глибині свого естества значення таємничого слова “Бог”.

Буде це Вічний Закон Руху і Буття, закрита перед людиною Найбільша Мудрість, всезнаюча, скрізь перебуваюча. В нас самих і в травинці. Людині дано іскорку пізнавання, творіння і чуття Краси та Величності.

Все проходить, минає, виконує своє призначення, свій путь. Колись замре Земля, потухне наше Сонце.

В безмежності Всесвіту, на інших, незнаних, не розгаданих людиною планетах, інших сонячних системах, так же можуть жити істоти, може, вищої од людини досконалості. Може, більше знають про Землю, про людину.

Нерозгадані таємниці криє в собі Закон Буття, Небесна Механіка. Бог! Його істоти людині розгадати не дано. Присутність Божу і Премудрість можна відчувати. Не всім. Можна єдине вірити і дякувати за крихітку одкритої правди.

Там, на Великій Могилі, під білим хрестом, став я на коліна в найвищій покорі і з почуттям безмежної вдячності. За повернений спокій, рівновагу і зрозуміння своєї дороги.

Рано старий Ядловський підійшов глянуть, чи не заснув подорожній коло могили. Без сну просидів там хіба 14 годин.

З іншими мислями, свіжий, радісний вернувся я до Дмитра, котрий не на жарти непокоївся моєю довгою відсутністю.

Іншим я став, здавалось. Постановив попрощатись з військом, придивитись ближче людям, чого хочуть, якої власті хотять, свої дальші починання од того узалежнив. Легше стало дихати і на душі веселіше.

Умовились з Дмитром і Сільванським, щоб в розмовах говорили, що військовий техник, спеціаліст по будові телеграфних ліній і мостів. На своїм убранні написав на підкладці “Н. Авраменко, техник зв’язку і будови мостів”.

Постановив весною пробираться додому, коли на те дозволять умови.

Канів, положений далеко од залізниці, жив своїм власним спокійним життям. Військові події минули це місто. Власть справувала городська управа. Кооператив трохи торгував, торгували жидівські невеликі лавки. На базар продавають приносили різні молочні продукти, печений хліб, трохи м’яса, сала і... самогон. Дешево можна було купити цукор. Крутом було багато цукровень.

В місті нормально велась наука в гімназії і вищій початковій школі, в котрих училась молодь з міста і сіл, різної національності і релігії.

Далі на повіті влада була місцева – волості, сільські управи і старости. Містечка Богуслав, Стеблів, Ржищів, Корсунь, Степанці мали поважно розвинутий промисел, цукровні, суконні фабрики і кожевні. Там великий процент населення становить фабричний люд, пролетаріат.

В Каневі ніякого промислу не було. Окремі одиниці гарно виправляли шкури на кожухи і чоботи. Шевці шили гарну і міцну обув.

Населення мало щобільше 3 000, було мішане. 70% становили українці, 10% – поляки, 10% – жиди. Решта – росіяне і дві сім'ї німців.

Канівські міщане в більшості мали трохи поля, праця на землі була головним средством їхнього життя. Декотрі літом трудилися риболовством, а зимою – виробом шкір, шиттям кожухів і чобіт.

Спотикав тут величезні сім'ї. Чи то благодатний клімат, чи тверезе зрівноважене життя, чи вже такі плодючі роди, одначе у Грінченків і Цапів було по 24 дітей!

Оселившийся тут старовір Журавльов мав 12 синів і дочку. Та яких! Одно в одного атлетичної постави і сили.

Говорю про тих, що знав і бував. Але чув, що 10–12–15 дітей траплялось багато.

До речі, припоминаю прізвища добрих знайомих: Цапи, Грінченки, Ярмоли, Притоцькі, Куці, Крижановські, Олександровичі, Стокози, Хрулі, Гребінки, Глухманські, Усницькі, Смольські, Холодні. Були дві сім'ї і Авраменків.

Було кількох старих військових, котрі багато літ працювали тут в військовій повітовій команді. З їх пам'ятаю тільки полковника Добровольського.

Канів не переживав великих революційних заворушень. Не було помітно впливу партій. Люди твердо тримались старих звичаїв, глибокого національного почуття, палко кохали свій край. Іншої мови тут не було, як своя. Навіть жиди тут були якісь інші, ближчі і свійські.

Всі ставали тут канівчанами. Той місцевий патріотизм можна порівнять до мешканців Одеси, де багатонаціональна маса є передусім одеситами.

Тут витав віщий Дух Кобзаря.

Всіх збратав, всіх зрівняв.

Як одголосок минулого, була певна малозамітна різниця між канівчанами і “тогочанами” – полтавцями з лівого берега. Там було більше руських, тут – темноволосих. Кожухи, шапки і свитки – іншого крою.

Канівчани звали полтавців “тогочанами”, “гетьманцями”, а полтавці канівчан – “польщуками”.

Помалу Дмитро почав знайомить мене з місцевою молодіжжю, хлопцями, дівчатами.

Почали ми ходити вечором десь на вечорниці. Переважно хлопці нашого віку. Бувші фронтовики, чимало старшин. Тут це різниці не робило. Всі рівні, всі товариші, канівчани. Почали і в гості запрошувати, а тим самим приймали до гурту як свого.

Найчаще бував я в сім'ї Журавльових. Родина велика і оригінальна. Вони старовіри. Батько – кременний, могутній, 60-літній, з бородою до пояса. Мати – дрібна, тілиста, завше убрана в темні сукні. Дванадцять синів і дочка Наталка, всі в батька, як дуби, всі атлетичної сили, спокійні, добродушні і роботящі.

Як скрізь заведено у старовірів, мали свою баню, де приходилось і мені часто паритися. Навіть віники були березові.

Вся сім'я працювала на землі. Жили Журавльови окремою оселею на західній стороні міста, за солідною високою огорожею. П'ятеро старших служили в військові, були на фронтах. Найстарший Василь вернувся заслуженим підпра-

порщиком. Середній Андрій одбув службу в Чорноморському флоті, на крейсері “Кагул”. З ним я близько зійшовся, добрий хлопець, дуже гарний з виду, збудований класично.

Старі заховали мову і звичай російсько-старообрядний, не піддалися канівсько-українській асимілізації.

Молоді цілком зукраїнізовані.

На землі розводили Журавльови багато соняшників, конопель, льону, сіяли квасоллю, горох, сочевицю, садили цибулю, часник, моркву, петрушку. Мали і баштан.

Жили незалежно і достатньо, провадячи промислово-торгове землеробство. Ніхто не курив.

Цікаво було те, що хлопці старші були нежонаті, а Наталка – красива, весела, працьовита, з добрим голосом, спокійної вдачі – не найшла собі пари. Мала 19 літ – на порі.

Любив я бувати на вечорницях. Співали тут чудово. Голоси підібрані, ніжні дівочі, сильні парубоцькі, артистично наставлені, прямо чарували знаними і не знаними мені піснями.

Танці під свій струнний оркестр, скрипку з бубоном давали повне естетичне задоволення, особливо сторонньому.

На вечорницях, завше зібрані, сідали до столу. Хлопці приносили випивку, а дівчата – закуску.

Випивка – самогон – була тоді широко розповсюджена. Гнали з цукру, мелясу, житнього борошна, картоплі і солодких цукрових буряків.

Знані були “винокури”, продукуючи першорядний “первак” на 90°, маючи приладдя до очищення – дистиляції продукції. Мало хто не продукував до власного ужитку смердючого ошоломлюючого напою. Проте пили все, що на столі.

Я до цього часу мало був обізнаний з горілкою. Була мені противна, не чув ніякої приємності од чарки і не знав значення слів “п’яного”, “підпитого”. Бачив, як то виглядає, і завше мав огидне почуття до п’яних людей.

Сталось тепер, що і я напився, і то неабияк.

Запрошено мене з якогось приводу до малознайомих, що жили близько Журавльових.

Стара простора хата на дві половини. В дворі – звичайні господарські будови, порядно утримані і поставлені. Хазяйновиту руку видно в доброму плетеному огороженні, міцних воротах, гарному ганочкові з двома ступенями.

В “світлиці” – надзвичайна чистота, якась невлонима уроча достойність. Артистично вишиті і мережені білосніжні рушники навколо старих кутих ікон, на вікнах і над портретом-копією Шевченка доброго художника. Великий стіл, накритий скатертиною тонкого полотна, багато мереженою. Кругом – звичайні дубові лави блищать, як поліровані. Нігде ні порошинки.

Перед образами спокійно червоним огником світиться лампадка. Невелика лампа дає мало світла. З керосином скупю.

Сім’я невелика. Старенька бабуся. Хазяїни, двоє синів і молоденька красуня-дочка. Всі убрані як в свято, хоть день був буденний.

Після привітання і недовгих балачок подано вечерю і запрошено до столу. Як гостеві, дано мені почесний куток під образами.

Попросив зайнять його бабусі, з огляду на вік, а сам уместився поруч, маючи господаря по правій стороні. Був він знаний як знаменитий винокур, хоть горілкою не гандлював.

Поставили мене в клопіт пляшки з різноцвітним напоєм. Одмовить чарки не годиться, а пити не люблю.

Вечеря була смачна, середньоміщансько-господарська.

Завважив немало книжок на полицях. Молодший син скінчив гімназію і жде спокійнішого часу, щоб їхати в Київ учитись в вищій школі.

Щось після двох звичайних чарок бабуся дала знак рукою. Передо мною появився чималий корячок. Налила його по вінця сухою рукою бабуся і просила випити обов'язково.

Не міг одмовить, випив. Хороший аромат і смак добрий.

Корячок був для бабусі і всієї сім'ї великою дорогою пам'яткою. І цей стіл, і лава, на котрій сиджу.

Коли бабуся була молододою дівчиною, за цими столом, на цій лаві сидів Шевченко і з цього корячка пив "калганівку". Любив він горілочку. Тоді і місто вибирав для своєї могили.

"Ось спробуй, синку, калганівки!"

"Сьогодні минуло 105 літ, як Він народився, а завтра мине 58 літ, як помер", – додав господар, вставши.

Встали всі, перехрестились і знову посідали. Випив і зеленої калганівки. Наливки на первакові міцні. Корячок містив добру шклянку. Зробилось легко, весело.

Потепліло всередині. Здається, обняв би всіх людей! Заспівали ще пісень, Шевченкових творів. "Заповіт", "Реве та стогне", "Тополя", "Думи мої". Гарно продекламував молодший "Чернець".

Бабуся ще розказала, що приїжджала в Канів і в неї була Ликера Полусмаківна, з котрою Шевченко мав одружитись. Вона жила вдовою і померла в недалеких Степанцях. Так ото прийшлося упитись перший раз в житті.

10.III.1919 р.

Буваючи не в одному сімействі і товаристві, пізнавав щораз краще Канів і канівчан.

Виспортований, повний здоров'я і сили, доброї постави, чув, що був гостем бажаним. Одівався достатньо, скромно.

Любив пилять і рубать дерево. Сам напрошувався на таке заняття.

У Федорових напиляли і нарубали з Дмитром на два роки. Для Журавльових треба було приготувати не менше 100 м³. Там, власне, ходив щотиждень. Дерева навезено багато з близьких лісів. Наше денне завдання з Андрієм – напилять і скласти 10 м³ переважно грабу і дубини.

Трапилось раз, що не було дома Андрія. Тоді Наталка запропонувала, що стане за нього. Стала і пиляла знаменито, 10 м³ уложено.

Тоді несподівано схватила мене, як кліщами, в оберемок і піднесла вгору! А вага моя була більше 5 пудів.

В відповідь і я її підніс, але такої сили в дівчині не сподівався! Була вона висока і струнка. Стало зрозумілим, чого така дівчина не має свого хлопця. Видно, не один пересвідчився в вазі її кулака.

Кілька місяців пізніше Наталка вийшла заміж, а мені довелось бути на весіллі дружбою.

Молодий – білявий, смирного виду і ніжної будови – підпив за столом і, видно, не будучи привичним, трохи ослаб, “розклеївся”. Наталка встала, взяла свого судженого на руки, притулила, як мати дитину, і понесла з кімнати.

Гострий на язик другий дружба крикнув: “Наталко, несеш на заріз?” Та в дверях повернула голову і показала язик! І старі, і малі мало не попадали од сміху!

* * *

Доходили вісті з Києва, там власть червоних. На захід і південь одійшли частини армії Директорії. Республіка Зеленого в Трипіллі, республіка в Переяславі Хрустальова-Носаря, ще якісь республіки в Україні.

А Канів жив по-старому, чекав своєї долі.

Якось після обіду Дмитро ліг спати, а я вибрався до міста. Було досить тепло, сухо. Сніг зник. На ногах черевики і штани навипуск. Цивільна людина. В кишенях бекеші – пістолети про випадок.

Коли одійшов з півсотні кроків, несподівано з міста вискочило з десяток кіннотчиків. Коні добрі, їздці 20–25 літ, в руках рушниці, шабля не в кожного, кудлаті шапки з червоними верхами, хто в шинелі, хто в куртіці, а всі з шпорами.

Звертатъ нікуди. Силюсь на спокій, руки в кишенях переставили безпечники на готовність. Тільки спокій...

“Ану, стій! Куда йдеш?” – питає старший роз’їзду.

“До міста”.

“А хто ти такий, що робиш?”

“Я людина, робить нічого не роблю, бо немає ніякої власті. Працював техніком, тепер жду, коли знову підуть роботи”. Сказавши, подививсь на залізничний міст.

“Де ж ти живеш?” – “Ось, в першій хаті”. – “Сам живеш?” – “Удвох на квартирі”. – “А ти часом не охвицер?” – “Ні, я технік”.

Всі дивляться критично. Старший глянув на черевики.

“А ви ж хто будете?” – питаюсь.

“Ми – Красна армія”.

“Нарешті прийшла власть, а то живемо в непевності. Тепер і міст скоро зробиться”.

“Йди, де ідеш, та довго не барись. Краще скоріше вертайся”.

Не поспішаючи і не оглядаючись, пішов я дальше, не розуміючи, чому мене не обшукали. Було б погано. Може, забив би двох-трьох, та, певно, й самого б убили.

Круто повернувши вліво, увійшов в яр, що йшов під садом Федорова. За півгодини зайшов до себе. На вішалці немає мого гарного плаща. В кімнаті коло столу сидить і смочче цигарку Дмитро. Кинув оком навколо. Зникли з ліжок по-

криття, з стін – палатки, Дмитрова польова торба, бінокль, немає і мого гарного військового френча з написом на підкладці “технік”.

“Були гості?”

“Були. Забрали моє і твоє. Мовляв, “казьонне”! Ще питались, чи тут живе парнишка в сірій бекеші? Хто він такий?”

Дмитро сказав, як умовлено. Коли про себе признався, що був штабс-капітаном, гості зацікавилися, як стовпи.

“Чого ж ти не утікав?”

“Од кого і куди? Був три роки на фронті, на передовій позиції, вернувся, помагаю дома. Чого маю утікати?”

“Побачили торбу, бінокль, твої плащ і френч, почали приміряти перед дзеркалом, навіть посперечались, хто візьме. В кінці забрали пледи з ліжок, поздирали палатки, і тільки їх бачив”.

Дмитро боявся за мене.

Значить, прийшла Красна армія. На собі це відчули.

Не значить це, що таке і командування чи влада. Кіннота завше грабує, особливо козаки далше од начальства. Треба подивитись, ближче пізнати, що за люди, може, з ними можна буде ужитись.

Рано в місті – оголошення про установаження радянської влади. Підписи – Федоренко, Дорошенко, Кузьменко.

Всі з м. Таганчі коло Корсуня.

Оголошення в російській мові.

Канів притих, насторожився. Вечором не чути співу чи музики. Дівчата і Лука Семенович ходили довідатись, що діється в місті.

Декого арештовано. Кооператив ограбовано. Поза тим мало кого видно на вулиці. Ніякої торгівлі. Появилось трохи піхоти в казармах коло Федорових через провалля. Вночі деколи чути в місті постріли. Арештування продовжувались, переважно ненадовго. За два-три дні арештованих випускали.

Йшла весна. Ми планували рибальство.

Помалу на базарі почало появлятися дещо на продаж. В глечиках – молоко, сметана, лежали паляниці. З-під поли – сало, м’ясо. На возах під сіном – самогон. З Степанців, Тростянця, Ржищева – жовтий цукор в мішках.

Не чулось певності часу і влади.

Можна було ствердити загальне п’янство. Пила власть, пили військові, пило все населення. Сільванського і нас з Дмитром не трогали. Одначе зброю ми поховали, сиділи переважно в другій хаті, ночували в себе рідко.

Так тяглося з три тижні.

Якось рано Семенович побудив: “Вставайте хлопці! Прийшла нова власть!” – “Хто, звідкіль?” – “Кажуть, українська національна. Ліплять оголошення!” Наскоро снідаєм, Лука Семенович підганяє: “Підіть, подивіться, що і як. Ви краще розберетесь”. За годину були ми в місті.

На майдані коло собору громади людей. Дехто в шапках з шликами. Різна зброя і вік різний. Переважають в середнім вікові 30–40 літ. В польовій кухні

щось вариться. Зноситься здобута зброя, небагато рушниць, два кулемети “максими”. Чуть плач, крик, біжать люди до тиорми.

Там лежать 12 розстріляних. Все молоді хлопці, сини місцевих заможніших міщан. Серед них декого знав. Гімназисти, двоє студентів. Хорощі, трохи запальчиві, як кожен, хто вступає в життя.

Нічого нікому злого вони не зробили... На північному обриві над Ситниками – червоні плями на рептках снігу. Кров невишпих. Кому ця кров була потрібна?

Злу пам’ять залишила радянська влада.

Читаю оголошення: “Установлюється влада Української Народної Республіки. Оголошується мобілізація старшин і підстаршин”.

Запис ведеться в штабі. Там розгорнений жовто-блакитний прапор.

Підписано: Головний отаман повстанців Канівщини Трепет.

Курінний отаман /-/ Трепет.

Окремо стояла сотня кінноти. У неї на прапорі – “Нехай живе Радянська Самостійна Українська Соціалістична Республіка!” На червоному полотнищі білими буквами.

Тут командує Дяченко.

Керуємось: Дмитро до Трєпєта, я – до Дяченка.

Не все для нас зрозуміле.

Вигляд кіннотчиків гарний. Убрані в однакові куртки і штани з стеблівських фабрик. Коні добрі, сідловка фахова. На око всіх коло 60 шабель, майже кожен має, крім карабину та шаблі, ще і пістоль в кобурі. Тут потрудився немало добрий кіннотчик. Частина невелика, але добра, коли і дисципліна така.

Розмова моя з Дяченком була коротка.

Був він мого зросту, стрункий, худощавий, чорноокий. Чулась в нім воля і рішучість.

На моє запитання, чи він разом іде з Трєпєтом, сказав: “До часу разом”. Попросив пояснити, як це розуміть.

Мовчки показав на прапор. Кажу, читав, а не все розумію.

“Ото наше стремління і вся програма. Хто знає і читав “Капітал” і “Маніфєст”, той зрозуміє, де маємо йти і чого держатися”.

“Значить, те саме, що Совнарком?”

“Так, тільки Совнарком в Росії, а у нас – свій Радком!”

“А кого до себе приймає?”

“Провіренних, одданих нашій мислі, або за порукою трьох вивіренних”.

Я бачив, як прислухаються нашій розмові кіннотчики, як оцінюють дивляться: або зичливо, або критично.

Взаємним уклоном ми попрощались. Ще раз кинув оком на добру кінноту.

В словах Дяченка було багато спільного з Винниченком. Соціалізм у кожного з пристосуванням до вдачі, характеру історичних дій кожного народу. Може, тут правда?

Ким був Дяченко в звичайнім житті, не довідався. Що був добрим кіннотчиком, переконався своїми очима.

Дмитро побув в штабі отамана Трепета. Розстріл дванадцяти молодих канівчан так струснув людьми, що до повстанців записалось немале число наших знайомих, військових і невійськових, молодих і старших. Завтра будуть хоронити розстріляних. Частина повстанча неподібна до регулярного війська. Настрій бадьорий, але можна зорієнтуватися в непевності, що далі робить. З загальної ситуації говориться про бої на заході війська Директорії з Червоною армією. Там повстанці мають в разі чого пробиватися.

За цукор, спирт і самогон міняються в селах набої.

З тим пішли до Сільванського. Три голови – не дві. Радились коротко. Не час зніматися з міста. Обережність і спокій.

Минає тиждень. Лука Семенович входе і гукає: “Знову ніякої влади немає. Повстанці вночі незаметно вийшли, а червоні не прийшли”.

Прийшли, однак, на цей раз в поважній силі. Рано, виглянувши у вікно, ми побачили п’ятеро з рушницями на вулиці проти фіртки. В друге вікно, що виходило в сад, видно багато в шинелях.

Садом прийшла Гаша. Прийшов з Полтавщини *Богунський* полк, командир *Лопаткін*.

Всі дороги обставлені патрулями. Кажуть, мають перевести трус, не мінаючи ніякої хати. Хоть, здається, боятись немає чого, проте бачили люди, як ми ходили між повстанцями, розмовляли. Ми бачили дванадцять невинно розстріляних... Краще зійти з очей.

В сінях стояв мішок жита до млина.

Млин при дорозі на Степанці, од нас – півкілометра. Дмитро має вийти через мешкання учителя до сестер, а я взяв на плечі мішок і вийшов на вулицю, думаючи полегше пройти на вітряк.

Вартові з зацікавленням глянули в мій бік:

“Куди йдеш, що несеш?”

“Несу жито до млина”.

“А убравсь, як на весілля!”

“Бо з млина піду до своєї дівчини”.

“Угу... зостав дома жито та вийди до нас. Зараз!”

Робить нічого, вертаюсь, ставлю мішок в сінях, виходжу.

“Заведи його до ротного, хай з ним поговоре”.

Ідем до казарм за проваллям.

В невеликій нетопленій кімнаті на ліжку лежить в шинелі і в шапці моїх літ ротний, закинувши руки назад за шию. Вислухав конвойного мовчки, одіслав і довго придивляється, не міняючи виразу стомленого інтелігентного обличчя і пози. Нічого не питається. Нарешті:

“Ідіть. Жита не треба нікуди носити. Сидіть в хаті і не виходьте”.

“Так борошна на хліб треба і мельник договорений жде”.

“То надіньте що інше. Шкода в такій чумарці нести так далеко брудний мішок”.

Зробив до нього крок і глибше глянув в сірі, ніби насмішкуваті очі:

“Дуже дякую Вам за раду. Може, спіткаємось коли, подякую, як зможу”.

Ротний нетерпляче махнув рукою: “Иди, чоловіче наївний. Розумію тебе добре. Зникай...”

“Ну, що тобі сказав ротний?” – питає той старший варті.

“Що ж мав сказати? Вислухав і дозволив нести жито на млин”.

Накинувши на чумарку стареньку учителеву накидку, пішов з мішком до вітряка.

Хто носив без привички більший тягар далеко, той зрозуміє, що значить перти 100 кг без спочинку півкілометра.

Знявши мішка перед здивованим Семеном Григоровичем Ярмолою, почув себе легким, ніби крила вирости!

З млина пішли ми разом в Копані, що розкидані внизу і широким яром тягнуться далеко. Тут облава нічого не вдіє серед левад.

За три дні, як гостював я у Ярмолів, полк рушив десь даліше ліквідувати повстанчий загін Трепета, до котрого на хвилю вертаюсь.

В часі Гетьманщини по містечках і селах появились середні школи. В с. Потапці на Канівщині гімназію одкрив Трепет, людина енергійна, авторитетна в своїй околиці, патріот України на взірць канівчан. Був директором.

Найшов учителів, людей з вищою освітою, а серед них – і молодшого брата. Розуміється, мав зв'язок з Директорією і признавав її за вищий орган Укр. Нар. Республіки.

Чи був військовим, не знаю.

Його загін скоро розпоротився, селяне і канівчане повертались в більшості додому або пристали до загонів інших “отаманів”. Трепет остаточно виїхав за кордон.

Дяченко попав до Григор'єва. Згинув після бунту, застрелений Тютюнником, начальником штабу. Шкода було чомусь його, як почув далеко пізніше.

Вернувшись до себе, довідався цікавих і важних новин, що стались за три дні.

Оголошено мобілізацію б. офіцерів. Приступлено до організації караульного батальйону та численних помічних урядів. Нікого не арештовано і не було ревізій та трусів.

На волості і села пішли накази доставлення продуктів і коней для військових потреб, адміністрації і шкіл. Попередні Федоренко, Кузьменко, Дорошенко – знову на ключових посадах. При них нові незнайомі дорадники.

Зібрання, віча, організація нового.

Сільванський і Дмитро зголосились, як і всі канівчани-офіцери, що не пішли з Трепетом.

Маючи на думці повернутись додому, зостався я збоку як технік.

Непередбачена несподіванка. Сільванський призначений начальником мобілізаційного відділу. Дмитро – головою комісії одбору коней! Хто зголошувався до праці, щось доставав. Коло залізничного мосту помалу рушала праця. Почала працювати пошта, телеграф, скарбовість. Кожен працюючий почав діставати приділ продуктів. Це було важним в тім часі. Платня маленька. Гроші ходили всякі. Царські, керенки, гривні, карбованці, нові совітські.

Була надія, що життя увійде в своє русло, може, заспокоїться з часом, і можна буде жити і бути корисним для рідної справи.

Поступив і я в Військовий комісаріат, в мобілізаційну комісію. Був в ній бувший суддя Мальцев і якась незнайома симпатична дівчина. Безпосередньо підлягали ми Сільванському. В комісаріаті були ще відділи, а над усім – військовий комісар Федоренко, молодий, невеликий зростом, непоказної будови, син бідного рільника з Таганчі.

Тільки очі його виразисті, сині і глибокі, горіли зсередини блакитною іскрою. В розмові був ніби трохи соромливий. Проте говорилось про Федоренка з обережністю і боялись. Рядом з нашою кімнатою містився відділ господарчий. Було в ньому з десять осіб. Виділялось тут двоє не з канівчан. Завідуючий *Пушкарьов* – добре одітий, з гарними вусами і старанно утриманою бородою, взагалі, красивий і елегантський, та його заступник *Лобанов* – повний, червонолиций, певний себе, як і завідуючий, добре одітий.

Обидва з підкресленим презирством ставились до всього українського. Для мене були антипатичні і противні. В урядуванні все велось по-російськи, на вічах і зібраннях також мови виголошувались так само. Вносило це дисонанс між населенням і уважалось за *чуже*.

Цим треба пояснюють труднощі хоть би з організацією караульного батальйону. Не перевищував він 200 людей, все з повітових містечок.

В організації урядів, на вічах, зібраннях багато рухливості і енергії вносив приїзний Гусев. Другим помітним був тож приїзний Фурманов.

На Дніпрі почали ходити пароплави. Сполучення з Києвом усталено нормальне. Невеличкий пароплав “Канів” щодень ходив в Черкаси.

Щодень приходили газети, а з ними новини, тривожні і грізні. Далеко було до спокою на Канівщині і на Україні. Взагалі на цілій території Росії йшла війна.

На Дніпрі показались озброєні пароплави.

Спереду і на кормі – 3 польові гармати та кілька кулеметів на кожному. Ходили по 2–3 вниз і вгору ріки. З ними броніровані скороходні катери з кулеметом або малокалібровою гарматкою.

Пам’ятаю свято 1 Травня.

Саме тоді на Дніпрі при стратегічних мостах пристали два бойові пароплави *Дніпровської флотилії*.

В святі брали уділ матроси, а на трибуні виступив командир флотилії *Полупанов*.

Раніше прийшлося мені чути Полупанова. Тоді – стрункий, худощавий матрос в безкозирці, з чорноморськими георгієвськими стрічками, з палаючими фантастичними очима. Його мова не була мовою трибуна, не була складною. Очі говорили про готовність на все і про віру в свою правоту.

Тепер це був повний лицем і тілом мужчина, в адміральським мундирі і шапці, оздобленими золотими шнурами і нашивами. Не хватало погонів з чорними орлами та хромових чобіт на ногах.

Кажуть, він шалено відважний в бою і дбалий для “братішків”.

На мою думку, ці кораблі більше діяли на психіку. Добре поставлена і замаскована звичайна гармата могла послать на дно корабель двома-трьома гранатами.

Практично флотилія могла чинить в прибережних містах і селах як транспорт десанту.

На тлі місцевого начальства та червоноармійців караульного батальйону, матроси з своїми командирами і червоним адміралом Полушановим виправкою, одягом, молодецьким виглядом різнились, як небо і земля!

Дійсно, зразкова військова частина! Чулось керуючу руку і дбалість.

Тим часом – чимдалі тривожніше. Велике село Македони одмовило давати продукти. Інші ближчі села також прогнали продовольчу команду. Вирушив там майже весь караульний батальйон.

В часі цім з лівого берега пройшов через Канів повстанчий загін в кілька сотень. Спалив понтони розвідного мосту, спалив в урядах папери і зник. Нікого не вбито. Весь перехід зроблено вночі, що за повстанці – ніхто не знав. Свідком залишивсь перерваний міст.

Вернувся з Македонів батальйон, нічого не зробивши, з поважними стратами.

Заворушивсь отаман Зелений в Трипіллі. Переривався рух на залізниці в Київ.

В Канів приїхав червоний генерал *Подвойський*.

Добре пам'ятаю цей день і приїзд.

З малесенького автомобіля коло Військового комісаріату висів 40-літній чоловік, одитий в військову блузу і штани, акуратно підперезаний, в шапці з червоною зіркою. Виправка і хід військового.

За ним – наш Дорошенко з наганом в руці. Саме стояв я серед малої групи при дверях, а той веде по нас дулом. Невелика, наївна охорона.

Подвойський мовчки нас минув, приклавши руку до дашка. Ніхто не знав приїхавшого. Одначе ми раніше випростувались, як перед начальством. Автом же ніхто не був.

Андрій Журавльов, що стояв рядом в напівматроськім убранні, скоро довідався, що це командуючий Українським фронтом Подвойський. Хто б подумав? Як матрос, Андрій мав у влади повне довір'я. Скоро потім приїхали сапери з Києва. Обвели окопами, поставили загороди з колючого дроту. Підвели рови сполучення, кулеметні гнізда. Провадив тут роботу б. сапер поручик Муратов. Позиція вибрана і виконана дуже добре. Всі підступи до міста – під перехресним огнем.

Дві добрих сотні можуть ставить опір в десять раз сильнішому противникові з поведженням.

Газети доходили майже щоденно. В одній повідомлялось про розстріл Петлюрою знаного отамана Болбочана.

Коли, де, за що? Нас трьох зворушила ця вість. Постановили дізнатись докладніше. Сільванський приніс пакет для особистого доручення губернiальному комісарові під розписку, до того – командировочне посвідчення для красноармійця Н. А-ка з Канівського караульного батальйону. Оригінальна печать і підпис Федоренка. Дещо грошей на дорогу. Це запевняло безплатний проїзд залізницею і пароплавом. Саме чогось перестали ходити пароплави, приїшлось добиратись через Золотоношу і Гребінку.

В Києві явився до губкомісара Павлова і як належить взяв розписку на доручений пакет.

З вигляду Павлов – б. офіцер і, можливо, кавалерист. Стрункий, високий, в добре допасованім убранні військового крою, лице красиве, бліде, з перетомленими очима. Трохи чути духами. Руки з вузькими долонями, довгі пальці, манікюр.

Досить швидко оглянув мене, дещо запитав.

В кінці запропонував зостатись в губвоєнкомі. Одповів йому, що одразу рішиться не могу, маю наречену. Павлов не налягав, радив пам'ятать, одначе.

Розшукав родичів Болбочана, де підтвердилась вість про його смерть. Як, коли і де – ніхто ще докладно не знав.

Пробув в Києві три дні. Несподівано спіткав механіка телеграфу з Запорожжя Матвія Петровича Цвіркуна. Працював він начальником колони зв'язку при штабі армії.

Всі мої два місяці назад були живі і здорові.

Там – власть Махна, котрий тепер тримається разом з Червоною армією і має поважну збройну силу.

Дізнався одночасно, що Червона армія переживає тяжкі хвилі. В Сибіру власть взяв адмірал Колчак і оголосився Верховним правителем Росії, признавши Англією і Францією. Його армія іде з-за Уралу на Волгу.

Генерал Денікін вийшов з кубанських степів. До його Добровольчої армії пристали кубанці, донці і терці. Сила велика, керується на Волгу, Москву і Україну.

Англія і Франція щедро помагають зброєю, одягом, харчами, медикаментами. Зайнято Харків, перейдено Дніпро. Там, одначе, затримано білих. Махно розгромив весь тил. Одбив Запорожжя і Синельникове.

На заході з-за Збруча перейшла з Галичини витіснена поляками стотисячна Галицька армія. З'єднавшись з армією Директорії, значно потіснила фронт, займаючи на Поділлі і Волині важні залізничні і адміністраційні осередки.

Червона армія б'ється одчайдушно скрізь. Виділились здібні знамениті командири і стратеги. Голосні прозвища Блюхера, Тухачевського, Чапаєва на сході, Єгорова, Будьонного, Ворошилова, Думенка, Жлоби – на Центральнім фронті, Подвойського, Щорса, Боженка – на Західнім фронті.

Багато сил тратиться на погашення повстань різних отаманів.

Вдалось побувать на вічу з приводу вирушення на фронт міжнародової бригади.

Будучи близько трибуни, добре придививсь до виступаючих. Були то Раковський, Мануїльський, Мархлевський і Кон. Голова і члени уряду Укр. Радянської Соц. Республіки. Обидно трохи. Бессарабський жид і три поляки...

Перший – огрядний, червонолиций, з сильним специфічним акцентом. Другий, наймолодший, – добре одітий, красивий, вимова чиста. Третій – з вусами і борідкою, вигляд інтелігента. Літ 40–45. Четвертий – старий, худий, беззубий дуже, бідно одітий в старенький піджак і сіру кепку, що носе з 10 років. Голос зовсім тихий, шепелявий, як у беззубого. Видно, багато бачив і пережив, коли так не дбає про свій вигляд.

Півтори-дві тисячі молодих людей мало що чують з промов. Оркестр гра “Інтернаціонал”. Проводжаючих небагато.

В місті бідно. Товарів не видно. В столовках і ресторанах можна дещо дістать. Легше щось можна набуть на базарі.

Той, що може!

На вокзалі довідався, що на Миронівку залізниця перервана. На Гребінку треба ждати оказії.

Іду до Дніпра, може, пощастить доїхати пароплавом.

Комендант всього Дніпровського флоту сказав, що нормальний рух пароплавів часово припинено.

Пішов понад берегом вздовж стоячих пароплавів. Зірка на кашкеті багато значить.

Далі при бойовім кораблі – рух. Підходжу ближче і стаю з несподіваного враження. Зносять убитих на берег. Ще з десятків – на кормі, з-під брезенту видно ноги.

Придивляюся тим, що на березі. Все молоденькі, 16–20 літ. Мимоволі зняв шапку і похилив голову. Як тоді в Каневі над дванадцятьма невинними. Підійшов старший з матросів. Розказав про *Трипільську трагедію*. Вислано було на двох звичайних пароплавах кількасот комсомольців ліквідувати Зеленого.

Коли всі вийшли на берег, попали під сильний перехресний кулеметний огонь. Замаскована піхота зблизька розстрілювала цих молодих юнаків, що перший раз держали в руках зброю.

Урятувалось дуже мало, хто встиг вернуться на пароплав, що стояв при пристані. Другий заякоривсь дальше. Цей успів вернуться тільки з своєю командою. Той, що був при пристані, одійшов під нищівним огнем і викинувся на мілке при другім березі. Вночі, хто міг, дібравсь до берега.

Оці, що лежать, згинули на пароплаві.

Флотилія їх зняла, а Трипілья спалила гарматним огнем.

“А що з тими, що згинули на березі?”

“Дніпро поніс униз. Їх скинуто у воду”.

Довідавшись про мій клопіт, матрос показав невеликий гарний пароплав, що близько стояв на причалі.

“Отой скорий пароходик іде в Канів. Поспіши, бо він під паром. Може, капітан візьме”.

Дібравсь до капітана, показав посвідчення, квит. губвоєнкому, прощу взять.

Капітан, людина симпатична, людяна, каже: “Взяв би з дорогою душею, та я залежний од пасажирів, як вони згодяться – їдьте!” Показав сходи наниз.

В гарному, оббитому темно-синім оксамитом (...) – п’ятеро. “Так і так, товариші, дозвольте їхати в Канів”.

Показую папери, стою на витяжку. Обвертали і оглядали мої папери довго. Врешті один бритий одізвався:

“Ти з Канева, як там у вас?”

“У Каневі спокійно, коло Канева також спокійно”.

“Ну, то їдь!”

З яких 15 минут рушили ми в дорогу. Погода чудесна, тихо. Пароплав до спеціальних рейсів скоро розсікав дзеркальну воду, а я довго прощався з Києвом. З тридцять кілометрів біліла і блистіла дзвіниця Києво-Печерської лаври. Зелені береги по черзі зближувались і віддалялись. Ліва сторона кілометрів на 20 поросла старим лісом, права, вища, половою 100–200 метрів вкрита вербами, тополями, осоками, вільшиною. Вище – білі хати в садах. Села більші і менші минаємо часто.

Підпливаючи до Трипілля, весь екіпаж 8 чоловік взяв рушниці і ліг на піл. На носі стояв кулемет з затягнутою стрічкою, обкладений мішками з піском.

Тільки при штурвалі зоставсь рульовий, та на своїм місті став капітан. Пасажири сиділи в салоні.

Матрос, що приліг за кулеметом, охоче згодивсь в разі чого піддавать стрічку, уступивши ручку. Був малообізнаний.

Видно хати, знизу, з дерев піднялись куполи церкви. Минаємо Трипілля повним ходом. Ніякого руху не помітно. З лівого боку уткнувсь носом в мілізну гарний пароплав “Тоголь”. З другим подібним – “Ратміром” – творили найкращу пару річного флоту.

Правий берег помітно робиться вищий. Лівий розлягається лугами. Містами лози, очерет, величезні одинокі осоки. Їдемо скоро. Вийшли пасажири, походили, заглянули туди-сюди. Бритий побачив мене коло кулемету і казав йти в салон.

На столі розложені смачні апетитні речі. Ковбаси, шинка, кільки, сало, помідори, огірки, паляниця, булки. Пляшки і чарки. В тарілочці сіль.

“Сідай до компанії”.

Давно хотілось їсти, не треба було силувать. Пішли і чарки одна за другою, кождий сам собі наливав, пили сильно. Може, найменше – бритий та я, як міг, здержувавсь. Думав все, що це за компанія? Капітана не запрошено, і він помітно уникав товариства.

Придивляюсь пильніше, їсти не перестаю.

Бритий жид негритянського типу. Чорні очі, плекатий ніс, темне обличчя, товсті губи наперед, на голові – густе кручене волосся. Будова фізично слабой людини. Очі шкляного погляду, в глибині щось мутне.

Очі людини боязливої, а одночасно безжалісні. Очі садиста.

З таким краще не знатись.

Другий – в піджаку, мовчазний, з вузьким лобом, густі брови над глибоко і близько посадженими очима. Цвіту і виразу не додивиться. Ніс стрючком, губи тонкі щілиною. Щелепи широкі, підборіддя, як підкова, висунуте вперед. Під носом – кущики вусів і клаптик борідки внизу, як віхоть з конопель. Стрижений коротко їжачком, одітий опрятно. Високий зріст, широкі рамена. Людина не слаба. Чулась воля і настирлива упертість. Матроси різного віку, кождий іншого типу, а всі веселі і охочі до всякої втіхи.

Наймолодший, років 23, красунь – кров з молоком. Чорнобровий, кароокий, ніс рівний, невеликі темні вуси, рот невеликий, губи повні, темно-вишневі, шия рівною колоною. Хоть картину пиши. Голос приємний, рухи м'які, еластичні, котячі. Гнучкий і стрункий, як лозина. Груди високі, голі руки з довгими м'язами свідчили про здібність до гімнастичних вправ.

Другий – присадкуватий, широкий, коротконогий. Шия, як в бугая. Весь склад ведмежий. Ноги розкаряком, руки довгі. Велика голова, стрижений коротко. Лице має тупий вираз спокійної добродушної слухняної людини. Справжній тюхтій. На грудях з-під полосатої безрукавки – бугри м'язів, руки з сплетених товстих канатів. Такому в цирк борються або ламать підкови та згинать залізні рейки. Голос і сміх низький, як з бочки. Сила могутня!

Третій – збудований складно, сірі очі, обличчя регулярне, вираз спокійний, симпатичний, замислений. Убраний старанніше од двох перших, говоре баритоново.

Більше слухає в розмові.

Коли кінчили їсти, всі були добре підпиті, почервоніли. Надворі вечоріло. Почали співать.

“Єрмака”, “Байкал”, “Волга-Волга”, перейшли на українські пісні.

Відомо, як співає добре підпита компанія, – хто куди.

Козлиний голос бритого, тенор і баритон двох матросів, мій покривав октавою силач. Утробний голос!

Раптом бритий встав: “Товаріці! Спойом “Інтернаціонал”!

Всі стали навиятку і затягли: “Вставай, проклятьем заклейміонний!”

В тишині чудової вечірньої зорі п'яні голоси співали гімн праці всього світу. Не йшло в лад, не відповідало містові і моментові. Стояв я, витягся і мовчав.

Бритий замахав рукою. “Стой, товариці! – І до мене, – Ти почему не пойощ “Інтернаціонал”?”

“Не можу тепер його співать”.

“Почему не можеш? Пой!”

Вп'явся поширеними очима, у того, з їжачком, – очі, як щілинки, красунь, напружений, похилився в мій бік, силач переводив очі з бритого на мене, третій стояв спокійно, як сторонній свідок.

“Я – п'яний. “Інтернаціонал” в тім стані співать не буду”, – стиснув до болю в сугавах браунінг в кишені. Що буде!

“Правильно, молодец! Товариці! Вот істинний комуніст! А ми – свінь”.

Спів перервався. Залягло на хвилю мовчання. Один за другим четверо піднялось на палубу. Бритий мене затримав.

“Вот, садись сюда, поговорім. Ти, віжу, парень толковий, а мне такіе очень нужни. Знаеш, кто я? Я такой, что всьо могу! Меня знает сам Троцкій, знает Дзержинскій, вот я какой!” – слухаю і не знаю, хвалиться підпитий, бреше чи ні?

“Прієдем в Канев, сам увідіш”.

Удаю здивовання і пошану перед такою особою. Встаю з надміру здивування.

“Троцький і Дзержинскій так високо стоять, що трудно до їх добраться вам і мені, навіть нашому воєнкомові”.

“А вот прочитаеш, то і поймьош!”

Витягає з кишені бумажник, дістає папірець, розгортає.

Лице його набирає важності, слідить за враженням.

Чорним по білому надруковано на машинці:

“Совершенно секретно. Товарищу /-/ Габінському вручить лічно.

Товарищ Габінській назначается председателем Чрезвычайной Комиссии по борьбе с контрреволюцией, дезертирством і спекуляцией в город Канев со всеми полномочиями”.

Печать.

Підпис: “Лаціс. Предгубчека”.

“Прочитай и это”.

“Совершенно секретно. Товарищу Габінському поручается ликвидировать самозванца председателя Совета в Переяславе Хрустальова-Носаря разом с ближайшими сотрудниками.

Действовать весьма осторожно і без огласки.

Нарком Л. Троцкий”.

Ого-го! Дійсно фігура – *цей може!*

Пробіг холодок по спині, враження, певно, одбилось на лиці. Габінський, задоволений, сховав в бумажник папірці.

“Ну?”

“Бачу тепер, що Ви – людина важна, коли народні комісари довіряють такі секретні й важні справи. Удалось?”

“Даже не пікнул. Поплив в Чорное море Носарь і с ним несколько сволочей!”

Хрустальов-Носар – адвокат, близький співпрацівник знакомитого Плеханова, широко знавий по всій Росії революційний діяч, голова Центральної ради робочих депутатів в часі революції 1905–1906 рр.

В тім часі Троцький був його заступником. Обидва належали до Російської соціал-демократичної робочої партії. Весь пізніший час між цими визначними людьми велась боротьба за первенство.

Троцький пізніше перейшов до фракції більшовиків, а Носар зоставсь в меншовиках. Виїхав в Переяслав і оголосив Республіку.

Тепер кінчилась та республіка, а Носар знищений. Габінський їхав в Канів з правами необмеженими, з людьми, готовими виконать все, що він скаже. Їхав паном життя і смерті.

Знайомство з ним, а тим більше знать його таємницю, було великою небезпекою.

Розпитував про канівчан, тих, що були при власті, і “буржуїв”.

Як на гостряку, вертівся я тепер. Запевнював, що людність спокійна, працюю вата, багачів немає. Людина я мала, начальства близько не знаю.

“Ну, хорошо. Встретімся, поговорім ещо. Мне нравішся. Помні, я твой друг! Ещо поработаєм разом!” – вийшов він нагору, вийшов і я.

Минали Ржищів. Далеко показались огні на Канівських взгір'ях. За 1½ години будем на місті. Чекісти на свіжім повітрі витрезвіли. Міцні голови. Зібрались при виході одіті. У кожного при поясі по два револьвери, висять гранати. В ру-

ках – короткі карабіни. Держусь в тіні ззаду. На пристані – Дорошенко, Кузьменко, пізнаю Лобанова з ручним кулеметом.

На трьох бричках вони всі зараз од'їхали.

Скоренько збіг на берег – та в лози, скоріше до себе навпростець вуличками, городами, ярами. Дмитро був дома.

Поділився з ним, що почув з певного джерела про положення на світі, на фронтах в Росії, підтвердження смерті Болбочана. Та про подорож з канівською ЧК.

Належить триматись дуже обережно. Не одне доходило про страшливу діяльність цього органу страху і смерті. Тим часом нехай Лука Семенович шукає перемети, вудки, відерко черв'яків, харчі.

Як споминав раніше, був він знаменитим рибалкою і охотником. Мав дві дорогі двостволки 16 і 12 калібру. Ту другу виконано по його особистому замовленню. Я випадком купив стареньку одностволку.

Їхав віз з двома червоноармійцями, повний одібраної зброї, зверху та рушниця.

“Продайте, хлопці, оту пукалку”, – кажу.

“Бери”. – “Скільки?” – “Що ласи?”

Заплатив вартість: десятка цигарок та чвертку доброго самогону.

Самогона випили зараз, закусили салом, хлібом та цибулею. Віз поїхав даліше, а я поніс в хату стареньку шомполку з курком ковальської роботи з півфунта.

Пригадувала мою першу, з якої настріляв шість двійок. Була легенька, близько 16 клб. та на диво добре лежала до рамена.

Ходили, а властиво, їздили ми на качки. Міста Лука Семенович знав докладно, моя старенька пістонівка в порівнянні до його пишної двостволки без курків була названа “лошня”.

Та коли удалось мені одним і другим стрілом забить двох качурів-крижнів, Лука Семенович признав: “Ружжо б'є добре”.

До зайця стрілять не прийшлося.

Сам старий бив зайців без промаху.

Це все одбувалось даліше од міста. Ближче було небезпечно, тут могли і на нас заповлювать.

* * *

Час минав, ходили ми до праці нормально.

Щодень проходив кімнатами Габінський, поглядаючи на працюючих. Мені кивав головою, як знайомому. Не одзивався.

В Каневі працювало коло 30 б. офіцерів, приїзних і мобілізованих. Пізнав ближче одного, що провадив “всеобуч”. Учив військової науки визначену і охочу молодь, був інтелігентним, пристойним, звався Осташкевич, б. поручик.

Молодіж збиралась по кутках. Були спів, музика, танці. Приходили знаомі і незнаомі хлопці, що ніде не працювали. Це ті, що пішли з Трепетом і вернулись додому. Мали вони причину критись.

Для непрошених гостей надійною порукою були Андрій Журавльов і Шульц – моряки, краса і гордість революції.

Бував я часто в домах місцевої інтелігенції. У нотаріуса Цвітковського з багатої, добре підбраної бібліотеки брав немало книжок. Декотрі – старинні, як історичні Кониського, Бантиш-Каменського, котрих не можна ніде дістать.

Кропоткіна “Боротьба гатунків” – цікавий реферат біологічно-філософський, написаний з великим талантом, глибокий змістом. До цього часу зовсім інакше уявляв значення гасла анархістів “Анархія – мати порядку” і самого князя Кропоткіна – “батька анархістів” – як свігоненависника з бомбою і ножом в руках. В своїх міркуваннях був переконаний, що гасло “Грабуй награвоване!” більше припало б Кропоткінові, ніж Леніну. У Цвітковських збиралась інтелігентна молодіж.

З Мальцевим за чайком приємно і корисно було послухать цього бувалого, знаючого життя правника. Мав широкий погляд на світові справи, філософічний спокій, мудрі пояснення подій та тверезо рисував можливості в майбутнім. Очитаність мав колосальну. В місті мали його за людину справедливу і поважали. Для нього я був пильним і бажаним слухачем.

Родина Майвальдів. Обоє – найкрасивіша пара. Він брунет з синіми очима і ніжним обличчям, високого зросту і будови легкого атлета. Літ коло 35. Бувший віце-губернатор в Архангельську. (Це скривалось.) Мали вони, видно, старі запаси і немалі. Господарі запобігливі. Завше і добрий міцний чай з коржиками. Часом – правдиве кофе. На підлозі – величезна шкура білого медведя. Гарна мебіль, килими. Працював Майвальд в уряді млинів. Біле борошно було завше на коржики і булочки.

Наталію Іванівну уважали за найгарнішу даму. Блондинка з темними бровами і довгими віями та великими карими очима. Мала під 30 літ, приємний голос. Лице біле (...) з малозамітним рожевим цвітом. Все було регулярне. Риси лиця, зріст і будова.

Привітлива господиня, уміла гарно з смаком щось зробіть і подать.

Тут можна було послухать багато цікавого про життя на далекій півночі, полярні ночі, заграви. Полювання, риболовство. Снігові бурі, нам не знані, життя лапландців в снігових хатах, їзда оленями сотні кілометрів і багато цікавого.

Так, буваючи там і там, чуються різні думки. Загально ніхто не вірить, що совітська влада удержиться. Помічається занепокоєння і нервовість. Почала і ЧК свою працю: зразу помалу, а чимдалі міцніше. Вночі арешти, в тюрмі щодалі більше в'язнів. Почали зникать люди невідомо куди і коли.

Стали люди дознаватися, хто помагає для ЧК, називать тайних і явних шпівнів.

Дехто, і ми з Дмитром, перестали ночувать у себе, на ніч брали зброю.

Великого шуму наробив нічний арешт популярного молодого лікаря-хірурга. Мертвого найдено його нижче пристані. На голому тілі сліди биття і рани. Прийшов бойовий пароплав і причалив до мосту, де раніше прив'язувано понтон. Там перевели з тюрми арештованих і посадили в трюм.

Пішли радитись до Сільванського, що робить. Бувало, приходили розпорядження командирувать одного-двох по спеціальності до іншого міста і повіту.

Сільванський сам був занепокоєний. Зникло вночі двоє офіцерів з його управління. Забрано до ЧК.

“Давайте, Миколай Михайловичу, на командировку куда хочете і найскоріше!”

Того самого дня потрібні формені папірці були в наших кишнях.

До човнів раніше знесено все потрібне. “Люшня” з запасом пороху, дробу та пістонів тоже лежала в човні.

Не тративши часу, виїхали ми вгору зараз після обіду. В другім човні проводжав Лука Семенович і віз великий сапет до переховання зловленої риби.

Могло там поміститися з 10 пудів.

Почалось наше незабутнє довге перебування, не обмежене нічим на Дніпрових просторах.

Тихі води, ясні зорі

Вільні, незалежні, плили ми з Дмитром даліше од міста, од людської суєти. Щасливі, без страху перед ЧК, без заботи про завтрашній день.

Перший свій табір розбили на острові, кілометрах в десяти од Канева.

Човен витягли даліше в лози, похилили, підперли мостками, на траву прослали пледи, зверху кожухи – і постіль готова. Потім завше мали під пледи свіже пахуче сіно.

Дров було багато і під рукою. Впорядкувавши свої речі і харчі, посідали ми близько човна з вудками щось піймать на вечерю.

Перший раз Дмитро зварив рибацьку кашу по-канівському. В казанку на триногах зварилась юшка з менших окунів і йоржів. Потім дрібницю цю викинуто на берег поживиться куликам.

Далі більша риба варилась кусками, разом з картоплею і пшоном. Коли то закипіло, вливалась шкляпка холодної води, щоб риба загартувалась, не розварювалась. Одночасно тоненько порізане сало, вилежане, кидалось до казанка. Додавалось в міру цибулі, перцю, лаврового листу. Коли картопля зварилась, витягали її, рибу і сало та клали на чисто вимитій досточці, знімався казанок і сідалось з ложками до снідання, обіду та вечері.

Смачна та поживна така рибацька каша. Зїсти її можна немало, особливо коли попрацювать веслом. На дугах росли сочистий щавель і лук. Лук смаком і запахом був чимсь середнім між цибулею та часником. Був знакомитою приправою.

В нашім таборі огонь не вигасав. Звечора клались на огнище два-три пеньки та горіли до ранку. На вугіллях завше вдень стояв чайник. Дмитро любив почаювать. Часами, коли не хватало засипать правдивого, запарювалось бадилля ожини або дикої малини. Виходив напій золотисто-червоного цвіту і смаку та запаху приємного. Де водились суниці чи полуниці, напій був першорядний.

Ми досить часто міняли свої дання. З хвостів невеликих сомів варився дуже смачний щавльовий борщ. Часом мінялось за рибу в правобережних селах курча. Риби ми не жаліли. Мали зелень, сметану, масло, сало. Все це – коли ми обжились, пізнали тут людей і нас пізнали люди. В умовлений день чекали на березі з продуктами, а котрийсь з нас привозив 20–30 кг риби.

Дмитро знав добре ці міста, колись часто рибалив з батьком. Бували дні, коли риба не бралась. Звичайно – в гарячу погоду або перед грозовими дощами. Міста ми міняли, коли хотіли, таборились, де сподобалось, щоб близько було сіно, багато дров і недалеко села.

Раз на тиждень приїжджав Лука Семенович з другим великим сапетом, наш з більшою, висортованою рибою чіпляв до човна і спускався в Канів.

Там мав умовлених покупців, переважно жидів. Вони брали на “шабес” рибу, доставали чай, перець, сіль, лавровий лист та інші товари, потрібні дома, платили грішми.

До речі, треба сказати, що Дмитро не мав поводження серед молоді, не бував там, де я. Очитаний тоже мало.

Більше тримався жидівського товариства і на тім непогано виходив. Як уже замітив, канівські жиди були якогось іншого складу. Не виділялись заможністю, не брали уділу в політичному житті, жили, як інші міщане. Були свійські, підкреслено канівські.

Може, тим пояснюється, що Федорови мали чай, сіль, перець, лавровий лист, табак і папіроси, порох, дріб, керосин, свічки і інше, що трудно було добыть.

За рибу робився значний запас цих товарів на будучий час.

Ідучи до нас завше перед вчором, Лука Семенович, проїхавши кілометрів 8–10, починав гукать: “Гоп-гоп!”

При тихій погоді голос по воді чуть далеко, ми відповідали голосом або пострілом.

Колись після візиту старого рішили ми змінити місто. Проти Бучака лежав великий острів, порослий старим лісом. Там мали бути рибні міста і жив при березі в хаті самотній лісник; там і табір заложим.

Їхать треба було проти води з десять кілометрів. Вітер знімався противний, заносилось на дощ. Їхали довго, поморились до остаточності, ще й дощ помочив.

В таким стані прибились ми до берега, де вище стала хата, а в ній – лісник, *дід Семен*. Була ніч.

Лісник гостям радий, запалив каганець, розпалив огонь, а ми витягли човен на берег і попереносили в хату свої речі. Впоравшись, сиділи ми голодні, змучені та думали, аби скоріше лягти одпочити. Тим часом сушились. Дід напик в золі картопель, подав в мисці на стіл, сіль в вузолку: “Їжте, хлопці!”

Що за розкіш, та ще з свіжим маслом!

Ні перед тим, ні потім не прийшлося їсти з таким смаком і стільки! Закипів і чайник. Чай мали ми добрий. Частувались втрюх, розгрілись, вернувся настрій і підсохло добре убрання.

Заснули на свіжій сні одразу, міцним сном молодості.

“Вставайте, хлопці, снідате!” – збудив нас дід Семен. В хаті було чистенько, ішов смачний дух. На столі – хліб і сіль. Умившись, посідали до столу. З горшка дід поклав в миску смажену птицю, картоплю. Печена птиця, приплавлена зіллям, мала біле м’яке м’ясо, картопля смажена, закрашена жиром з цибулею. Зникало скоро в наших зубах.

Десь вискочили дві миші, стали стовбиками серед хати. Старий потихеньку за-свистав – вибігло ще з десяток. Кинулись дідові на ноги, побігли вгору на плечі, руки.

Їдять крихітки на долонях. Забігали по столу, збирають кусочки того-друго-го. Поглядають чорними блискучими кульками-очима без тривоги, може, заці-кавлені незнакомими. Дід добротливо всміхався.

“Моя скотинка! А що, хлопці, сподобалось снідання? Як печеня?”

“Діду! Пишна. Що то було? На курку мале, хоть м’ясо біле, так як би чирок, а в того м’ясо темне”.

“Це була сова. Три дні лежала в землі, щоб пом’якшала, тепер якраз. Спасибі, що ви трапились”.

“То це була сова?”

“Велика сіра сова!”

Глянули ми один на другого. Зрозумілись. Сова не сова, смакувала дуже.

При денному світі придивився до цього чудесного діда. Мого зросту, воло-сся на голові довге, підстрижені над ротом вуси, білі як молоко. Бороду бриє. Кремезний, жилавий, порушається жваво, а мав з 90 літ, коли послухать, де був і що бачив.

Військову службу одбував “в отдаленой часті восточної Сибірі”, десь на Кам-чатці чи на Сахаліні. Де такі морози, плюнеш – слина замерзне. З гори дим іде. Ріки, озера замерзли на сажень, а тут тобі з-під гори вода гаряча б’є вгору, як окріп!

Два роки їздив з генералом Перевальським. Отоді надивився! Степи без кінця-краю. На тих степах дикі коні, дикі великі кози-сугаки табунами бігають. Дрохви, як вівці, табунами. І ріки великі, де очерет, як ліс!

В тих очеретах страшні дикі кабани, а ще страшніший звір – тигор. Над тими ріками живуть різні люди в хатах з каменя. А росте там всякий овоч. Виноград, груші, яблука солодкі, як цукор, пахучі, як квітка. І такі міста, скільки оком видно, можна їхать тиждень – все пісок та пісок, ні травинки, ні кущика.

З генералом бували там, “де гори до неба”.

Острів з лісом належав до великого села Бучак, що розкинулось в садах по правому березі навпроти.

Діда село кормило, одівало і щось платило.

Два рази на рік приїжджали жінки з села. Мазали, білили, приносили з со-бою пісні і спів. Латали і прали, варили дідові і собі.

Тоді дід, чисто поголений, гладенько причесаний, в білій вишитій сорочці, широких в чотири полотнища штанах, молодшав!

Простувався, жартував з молодицями, мішав свій басовитий сміх з їхнім та тяг безконечні оповідання “як колись було”. Де бував і що бачив.

Часом ці оповідання були такі неймовірні і фантастичні, як в байці.

Дід Семен свято вірив, що те все, що говоре, правда. Хто виразить недовір’я, образить старого назавше.

Міг і самогону потягти шклянку. Тоді оповідання лились як вода.

Було багато в них правдивого, цікавого. Було багато доданого. Чого не буває в оповіданнях охотника або рибалки?

З оповідань діда Семена

Було на острові кілька озер. Кругом очерет, на тихій воді зелені тарілки лагата з білими келихами квітів, ряска. Якось дід каже: “Візьми, сину, ружжо та піди он туди. Там озерце, Круглим зветься. Уб'єш качку, то завтра зварю борщ”. – “А там є качки?” – “Коли кажу, що вб'єш, значить, є!”

Качки були, дід зварив добрий борщ. Їли ми качку, дід з Дмитром випили добру порцію перваку, та почав оповідать.

“І тепер тут водяться качки, не так, як колись, але водяться. Раніше було качок, Господи! І озера були більші і качок – мов насипано!

От пригадую літ тридцять назад, ще волосся було темне, іду коло того озера без ружжа. Плянув: качок – тисяча! Де там тисяча, мільйон, а може, і більше!

Бігти за ружжом пізнувало, птиця поховається в очерет. Що робить? І придумав. В кущах роздівся, тільки поясок на тілі. Волосся напустив на очі, було густіше і довші. Понатикав листя, трави, моху та потихесеньку лізу в воду. Держусь так, аби тільки голова була над водою. Крізь волосся все бачу і незамітно підсовуюсь до качок. А вони нічого, перебирають ряски, “ква-ква”... Селезні плавають, притопляють качки. Все то крижні, здорові, жирні.

Підплила одна, тиць носом в голову, другий раз, третій та “ква-ква!” зве. Пливуть ще, одна за другою, обступили віночком голову, вошей шукають. Тут і селезні плывуть. А я непомітно смик одну за ноги та голову за поясок, смик другу, третю. Отак смикаю та смикаю, а качки підпливають та підпливають. Не було куди і затикать.

Тоді пірнув, виринув в очереті, скоренько в кущі. Полічив – тридцять шість штук качок і селезнів.

Тоді я достав птицю і трохи зайців до панського двору, которого тепер немає.

Коли я приніс качки, була велика радість, бо пани ждали гостей. Дістав тоді карбованця грошей, велику пляшку горілки”.

А ото друге оповідання:

“Летіла восени в вирій всяка птиця. Птиці тієї не перелічиш. Летіла табунами, рядами, кутниками з отаманом попереду. Так летять журавлі, качки, дикі гуси. Качки і гуси – неодинакові: більші, менші, чорні, білі, сірі. Багато на світі водиться всякої птиці. Має вона своє місто, де літом плодиться, росте, а восени летить в вирій, в теплі краї зимувать.

Як я їздив з генералом по теплих краях, то бачив всякого звіра і птиці, що там зимує.

Так от, кажу, іду раз восени обходом по острові. А ружжо мав – то ружжо!

Довге, тепер і калібру такого немає. Всипеш, було, жменю пороху, куделю шомполом приб'єш, знову куделю притиснеш, жменю дробу або чотири кулі, та я-а-к торо-о-хнеш! Як з пушки! Не те, як з теперішнього, – “Лясь! Лясь!”

Ніякого враження.

Ото було ружжо! Було, як добре не притиснеш до плеча, то так садоне, тиждень будеш ходити з припухшим плечем.

Розірвало його колись, як стріляв вовка. Забив міцний снаряд. Ось тоді і кусочок вуха одірвало. Ружжо, кажу, – то було ружжо! А било, ой, било ж!

Отож, іду і чую – летять гуси, кричать. Дивлюсь: починають знижуватися. Присів в кущах, жду, що буде.

Раз-другий закрутились та цілим табуном на озеро Довге “бух, бух, бух”! Гуска – птиця тяжка, на воду падає, як великий камінь!

Став я підкрадатися до Довгого од дерева до дерева, од куща до куща. Підкрався, глянув – аж в очах потемніло! Заряд був добрий, приклався – Господи, благослови!

Як бабахнув *та ще й дулом повів*, то весь табун положив! Тоді Бучак поїв гусятини.

Тепер дика гуска тут не пролігає, іншу дорогу найшла. Журавлів тоже мало коли видно”.

“Діду, а скільки ви убили медведів та тигрів?”

“До тигра стріляв з генералом. Генерал убив не одного. А медведя не прийшлося в лісі бачить. Що не бачив, то не бачив, брехать не буду. А от тут, на острові, убив колись велику гадюку, товсту, як нога, та довгу, на два сажні.

Укинув он там в глибину, де воду крутить. І що ж ви думаєте? Дивлюсь, через два дні викинула вода сома пудів десять. З рота – з сажень гадюки видно. Отруївся і здох. А медведя не бачив і не стріляв, брехать не буду”.

Яка фантазія! Картинно і з переконанням.

Так плавали ми од острова до острова, часом в добрім місті на правому вищій березі будували курінь в лозах на 5–10 днів. Риба ловилась всяка в залежності од берегів, глибини води, швидкості течії і dna ріки. Ловили на перемети, ставили шнур з 2-х кінців по 125 крючків. Вдень бралась біла риба: лящі, в'язи, плотка, головні, окунь, носар, підуст, марина. Вночі соми, часом миньки, рідко судак. Припадково попадалась чехоня, а вже цілком несподівано – дві стерляді.

Раз на два тижні зоставляли ми всі речі у якогось запізнаного господаря і підпливали вночі до Канева.

Тут брились, мились, чепурились, переодягались, обережно провідували знайомих, слухали новин, довідувались вістей з-поза Канева.

А новини і вісті були щораз тривожніші. Ширились повстання. Добровольча армія посувалась з сходу, а сполучені сили Директорії і галицькі корпуси – з заходу.

В місті ЧК арештовувала і нищила людей. Люди жили в страху, молодь шикувала самооборону.

Прийшлося побувати на нараді про самооборону.

Не хватало зброї. Хто мав – не всякий признавався. Було у кількох старших господарів. Не було нікого, хто згодився б взяти в руки всю справу, а люди були.

Відомі стали ті особи, хто тайно був зв'язаний з ЧК. З б. офіцерів більшість сиділа в пароплаві коло мосту або зникли. Були то переважно приїзні. Старших віком ЧК не брала.

В один з наших випадів в Канів прийшла до нас молода красива жінка, ранинько, тільки ми повставали.

Вона недавно приїхала з Києва, десь працювала, скромненька, мало показувалась.

Одразу залилась сльозами, а ми, здивовані, поглядали на неї і один на другого. Виплакавшись, пояснила, що прийшла до нас шукати помочі.

Її брата арештовано, сидить разом з другими на пароплаві при мостові вже з десять днів.

Рідко кого звідтіля випускають. Убивають і кидають з мосту в воду. Знову полились сльози. Не розуміли, чого вона до нас прийшла. Помалу справа виявилась. Жила ця кийвлянка у Рудніцьких. Інженер Рудніцький провадив будову залізничного мосту. Її брат, власне, і був арештований. До нас прийшла просить помочі. Що ми можемо бути у себе, довідалась од пані Майвальд, котра дружить з Рудніцькою. Дійсно, вечором був я у Майвальдів.

Він десь виїхав, а вона нічого про Осташкевича не споминала, жили ці родини близько.

Як ми могли б допомогти, ніхто не уявляв, а ми – найменше. Дмитро з братом тим не знався, уважав якусь поміч неможливою, вийшов до другої хати. Чулий на сльози, я почав як міг успокоювати несподіваного гостя, розпитувати.

Вона має перепустку, бачилась з братом, занесла білизну, їсти. Сьогодні теж там піде. Сидять арештовані під підлогою (палуба), там малі, круглі вікна над водою. З братом говорить в окремій кутку, озброєний матрос не мішає, стоїть далі. Все це оповідає хлипаючи, кидаючи: "Рятуйте його!"

Умовляємось нарешті так: спіткаємось в затишнім місті, в паркові, зараз як вернеться од брата.

Нехай довідається, чи не мають там арештовані вартового всередині. Де саме і з якої сторони, коло якого вікна брат спить. Чи те вікно велике, щоб ним пролізти.

В голові починає повставати план. Треба двох.

Дмитро категорично одмовився од уділу в цій "шаленій авантюрі", та й з якої речі? Рискувати життям для чужої незнаної людини? Треба ще сьогодні на Дніпро, та подальше. Що з того, що сестра плаче? Багато плакало матерів, жінок і сестер, тепер, може, скрізь плачуть.

Мав повну рацію. Одначе... надумав щось дійсно шалене.

В умовленім місті довго ждав нещасливу сестру. Прийшла. Бачилась, балакала, передала вузол. Вартового коло арештованого немає, тільки на верхній палубі та при кулеметі на мосту. Брат спить при другім вікні по лівій стороні за колесами. Віконця-ілюмінатори невеликі, проте пролізти можна такому, як я або її брат.

Може сьогодні ще бути на пароплаві, понесе табак. Тепер не плакала, тільки пильно дивилась в очі.

І рішився. Умовляємось. Піде і скаже братові, щоб не слав. Над ранком пильно прислухається і має одкритий ілюмінатор. Щось почує – хай вилазе, попаде в човен. А далі “моліться Богу, щоб поміг, або за наші душі”. Ще сьогодні дайте знати моєму присланому одним словом: “Зроблено!”

Дмитро сердитий і сердечний. Кляне і одмовляє. Вкінці махнув рукою, в очах виступили сльози. Замовк, тільки курих цигарку за цигаркою. Темно було, коли Гаща вернулась і сказала: “Зроблено”. Як не одмовляв Дмитро, проте поміг підігнати човен ближче мосту і рушницю приніс прочищену, промазану.

В саму північ міцно стиснулись і... попрощались. Ще трохи почекав – і в темнішу пору був під мостом. Обережно між сваями добравсь до пароплаву. Тихо. З води піднімається пар. Під бортом сунеться човен. Зверху з палуби його не видно. Чішляюсь за ілюмінатори-крила. Тепер і з мосту трудно замітить. Ілюмінатор, трохи одкритий, шкрябнув – і зараз трохи до другого, придержую човен, а з того вилазять ноги, весь чоловік в білому і досить тяжко гупнув, простягся на дні. Ще хвилину тримаюсь за ілюмінатор; кроки вартового нагорі десь близько, далше, ще далше – і тиша.

Човен несе міцна течія, рушниця в руках, очі вдивляються назад, в опарах води губиться міст, пароплав, ще трохи праці веслом – і виглядає човен на пісок.

Швидко пнемоь нагору, далше – в куці. Сірники маю, скоро розпалюємо огонь, гріємось. На сході біліє, розовіє. Приглядаюсь своєму компаньйонові – тож це пор. Осташкевич, що провадив “всеобуч”.

Не находе слів вдячності, не може ще прийти до себе після тяжких переживань та несподіваного визволення.

“Добру і гарну сестру маєте, поручику, їй завдячуйте дуже багато!”

“Сестра? Я сестри не маю!”

“А та, що приносила вам білизну, харчі, до мене приходила, так побивалась за Вами?”

“Ах! То не сестра”.

“???”

“То добра і близька моя знайома...”

“От воно що! Сидіть тут, грійтесь, маєте винтовку, може, принесу скоро щось накинуть, бо робиться видно. Куди хочете пробиратись?”

“В Київ, я київлянин”.

В близькій Іскрівщині позичив убрання, а в недовгій часі сиділи ми у дівчат Федорових за сніданням.

Зіна побігла до “сестри”, щоб прийшла до залізничного мосту на 10-ту годину, Гаща пішла на квартиру Осташкевича принести, що осталося з одежі.

Незабаром всі вирушили до залізничного мосту, де завше було місто наших човнів.

Лука Семенович пішов до Іскрівщини, щоб пригнати сюди мій човен. Прийшла і “сестра”, принесла клуночок харчів.

Малось враження, що, побачивши Осташкевича, була більше здивована, ніж рада.

На боці вони щось говорили. Коли пригнав Л. С. човен і ми сідали в човен, прощання було, як для закоханих, не дуже чуле, а для брата і сестри – мало сердечне.

Особисто чув якусь обиду: обдурили мене сльози. Хоть смертельна пригода кінчилась добре, пережитого не жалів, одначе не було то розумно. Дмитро мав рацію.

Кілометрів за 20 висадили свого пасажира і зажили по-старому. Ловили, одначе, ближче. Коли приїхав тепер Лука Семенович, привіз просьбу тих, що думали про оборону, на нараду. Одмовить не випадало.

Дмитро отаборивсь часово недалеко.

На нараду зібрались поважніші люди, з двадцять душ.

Була виставлена надійна охорона.

Якимсь способом дехто знав справу з Ост-чем.

Майже не криючись, розстріляно частину з пароплаву.

Найгіршим катом уважали всі красивого матроса. Він ходив, часто сам, до двох дівчат. Одна, напевно, працює в ЧК, про другу нічого поганого сказати не можна.

Що робить? Що ж, належить по ночах в кожному кутку мати охорону. Зостається одна відповідь – удар на удар.

Своїх виявлених шпівнів покарати батогом і киями. Тільки так, щоб не знали хто.

Матроса-ката убито. Пашу Радванську по голому покарано батогоми, а ще когось почастовано киями. Слідили таких пильно, накидано мішок на голову, зав'язаного потім підкидали на вулиці. Ще через короткий час згинув без сліду другий чекіст.

До Канева, одначе, навідувались ми рідше, хоть терор ослаб.

Габінський причаївся, притих і в недовгим часі зник з Канева. Одїжджаючи, ЧК застрелила одного свого працівника-канівчанина, котрий не хотів виїжджати. Терор зник.

“Щось буде важне!” – сказав Лука Семенович.

Вся Дніпровська флотилія пішла вниз. В місті посилені патрулі. Виставляється варта в бік Степанців в окопах.

Поплили ми далеко вгору, аж під Переяслав. Тут гарні високі береги, порослі лозами та деревами. Близько піднімалась Вибла могила – найвище взгир'я правого берега. Тут побудували добрий просторий курінь, вигідний до спання, од дощу, замаскований од ріки і вищого берега.

Човен тоже легко затягався в куці.

Близько села не було, при потребі хтось опускався до Бучака. Не забувалось заглянути і до діда Семена, завше радоого.

Як казав, ловили ми *на перемети*. Що ж то є?

Єсть то довгий шнур, з крючками один од другого 2 метри. Крючки весною № 5, літом – № 1, на добру рибу.

Шнур конопляний, сплетений на прядці з дев'яти ниток, дуже міцний, не порве його і трюхпудовий сом.

Шнур з 125 крючками зветься “кінець”.

Ми в’язали і ставили два кінці – 250 крючків. Вдень кінці стоять дві години на бистрій глибокій воді. На ніч ставляться ближче берега “на соми”.

Коли два кінці в воді, другі *наживляються*.

На “корито”, широко в півметра дошку, довгу на метр, з прибитими до довгих боків (...), насипається мокруватий пісок 5–6 см рівненько. На послідній крючок насаджається черв’яка, з правого боку нагорі робиться пальцем дірка, всовується наживлений крючок, придавлюється піском, а потім кільцями нижче “кісок” укладається в ліву сторону. З крючками дальшими робиться те саме, що з першим. Щодосять крючків прикріплюється плескатиий камінець, 30–40 дека, та кладеться під лівий бік. Таким способом на кориті лежить 25 рядів звинутого шнуру, 25 камінців під лівим боком.

Послідній крючок буде початком перемету на дні ріки. Кінець шнуру в’яжуться до міцної тонкої вірвовки, 20–30 м, з каменем кілограмів 15–20. З другого кінця до вірвовки прив’язана велика суха тиква. Готовий перемет переноситься на човен і ставиться впоперек, початковим кінцем до сторони течії.

Виїхавши на місто, човен ставиться впоперек. Один викидає назад тикву, а потім камінь, і шнур починає сам виходить так скоро, як несе течія. Другий подає човен трохи вперед або назад, щоб покласти шнур якнайкраще.

Поставивши один, виймається другий.

Виймається тиква, витягається камінь і тепер треба скоро витягати шнур. Той, що з веслом, часом мусить здержувати човен, коли треба витягати велику сильну рибу. Риба кидається під мостки, де трохи води, а потім іде в сапет.

Ще про “кіски”. Це короткі, в 30–40 волосин плетінки. З одного боку – крючок, другий ув’язаний до шнуру, щоб “кіска” стояла проти течії. Вода ставить “кіску” набік од шнуру. Волосся на “кіски” – з кінського хвоста, бажано білого.

Траплялась переважно риба вагою 0,5–1,0 кг.

Часто далеко більші. Часами меншу, що була на гачку, хватали великі окуні, судаки, щуки або соми. На вудки ловилась риба в неділю, для приемності. Перемети тоді сушилися. Велике задоволення давало вудження в заводях линів, коропів. В глибоких водоворотах – на живця сомів, судаків, коло куців – добру щуку.

Довгенько остатнього разу не були ми в Каневі.

Дмитро заріс, як їжак. Мої штани протерлись на амінь. Та й сорочки заболочені. На сонці, вітрах, завше босі, загоріли ми до остатньої можливості.

Одного разу з долу проплила Дніпровська флотилія. Три пароплави з пушками та моторні, дуже скорі, броніровані катери. Все – зеленого захисного цвігу.

Що воно значить?

Пішов на Виблу подивиться. Пароплави пристали в різних містах, зливаючись з тлом.

Катери стали трохи ближче. Може, щось буде? Ставили саме перемет, коли почувся мотор катера. Як почали братись до берега, вискочив сірий катер з-за повороту берега. Коли човен вткнувся в берег, катер був близько. З корми звисав прапор Російського флоту – білий, з синім андріївським хрестом!

Дмитро скочив до куреня, я сидів в човні. Сховавши револьвери, Дмитро вернувся і присів на пеньку, закурив.

Денікінці

Катер, а властиво моторний човен, за хвилиночку став рядом. Спереду кулемет, десяток солдатів з рушницями, боцман і офіцер з золотими погонами, прапорщик.

“Откуда вы, что здесь делаете?” – запитав гостро офіцер.

“З Канева, ловим рибу”.

“«Красних і прочих банд здесь нет?»

“Не чути”.

“А зачем у вас оружие?” – показує на люшню в човні.

“То не оружие – одно непорозуміння. А качку убить може”.

“Ну, собірайтесь с нами. В Каневе разберьомся”.

“А хто ви будете, що тут робите?”

“«Ваше какое дело, как смеете спрашивать?» – найжився офіцер.

“Смію. Я і мій приятель старші вас чинами. Думаю, що ви – розвідка Добровольчеської армії. Так?”

Дмитро спокійно сидів, курив і не одзивався. З катера всі поглядали на нас з недовір'ям і цікавістю.

Підступивши до катера, звернувся до прапорщика.

“Коли так, як говорю, що вас найбільше цікавить, може, в чім зможемо допомогти?” – Прапорщик пом'ягчав.

“Ви віделі пароходи красних с пушками?”

“Три пароплави з пушками на носі і кормі та три броніровані закриті катери з малокалібровими пушками і кулеметами “Гочкіс”.

“Давно віделі?”

“Сьогодні перед обідом. Дайте карту!”

Прапорщик завагався.

“Что?”

“Дайте, кажу, карту і олівець. Ото сидить штабс-капітан Федоров, я – капітан А-ко. На карті покажу позицію Дніпровської флотилії красних. Якби ви поїхали трохи дальше з 3 кілометри, вас розстріляли краще озброєні, з більшою швидкістю катери червоних”.

“Прапорщик Міхальський, на катере № 2”, – представився, зійшовши на берег. Протяг мапу і олівець.

Мапа докладна – 1:100 000.

“Дивіться! Ми тут”, – точка на карті.

“Тут стоять коло кущів катера, їх трудно замітити, – три виразних кружки. – Пароплави тут”, – три хрестики.

“Вертайтесь спокійно з докладно виконаним завданням. Ми їхать зараз не можем, маєм в воді дороги снасті. Виїдем завтра рано”.

“Хорошо. Однак ружьйо ваше забираю”.

“Беріть. Воно нам не буде потрібне”.

“До свіданія в Каневе!”

“Щасливо доїхать”.

Катер поїхав назад.

“Ну що?”

“Що ж, прийшов Денікін. Вернімось в Канів, роздивимось”.

Майже цілу ніч не спали. Сиділи коло огню, пили чай та думали, що робить даліше.

До армії Денікіна не підемо, підождем вияснення стосунку до української справи.

Рано витягли кінці, зібрали манатки і з сапетом при човні поплили додому.

Плили ми найбиштришою течією. За яких півгодини почулись мотори, над рікою показався дим. Серединою ішов бронірований катер, даліше – ще два правою і лівою стороною. За ними – два пароплави. Всі судна помальовані сіро-синьою краскою, на всіх – андріївський прапор.

Скерувались ми з лівого боку до головного катера і замахали руками. Той повернув до нас, понісся повною скорістю і вривався з розгону в мілке місто. Коли ми підпливли ближче, якийсь штабс-капітан почав одчаянно лаяться і кричить, “що нам треба”.

“Прапорщика Михальського!”

Шт.-кап. перестав кричать, скомандував своїм вилазить спихать катер, ми гоже помагали, і скоро катер звільнено.

Тим часом всі судна зменшили скорість.

Коли головний катер рушив далі, шт.-капітан крикнув: “Прап-к Михальський – на лівім катері!”

Той уже взяв курс на нас. Михальський протяг люшню: “В Каневі вас очідають с петерпенієм. Явітесь к командующому флотилієй!”

Лука Семенович ждав нас з дівчатами на березі. Дома ми старанно привели себе до порядку. Оділись і почистились, постриглись. Я – з Георгієм, Дмитро – з Володимиром з’явилися на пароплаві штабу Добровольчеської дніпровської флотилії.

Командуючий, капітан I рангу Лукомський і його начальник штабу капітан-лейтенант говорили з нами чемно і ввічливо. Більше говорив і розпитував Лукомський. Поважний, з інтелігентним обличчям, розпитував, яку хто має військову школу, в якій частині служив, в армії російській і українській.

Почувши, що ми з Запорозького корпусу, Лукомський сказав дослівно:

“Вашему корпусу предстоїт честь ідті во главе наступаючих сіл с Києва на Москву”.

“Який стосунок Добровольчеської армії до України?”

“Об етом договаривается вижшее командование. Ви, господа, явітесь теперь к начальнику гарнізона, полковнику Сільванскому, бившему командіру Олонецкого полка. От него получите своєю назначеніе. До свіданія”.

Здивовані, скоріше подались ми до управління начальника гарнізону. Раніше тут був Федоренко.

Люди на вулицях веселі, навіть крамниці жидівські торгують прихованим крамом. Найшлось непогане сукно, котре замовили собі па убрання.

Миколай Михайлович в широких полковничих погонах, з Георгієм на грудях прийняв нас самих. Хотіли рапортувати по формі. Махнув рукою – сідайте!

“Ну, хлопці, що скажете, – в Добровольчеську?”

“А ви, пане полковнику?”

“Тим часом. Треба одвезти жінку з сином додому. Потім побачу, що робить”.

“А що ви чули про Українську армію, хто командує?”

“Докладно нічого не знаю. Командує, по-старому, – “бухгалтер”, т. е. Петлюра. Про запорожців не чув нічого. Коли Лукомський вам щось говорив, певно, щось знає, бо його брат – велика фігура при Денікіні. Відомо, що Українська армія, зміцнена галицькими полками, – сила поважна. Чи договоряться з Денікіним? Щось мені видиться, що скоро будуть там співати “Боже, царя храни!” Сам Лукомський здається людиною розумною, інтелігентною, дивиться наперед. Як вам подобався?”

“Так, як і вам”.

“От що, ви назначаетесь командиром Канівської офіцерської роти, – каже до мене, – формуйте пайскоріше. Ви назначаетесь начальником поліції, – до Дмитра. – Приходьте вечором, принесіть що маєте, вип’ємо, поговоримо, може, що нового почую. Тепер хіба немало прийшло інтересантів. І вам треба спочить та обдумать не одне”.

Дійсно, немало знайомих і незнайомих в погонах. Заступник нач. гарнізону полковник Добровольський, п. полковник Кліопа, штабс-капітани Туркевич, Крижанівський, Стадніченко, поручики, п. поручики, прапорщики.

В місті – оголошення про мобілізацію офіцерів і унтерів, формування офіцерської роти, установа органів власті. Все – іменем “Командиванія Вооружонними Силами Юга Росії”, розуміється, в російській мові. Коло оголошень – громади читають, розважають, раді, що немає терору, страху, можна вільніш дихать.

Десь далеко чуть на Дніпрі гарматні постріли.

Не видно якоїсь військової частини. В себе радимось. Кінчилось наше вільне життя, а що жде даліше? З доброю мірою перваку, жареною рибою, ковбасою сиділи ми вечором та міркували, що робить.

Дмитро не хотів бути начальником поліції, а тим більше – в Каневі. Я не хотів формувати офіцерської роти.

Полковник міркував так: сам він не збирається довго тут сидіть. Жінка уже укладається, щоб їхати до батьків найскоріше.

Дмитро тим часом побуде тут, а потім вийде десь або в Сквиру, чи Звенигородку. Командирівку достане.

Роту мені, одначе, формувати треба.

“Не хочете офіцерську, формуйте українську старшинську. Важко дістать в руки зброю. Коли буде добра сотня з зброєю, буде видно, що чинить. Невідомо, хто в Київ перший вступе, який керунок візьмуть події.

Як мені здається, Денікін хоче творить єдину неділиму Росію. Для його Україна – Малоросія, Польща – Привіслянський край, Естонія і Латвія – Остзейські губернії. Революція – бунт черні, під’юдженої німцями.

Коло Денікіна – політики різного цвіту. Ніби коаліційний уряд. Власть, одна-
че, в руках командування.

З Директорією домовориться буде нелегко. Не всі такі, як капітан I рангу
Лукомський.

Треба бути готовими на несподіванки та пильно поглядать на Захід”.

Може, має рацію? Хіба так.

По мірі, як порожніло шкло, кількість випитого самогону не робила на обох
собесідників видимого враження.

Я звичайно задовольнився трьома чарками, а вони кінчали третю бутилку.
Дмитро робився червоний і говорливий.

Миколі Михайловичу густішав голос, гудів низьким басом. Недаром він скін-
чив духовну семінарію.

Голос мав протодияконський! Богатирський голос!

Зголосилось по мобілізації старшин і підстаршин понад 200. Більшість –
23–25 літ, решта – до літ 35.

Міщани, ремісники, учителі, урядовці, селянські сини.

В старшинську сотню попало приблизно 150 чоловік, всі – українці та чо-
ловік 5–6 поляків.

Росіяни і українці орієнтації “єдиної неділимої” направлені до добровольче-
ських частин та формування ескадрону кінноти. За кілька днів прибули до міста
дві роти денікінців. Всі офіцери добре озброєні, з кулеметами. Сотня дістала од їх
трохи рушниць та кілька тисяч набоїв. Прибувший півбатальйон розмістився
всередині міста. Моя сотня зайняла казарми коло Федорових. Там найшлись по-
льова кухня та запас дров.

Убрані ми були різно, кождий мав револьвер, чимало принесено прихованих
винтовок. Погони сотня носила усталені за гетьманського часу, поробили їх дів-
чата з смаком, артистично. Найшлись гудзики з тризубом і трохи кокард, а решту
тоже зробили дівчата.

Безпосереднім моїм начальником був к-р півбатальйону полковник Кібаль-
чич, гвардієць, з Чернігівщини. Людина культурна, толеранційна.

Відношення з офіцерським півбатальйоном укладалось до якогось часу не-
погано. Діставали там продукти, табак, решту потрібних гвинтівків. Не міг доби-
тись ніяк кулемету.

Унтер-офіцерів виділено в окрему роту, з которими зайнялись більше досвід-
чені старшини; більше забирали часу вправи польові. Наступ, оборона, розвідка,
маскування. Мала сотня свою медичну одиницю, Сашка Ярмолу, сина згаданого
Семена Григоровича, що мав млин. Сашко школив двох санітарів.

З старшинами провадились спільно ігри по карті. Хтось оповідав про пере-
житі бої. Часом читались з історії. А всі ждали чогось.

Сільванські виїхали. Виїхав і Дмитро в керунку Сквири. Начальником гар-
нізону – полковник Добровольський. Штабовець. Він місцевий, до нас ставив-
ся прихильно, до мене особисто – з доброзичливою симпатією. Людина добра,
інтелігентна.

Штаб групи військ, що йшла понад Дніпром, був в Черкасах.

Бойові частини денікінців вели себе чемно, кривд не чинили. Люди їх спотикали гостинно, як гостей часових. Тоді, власне, яскраво зазначилось бажання своєї влади та свого війська.

Почали показуватись пароплави.

Громом вдарила вість про драматичне спіткання частин армій Української і Добровольчеської в Києві. Кінчилась несподіваним нападом добровольців і опущенням Києва частинами Укр. армії.

Утворився новий фронт неждано-негадано.

Всі були дезорієнтовані. Як сталось, хто винен, невже не могли договоритись? А може, все улагодиться?

Здавши сотню, з першим пароплавом поїхав я в Київ.

Був у знайомих на Подолі, Печерську, в Михайлівському монастирі. На вулицях – маса офіцерів в погонах, при орденах. Крутом червоно-синьо-білі прапори. Повністю панує російська мова. Неждано спіткав військового старшину Погрібного, в погонах підполковника, з Володимиром. На моє привітання тривожно оглянувся: “Как ви неосторожни!” – “Еге! Як і ви, пане полковнику, закакались, добра не ждять”. Крутнувся і пішов, злий як оса. Один з найстаріших, ще з Гнатівки, Кримського походу, охорони границі!

Міг змінить погляд, переконання, та не смів забути мову!

Оте спіткання, що тепер перетворилось в новий фронт, одбулось з слів свідків так.

Київ після бою зайняли частини 2-го Галицького корпусу і 7-ї Запорозької дивізії, як тепер переіменовано колишню 2-гу. Червоні одійшли на Лівобережжя, звідкіль ішов головний наступ на Київ денікінців. На мостах охорону несли наливайківці, в місто вступив Мазепинський полк і кінний полк чорношличників, котрий розвернувся з дивізіону Римського-Корсакова. Полком командував Дяченко.

Другого дня мав одбутися парад цих полків разом з призначеними частинами 2-го Галицького корпусу. Стосунки з денікінцями ще не були виявлені, і ніхто не мав вказівок, як поставиться, коли захотять вони увійти в Київ. Українських частин було тут мало, Республіканський і Богунівський полки разом з 8 і 9 дивізіями Запорозького корпусу були на фронті. Ідучи на парад, чорношличники побачили на будинкові міської думи величезний трьохцвітний російський прапор. З полком їхав командир (отаман) корпусу, Генерального штабу полковник Сальський. Спинив полк, казав зняти той прапор і вивісити національний український. Виконав це заступник к-ра полку Божко, б. ротмістр Дикої дивізії. Коли чорношличники рушили далі, величезна маса людей, що тут зібралась, підняла галас, на балконі думи появилсь офіцер-денікінець, скинув український прапор і знову повісив російський. В цім моменті спереду і з будинків полк обстріляно кулеметним огнем. Почулась стрілянина в інших містах. Чорношличники кинулись в бічні вулиці і вийшли з міста в розположення 7-ї дивізії.

Туда одійшов Наливайківський полк і напівобеззброєний Мазепинський. Залишили місто і нечисленні галицькі частини.

Місто опанували денікінці без бою. Їх командування не признавало наддніпрянців. З командиром 2-го Галицького корпусу ген. Кравсом умовлено тільки про зоставлення Києва галицькими частинами без перешкоди. Все це було тоді, коли недалеко на східний південь велись з обох боків бої з сильною групою червоних, котра йшла з керунку Миколаїв–Одеса.

Довідався, що полками 7-ї дивізії командували старі мої знайомі: 18-м Республіканським – Малець, 19-м Мазепинським – Дубовий, 20-м Наливайківським – Зільницький, 21-м Богунівським – Циліорик.

Назрівали нові грізні події. Вернувшись в Канів, почав старатись (...) про запас патронів, харчів, направи возів. Кулемету набути не удалось.

Сотня виставляла варту і на ніч висилала патрулі.

Щось на четвертий чи п'ятий день сотня дістала наказ обнять варти в місті і виставить заставу на головну дорогу, що вела на Степанці–Миронівку.

Посилена варта має стать на дорозі до сіл над Дніпром в кінці Ситників. Решті сотні бути в бойовій готовності. В своїй громаді міркували ми, що б то значило? Може, почались бої з денікінцями і сподіваються тут наступу українських військ? Може, хотять нас вночі обеззброїть? В кождім разі щільно треба слідить за півбатальйоном Кібальчича і чинить, як підкаже момент. До цього часу відношення були досить добрі.

В заставу на дорогу в Миронівку поставлено 10 чоловік, переважно з Копанів, котрі лежали близько в яру, а місто вибрано коло млина Ярмоли на найвищій пункті.

До застави пішов я коло години третьої по обіді. Думає зайти в Копані, як прийде зміна. Тепер тут був Сашко Ярмола. На дорозі – ніякого руху, ні воза, ні пішого. Сидимо, балакаєм. День теплий, присмний.

Нарешті показався хлопчик 12–14 літ – щось під рукою. Минув, глянув на нас. Якось скоро вертається.

“Іди сюди!” – підходе, дивиться спідлоба.

“Звідкіля ти, куда ходив і де ідеш?”

“Я з Тростянця. Ходив до шевця, та не застав. Вертаюсь додому”, – показує старий жіночий черевик.

“А де ж другий?”

“Другий ще добрий!” – Хитрий хлопчина. Очі бігають, худий, в лахміттях.

“Іди собі, хлопче, будь обережніший”.

Хлопчина пішов, потім побіг, оглянувшись здалека і кілька разів махнув рукою вниз на Копані.

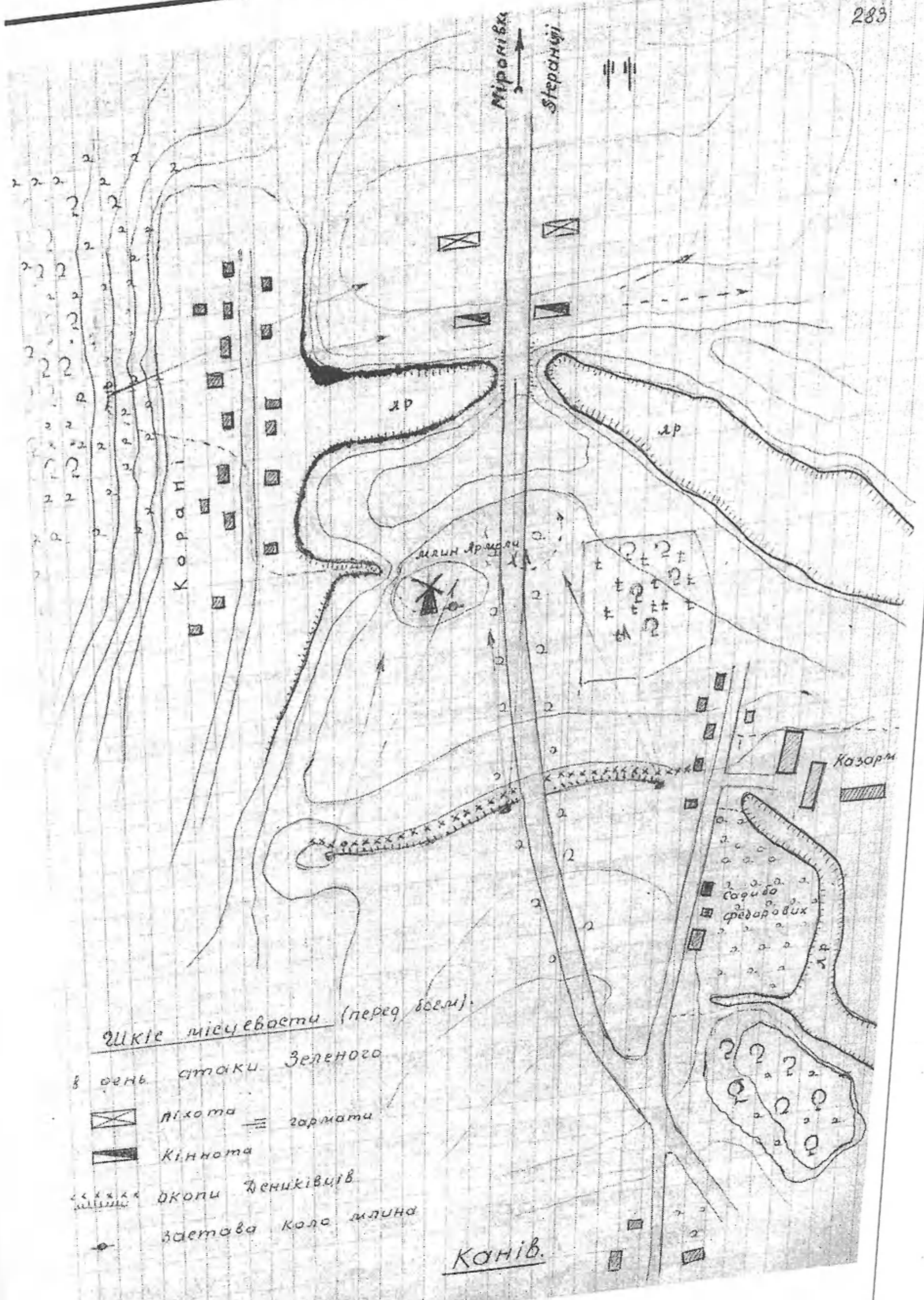
Скоро мала прийти зміна, заходило сонце.

Од сторони Тростянця один за другим – три гарматні стріли! Над Каневом високо білі хмарки шрапнелей. Ще раз і ще раз.

На взгір'ї появилась лава кінноти.

Нижче дорога йшла вузькою смугою між глибокими ярами. Один кулемет міг спинить там хоть і тисячу.

Головне – хто перед нами?

- Шкіє місцевости (перед боєм).
- в день атаки Зеленого
- ліхота гармати
- кіннота
- копи денниківів
- заєтова коло млина

З лівої сторони ярок виходить в Копані, маєм трохи часу роздивиться і одійти. Кіннота з'їжджає до ярів і за ними збирається. Гармати б'ють рідко і високо.

Бачимо, як в окопи спішно вливаються денікінці. Од Ситників – коротка стрілянина. Нема чого ждять. Спускаємось в Копані, виходим на другий бік яру в куці. Звідціль добре видно зібрану кінноту, а за нею по обох боках дороги – колони піхоти. На око – коло 100 шабель, 1000 багнетів. Гармат не видно, а зорієнтуватись можна – з польові.

Ударили короткі черги з кулемета, коло млина збилась курява. От тобі і хлопчик з черевиком! І як в голову не прийшло? Одірвалось кількох кінних, скочили до млина і вернулись. Ще раз ударили гармати і виразна люта лайка: “Что за кавалерія! В Христа... Бога...!!!” Ясно, хто під Каневом!

Кіннота рясю рушила наперед. Котрийсь не стримався, вистрелив, за ним інші. Не могли знести плюгавої лайки. Поки припинив цю непотрібну стрілянину, випустили по 5–7 набоїв.

По нас тоже пройшовсь кулемет, кулі просвистіли високо. З окопів почувлась сильна стрілянина залпами і пізніше – скорим огнем. Окопи з дротяними загородами та ще з доброю залогою з тими силами, що ми бачили, були неприступні. Тут атакуючі “в лоб” найшли б свою смерть. Коло ярів на дорозі знявся великий крик. З боку атакуючих без перерви застрочили кулемети. Було зовсім темно. Несподівано з Дніпра ударила гармата, граната розірвалась недалеко млина. Цільно! Окопи замовкли. Друга граната розірвалась ще дальше. Так ще кілька разів – і все замовкло. Зійшли ми вниз, по хатах, повечеряли, поговорили про бій. Батьки або брати вартували, а ми полягали спать.

Були певні, що в місті червоні, та вгадували: де могли одійти денікінці? Про сотню гадалось, що сидить по хатах, як ми.

Рано Семен Григорович буде: “Вставайте скоріше снідять. В Каневі немає нікого!”
“Як то нікого? А ті, що наступали вечором?”

“Кажу, немає нікого, сам ходив і бачив. Денікінці поплили до Черкас. То пароплав мав гармати. Розбив ганок Шульцам та дірок наробив мені в млині. На дорозі перед окопами лежать убиті люди і коні. Та ще кажуть, що то наступав Зелений. Ніби він тоже вбитий!”

Дивно. Зелений держиться національного прапора, признає і Директорію. То чого в його команда російська і лайка більшовицька?

З учителем з Потоку, сорокалітнім поручиком, ідем в город. На дорозі – сліди коней, лежать убиті, їх небагато. Піхота тут не атакувала. Молодий хлопець 18–20 літ, рядом шапка з червоним шликом. Широкі сині штани. Другий подібний – скрючений за вербою. Двоє перед окопами. Коней тоже кілька.

Може, дійсно Зелений?

Обережно входим до міста головною найдовшою покрученою вулицею. Я – в куртці, поручик – в шинелі, хоче йти в Потоки. Людей на вулиці не видно. В поміщенні нач. гарнізону двері незаперті, розкинуті папери в поспіху.

Знову виходимо на вулицю, далі вона круте до пристані. Ззаду зацокали підкови. З-за недалекого повороту виїхала групка кіннотчиків, в руках – карабіни.

Ми тоже з гвинтівками. Стали, дивимось зблизька один на других. Ні вони, ні ми одзнак не маємо. З їхнього боку падає стріл, свиснула куля. Ми, не цілючись, вистрелили до їх. Кіннотчики подалися назад, а ми перемахнули через забор, через двір, та на гору, зарослу непроглядною дерезою. Наліво вниз – вулиця, направо, ще нижче, – Ситники. Ми вулицю бачимо, нас побачить не можна. Спускається добра кінна сотня. Роз'їзд помалу поїхав вниз.

Ми прощаємось. Гора над Ситниками обривається. Це тверда червона і сіра глина. Не скрізь можна зійти.

Поручик буде керуватися понад Дніпром на Селище, там поверне на недалеку Потоки.

Ярами дібравсь до Федорових. Всі дома. Як Дмитро виїхав, то я бував тут нечасто. Жив і харчувався у Мальцевих.

Лука Семенович і зрадив, і злякався.

“Іде од Степанців велика сила. Кіннота бігає понад Дніпром. А піхота, артилерія, обози все валять і валять. Ви краще не сидіть в хаті, а в садку над яром”.

“А не відомо, що то за військо?”

“Не відомо. Командують і говорять по-руському. Єсть такі, що мають шапки з шликами і говорять по-українському. Ведуть себе смирно, нікого не зачіпають”.

“Мені цікаво, чого вони вчора одступили? В окопах було не більше 300 чоловік з двома кулеметами. Маючи таку силу, могли вони кіннотою ударити на Ситники. Обскочить окопи з тилу. Денікінці мусили б рятуватись через Копані в ліс або попастися в полон. А вони пішли в лоб на зміцнені окопи. Та і гармати били, як на пострах...”

“То ввечером наступав Зелений. Як його вбито, то його військо одступило і спіткалось з тими, що тепер прийшли. Частина пристала до них, частина розбіглась”.

“Що ж це за військо?”

В яру при садові була зроблена в міцній глині простора печера. Була так замаскована, що не можна було бачити входу з 2-х кроків. В біді схованка надійна для 4–5 людей. Висока стеля дозволяла стояти і ходити. Сухі стіни і піл боронили од простудження.

Дівчата пішли в розвідку. За годину вернулись. Військо іде і іде. Шість гармат стоїть в місті. Кіннота більше скупляється коло залізничного мосту. Якими є, переїжджають човнами на другий берег.

Наші хлопці тоже ходять вулицями, їх ніхто не трогає. Шість кухонь весь час варять і роздають їду. Єсть і жінки на бричках і в фаетонах. Дуже багато кулеметів. Сила велика.

Ввечером пішов і я без зброї, в своїй куртці. Вози, гармати і кіннота переходили через залізничний міст, пристосований для тої цілі.

Штаб групи містився в будинкові нач. гарнізону. Невеликий, худощавий, в синім убранні, видавав всякі розпорядження і, здавалося, був головною особою. Називали його “тов. Зінов'єв”.

Другий – високий, сильної будови, з бритою головою, в кавалерійських червоних штанах, був поважною особою; до його зверталось і діставали розпорядження кіннотчики.

У всім тім масовім рухові почувався великий поспіх, керований спокійно і певно.

З місцевого казначейства забрано, які були, гроші.

На квитку печать: “Директорія Української Народної Республіки”!

Розберись тут!

Дві доби переходила невідома сильна група.

Спалено невеликий хутір Левицький, власність українського міністра Андрія Левицького.

Ясним стало, що була то група совітська, мала добре командування.

Звідкіль воно взялось? А сталося то так.

Поки точились розмови двох армій – Української і Добровольчої – ділила їх полоса, де боронилась на два фронти Одеська совітська група, а коли обидві армії почали припинений часово наступ, червоні зникли. Незамітно пройшли коридором на північ і тепер спокійно переправились справно через Дніпро, та в недавнім часі сполучились з своїми.

В цім рідкім в війнах випадкові червоне командування показало велику умілість і справність.

Проти денікінців

На третій день Канів – знову без влади. Частина сотні зібралась. Постановлено держатись купи, нести варту і охорону. Найдено понад 2 000 набоїв. В Селищі розшукано полковника Добровольського, котрий обняв загальну владу.

Ще за тиждень прибув з Черкас повний батальйон офіцерів з командиром полковником Кібальчичем. Всі одіті і обуті в новеньку англійську одіж і обув. Ще за два дні з’явився ескадрон кінноти під командою корнета Варварського, шабель 50–60. Між ними – кілька кавказців. Коли не можна сказати нічого недоброго про батальйон Кібальчича, кіннотчики Варварського вели себе як розбишаки. В білий день зачіпали жидів, били, а вночі почали вриватись до мешкань і грабять.

Раз, коли я з сотнею йшов до міста, Варварський з своїми розбишаками їхав проти. Раптом кіннотчики вихватили шаблі і кинулись на нас.

Скомандував своїм: “На багнети, до бою!” Вихватив маузер і став спереду, готовий застрелить Варварського. Кіннота спинилась за два кроки од нас.

“Давай дорогу!” – кричить Варварський.

“Шаблі сховать і назад! Бо стріляю!” – крикнув і я, піднісши пістоль.

Кіннотчики подались трохи назад, спереду висунулось восьмеро моїх, заклацали замки, без команди зарядили гвинтівки.

“Ну обождіте, посчітаємся!” – крикнув Варварський і повернув назад. Сотня була розлючена, готова до бою.

В такім стані стали ми коло штабу Кібальчича. На мою скаргу на провокацію Варварського та поведінку його розбишак Кібальчич чемно, спокійно сказав: “У Варварського – всякая сволочь, сам он тоже ведьот себя визивающе. До него деберусь, хоть імеет он протекцію в Черкасах”.

Потім, міняючи тему, так само спокійно, але з великою повагою додав: “В виду змінених відносин, ваша рота повинна негайно переміститися на нашу і влітеться в мій батальйон. Це рішення властей, інакше і бити не можна”.

З тим попрощались. Сотня вернулася в казарми. Казав всім чекати мого повороту, розказав про вимогу Кібальчича. Тим часом розібрати запас патронів, харчів, кожів та потрібні речі. Сьогодні сотня перестає існувати.

Хто не має, де подітися, може робити з собою, що совість підкаже. З тим пішов на обід. Рішив перебраться на Копані. Речі мої були більше у Федорових, чумарка, частина білизни, штани, черевики, документи, пам’яткові фотографії. В глиняній схованці без відома Л. С. – п’ять новеньких гвинтівок та 900 набоїв в цинкових коробках. У Мальцевих – чемодан, плащ та трохи білизни, на вішалці – нове убрання. В кімнаті з Мальцевим застав незнайомого офіцера в формі корнета. Старанно убраний в кавалерійський мундир. Сині штани з сріблястим лампасом, гусарські чоботи з кокардами, прилизаний, невеликі підстрижені англійські вусики, чисто вибритий. Типовий особистий ад’ютант важкого генерала в високім штабі. На вигляд – коло 30 літ.

Уклонився незнайомому, той розвалився на канапі, одповів недбалим кивком, мовчки дивився на мене прищуреними очима, насмішливо-викликаючо.

Типік! Видно, мамин синок, дійсно терся десь при штабі. Бойовий офіцер так себе не веде.

Допровадивши себе до порядку, приготував чемоданчик, вийшов до столу, де ставився обід. Мальцева хотіла нас познайомити, а корнет недбало кивнув: “Ми знайомі”. Глянув на нього здивований. Ні як не пригадаю. Зайнятий своїми думками, перестав звертати увагу на надутого дурня. Хотів ще повернутись в казарми, де з ким попрощатись, побалакати, порадитись.

Коли піднявся після обіду з-за столу, корнет кинув: “Обождіте! Нам потрібно поговорити!”

“Я вас слухаю!” – кажу, сідаючи. Злість взяла на цю прилизану обезьяну. Господарі дітей не мали. Забравши з столу посуду, вийшли обоє, а за хвилину зачинились за ними двері на вулицю. Ми з корнетом дивились на себе через стіл.

“Ви мене не узнаете?”

“Не пізнаю. Бачу вас перший раз”.

“Разве? Вже ми працювали в сусідніх кімнатах і кожен день віделись”.

Тепер я був здивований не на жарті. Стараюсь пригадати і не можу. Людей пізнаю легко, тут ні.

“Коли, де?” – питаюсь.

“В воєнкоматі! Ви працювали з судьей, а я поруч”.

Мене аж заткало. Щось є дійсно знайоме. Закручені вуси та борідка, причепіть і буде: “Пушкар’ов!”

“Да, я Пушкар’ов! К вашому свіденню, наш розмова серйозна. Во-перших, чому ви не евакуїрувались, а залишились на території, зайнятій ворогом?”

“Мене ніхто не повідомив про евакуацію. Я був при головній заставі, коли несподівано впала і відірвала велика сила. А властиво, яке вам до цього діло?”

“Какое мне дело? Я вас арестую как труса, убежавшего с поля боя!”

“Короткі руки!”

Обоє схватились на ноги.

“Ви с бандами маєте связь! У вас на погонах вот сіньєнькое, жолтєнькое, ви мазєпинец, самостійник! Я начальник контррозведкі, всьо знаю!”

Дальше не було чоґо слухать. Вихватив маузер:

“Руки вгору! Носом в куток! Не рушай, бо стріляю!” Витяг йому з кишєні невеликий, багато гравірований пістоль, казав повернуться та його ж пістолем з усієї сили ударив по випещєній пиці раз-другий.

Пушкарьов звалився, навіть не крикнув. Взяв я свій чемодан, накинув плащ на руку та пішов в Копані. Сотня розійшлась. Кінець.

Пушкарьова знайшли непритомним. З Канєва він зник. Приховавши зброю, канівчани ждали якогось моменту чи гасла. Вірили в переміну, *хотіли своєї влади*.

Почали ходити чутки про порозуміння з червоними, організацію військових українських частин; називали нову партію *боротьбистів*, що має взяти владу на Україні під червоним прапором. Це привіз з Києва Стокоз.

У нього дехто збирався, обмірковували всякі можливості. Бував і я на цих зібраннях. Пригадувався Шинкар, Дяченко. Вони також думали так, як боротьбисти.

У Стокоза були відомості завше свіжі про стан на фронтах. Більшовики починають скрізь брати гору. Стокоз був з боротьбистами.

В Українській армії панує пощєсть тифу. Сила її щодєнь меншає. Дєнікінці далеко потиснули її на захід.

Червоні спинили наступ Дєнікіна і Колчака та перейшли в контрнаступ, тєснять і з успіхом ідуть наперед. Зелений дійсно убитий під Канєвом.

А на Канівщині показали карні відділи. Появились і деякі поміщики. Одбирають у селян землю, забрані рєчі. Каратєлі немилосердно катуєть людей, убивають, палаять хати. Появляються в спокійних селах, забирають свинєй, худобу, зерно, допускаються гвалту. Поміщиком був і Варварський.

Почались повстання проти Дєнікіна.

В такім стані рєчей не годилось бути безчинним. Коли двоє молодих селян з недалекої Прохорівки вночі найшли мене на Копанях та обережно стали намовлять перебраться до їх і організувати самооборону: “В Прохорівці найдеться з 15 з обрізами, близькі села тоже пристануть. Вас люди знають і надіються, що допоможете. Ото вчора з Мошнів прийшли з возами з 20 чоловік, двоє офіцерів і троє солдатів на конях. Мають кулемет. Забрали в Пекарях двоє свинєй, барана, віз вівса, п’янствували, бєшкетували, гвалтували. Тепер вони в Хмєлевій. Вночі будуть п’янствувать, а вертаючи, не минуть і Прохорівки. Просимо помочі”.

Порадився з Семеном Григоровичем. Він цих людей знає добре, вірить їм можна, помогти треба. Хмєлева лежала над Росєю в 4–5 км од Канєва. Там великі провалля, яри. Жив там знайомий, що був в сотні. Село невелике, хат з 40, досить заможне, в кутку за лісом, високим взгір’ям та ярами.

Одного з прибувших послав в Прохорівку, щоб всі, хто має зброю, йшли зараз до Хмелевої та чекали в найближчій яру. Сашко привів дев'ять надійних бувалих хлопців, охочих до задуманого. Двоє, що добре знали місцевість, мали змовитися з тим моїм знайомим, щоб обережно намовив господарів дати поміч, та докладно роздивились, скільки і де грабіжники заквартирувались, де кулемет, чи є варта. В яру зібралось з Прохорівки та Хмелевої чоловік тридцять. Наскок удався без стрілянини і страт. Всіх непрошених гостей пов'язано п'яних. Рано їх роздіто, розбуто, забрано, які мали, гроші. Громадський суд присудив всіх покарати смертю. Категорично запротестував. Все ж таки, хоть і грабіжники, гвалтівники, все це – люди молоді, 20–30 літ.

З далеких сторін, здеморалізовані запутаним ненормальним часом. Покарати треба, і то – міцно, маємо право. Забирати життя – не маєм, бо повернути не можемо. Може, не всі, а декотрі покаються і зрозуміють свою вину і ще виростуть на порядних людей. Лишнього гріха не треба брати на душу.

Постанову змінено.

Всі підсудні дістали по 25 міцних київ на голий зад. Напівроздітих, босих пущено їх на всі чотири сторони. Що далі з ними було, невідомо, тільки жінки, завше милосердні і чулі на людське нещастя, тикали в руки покараним кусок хліба, сала та навіть щось на плечі.

Вози з награваним поїхали в Пекарі. Зброю забрано до самооборони, канівчанам припало 5 револьверів, 4 пари добрих черевиків. В таємниці привезено до лісу в Копанях кулемет.

Решту одежі, обуві, коні і вози поділено згідно між Хмелевою та Прохорівкою. Більше в тих сторонах і далше на схід карателі і грабіжники не показувались.

Справа наскоку в Хмелівій в людських поголосах набрала далеко збільшеної форми. Говорилось про великий партизанський відділ, що бороне села коло Канева. Все це ніби в таємниці, люди, проте, знали де шукать зв'язку і помочі. Через Хмелеву та Прохорівку. Після подібної операції в Селищах зв'язок поширився. Ніхто докладно не знав більшості канівчан, зв'язаних в спільній справі. При потребі дорога порозуміння находилась.

Були ще випадки на дальші одлеглості – 8–12 км. В умовлене місто приїжджали вози, забирали 10–12 людей, кулемет і привозили в призначене місто. Завше був хтось з сотні, кого я знав. Завше виходилось без страт.

Трапилась і невдача в Ржищеві. Там була велика цукровня з поважним запасом цукру, котрим платилось за працю робітникам і службовцям. Тут з'явилося коло 80 возів. Стероризували варту та почали розбивать магазини. Не військо, та мають зброю і навіть кулемет.

Кінний посланець вискочив незаметно та погнав в Канів за поміччю. Місцева влада одмовила в помочі, мала мало сили.

Якимсь способом трапив до нас і пообіщав 20 мішків цукру за поміч. Вози з Ржищева та Селища – недалеко мосту, щоб скоро підвезти. Охочих цим разом зібралось з 25 чоловік, взяли і кулемет. За півтори години були ми близько міста.

Посланець удався до цукровні попередити працівників, щоб по можливості дали поміч.

Коли наша група була не далше півкілометра, як попали під густий огонь спереду і збоку. Вози утекли назад, двох наших ранено, на щастя, легко. Прийшлося одскочити, дякуючи темноті, без дальших страт.

Ранених перев'язано і одіслано до Селища з більшою частиною групи. Решта, 10 чоловік, найбільш бойових, zostались. Коло півночі обійшли обережно цукровню од Дніпра, чулись крики, коней, рух возів. Ми підійшли до огородження і пустили кілька коротких черг з ручного кулемета та по 5 стрілів з гвинтівок. Почулись крик, лайка, тупотіння, тріск возів.

На пострах – ще по 5 стрілів, галас зменшився і скоро затих. Грабіжники втекли. Чи мали страти – невідомо. До нас, утікаючи, не стріляли. Був це напад якогось невеликого ватажка, що чинив так напади не тільки на цукровні, а і на заможніші хутори. Магазины одбивали довго, бо з ключами кладовщик укравсь. Потім один другому мішали, приблизно вивезли тільки 250–300 пудів.

Нам 20 мішків доставлено в ліс. 10 приховано, а 10 поділено на всіх, хто був під Ржищевом, порівно. Ранені дістали по 8 кг більше.

Цим властиво кінчились випадки з поміччю селам.

Мали ми свої коні і вози, тяжкий і ручний кулемети. Були запаси цукру, сала, солі. Мались також в запасі гвинтівки, патрони, з десяток ручних гранат.

Кібальчича з батальйоном в Каневі не було, на його місто приїхав полковник Тимошенко, Генерального штабу, людина розумна і інтелігентна, літ коло 40. Дуже пристойний з виду.

Канівчанам він подобався вже тим, що притиснув Варварського, склав візити місцевим вибітнішим громадянам.

Вечорами бував у моїх знайомих. Удалось йому організувати невелику канівську роту.

Припадком прийшлося з ним спіткатись у полк. Добровольського. Разом було шість осіб, між ними пор. М. Ц., котрий після ліквідації своєї сотні перейшов тоді до Кібальчича.

Тимошенко одверто, не криючись, говорив про військові та політичні справи того часу. Людиною був поступовою.

На всіх фронтах положення критичне, а навіть катастрофальне. Мобілізовані масово розбігаються. Кубанці і донці дезертирують деколи цілими полками. Щораз збільшується повстання по Україні. І цього треба було ждати.

“Карта наших удач одвернулась од нас в Києві. Наше командування, вмісто порозуміння з українським командуванням, втратило можливість скористання з поважної сили, втратило симпатію, прихильність і піддержку населення.

Належало дати Україні автономію, самоуправління, піддержку, а наші верховоди не хочуть зрозуміти, що минулого не вернеш. Співають “Боже, царя храни!” та п’янствують. Мріють про “неділиму”.

Надходе час розплати. Повстав новий фронт, запропашено великі можливості. Ми мусили одірвати більшу частину наших сил з київської армії на цей фронт.

А там тоже діється щось недобре. З галичанами тертя, не хватає боєприпасу, обуви, одежі, медикаментів. Страшлива пощесть тифу здештукувала стійкі бойові полки. Кінчиться все для нас і України трагічно.

Додать треба, що незалежна Польща, признана Антантою, гострить зуби на привернення границь “од можа до можа”, за часів ще перед Катериною II. А для наших трупів в генеральських та сенаторських мундирах Польща остається “Привіслянським крайом”! Не научить їх смерть”.

“Чи не занадто темною фарбою малюєте майбутне, пане полковнику?” – кинув я питання.

“Не бачу доброго виходу. А ви тутешній?”

“Ні, нетутешній, проживаю тут часово”.

“Ви офіцер?”

Добровольський озвався: “Это капитан А-ко”. – Тимошенко не був заскочений. Пильно тільки придивився і додав: “Ага! Не добре стоять *наші справи*, пане капітане...”

“Недобре, – отвітив йому. – Обов’язково хоть тут треба забезпечить спокій та порядок”.

“Що ж? Коли Варварський і йому подібні перестануть на селах розбійничать, то спокій ніхто не наруше”.

На цім кінчилась розмова, я попрощався. Була пізня осінь.

Не було чого робить. Я оселився у Ярмолів та став помогать де в чім. З Сашком приготовляли дерево на зиму. Разом ходили змінять батька в млині. Коли був вітер і зерно до помолу, не раз там і ночували. Спокійно пахне зерном і борошном. На ступі товклась каша з ячменю та проса. Научився регулювать каміння, сита, вигодно ставить млин. В млині була лежанка внизу. На ній було приємно полежать чи посидіть. Деревя багато не вимагала.

Молодший брат Сашка – Семен (Сеня) – займався кіньми, коровами та свиньми разом з матір’ю, спокійною та добродушною. Була це рідкого характеру, одверта людина, не мішалась до мужських справ. Мала свій гумор.

Колись, зміняючи старого в млині, застали там його куму в підозрілій позі.

Вернувшись на вечерю, застали старого за столом, а мати ставила миску. Старий глянув на Сашка та незаметно моргнув вусом. Той засміявся і поклав ложку.

Мати подивилась на почервонівшого чоловіка, сміючогось сина, а Сашко через сміх: “Мамо! Знаєте, застали ми батька на лежанці з Г-ю!”

Та схватилась за живіт і почала сміятись, аж сльози потекли. Сміялись Сашко з Семеном. Старий кинув ложку об стіл, схватився, надів кожух, шапку та пішов на млин.

Мое положення було клопотливе, не знав, що думать та як себе держать. Коли всі насміялись, мати і каже мені: “Ви знаєте нашу куму?”

“Знаю”, – кажу.

“Тож вона має 24-ро дітей. І старий був там кумом, і я кумою. Найстарший син – в вікові Сашка, живе в Києві, а наймолодшому – два роки. А той біс і тут поласився, як не сміятись? Вже в літах, а не має, мабуть, куми або молодої солдатки,

де б не побував. Такий він уже вдачею, що всім подобається. Та щоб ще до Г-ди приженивавсь? Ой, не видержу!” – і знову в сміх, за нею сини, а за ними тепер і я.

Семен Григорович мав з 50 літ. Міцної будови, рум’янолиций, лице мужське, регулярне, завше чисто оголене, густі підкручені вуси, вигляд незалежний, солідний. Чуприна темна, густа, прикрашена на висках мало помітною сивиною. Був добрим охотником і стрільцем, подобався міг.

Цікавила мене на рано зустріч його з жінкою та синами.

Рано С. Г. прийшов, роздівся і за стіл: “Давай, стара, скоріше снідять, а ви, хлопці, ідіть до млина. Цілу ніч молов, зосталось ще. Вітер добрий, певно, доведуть, а я ляжу спати. Постелиш на лежанці”.

Всі дружно засіли до снідання. Гарячі млинці-гречаники з сметаною та маслом в великій кількості зникли.

Про вчорашнє ні слова, ні усміху. Все в свій час.

Благословенна щаслива родина! Дружина – працьовита, весела.

Часами ходили ми з Сашком в тихі дні на полювання. Я – з двостволкою батька. Сашко – з гвинтівкою: може, трапиться щось несподіване. Стріляв він стисло, завше вертались з одним чи двома зайцями. Батько знімав шкуру скоро і справно. Цього і я там научився. Придалось в житті не раз.

Коли цукровня почала зимове приготування дерева в близькому лісі, а заняття дома не було, Сашко, Семен і я пішли на заробітки. Ліс був грабовий. Треба було дерево спилать, порізати на метрові куски, розщепити на 2–4 частини і скласти в штабелі. Платилось цукром, за кубічний сажень – 4 кг. Заробіток середньо випадав на одного 0,8 кг в день.

Ми втрьох день в день ставили сажень і в суботу приносили коло 30 кг цукру, чому була рада мати, запаслива господиня. Зате кормила смачно і досхочу. Взагалі, Ярмоли жили зажиточно. Як говорив урядовець, одбираючий роботу, ніхто більше нас не виробляв. Всі ми були при силі, пила щодень вигострена, розведена в міру; сокира обрубувала гілля, як бритва, а тяжкий, клиноформенний “колун” на довгому, міцно обсадженому держаківі розщеплював кругляк за одним разом. Залізний клин та довбня уживались тільки при товстих “окоренках”. Пила була під моєю опікою, сокира – Сашковою.

Все думалось мені про поворот додому. Як там живуть? Навідувався часами до Федорових. Приносив цукру, сала, крупи, часом доброго борошна. Замовив у Луки Семеновича два кінці перемету. Шнур скрутили на прядках баби, а крючків Л. С. мав великий запас. Про Дмитра – ні слуху ні духу. Бувало, коли заговоримось, то і заночую.

У дівчат переховувалась моя шабля і деякі речі.

Хоть вдень в місті не показувався, вечором бував деколи у знайомих. Таке життя часове, як в гостях, не було дуже приємним.

Червона армія взяла Харків і спихала денікінців до Чорного моря. В недовгій часі денікінці залишили Київ. Через Канів пройшла група коло 2000. Був це Білозерський полк, батарея і сотня кінноти. Група ця пішла на Миронівку, а з нею – повітова влада та кілька канівчан.

Б. штабс-капітан Василь Крижанівський та Стокоз зібрали з два десятки боротьбистів, ставши по стороні червоних. В місті нічого не змінилось. Знову Федоренко, Дорошенко та Кузьменко почали організовувати владу та різні повітові установи.

Положення було поважне.

Боротьбисти були майже всі раніше в моїй сотні, пізніше – в партизанській групі. Знали всіх, хто мав зброю, а одночасно – моє перебування у Ярмолів, Федорових та інших містах.

Безумовно, нова влада перш за все вимагатиме оддання зброї, не удасться уникнути арештів.

Порозумівшись з Крижанівським, передано боротьбистам 50 гвинтівок, 500 набоїв та тяжкий кулемет. Взамін боротьбисти обіщали протиставитись арештам. Решту зброї та набоїв приховано. Мені випало майже що другий день ночувати в іншому місті. Тепер найбезпечніше було у Журавльових, Кушців, на Іскрівщині у Притоцьких-кумів.

Дійсно, арештів та ревізій не було. Цим разом дійсно панував спокій. Не чулось по ночах стрілів, не зникали люди.

Близилась зима. Морози були в тім році ранні. Дніпром плило “сало” – круги підмерзлого снігу.

* * *

28.XI. сталось те, що мусило статись, не тепер, то пізніше. Арештовано мене вночі у Кушців. Під конвоем шістьох озброєних одразу одведено до в'язниці та посаджено в окрему малу комірку. Було там холодно, ні на чім присісти чи лягти, голі стіни, камінна підлога, ніякого світла. Перша думка – всьому приходе кінець. Перед ранком керівник в'язниці приніс гарячого кофе з ячменю та хліба з салом. Людина немолода, сидів на місті з двадцять літ при кожній владі.

Були ми знайомі. З сином і дочкою – навіть близько. Стражники тоже були од кількох літ ті самі.

Вдень незнайомий молодий військовий в канцелярії випитував про місто народження, чим займались батьки, родичі, я сам перед війною, де був на війні, в яких частинах, боях, який мав ранг. Про службу в українських частинах. Що робив в Каневі. Не мав чого я ховати, що було, як було – сказав одверто. Слідчий все списував, не кричав, звертався досить чемно. Знову повели до комірки. Тим разом поставлено там ліжко. Можна було б терпіть, якби не докучав холод. Аби не мерзнуть, ходив в своїй комірці з кутка в куток, виконував гімнастичні рухи, тер рамена, руки, груди. На собі мав добрі чоботи, блузу, штани, непогану куртку та звичайний військовий кашкет.

Спав на твердому ліжку, просипаючись кілька разів. Довгі ночі тяглись, як вічність, гнобила безпорадність.

Не хотілось вірити, що надходе кінець.

Про мій арешт знали. Журавльов і Шульц робили старання про звільнення, брали на поруки. Протривав найбільше Василь Крижанівський. Хто б міг подумати?

Про це взяв з схованої в хлібові записки без підпису. Значить, мались вірні приятелі.

Третьої ночі, коли проснувся, почувись кроки, відкрились двері, двоє озброєних зайшло в комірку, ще кілька з ліхтарем в коридорі. Пізнати нікого не можна лица в темноті.

“Виходь!”

Двоє спереду, решта – з ліхтарем ззаду. На вулиці двоє стає по обох сторонах. Минаєм военкомат, там в двох вікнах світло. Виходимо на дорогу до мосту і пристані. Відомо, куда йдем. Умирать не хочеться... Не вірю, що це зараз станеться. Гарячково думаю про рятунок. Через перила – в воду! Чи успію? Застрелять, заколять. Ідем мостом. Ніхто ні слова. Недалеко кінець над бистриною. Стаю, може, за три кроки над прірвою. Ліхтар напизу світить жовто. Чуло клацання затворів і голос, котрий пізнаю.

“То ти, Федір? Візьми чоботи, добрі. А хлопці нехай заберуть одержу, нащо пропадуть?” Сідаю на поміст, протягаю ноги. Чую тихий шепіт. Двоє підходять, стягають чоботи, штани. Сам скидаю куртку і блузу. Чи удасться задумане? Кажда секунда дорога, може, остатня.

“Федя! Не маю до тебе жалю. Прощаюсь з світом і Каневом, прощаюсь з вами, дарую свою смерть, Дай мені руку на прощання!”

Федір зробив три кроки, що нас ділили, і протяг руку. Стиснув її, а через момент летіли ми з шестиметрової висоти в темну бистрину. В якім моменті, як ми розлучились, трудно сказати. Здається, я Федю одіпхнув. Пірнувши найглибше, скільки міг, державсь під водою. Коли виставив голову над водою, ліхтар далеко блимав, чулось кілька стрілів.

Хоть плило “сало” кругами, холоду не чулось, скоріше, – враження дуже гарячої води. До берега добрався нижче пристані і побіг щосили в Іскрівщину.

Застукав в двері, почав кричати, щоб скоріше впустили. Здавалось, вічність минула, як почувся голос кума Тараса: “Хто там?” – “Це я. Одчиняйте скоріше, куме!”

В хаті запалено світло. В одкритих дверях стояв Тарас Павлович в накинутаю кожусі, приглядався дрижачій білій з’яві.

Пізнавши, схватив за руку і ввів до хати. Сили мене покидали, довго терли холодною водою все тіло, руки і ноги. Терли сухими м’якими плахтами, оділи в сухе, напоїли чимсь гарячим, міцним самогоном, положили на піч в тепле просо, накрили кожухом. Ніч ще була надворі, коли кінчили те рятування обоє кумів і його стара мати. Були тут сльози, старання, а головне – уміння нести поміч.

Майже добу проспав я в теплому просі, вигрівся і опритомнів.

Прибіг я в Іскрівщину коло 4-ї години. Білизна замерзла на черепок. В хаті почули слабе стукання, та не чули голосу. Здавалось самому, що кричав, а то було хрипіння. Тіло було сине. Одтирали довго, доки порозовіло.

Потім поїли липовим цвітом і самогоном. Все робилось за порадою матері, мудрої досвідченням своїх літ.

Як я спав, Тарас був в місті, заходив то тут, то там, прислухавсь до розмов. Всі знали, що сталось на мостові. Як ми з Федором згинувли. А скрізь твердили, що було так:

Мене привезли розстрілять. Скинувши чоботи і одержу, кинувсь я до води. А Федя хотів вдержать, успів схватити за руку, не вдержався і сам полетів вниз. Так говорили ті, хто мав розстрілювать. Принесли мої чоботи і одержу. Їм повірили, жаліли мене, жаліли і Федю. Був то 20-літній симпатичний хлопець, спокійний, веселий, з Ситників. Тепер служив в місцевій роті, назначений начальником езекуційного п'ятиособового гуртка.

Мені тоже було його шкода. Що ж? Інакше не можна було... Важним було, що я *перестав існувать і когось інтересувать*.

Коли я обудився, почув себе зовсім добре. З Тарасом Павловичем за смачною вечерею випили цілу бутылку самогону, як радила його мати. Знову заснувши в просі, проспав з 12 годин, а все пережите було неначе недобрим сном. Пробувши в Іскрівщині день, вечором подався на Копані лісом та горами.

Коли зайшов до Ярмолів, Сашко ходив по хаті, мати поралась коло печі. Побачивши мене, Сашко став, крикнув: "То ти?" Мати перехрестилася і занемовила: "Чи це ти?" – "Я, мої дорогі, як бачите, живий та здоровий". Міцно обнялись, поцілувались, і пішло: "Яким чудом, де був, тож всі кажуть, що ви з Федею К. всі потопились".

"То добре, що так говорять. Федю шкода – згинув. Як сталось, потім скажу. А от цікаво, хто мене оддав на смерть і за що?"

Коли прийшов Семен Григорович, тоже очам не повірив.

Прийшлося все розказать од початку до кінця. Де і коли мене взяли, як було в в'язниці, як вели розстрілювать та як удалось дібратись до берега та рятуватись в Іскрівщині.

"Тепер перестануть вас шукать. Федю, щоправда, шкода, та сам собі винен, міг не йти в роту, міг одмовитись вести на розстріл. Будете тепер у нас весною, що ще зміниться. Що будете робить? Будете з Сашком ходити на зайців. Поможете приготувать дерева, захочете – підете знову заробить трохи цукру. Тільки людям менше на очі показуватись. Того, хто вас видав, уже мають на приміті. Коли підтвердиться, буде покараний, як заслужив".

Так постановив Семен Григорович, решта потвердила.

Бачачи щирість цієї сім'ї, почув до неї ще більшу вдячність, почув під ногами твердіше опертя і надію найти своє місто на землі.

Був грудень, мороз державсь невеликий, трохи припорошив сніжок. Якось вечором зайшов ніби припадком Андрій Журавльов. Я саме сидів трохи в тіні, світло падало з печі і од малого каганця. Лампу запалювали, коли давалась вечеря. Привітавшись, Андрій кинув поглядом в мій бік, став, нахилив голову, розставив руки, ніби когось ловив. Ноги – як прилипли. Я встав, зробив крок до нього, а цей могутній матрос-силач крикнув і кинувся на ший, стискуючи та обплітаючи руками-кліщами. Плакав сердечно, як дорослий бугай.

"Як же я радий! У нас навіть старий заплакав! Весь Канів тебе поховав... а ти живеш!"

Далі Андрій завертівсь якимось, став прощатись та просив його трохи одпроводити. Виявилось безпомилково, що мене вислідив і видав племінник Стокоза.

Андрій прийшов до Сашка порадиться, що з тим негідником зробить. Моя присутність живого та здорового ошоломила Андрія, не вірив очам. Тепер і мене питався, як покарати провокатора.

Знав я цього 22–23-літнього здорового хлопця. Не раз балакав, навіть за столом сидів. Був здержаний в розмові, уваги вставляв до речі. Не дуже водився з дівчатами. Я уважав його поважним.

Умовились на тім, що коли що робить, то з великою обережністю, і то тільки тоді, коли безперечність підозріння буде мати доказ. Андрій підтвердив це (не. – Ред.) як підозріння, а факт.

Кара, властиво, постановлена, йдеться, де *Олька* взять, як взять, щоб ніхто не знав і не бачив.

Я, властиво, дивився на цю справу трохи інакше.

По-перше, про те, що я урятувався, ніхто не винен знати. Коли згинув з приводу провокації Федя, то нехай вже ця смерть буде офірою. Чи варто щось робити з *Ольком*? До того, він неслабий, певно, має в кишені пістоль. Чи варто ризикувати?

“Не тільки варто, а обов’язково. Що ти живеш, це могло статись раз. Сьогодні видав тебе, завтра видасть другого, післязавтрього – ще когось. А знає нас всіх. Провокатора треба знищити, щоб другому не захотілось піти його дорогою”.

Андрій це сказав твердо і в певній мірі мав рацію. Розійшлись на тім, що Сашко перекаже мою думку після спільної поради. Сашко – військовий фершал. Скінчив в Києві спеціальну школу. Мав право писати рецепти на ліки, знавсь на діянні різних ліків на організм людини. Мав в майбутнім здобути звання лікаря. Мав різні медичнські книги. Дещо і я скористався з його пояснень про хвороби та їх лікування.

Мав дома деякі ліки та лікарські приладдя. Між іншим, мав легку руку до рвання зубів та пеньків. Обмовляючи порушене питання про *Олька*, Сашко прийшов до думки: коли брать, то треба брать неприємного.

На цім постановлено, продумано і виконано в цілковитій таємниці. Олек мав дівчину, до неї ходив, любив випити. Підіслана своя дівчина непомітно всипала до якоїсь чергової чарки даний Сашком порошок. То *Олька* ошоломлено, зробився з виду ніби міцно п’яний. Коли вийшов надвір, майже неприємний, провітритись, взяли його під руки, як п’яного, переодіти, витягли з кишені кольта і повели з собою. Троє тих, що вели, мали причеплені бороди, підмазані очі і брови сажею.

Неприємним він опинився над Дніпром, там, де мене принесла вода. Тут дано йому понюхати нашатирного спирту. Під дулами пістолів зміненним голосом *Олькові* освідчено, що має бути застрелений за смерть мою і Феді. Той став на коліна, обіщав покаятись, просив прощення.

“Хочеш жити, рятуєш сам. Роздівайсь і пливи на другий бік. Переплинеш, врятуєшся – живи, а з *Канева* – вон”.

Що сталося – малосподіване. *Олька* переплив, хлопець був сильний. Врятувався, хворів, а потім десь виїхав. Я навіть був радий, його смерті не хотів.

ЗИМОВИЙ ПОХІД

Жив тепер у Ярмолів як близький родич. Разом провели ми Різдвяні свята та Новий рік. Панував спокій, не було арештів, люди зачинали при звичаюватись до нових умов. Молодіж збиралась на співи, музику і танці. Я твердо рішив діждатись весни, щоб з весняною водою їхать човном в свої краї. Мав запас сала, цукру на 3–4 місяці. Хліба та іншого був час придбать. Зрештою, Журавльови пообіцяли кілька пляшок олії з соняшників і конопляного насіння. Ярмоли – хліба та крупи, вітччини та ковбаси, Федорови – сушених слив та вишень. Перемет робився, вудки в справності.

В ці сім'ї навідувався не раз вечорами без великої обави, зберігаючи обережність.

В початку лютого засидівсь я у Насті і Гаші Федорових. Радили вони у їх переночувать, бо в місті заворушення. Гаша вернулась перед моїм приходом і бачила, як по вулиці ходять патрулі, а коло воєнкомату зібралось з двадцять солдатів. Людям казано не ходити по вулицях, сидіть дома.

Дунав, краще було б податись до Журавльових, тут пройти можна незаметно, а вертатись на Копані, переходячи дорогу на Степанці, можна напіткать патруль.

Так сидимо, балакаєм, коли входе Лука Семенович: “В місті чути стрілянину. Не виходьте та вікна завісьте”.

Щось є. Чулись балачки про “банди Тютюнника” десь недалеко, та ніхто тих чуток не брав поважно. Сила була по боці червоних, що там може зробіть якась банда? Гаша вийшла надвір, вернулась і завісила вікно. Чула клацання підков на дорозі, та кілька разів стрельнуло десь. Я їм приніс облупленого зайця, крупів та добрий шматок сала. Вони для себе все варили окремо, а не раз було з ними круто. Тільки городина та садовина була в запасі до літа. Кожим разом тут був бажаним гостем, бо щось приносив. Помагав і грішми, запас ще мав солідний.

Доварювалась вечеря, коли в сінях заскрипіли двері, перед нами *став Дмитро!!!*

В своїм романовськiм кожусі, сивій шапці, червоний на лиці.

З несподіванки, здивовання, дивимось якусь хвилю, мовчимо.

Дмитро мовчки зняв шапку, витяг з верху довгого чорного шлика і знову надів, одставив ногу, прибрав позу переможця. Далі – вітання, обнімання, цілування, приглядання одно другому і балачки, балачки, балачки...

Передусім Дмитро сказав, що Канів зайняв зараз кінний полк Української армії.

Він завітав додому, щоб передать привіт од Дяченка та Дубового та забрать мене, коли найде в Каневі. Що найде, був певен.

“Де Дяченко та Дубовий?”

“Дяченко тепер командує полком чорношличників, я тоже в його полку. Полк цей бойовий. Знають його добре і червоні, і білі. Має свою батарею, багато кулеметів. Може, пам’ятаєш Черніцина, артилериста з батареї Лощенка?”

“В окулярах?”

“Він самий. Командує батареєю у Дяченка. З старої кінної сотні єсть Шевченко, Бурба, Роменський”.

“Всіх добре знаю, а Дубовий?”

“Дубовий командує пішим полком. Там на курнях – Халаїм, Євтушенко, Зільницький, Троцький, – помовчавши, додав, – єсть Лощенко, Загородський, Литвиненко, вони окремо”.

“Де ж тепер Дяченко, Дубовий?”

“Завтра рушаєм до Дяченка, це з 15 кілометрів. Де Дубовий, не знаю. Армія веде війну партизанську, іде широкою половою верст на сто. Частини сходяться, розходяться, збираються в кулак, б’ють в якийсь осередок і розходяться”.

“А хто всім командує, може, Тютюнник?”

“Ні. Командує армією генерал Омелянович-Павленко. Армія поділена на три групи: Запорозьку, Волинську і Київську. Тютюнник командує Київською, а одночасно є заступником Павленка”.

Дівчата вклались спати, Дмитро пішов привітаться з батьком, а я сидів як оглушений несподіваним.

Українська армія б’ється. Там ті, з котрими пройшов бойовий шлях, кличуть до себе, прислали Дмитра.

Рік проживши в Каневі, переконався, що люди хочять своєї влади. Коли тепер іде партизанська війна, значить, нарід на стороні своєї армії. Без піддержки населення ніяка партизанка не до помислення.

Дмитро скоро вернувся, положились ми боком на вузькій кушетці та тихо далі балакали.

Людність помагає всім. Платиться за харчі та овес спиртом, цукром, сіллю. Цього на возах немалий запас. Одначе багато не бере нічого, ще дають і на дорогу.

Мало ми спали. Рано після снідання, перемінивши білизну, вирушили ми на Прохорівку. Взяв свою шаблю, нагана, в шинелі через проліски, минаючи дорогу і оселі, йшли ми засніженими просторами назустріч призначенню.

За Хмелевою пішли дорогою, де мене люди знали, а не було тут можливості спіткатись з небезпекою.

Нагнали нас санки, в котрих їхав Загородський з начальником штабу Київської групи Вовком.

Загородський нас пізнав, запросив до саней, а, взнавши, що ми керуємось до чорношличників, підвіз до дому, в котрім перебував Дяченко. Санки поїхали дальше, а Дяченко, в вікно пізнавши, хто прибув, в одній сорочці та червоних штаних вискочив надвір, хоть мороз держався міцний. Міцно стиснувшись, привітались ми після довгої розлуки. Він був радий мене бачить у себе, немало і завдячував, коли протекція моя виснула його наперед.

В бородатім помічникові Дяченка пізнав Божка, бувшого в Кременчуці ад'ютанта оперативного відділу 2-ї Запорозької дивізії, а ще раніше – ротмістра Дагестанського полку Дикої дивізії, георгіївського кавалера. Він в Києві зірвав з Думи російський прапор, а повісив український.

Хаотична балачка була перервана вечерею, на котру запрошено командирів сотень, батареї та господаря полку.

Вітався тепер з Шевченком, Бурбою, Черніциним, Роменським.

Вечеря пройшла в піднесенім настрої. Цікавим спостереженням була здержаність при чарках, хоть на столі було двоє поросят: смажене і в холодцеві з хрином. Вночі полк знявся і скерувавсь на схід.

В темноті, на морозі чувся топіт коней, часом голос команди, грюкотання возів та гармат. Пожальов тоді, що не одяг чумарки, було холодно. Їхав я з штабом, при головній сотні, провадив досвідчений провідник вузькою дорогою, через великий старий ліс, знаний з історії як Мотронинський, Чорний, Холодний Яр.

Траплялись незамерзаючі потоки з болотними берегами, дуже тяжкі до переходу коней, возів, а особливо гармат.

В таких випадках пригодилося моє досвідчення. Робились часові мостки, накатні дороги з дерева та гілля. Сама собою переправа переходила в мої руки, а одночасно виділено з обозу групу без коней та три вози з запасом сокир і пил.

Інструменту було на возах немало, а призначений був на заміну за продукти та фураж. Цінився високо, і охоче його в господарствах набували.

Рано полк прийшов в велике село Білозір'я. Там була якась піхота Київської групи. В 4 кілометрах – містечко і залізнична станція *Сміла*.

Розвиднялось, як полк пішов на Смілу. Дяченко просив бути при кулеметах на двох тачанках, котрі мали забезпечити станцію од сторони важної вузлової станції Долинська, на котрій була зібрана сильна охорона, може, навіть з бронепотягом.

Дорога йшла лісом і перед самою Смілою – греблею понад великим озером. Коли кіннота виїжджала з лісу, ударили гармати, над містечком розірвались дві шрапнелі. Коні перейшли на чвал, за ними – мої дві тачанки. Кілька стрілів спереду, кулемети звернули на станцію, де був Дяченко, а коло вагонів та по містечкові крутились чорношличники. Кулемети од'їхали далі, поставлено їх коло семафору. Видимість криється в тумані; можна, одначе, бачить, як щось носять з вагонів, а спереду сходить сонце.

Туманність прояснюється, помітно дим з боку Долинської, сунеться в нашу сторону. Кулемети готові одкрити огонь.

Кінний зв'язковий при мені хвилюється. Послав його до Дяченка з запитанням, коли маю одходити. Кулемети застрочили по вискочившому потягові. Той окутався паром, затримався.

Зачинається стрілянина з того боку, просвистіли кулі, пар перешкоджає бачить, що там робиться, мішає вести прицільний огонь. Кулемети б'ють короткими чергами.

Стрілянина густішає, починається і з лівого боку. Може, з двадцять минут минуло, коли сонце підбилось вище та дало можливість зорієнтуватись в положенні.

Дві лави по обох боках залізниці помалу ідуть наперед. Ліва загинається, охоплюючи частину містечка.

На станції руху не видно, немає і зв'язкового.

Чекать дальше не було чого, кулемети пустили ще по черзі в обидві сторони залізниці, і тачанки понесли на станцію, проскочили містечко, спустились на греблю. Чорні покинули Смілу. За нами почувалась стрілянина, застрочив кулемет. Рядом козак крикнув – ранено в руку.

Два гарматні стріли Черніщина – гранатою і шрапнеллю. Всакаємо в ліс. Далеко видно червоний башлик Дяченка, з ним – десяток кінних. Чекали на нас. Зв'язкові од мене і до мене десь зникли. Ночували ту ніч в Білозір'ї.

Наскок на Смілу був демонстрацією. Того дня Волинська група з частиною Київської *опанували Черкаси*.

В Смілі стояла рота. Заскочена в переполюсі, розбіглась і поховалась. Було троє чи четверо зарубаних, здобуто кільканадцять рушниць, трохи набоїв. Успіли вивезти вагон доброго борошна на хліб, з три вози каші. З набоями до рушниць, а особливо до гармат, було погано. Здобували їх в боях або часами – у населення.

Чорношличники мали на собі все чорне. Жупани, широкі штани, шлики. Носили на голові оселедці. До полону не здавались, бились одчайдушно. Мали свою славу безпощадних і непримиримих. Носили оселедці ще *гайдамаки*, хоробрі та одчайдушні. *Тепер вони були по стороні червоних*.

В полку були дуже добрі старшини та козаки. Були й такі, що поганили всю частину, розбишаки та грабіжники. Люди, що, крім непогамованої одваги, готові на найнебезпечніше діло, стратили з почуттям страху все інше людське, добре.

Коли з одним з таких мав розмову Дяченко, мусив мати в руці пістоль. Переважала боевість, надійна бойова готовність.

Полк тепер був невеликий, до бою ставало 150 шабель, 10 кулеметів на тачанках, дві гармати. Додавши обоз та лікаря з санітарами, всього лічилось з хворими та раненими мало що над 300. Дисципліна була досить добра. Сам Дяченко трохи дивився крізь пальці, Божко підтягав. В сотнях Бурби, Броже та в батареї Черніщина дисципліна була добра. Не було там тих "одчайних".

Переночувавши, полк пішов в бік Черкас, перейшов через Дніпро в білий день по міцній кризі разом з гарматами. Тільки більша частина обозу зосталась при київській групі. До чорношличників додано з 80 шабель під командою полковника Жупінаса.

Ніч проведено в великій селі Ірклієві.

Моя квартира випала випадково в батьків Кузьми Шепеля, нашого старого республіканця, командира 1-ї сотні 2-го Запорозького полку, а пізніше – командира куреня в Республіканському полку. Старшина хоробрий і рішучий. Сестра Кузьми така була подібна до нього, що я прямо запитав, чи не мала вона брата офіцера, що звався Кузьмою? Одразу все вияснилось, я був тут прийманий як близький родич. Ще дізнався у когось, що Кузьма перехорував тиф і повезено його в польську сторону, як тисячі інших.

Сім'я була небагата, як скрізь, в хаті – порядок та чистота. Знову перед світом вирушили ми на Золотоношу, захопили станцію, в бік міста проведено демонстрацію, нароблено переполоху. Мені випало розірвать залізницю на Гребінку, в п'яти кілометрах од станції.

Для цієї цілі були ужиті ручні гранати, забезпечувала операцію сотня Бурби – 50 шабель і два кулемети. Рейки закручено надійно.

Повернувшись на станцію по закінченні завдання, застав всі сотні, зібрані разом. Невелика охорона обеззброена без стрілу, нікого не вбито, тільки розбуто та роздягнуто. Знищено телераф, телефон та дроти.

Не гаючи часу, полк повернув на схід, вислав далекі роз'їзди та скерувавсь назад до Дніпра. Одпочивши та підкормивши коні, після обіду перейдено Дніпро нижче Черкас в кілометрах 30-ти.

Тут долучились роз'їзди. Ночували десь близько Чигирина. Місцевість тут широко була опанована повстанчою групою голосного отамана Коцура. Була вона добре озброєна, лічила коло 1500 вояків. Друга група, Чугупаки, держалась лісів, Мотронинського, Чорного, Холодного Яру. Мала з 300 чоловік. Обидві ці групи мали окремі райони, держали зв'язок. Чугупака значно поміг в Черкаській і Смілянській операціях розвідкою, провідниками та трохи патронами. Патріот, учитель з фаху, був на війні офіцером.

Ким був Коцур – не знаю. Од його представники – добре одіті, в коротких кожушках, добрих чоботях. У кожного на поясі ладовниці з сотнею набоїв, гвинтівки носять на поясах дулом вниз, всі росли, фронтовики.

Мають, казали, свої укріплення коло Суботова. Чують себе певно. Тепер їх менше, а на весну може бути до 3000, добре озброєних. Всі вони переважно з сіл, хлібороби.

Коцур обіщає безпечний перехід через магістральну залізницю Київ–П'ятихатки–Катеринослав.

З ним умовлялось наше вище командування. Обидві пом'януті групи уважають своїм обов'язком охорону своїх сіл, не допускать грабунків та реквізицій. Будуть готуватись до загального повстання проти панування накинутої чужою рукою влади.

Київська група дістала од Коцура кілька тисяч патронів. Дійсно, залізницю перейдено в кількох містах без найменшої перешкоди. Коцур мав свій оригінальний спосіб припинення руху на залізниці. Кількадесят пар водів розтягали рейки цілими кілометрами далеко од насипу. Не страшний тут ніякий бронепотяг. Кажуть, що Коцур має і артилерію.

Недалеко залізниці полк задержався в містечку *Кам'янка*. Находився тут маєток знаменитого генерала Раєвського, героя війни 1812 року. Людина гуманна, сильної волі, Раєвський сміло протестував проти нелюдських помислів все сильного, малокультурного, тупого Аракчеєва, котрий здобув повне непереможне довір'я Олександра І.

Раєвський залишив столицю, перервав блискучу кар'єру та назавше оселився в Кам'янці. Кам'янка зробилась осередком вільної думки, гуманних починань.

Містом, де збирались люди, думаючи про потрібність реформ, освіти, полегшення долі кріпацького селянства, введення поправи закону, зменшення строку солдатської служби, знесення тілесної кари в армії.

Переважно були це офіцери, пройшовші Європу в часах Наполеонських війн, власними очима бачивші кращі порядки, заможне, культурне життя інших народів, інші права.

Тут був початок спілки тих, що пізніше названо декабристами. Що заплатили смертю, сибірською каторгою за свої благородні стремління. Тут проживав пізніше великий російський поет Пушкін. Раєвський дав своїм кріпакам волю, наділив землею, завів школи і лікарні.

Маєток не був розграблений, зосталась на місті служба. Селяни в особі Коцура мали за обов'язок зберігати той маєток, бо жила пам'ять і добра слава Раєвських в народі.

З Кам'янки я поїхав до Дубового, що стояв з своїм полком недалеко. До цього часу Дмитро у черношличників не мав ніякого обов'язку, їздив в обозі, без діла плутовся, мов чужий. З ним ми і з'явилися в *пішім Запорозькім полку*.

Тут кинулась в очі бідність, лихе обмундировання, недостатнє озброєння.

Дубового трудно пізнати з довгою рижою бородою. В високій чорній шапці, чорній чумарці, подібний був скоріше до повстанчого отамана. Великі сірі очі та гарне русяве волосся на голові були ті самі. Вітання тут було радісне з обох сторін. Єднало нас багато спільного: школа, спільна праця в полку при організації 2-ї Запорозької дивізії, одинакова віра в перемогу, може, ще і одинакова енергія.

Іван пережив рік в боях, я – в Каневі. Мали один другому що розказати: що пережили, що бачили своїми очима. Бороду запустив він і інші дехто, давши слово поголитись в... Києві.

Вітав Зільницького, Герасимова, Халаїма, Троцького, котрі прийшли до Дубового. Познайомився з новими: ад'ютантом-бородачем Савським, командиром мазепинців Євтушенком. Спіткав багато старих знайомих. Більшість полягла в боях, померла в шпиталях.

З розмов розверталась картина героїчних боїв та сумна трагедія подій на протязі 1919 року.

Одразу призначено мене комендантом штабу полку, приділено коня та десяток козаків. Кінь попавсь тяжкий, міцний, але малопридатний до верхової їзди; вибору не було. Обов'язки нескладні: заквартирування полку, утримання порядку в містах постою, господарчі справи з населенням. В зв'язку з призначенням розміщення завше треба було їхати на 2–3 години перед виступлення полку, маючи од куренів квартир'єрів. Одночасно повнючи (виконуючи. – *Ред.*) завдання бойової розвідки.

Армія генерала Омеляновича-Павленка лічила коло 5000 багнетів та шабель, з 15 польових гармат. Це все, що осталося од 45–50 000 Наддніпрянської української армії.

В недалекім минулім, сполучившись з Галицькою армією, котра під натиском переважаючих сил польської армії, озброєної Францією, Англією та Амери-

кою в найновішу зброю, великий запас амуніції, перейшла на територію України Наддніпрянської. Перед тим видержала тяжкі бої. Перейшовши під Чортковом до протинаступу, завдала полякам великих страт, продвинулась вперед на близько 200 км. Укр. Гал. Армія (УГА) здобула велику силу різної зброї, амуніції, військового майна, засоби харчів, фуражу та обозу.

Була близько перемоги, коли прибула делегація держав-переможців з генералом Бота на чолі. Вимогла припинення боїв, пообіщала галичанам широку автономію, а поляків зобов'язала стотисячну армію генерала Галлера перекинути на фронт проти червоних, як раніше було постановлено в Парижі.

Ген. Бота вславився в війні бурів з Англією за незалежність республіки Трансвалю. Тут спікався з надією галичан, що справа українська змусить держави Заходу до поважного зацікавлення, можливості заповоги, як новоповсталим невеликим прибалтійським республікам, Польщі, Чехословації, та Денікінові. Одночасно уряди Галичини і Директорії держали тісний зв'язок, передбачаючи сполучення.

В тім часі Наддніпрянська армія держалась на західній частині Волині, Поділля та Полісся. Терпіла на недостачу амуніції, медикаментів та іншого військового припасу.

От що розказував Дубовий, Герасимов, Зільницький та інші.

Галичани

Як споминалось, Українська Галицька Армія лічила коло 100 000 добре озброєного, з вишколеною численною артилерією, війська. Беручи під увагу, що це дала третя частина Галичини, належить похилить голову перед патріотизмом та жертвенністю галичан. Було то найбільшим напруженням народу в боротьбі за Волю. З армією прийшов і уряд Західної Укр. Нар. Республіки, Головний штаб, а над усіма став вибраний диктатор, Євген *Петрушевич*, правник і політик.

Організація і дисципліна – взірцеві, у всьому лад, послух, порядок!

Головний об'єднаний штаб очолювали:

З боку наддніпрянців – генерал *Юнаків*, найвищої міри теоретик військового мистецтва, бувший начальник Академії Генерального штабу, в оточенні досить численних старших і молодших старшин Генерального штабу.

З боку УГА – генерал *Курманович*, маючи до помочи молодих старшин, а серед їх тільки кількох з вищою військовою освітою.

Кидається в очі диспропорція. Повний склад головного штабу для 40-тисячної армії (котрий міг покерувать півмільйонною армією) і скромний штаб – для 100-тисячної армії (не достаточний в бойових обставинах для повної дивізії).

Мали галичани навіть жіночий курінь *отамана Сіяка*. В армії УНР структура заховалась російської армії – з її традицією, стратегією і організацією.

УГА заховала ті всі прикмети з австрійської армії. Головне – німецьку стислість та залізну дисципліну.

Майже з перших днів зарисувалась розбіжність в стратегічній і політичній думці. Ходило про головний керунок наступу.

Одні уважали важнішим керунком наступу – на Одесу, опанування побережжя Чорного моря з портами, нав'язання зв'язку з Заходом, можливістю набуття допомоги зброєю, одягом, медикаментами.

Європа пізнала б Україну ближче та поставилась би поважно до її стремлень, потреб і ролі в економічно-стратегічним житті.

Другі уважали важнішим керунок наступу на Київ. Уважали з уваги на моральний вплив. Столиця мусить бути одібрана од червоних Українською армією. Маючи спільного противника, з білими можна буде домовитись.

Англія і Франція силою доконаних фактів мусять нашу справу поставити поруч справ новопризнаних малих держав.

Змушені будуть поставитись з військового боку за створення надійної заклади од Сходу, а з економічного – зацікавитись ближче натуральними запасами вугілля, руд, хліба, цукру, поважною металургією та досить густою сіткою залізниць. Доходить до того ще можливість мобілізації для поповнення армії в першу чергу до 300–400 тисяч.

Найважливіша різниця між наддніпрянцями та галичанами: у перших – переможний вплив партій на політику, армію та внутрішні змагання за міністерські портфелі, у других – єдиноособова диктатура з досвідченими радниками.

У перших не було людини авторитетної, з державним досвідом і сильною волею, скерованої до найголовнішої цілі.

У других така людина була, ціль ясно поставлена.

Галичани, заховуючи автономну поставу, погодились на нашої території на похід на Київ.

Постава галичан могла бути прикладом для наддніпрянців.

Спільний фронт був низкою переможних боїв, одночасно при великим розході амуніції, котрої не було з чого поповнити. Взагалі доля УГА була трагічна, гірша од армії УНР. До цього ще повернусь.

Рейди та бої

З району Чигиринщини Запорозька група взяла керунок на південний захід. Коло містечка Мала Виска перейдено залізницю Бахмач–Черкаси–Одеса. Крім бронепотягів, не було ніяких військових частин, містечка та села жили після перевалення денікінських та червоних частин в умовах організації радянської адміністрації.

Охоче помагали нам, чим могли, хоть самі не мали багато, а найгострішою кризою була повна відсутність торгівлі і товару, що давав промисел. Сокирам, допатам, киркам, пилам, гвоздям раді були господарі, а голкам, ниткам, якій-небудь матерії на спідниці – жінки та дівчата, а всі разом високо цінили сіль та керосин.

Ходили гроші царські, керенки, карбованці, гривні і совітські. Найвище цінились царські по 100 і 500 рублів, карбованці та гривні – 100–1000.

В містах і містечках тліла мізерна торгівля, ведена жидами. Жили вони в нужді і в жахові, кривджені повстанцями, денікінцями, а деколи і селянами. Ще ремісники, кравці, шевці тощо заробляли на бідне життя.

Запорозькою групою командував отаман Гулий, капітан саперів. Начальником штабу був полковник Павло Крат, його заступником – Семен Скрипка, комендантом – Юрко Губарів, добре мені знані ще з часів Гнатівки і 2-го Запорозького пішого полку.

Кінно-Запорозьким полком командував Іван Литвиненко, колишній заступник Загородського в 1918 р., агроном з закінченою Петровсько-Розумовською академією, виду гоголівського Тараса Бульби, літ коло 35.

В широченних штанах і широкому жупані синього цвіту цей “кіннотчик” замісто шаблі і пістоля мав завше в руках товсту сукагу палицю, а орудував нею непогано. “Кислицю” знала вся група. Великої твердості, мала “кислиця” на собі рубці од ворожих шабель.

Командуючи Дорошенківським пішим полком, Литвиненко розбив кінну частину денікінців, забрав коні, посадив на їх свою піхоту і таким чином зробився кіннотчиком. Полк був малий – в 100 шабель. Решту повалив тиф.

Кінно-гірський дивізіон – зразкова частина в групі, а може, і у всій Повстанчій армії. Командував ним полковник Алмазов, од початку зорганізування в початку 1918 р. був це досвідчений кінногарматчик, організатор, людина високої моралі та одваги.

Дивізіон складався з двох півбатареї, кулеметної команди та доброї сотні кінноти. Був тут гарний духовий оркестр коло 20 інструментів, єдиний на всі групи.

Старшини за прикладом свого командира підібрались один в одного; те саме можна сказати і про козаків.

Найменшої плями не впало на історію цієї частини. Знав близько майже всіх старшин, як Олександр Чубенко, Наріжний, Савельєв, Грінченко, Мірошник, Севастьянов.

З Чубенком зійшовся і подружив. Був це марксист запеклий; шануючи один другого, ми часто сперечались на тлі своїх переконань.

Існувала розвідка. На селянському возі розвідчики виїжджали далеко у всі сторони на 2–4 дні, обсліджуючи присутність гарнізонів, їх силу, озброєння, настрої населення, можливість придбання зброї та патронів.

Маючи головним завданням підтримання морально-патріотичних настроїв, частини мали досвідчених агітаторів-промовців. Виступали вони на вічах, зібраннях, а наші священики – в церквах. Особливо сильно-зворушливо промовляли панотці *Пащевський* та Маринич. Плакали молящі, котились сльози і у священиків.

В Київській групі працювала похідна друкарня, де виходила інформаційна газета під редакцією Петра Певного.

Без пекучої потреби частини в бої не вв'язувались, хіба коли приходилось форсувати ріки, залізниця або здобути зброю чи більшу кількість медикаментів, а гарнізон був невеликий.

Наша головна ударна сила лежала на кінноті та рухливості. Піхота, обтяжена обозом з раненими та хворими, хоч марші виконувала селянськими возами, не мала потрібної рухливості, була слабо озброєна, терпіла на недостаток набоїв. Її роль зводилась до охорони обозів та при потребі – опертя кінноти в бою.

Не було запасу білизни, обуви та одягу. Коли що добувалось, йшло раненим та хворим. В умовах зимових переходів їм було дуже тяжко, а кількість становила понад 20% загального стану.

До всього цього недостатку дійшла неможливість належно помитись, виспатись спокійно роздітому. Спалось в одежі, готовим зірватись по тривозі. З цих причин розвелись воші в немислимій кількості.

В перші дні побуту в піхоті показалось мені неймовірним, коли в спокійний день постою Дубовий, Савосько та Герасимов роздяглись та почали масово нищити цих малих мучителів.

Трохи пізніше пристав і я до компанії.

Коли випадали дні одпочинку в якимсь містечку далше од залізниці, починалась вимінна торгівля. За обмежений запас цукру, спирту, промислових добувних матеріалів доставалось трохи ліків, коли була аптека, харчі, рідко – рушниця, трохи набоїв. Села мали зброю приховану, розставаться з нею не хотіли.

При всій прихильності, помочі, жертвенності глибоко вкорінилось в селянській психіці почуття власності та обережності.

Були випадки забирання патронів правом реквізиції. Найяскравіший такий, а було це в Новоархангельську, пізніше.

Якийсь дядько привіз півмішка... патронів.

Коні добрі, віз міцний, одяг достатній. Сам дядько – коло 40 літ, огрядний, червонолиций, видно, з багатших хазяїнів.

Хлопці обступили віз, дають, хто що має грошей, та господар грошей не бере, цінить дорого – хоче матеріалу на штани, 10 фунтів цукру, банку з піввідра керосину, пуд солі. Козаки піднесли крик, зашуміли.

Я саме вийшов з хати-комендатури, почув крики, послав узнать, в чім річ. Як там не було, являвся в місті головною військовою владою!

Коло возу притихло трохи, а посланці, здавши звіт, за минуту вже разом з возом під'їхали до мене, а за ними – з півсотні козаків. “Заходьте, господарю, до хати, поторгуюємось, а набої хлопці внесіть до моєї кімнати та висипте на підлогу”.

Дядько нахмурений стоїть, почервонів міцніше, щелепи стиснуті, голова похилена. Видно, людина неполохлива та уперта.

“Сідайте. Що хочете за набої, скільки їх є?”

“Казав уже. На штани матеріалу, 10 фунтів цукру, банку гасу та пуд солі”.

“А дешевше не оддасте? Патрони нам потрібні, купимо. Дамо цукру, гасу, що зможемо солі, а матеріалу на штани не маєм”.

“Ні! Інакше не оддам. Не купите – заберу назад, ще пригодяться”.

“Купить – купимо, заплатим, як я кажу, накинем ще три фунти цукру”.

“Ні, інакше не буде діла”.

В вікна заглядали козаки, кількох старих, ще з 1918 року, були в кімнаті.

“Чи є тут Іван з Григором?”

“Єсть, коло дверей”.

“Позвіть!”

Двоє нерозлучних приятелів, плечисті, зростом під стелю, стали коло столу, насуплені, на дядька кидають сердиті погляди.

“Знаєте, хлопці, про що йдеться?”

“Знаємо. Хотіли самі купити хоть по 20 патронів, а він грошей не бере, хоче все виміняти. Хотіли силою взяти, та ви вийшли...”

“Силою нічого брати, заборонено, це ви, старинні козаки, знаєте. Купити – інше діло. Коли господар не бере того, що я призначив та хоче везти назад так потрібні нам патрони, наказую вам назначити плату, як говорить совість!”

Приятелі повеселіли, глянули на мене, один на другого:

“П’ятдесят!”

“Багато, затверджую половину!”

Дядько схопився.

“Гляньте в кишнях, що там є. Потрусіть в соломі на возі”.

“А ви скидайте свиту та спускайте штани!”

“Согласен! Согласен!”

З кишень витягнуто і положено на стіл гарний малий маузер на 6 зарядів та пакунок патронів шостого калібру, на возі найдено обріз та кількадесят патронів. Дядько був войовничий, обіщав дати ще патронів, аби не били.

“То потім. Беріться, хлопці, до діла!”

Простягли неборака, вліпили 25 нагаїв од серця. Дядько ліг на солону, поїхав додому, а наш віз з козаками – за ним, по решту патронів.

Вернулись дядьковим возом, привезли скриньку патронів, кавалерійський карабін та 4–5 кілограмів доброго сала.

Реляція побратимів була така. Хутір багатий. В клуні багато немоченої пшениці та вівса, в коморі – бочка соленої свинини, ночви сала, розвішана вудженина. Господар лежав в ліжку, кляв нас, стогнав, скреготав зубами.

Карабін і патрони показав нам син, хлопець цікавий, літ п’ятнадцяти. Охоче водив та показував. В конюшні є друга пара коней. Наші коні хоть худі, але добрі, коли підгодуються, будуть добрі, а віз той куркуль нехай поправить. Нам путь далека, то і віз потрібен міцний.

Взяли ми ще вівса, а сало дала хазяйка сама, та ще й почастивала. По всіх домашніх видно, що господаря бояться, то не дуже жаліють, що дістав од нас припарку.

Що ж, не приходиться дивуватися хлопцям.

“Сідай, Іване, на новий віз, пильнуй коней та будеш їм комендантом”. Засвітились очі у Івана Радченка – дуже любив коней.

Це була торговельна операція, яка дала найбільше набоїв одноразово. Хочу підкреслити, що на постоях охоче ставав квартирою-комендатурою у жидів. Це гарантувало їх од обид, а мені приносило ту користь, що довідувався, де та у кого можна щось набути, обміняти, купити. Були одночасно посередниками.

Після випадку вищеподаного, хазяїн хати, озираючись, тихо сказав: “Ну то ви добре зробили з тим харцизом, з тим чевалом. То розбишака. Ці коні, що тут тепер, він забрав в маєтку, віз теж. Коли приїде до міста, робе гвалт. Нап’ється, поб’є кого попало, всі його бояться. Може, трохи втихомириться тепер”.

Траплялись такі куркулі невгамовної зажерливості, нічого не хотіли поступитись з свого, глухі та сліпі на біду навіть родичів, мали метою свою користь. Про громадські справи не дбали, не мали найменшого уявлення, почуття патріотизму. Тип куркуля-павука.

Коли зразу я почував себе не зовсім в порядку, тепер навіть жалів, що мало павук дістав нагаїв – гузно мав широке!

Патронів прийшлося по п'ять на рушницю або 2½ кулеметні стрічки. В наших умовах було це неабияке підкріплення!

Через Новоархангельськ наша група вирушала на Грайворон на Бузі. За Бугом сподівались спіткати частини Галицької армії, що тепер звалась “Червона Українська Галицька Армія”, або ЧУГА. Сподівались добути у їх зброї, амуніції, а може, прилучить до себе. Всі марші одбувались полосою 10–15 км з кіннотою на крилах, піхота, гармати та обоз – серединою, з висунутою квартир'єрською розвідкою. Од початку до кінця ця остатня справа належала до мене. Розвідча група складалась з 15–25 кінних.

З Грайворона Дяченко з полком вийшов в глибший рейд пошукать галичан. Решта розмістилась в містечку та ближчих селах. Залізницю, що тут проходила, знищено з обох боків, сподіваючись акції бр. потягів.

На третій день Дяченко вернувся та привів 6 гармат з запряжкою. Черношличники під Бершаддю попали під обстріл, пішли в атаку і на своє здивовання забрали гармати з слабкою охороною, котра розбіглась. Батарей була галицька, на додаток не мала набоїв! Повсталала певна розгубленість: що робить?

Гармати треба б вернуть, тим паче, що були без набоїв, та по ближчих оглядинах вони були поважно зношені.

Того дня під вечір приїхала делегація од галичан просить повернуть батарею. Життя мають тяжке. Весь персонал після тифу, ще слабі та непевні завтрішнього дня. Не мають довір'я.

Про наш рух “банд Тютюнника” знають з наказу XII Червоної армії – держать пильну охорону. Про справи політичні мало що до їх доходе, бо стоять під пильним доглядом. Патронів трохи дадуть. Батарей в стадії формування, має вирушити проти поляків. В тім стані, як тепер, не можуть до нас пристать. А взагалі, дороги іншої собі не бачуть. Попередили ще, що рух наших частин на захід для командування XII Червоної армії знаний: десь близько знаходиться сильна група червоних, призначена до ліквідації “банд Тютюнника”. Мусимо бути обережними. Гармати вернули.

Піщана

Розвідка дала знать про появлення на півдні кінноти та бронепотяга. Частини групи круто повернули на схід, правим берегом Бугу. На схід повернули і інші групи. В великім селі, здається, Піщаній, наш полк і черношличники розташувались на ніч.

Рано, коли ми готовились до дальшої дороги, надворі стояв густий туман. Несподівано з півдня почулись один за другим гарматні вистріли, а над селом

розірвались шрапнелі. Черношличники пішли правим боком риссю, піші курені виступили на південь. Я дістав наказ виводить обоз, коло 350 возів. Дорога вела через невелику річку; там, на мості, власне, пропускалися вози. За селом, в одлеглості коло ½ км, починався ліс, де обоз мав простягтись по дорозі. Недалеко чулась густа стрілянина. Почали стрілять гармати Черніцина. З противного боку була батарея 4–6 гармат і безпереривно вело огонь кільканадцять кулеметів. З нашого боку одгризались кулемети короткими чергами.

Коли вийшов останній віз, я пішов до обозу. На дорозі за селом, може, 100 м застряв віз з кулеметом, що становив охорону обозу. Хорунжий Петро Отрішко, козак-кулеметчик та візник щось робили з колесом.

Бій припинився. З правого боку почали висипатися черношличники, вискочив з гарматами Черніцин і повною риссю минув віз. Лівою стороною через річку спішно перебирались піші. Значить, невдача.

Нарешті можна їхати дальше, віз поправлено. Отрішко приліг за кулеметом.

Саме в цім моменті кінна колонна в сірих шапках почала вилітати з села вулицею, неслась прямо на віз. Візник зскочив з возу, впав на землю.

“Петре, стріляй!”

З одлеглості 50–60 кроків застрочив кулемет. Полетіли люди, почали падать коні, чоло колони склубилось, а коли кінчилась стрічка, атакуюча переможна кіннота понеслась назад. Дяченко в тім часі з частиною своїх уже йшов до контра-таки. На тім бій кінчився.

Чорні зникли в лісі, віз Отрішка рушив за ними. Присівши на віз, обняв його, блідого, але спокійного після пережитої хвилі.

Була вже обідня пора, коли під самим лісом знову колесо злетіло з воза. Забарилося з півгодини з цим, а потім в лісі ми нікого не найшли: ні обозу, ні черношличників. Глибокої ночі найшли своїх. Настрій сумний, страти значні, тяжкі. Убито Халаїма, курінного республіканців. Згинув невідомо коли командир кармелюків Троцький.

Ранено к-ра наливайківців Зільницького з перебиттям кості вище коліна. Убито або полонено коло 30 козаків та старшин. Винесено і виведено понад 40 ранених.

Чорношличники мали двох ранених, а в бою помочі не дали. Вони прямо втекли! Якби не Отрішко, могла наступити катастрофа для піхоти і обозу, бо Дяченко, певно, не прийняв би кінної атаки.

В моїх очах багато стратив він і його полк. Не виконали обов’язку виручки в скрутну хвилю. Бій забрав амуніцію.

Осталось по 3–5 патронів на рушницю, 1½ стрічки на кулемет. Невідомо, що з Алмазовим, Литвиненком, де Гулий?

Спали не роздягаючись, коням попущено попруги, охорона посилена. Шкода було згинувших товаришів, тяжко ранених, а між ними – Зільницького. Взагалі, положення катастрофальне.

Рано приїхав Гулий з Алмазовим. Був посланець од Литвиненка. Гулий вернувся з наради у Павленка. Алмазов чув бій, був недалеко, 7–8 км. Ішов уже на поміч, коли його роз’їзд ствердив нашу поразку. Литвиненко вислав розвідку

в сторону гарматного огню, був готовий до бою, але ситуація застала його досить далеко, поміч не поспіла б.

Ідем на Голту більше скуплено. Недалеко жила сім'я Халаїма. Республіканці винесли з бою тіло свого курінного. Тепер передано воно матері та сестрі. Хто і як похоронить Троцького?

Ех, Ігор! Славний ти був товариш! В бою хоробрий спокійною мужністю, любив вихилить чарчину в компанії, од 1914 року оминали тебе ворожі кулі, не дався шаблям, а от де прийшлося скласти голову. По двоє-трьох прибуло десятків козаків з загинувших. Хтось бачив Троцького з розрубаною головою. Добре хоть те, що згинув Ігор козацькою смертю од шаблі, а не од припадкової кулі.

На третю ніч після Піщанської поразки, коли минуло пригноблення, зібралось нас за вечерею п'ятеро: Дубовий, Савосько, Герасимов, прибувший Лощенко і я. До горілки ніхто не був охочий, а саме хтось з селян приніс сулію перваку з м'ясу, миску огірків, здоровенну ковбасу. Хазяїн поставив чарки та хліб, а господиня – товченої картоплі з шкварками та миску оладок. Чарок було шість, може, зайде Євтушенко, він чарку любе. От і Ігор був великим мовчальником, а ще більшим любителем доброї чарки. Каганець блимає, в хаті темнувало.

Входить селянин в чорній свиті, з бородою, в високій смушевій шапці, з цінком в руці. Підходе до столу, бере чарку ту шосту, вихилив мовчки, “щоб дома не журились!” Поволі повернувся, зняв шапку, не хапаючись, стягає свиту. *Ігор!* “Звідкіль взявся, як нас найшов?”

Троцький по-своєму мовчки з кожним привітався, вихилив ще чарку, не хапаючись, закусив і тоді почав розказувать.

Його оглушила і контузила граната. Очунявся, коли стемніло.

До села доліз з трудом, найшов палицю і, підпираючись, пішов до тієї хати, де ночував. Вулицею ходили і їздили кіннотчики, на нього уваги не звертали, може, з уваги на темноту, свиту та довгу бороду.

В хаті його пізнали, помогли роздітись, поклали в постелю, підгодували, не забуваючи про чарчину. (Ти, Ігор, вип'єш і помираючи!)

Другого дня червоні ховали своїх забитих, мали їх багато, а між ними – командира кінного полку. Великі страти понесли од кулемета, коли збитою колоною вискакували з села за утікаючими. (Отрішко!) Селяне звезли наших убитих на кладовище і поховали з попом, діставши дозвіл. В червоній кінноті видно добру дисципліну, про що свідчить відношення до селян, котрі не нарікали на грабунк та самоволю. Кіннотчики мають добрі коні, зброю та достатньо убрані. Атакували нас полк піхоти коло 1000 багнетів, 300 шабель кінноти при 4-х гарматах і коло 20 кулеметів. Випадає – 3:1. Троцький над збірною могилою промовив прощальне слово, а селяни поставили хрести на обох могилах.

Страти червоних майже вдвоє були більші. Після похорон кіннота покинула село. Господар хати підвіз Троцького і ще двох козаків, що ховались, до другого села, а далі йшли, розпитуючись по слідах. Чує себе Ігор непогано, болить бік та нога. Коли кінчали вечерю, прийшов лікар. Бік був синій, нога напухла. Контузія поважна, треба полежать на возі 7–10 днів.

На другий день зближаємось до Голти, що лежить на правому березі Бугу. Тут вливається р. Синюха – “Синя Вода”.

По обох берегах Синюхи розкинулись Богопіль та Ольвіопіль. Тепер ці три містечка зветься Первомайськ. Тут схрещуються в Голті дві залізниці, творячи важний вузол. Місто не мало більшого гарнізону. Наш полк, атакуючи переправи через Буг і Синюху, не поніс страт, не добув і амуніції, хіба щось з тисячу патронів взяли наливаївківці, котрими тепер командував Клим Андрущенко. Республіканців перейняв *Василь Корніїв*. Всі групи вийшли в простори херсонських степів. Надходила весна 1920 року. Повіяли теплі південні вітри. Хворі та ранені почали швидко приходити до здоров'я, до чого в немалій мірі причинився здобутий в Первомайську запас ліків. Зільницького одвезено додому. Коло Новоукраїнки сфорсовано залізницю. Села розкинуто рідше, земля вкрита свіжою травою, ранніми квітами. Далеко од фронту немає поважніших противних сил, легше дихається, певніше почувається. В багатших селах легше набути добрі харчі. Постарому немає білизни, докучають воші, головне, немає патронів. Великодні свята спотикаємо в бідних хуторах, загублених в широкій степовій балці. Господині та кухарі постарались. Паски удались хороші, мальовані яєчка, жарені поросята, ковбаси та, розуміється, і горілка. Люди раді, що наш панотець посвятив свячене, що треба було везти 15 км до Долинської, великої станції.

Тут спіткала мене немила пригода.

Розговівшись як належить, вийшов я з хати надвір, захотілось погрітись на сонечку, котре припікало щодень міцніше. Побачивши величезну скирту солом, а при ній драбину, виліз нагору, зробив кубелко та положився в своїй шкіряній куртці.

Згадав рідних, замислився та несподівано заснув. Правда, за столом випив пару чарок міцної горілки. Почало снитись, що надходе хмара, починає гриміть щораз ближче. Ударило близько і збудило.

Сонце світить, небо чисте, а тут близько знову загриміло знайомо. Підняв голову – ой! Стовп чорного диму розходиться перед хатами. З сходу помалу надвигається велика лава піхоти, досить далеко, не ближче кілометра. Швидко спускаюсь, біжу до хати. Господарі перелякані: “Де ви були? Вас шукали, потім одійшли”. – “Куди пішли?” – “Отією балкою, шляхом”. – “Давно?” – “Хіба з чотири години!” Ой, довго ж я спав. Щось господиня всунула до кишені куртки. Попрощавшись, погнав балкою з слідами колес. Містами по боках росли кущі тернини, грушок, шовковиць, уже в листях і квітах. Можна схватись од біди. При поясі – наган та невеликий кинджал. Вирівав добрий ціпок та з дві години маширував прискореним ходом. Навкруги тихо, спокійно. Невідомо, коли згубив дорогу. Степ підсох, твердий, колеса сліду не лишають. Піднявсь на гору, глянув – ніякої оселі і руху.

Знов пішов балкою. Вечоріло, коли вийшов на хутір. Гарний садочок, повний білих, рожевих та жовтих квітів на деревах. Тут присів одпочить. Дістав з кишені пакуночок – кусок білої паляниці та ковбаси. Спасибі господині, пригодилося. Дуже захотілось пити, та треба було і розпитатись.

Іду до хати, а тут вискочили собаки. З хати вийшов хазяїн, придивляється.

“Христос Воскрес!”

“Воістино Воскрес!..”

“Винесіть води”.

“Заходьте до хати”.

Чистенько, святочно, гарні квіти в горнятках. Господарі – літ по 30–35, двоє дівчаток 12–15 літ, наймит літ 17 чи родич, поглядають тривожно. Питаюся, чи давно проходило військо? Глянули одно на другого: тут ніхто не проходив.

“Чи з балки є дорога на праву сторону?”

“А звідкіль ви ідете і куди прямуєте?” – називаю хутори.

“Коли вам треба на гостинець, то треба було повернути вправо давно, верстов вісім”.

“А гостинець куди веде?”

“На Бобринець”.

“Далеко до нього?”

“Верстов дванадцять, вийдете за садок, а там балкою повернете”.

Напився доволі молока, подякував і пішов. Догнала мене дівчинка, дає завинятко, показала керунок. Сердечно їй подякував і поцілував. Завинятко величеньке, всередині булькає. Пройшовши добрий шмат степу, вийшов в балку, а під ногами почув дорогу. Було зоряно, легко переконатись в керункові. Йдеться легко. Ніч тепла, тихо, нагана заткнув за пояс. Балка заросла по боках кущами. Трохи втомився, присів одпочити. Бере на сон. В тишині відчувається життя, щось писне, зашелестить, здається, підкрадається, підходе. Пильно слухаю.

Треба хіба йти понад балкою горою. Ще прислухаюся – хтось іде! Щораз ближче, і можна пізнати тупіт кінських копит. З наганом в руді зачаївся за густим кущем. Ідуть двоє, чути тиху розмову.

“Стій! Руки догори! Переймай!”

Коні кинулися вбік. Їздців – як вітром здуло, затріщало в кущах. Хватаю за вуздечку. На одному сідло, на другім – мішок з січкою, перетягнутий попругою, стремена ковальські. Це свої! Так їздять новоприбувші.

“Хлопці! вертайтесь!” – “А ви хто будете?” – “Свій, вертайтесь!” – “То ви хіба пан сотник А-ко?” – “Він самий, а хто одзивається?” – “Я Голекса!” Далеченько вспіли пробігти. Козак Олекса з охорони штабу групи не раз їздив зі мною квартир’єром-розвідчиком. Мав коло 30 літ, бувалий, спритний і хоробрий. Всі троє раді зустрічі, бо їм тоже трапилась пригода, подібна моїй. Вони вискочили під кулями і заблудились. Тепер, маючи дві шаблі, два карабіни, нагана, становили ми щось! На коні чувся холод ночі. Їхалось і йшлося поперемінно.

Ото вже широкий тракт. Карабіни готові до стрілу.

Десь далеко чути собак, значить, близько село, а собак потривожено. В селі хтось чужий. Зробивши широке півколо, обережно підходимо з боку. На сході небо починає прояснюватись, світає. Село велике, а в ньому свої. Дубовий та інші вважали мене загинувшим або полоненим. Більше горілки не питиму. Вся група зібрана в кулак. Їдем на Бобринець, повітове місто на Херсонщині. Є надія добути

амуніції та всякого військового припасу. Розвідка донесла про великі військові магазини в тім місті та порівнюючи невеликий гарнізон. Командує якийсь Рак.

До Бобринця недалеко. Група вирушила зараз після мого повернення. Як водиться, маю виконувати обов'язки коменданта міста. Тепер маю в команді десяток кінних та з п'ятнадцять піших. Всі озброєні та мають по 5–6 патронів.

Було світло, перед сходом сонця. Черніцин ударив з гармати, над містом розірвалась прапнелъ, Литвиненко понісся на станцію, Дяченко ударив на місто з правого боку, Дубовий розвернув піхоту в лаву, заатакував з сходу. Кіннота мала висунутись за місто, забезпечуючи можливий підхід відсічі залізницею або трактом. Заскочена залога боронилась коротко і зникла.

Піхота вийшла на край міста, залишивши курінь республіканців в моє розпорядження. Захоплено великі магазини різних продуктів та сотні возів. В панцерній касі знайдено два мішки грошей, срібний маленький кинджальчик і золоті жіночі часи з трьома маленькими діамантами. В місті мали ми стояти добу. Викликав до себе представників усіх інституцій та казав скласти іменні списки з означенням сімейних та нежонатих службовців. Також викликав представників жидівського кагалу.

Тим часом хорунжий Отрішко видавав з магазинів продукти частинам. Забрав його од мазепинців і став моєю правою рукою.

Більше двохсот возів нагружено цукром, рисом, різною крупкою, борошном, салом, сіллю, кільканадцять мішків правдивого кофе.

По списках видано урядовцям по мішкови цукру, рису, каш, муки та сала. Нежонаті дістали втрое менше.

Всім виплачено трьохмісячну платню.

Двоє старші віком жиди прийшли, оглядаючись. Казав їм сісти та бути спокійними. Просили не обижать своїх одноплеменців, бо були вже випадки грабунку. Зараз вислав зв'язкового до Корніїва посилить патрулі, витіснить за місто чорношличників, арештувать і довести в комендатуру бешкетників, хто б не був.

Жидам сказав, що грабіжники будуть покарані суворо до розстрілу. За порядок можуть бути спокійними. На кагал дістануть по 10 мішків цукру і рису, по 20 мішків каші і муки, бочку олії та мішок кофе. Ми тож маємо недостатки. Нехай і кагал нам допоможе в міру своїх можливостей білизною, обув'ям, а може, милом.

Вечором принесено 20 пар черевиків, 50 пар білизни і кілька брусків мила. Дістали обіцане і були дуже задоволені, я тож. Од поштовців прийшов швець, взяв міру, а ранком приніс гарні чоботи. Мої порядно зносились. Залізничники принесли замшеве убрання, новесенький наган з 50 патронами, а пізніше ще з 1000 патронів до рушниць. Дістали мішок кишмишу, хоть було того мало. Забувся пригадати про масу сушених овочів та фруктів, вони тож пішли на вози та приділені службовцям та жидам.

Трапилось бути свідком неприємного, дуже прикрого випадку. З трьома козаками поїхав глянуть, як орудує Отрішко, побалакати з Корніївим, подивитись на вулиці.

Отрішко показав себе добрим господарем. Спокійна праця і порядок. Хто що діставав – квітнував і од'їжджав. Придані в поміч 10 козаків та підстаршина працювали чітко і жваво. Всі вони були раді білизні і обуви.

Так їдучи, побачили ми чорношличника на коні, а перед ним – жида з налигачем на шиї. Прискоривши коней, зараз догнали чорного. Цього типа пам'ятаю.

“Стій! Що тут робиш, чому не в полку?” Той кинув на мене злий погляд, смикнув налигач – скоріше!

“Злазь з коня, пусти налигач!!!” – чорний повернув карабін в мій бік.

“Проїжджайте далі, не ваше діло!”

Купка людей стала, дивиться – патруль здалека йде сюди. Взяла мене лютість, вихопив нагана.

“Пусти налигач, бо вб'ю!”

Хлопці кинулись, схватились один – за вуздечку, другий – за карабін.

“Злазь! А ви ідіть додому”, – крикнув до переляканого жида.

“Гаспадин товариш! Не убивайте його!”

“Марш звідділя!”

Жид зник. Чорного роззброїли, одібрали коня. Саме підійшов патруль.

“Як звешся?”

“Нестір Галайденко”, – відповідає сміло.

“Давно в полку?”

“Рік”.

“Знаєш, на що заслужив? Яку пляму кидаєш на всіх нас?”

“Батько наказав мені їхати і дещо добуть. Добув би, та ви перешкодили”.

Чорношличники звали Дяченка “батьком”.

“Лягай тут!” – мовчки ліг, не просився. Мовчав, коли на голий зад впало 25 нагаїв і з посинілого полопаного тіла полилась кров.

“Тепер іди шукай свого батька”, – Галайденко глянув на мене, а злоба і ненависть в тім погляді – пекельні. Коня і зброю забрано бандитові.

При першій спітканні Дяченко категорично потребував вернуть коня і зброю та гірко нарікав на покалічення бойового козака за якогось жида.

“От що, Петро! Маєш у себе Бурбу, Плужника, Броже, Черніцина, добрих, свого імені достойних старшин. Маєш хороших порядних козаків, котрих знаю давно і тепер пізнав: Толька, Перепелицю, Якименка, Пшеничного, Кузю, Ромця. А єсть і такі, як Галайденко.

Коли трапиться подібний випадок як тепер – буду розстрілювать. Кінь і зброя роздані достойнішим, а коли Нестор Галайденко такий бойовий, то добуде, як зад виліче. Про тебе і чорних іде не зовсім добра слава”.

“Ну, добре. Нехай буде так. Кому іншому не пройшло б”.

Потім додав іншим голосом:

“Всі у нас дивуються, що Нестір попав на свого. Помимо всього – це один з найодважніших козаків. При тім такий, що я сам, коли говорю з ним око в око, маю пістоль одбезпечений! Ти, одначе, остерігайся!”

“Немає страху. Балакать нам не прийдеться. А попадеться на подібнім вчинку, застрело як пса; не мене, а його попередь”.

“Тю! Ти якийсь жидівський оборонець!”

“Хай і так буде. Вони тоже люди, а обижають їх, хто хоче”.

“Правдивий жидівський батько!”

“Лічись, Петро, з словами та заглянь глибше в своє сумління”.

На тім кінчилась розмова і моє відношення приязні до Петра Дяченка.

За мною осталося насмішливе “жидівський батько”.

Це мене не ображало.

* * *

Після Бобринця обоз збільшився на 200 возів, нагнаних продуктами, та на 100 возів до транспорту піхоти. Хворих і ранених осталося в рухомім шпиталі 40%. Вилікуваних скеровано до обозу на візників або до куренів. Почали вливатись охотники. При стані 1000 людей до харчування 750 було без зброї, рещта майже не мала патронів. Такий стан був в Київській і Волинській групах, зменшилась кількість набоїв до гармат. В моменті опущення Бобринця весь склад повстансько-партизанської армії Омеляновича-Павленка лічив:

Піших коло 3000, в тім – 25% озброєних, 20 тяжких кулеметів.

Кіннота – 1000 шабель з 20 кулеметами.

Артилерія – 12 легких гармат, при стані 5–6 набоїв на гармату. Забезпечені харчами на довгий час, ми були не в силі вступити в бій. Шабля мала рішуче слово, як ударна сила та охорона.

Стало питання: бути чи не бути?

В недалекій одлеглості лежало над Бугом місто Вознесенськ. Там проходила залізниця з Одеси на Полтаву і Долинську з мостом через Буг, існував і пором.

Агентурна розвідка подала такі дані: в Вознесенську містилась головна база зброї XII Червоної армії. Сильний, добре узброєний гарнізон ставило до 1800 багнетів з десятками кулеметів на тачанках, батарея легкої польової артилерії, тяжкий шестигарматний бронепотяг з 40 кулеметами, десантом та ремонтною командою. Перед містом – окопи з колючими дротяними загородами.

Перед цим до хати, зайнятої Дубовим і мною, підїхав віз з двома селянами. Один, на вигляд коло 50 літ, увійшов до хати і, видно, знаючи Дубового, привітався: “Міністр Ісак Мазепа”. Ми аж підскачили.

Гість виглядав солідно, говорив переконуюче. Остався переночувати. Переїхав він границю і фронт, щоб нас найти і дати наказ пробиватись на захід до Польщі. Там сформована 6-та Стрілецька дивізія, 3-тя дивізія на лівому крилі фронту не переривала боїв.

Уряд Укр. Нар. Республіки підписав союз з польським урядом на рівних правах, маючи запевнену поміч Франції, Англії та Америки. Польща допоможе нам звільнити Україну та забезпечить зброєю, медикаментами та потрібним військовим майном.

На вечерю запрошено Алмазова, Дяченка, Литвиненка та Лощенка, за столом було семеро. Мазепа тепер ще раз передав вищеописане.

Мовчання, яке наступило, нарушить прийшлося мені, хоть наймолодшому положенням. Запитавши, чи можна уважати вечерю за приватну зустріч, а не офіційну, дістав відповідь: “За приватну”.

“Чи позволите, пане міністр, запитать приватно?”

“Будь ласка”.

“Союз з Польщею має величезне для нас значення, особливо політичне. Але, так думаю, що подаючи поміч не заради симпатії для наших гарних очей, а для користі для себе. Отож, хочу спитать, яку платню хоче мати Польща?” – Дубовий та Алмазов піддержали.

“Як з Галичиною? Брати ж, а там ще рани свіжі”.

“Що ж? Треба було де в чім поступитись. Галичині запевнена широка автономія. В майбутнім справи урегулюються. Польща – менша, бідніша і слабіша потенціонально. Захід нас не знає. Коли пізнає, умову можна переглянуть. Ніякий політично-дипломатичний акт не був довголітнім. Нарушавсь стороною, котрій переставав бути вигідним. Дивитись треба наперед. Часом голос серця мусить поступитись перед голосом холодного аналізу”.

Переночувавши, Мазепа поїхав з охороною до Омеляновича-Павленка.

Нас чекали нові події.

Керунок руху і місто атаки – *Вознесенськ*.

Вирушаю з 50 кіннотчиками, як звичайно, квартир'єром-розвідкою.

Велике село Єланець.

До Вознесенська – понад 40 км. Виставлені дозори нікого не випускають. Одведено район кожній частині. Тут, як під Бобринцем, зібрана в кулак вся Запорозька група. Марш одбувається вдень.

Для себе і Дубового вибираю половину великої хати. Себе не виявляєм. Господарі щось чують внутрішнім нюхом, як завше, скоро знаходиться якийсь спільний флюїд. Хазяйка скубе зарізану курку, молоденька кароока донька ставить на стіл пахучий свіжий хліб, масло, рязжанку. Господар пихкає люльку, підсовує тютюн. Що ж, некурящий.

“А може, чарочку вип'єте?”

“Хай їй біс! Зарікся до кращих днів”.

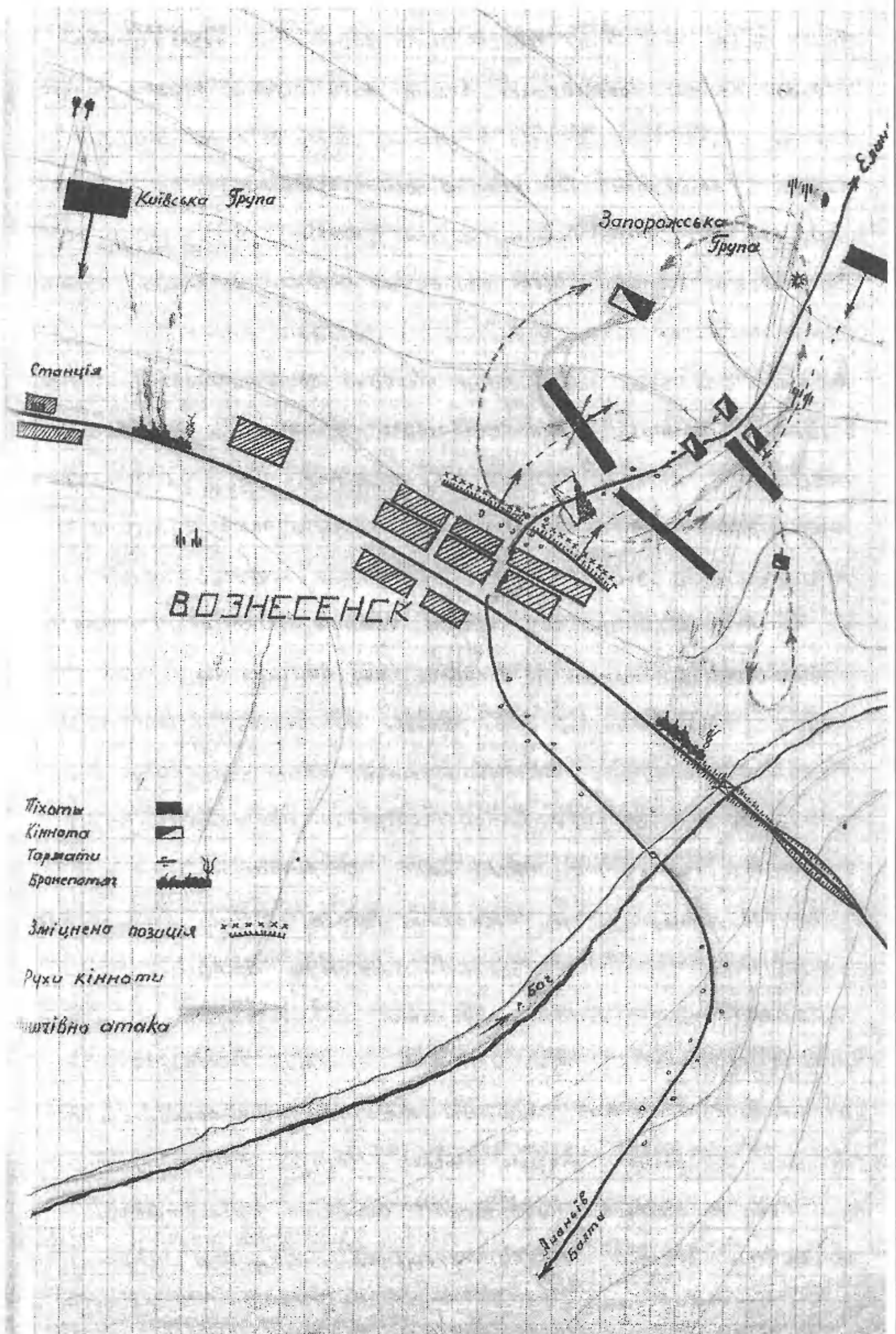
“Так, так. Час непевний та і невеселий!” – Видно, хотів би щось ще спитать, та моє шкіряне “комісарське” убрання онесмілює. Спільна українська мова скорочує відлеглість, зв'язує.

Починають прибувать частини. Єсть Гулий з штабом. Дубовий задоволений мешканням, плескається в приготовленій воді. Джура Яків, котрий нас обох доглядає, щось обмовляє з хазяйкою. Тільки підкріпились, посланець Гулого – їхать до отамана, це значить Омеляновича, з довіреним старшиною. Дубовий пропонує мені.

Їду охоче перший раз на велику раду.

Штаб армії поміщався на хуторі в п'яти км од Єланця.

Зібралось народу чимало: командири груп – Гулий, Тютюнник, Загородський, командири окремих частин – Дубовий, Алмазов, Литвиненко, Дяченко, Недзведський, Чижевський, Палій, Чорний, начальники штабів груп – Крат, Вовк, третього не пам'ятаю. Десяток таких, як я, довірених. З приємністю спіткав сотника Барила, хорунжого з штабу 2-ї дивізії, в Кременчуці. Тепер – особистий ад'ютант Павленка. Всіх було 25 чоловік. Ходило про обговорення атаки на Вознесенськ.

Збори оголосив командуючий, ситуацію окреслив п.полковник Долуд, начальник штабу армії, спокійна, зрівноважена людина.

На нараді усталено катастрофальний недостаток амуніції, зброї для піхоти, ліків, одєжі та обуви. Для прикладу:

Алмазов мав тепер 2 гармати, а до їх – 12 гранат та шрапнелей. Дві гармати прийшлося знищити. Черніцин до 2 гармат мав 30 стрілен. На кожду гвинтівку випадало 6–10 набоїв, на кулемет 1–1½ стрічки. Це в нашій групі. В Київській було трохи краще, в Волинській – як у нас. Київці мали 6 гармат, волинці – 4.

Нарада була недовга. Забирав голос Пютюнник. Говорив – як рубав. Його розумування мені подобалося. Чулась віра в перемогу, певність командира своїх частин.

План атаки усталено такий:

В стисло окресленім до минути часі групи займають вихідну позицію.

1. Запорозька група поведе атаку міста своїми силами з приданою кіннотою Київської групи. В одлеглості кілометра од міста піхота розвернеться куренями, влучивши неозброєних для оказання кількості. Неозброєні матимуть в руках кілля.

Гармати займуть позицію за піхотою, вигідну для обстрілу доїзду до залізничного мосту.

Над ранком кінна колона коло 600 шабель шляхом-трактом тихо підсунеться на 300 метрів до міста і одночасно з гарматним пострілом влетить до міста, сіючи переполах. По дорозі виділить полк Литвиненка, котрий має опанувати міст і перейти на другий берег, ушкодивши залізницю.

Піхота вирушить за кіннотою, обсяде місто, дозброїться та приступить до ліквідації гарнізону разом з кіннотою.

2. Київська група атакує станцію, гарматним огнем розбиває бронепотяг або одганяє, розбиває охорону, захвачує ворожу батарею. Проходе місто і переправляється на правий бік Бугу. Чинить в тісному зв'язку з запорожцями.

3. Волинська група форсує залізницю в 7 км од міста, нищить її на 300–400 метрів, захвачує переправу вище Вознесенська, переходе на правий берег, утримує переправу до підходу інших груп. Кіннота минає волинців, висовується, ведучи розвідку на Ананьїв.

4. Піший Запорозький полк остається до кінця переходу гарнізоном в місті. Запорозька група виділе комендатуру, котра забезпечить порядок в місті і поділ здобутого військового майна.

5. Обози груп з виділеною охороною в часі бою мають знаходитися на шляху до Єланця. Вирушають по одержанні наказу.

6. Начальник штабу армії буде в часі бою при Запорозькій групі. Кінна група чинить під командою полковника Крата.

7. Зміни в вищезначеній диспозиції допускаються в залежності од ходу операції командирами груп в порозумінні з підполковником Долудом. Головним завданням лишається сфорсування Бугу. Вознесенськ мусить бути здобутий.

Тиха ніч кінця квітня. Спереду кіннота, Алмазов, піхота на возах, обоз в найбільшій обережності зближувались до Вознесенська. Ніхто не закурив, ніяких розмов. Команда півголосом. Кожен розуміє вагу хвили. Обоз затримується: охорона його кладеться на Окрему кінну сотню сотника Петруся. Всі піші строяться в курінні колони; рушниця в більшості без багнетів. Мало їх, може, 300. Більшість з кілками, а навіть соняшниковими стовбурами. Рушаєм пішо. Шлях м'який глушить всякий рух. Ось видно внизу де-не-де огники – то Вознесенськ.

Бій!

З правої сторони шляху – висока могила, на ній – групка людей. За нею скуплена кіннота. Передсвітня темнота. Курені розвертаються вліво. З Дубовим виходимо на могилу, тут Тютюнник, Гулий, Крат, Долуд. Десь спереду пластуни-розвідчики, кінний роз'їзд.

Од'їжджає Тютюнник, сходе з могили Крат. Спускаємось і ми з Дубовим. Займаю місто в Мазепинськiм курені на правім крилі, де долучено комендантську команду. Тихо, як мари, проходить кінна колона.

Як помітив раніше, завше перед боєм починає мене трясти, ніяк не можу над цим запанувати. Вся істота напружена: ось-ось начнеться. Довго тягнуться хвилини... В тишині громом ударив гарматний постріл, донеслось далеко: "Слава!" Київці пішли в атаку. Трохи одлягло, перестає трусити. Перед нами: "Сла-а-ава!" Рушаєм вперед, розвертаючись в лаву. І раптом – сильний кулеметний та рушничний огонь, густо засвістили високо кулі, а ще за хвилину чвалом купами пролетіла назад кіннота. Атака кінноти понесла невдачу. А київці бились. Гримів гарматний огонь з обох боків, грали кулемети. Світало, коли там затихло трохи, гармати бронепотяга замовкли, їх легко пізнати по дзвінких вистрілах. Полк заліг. Несподівано одізвились знову гармати і кулемети бронепотяга од мосту, а в короткім часі пролетіла звідтіля кіннота Литвиненка, минаючи нас з лівого боку. Густо рвались гранати та шрапнелі на нашiм лівім взгір'ї, не чинячи зрештою ніякої шкоди. Огонь вівся в слабій видимості, для враження.

Розвиднялось скоро, розовів і червонів схід, коло станції бій не спинявся. З боку міста по обох боках шляху почала висуватись густа лава піхоти. Йшла з криком, стріляючи з ходу. За лавою їхало багато тачанок з кулеметами. Часом через голови летіли в наш бік кулеметні черги. Ми мовчали. Кожна куля мусила попасти в ціль.

Уже добре чути крик: "Бандіти, здавайтесь!" Ми мовчали, хай ще ближче підійдуть. А вони підходили. Шляхом спереду двигалась збита група коло 40 чол. "Спокійно! Цілься! Випусти по два патрони, кулеметам – по дві короткі черги!" – впала команда Дубового. Він стояв рядом. Перед нами з лівого боку почали падати. В цiм моменті повним ходом вилетіли шляхом дві гармати Алмазова, розвернулись і вдарили "на картеч" по висунутій групі. Її як змело! Решту своєї стрілен гармати випустили по лаві. Там заклубилось. "В атаку! Слава!" Команда і напівозброєна піхота кинулась вперед на ошарашену лаву за зброєю та патро-

нами, а одночасно на праве крило та в тил вилетіла наша кіннота на чолі з Кратом та Дяченком. Далі наступив погром.

Ми ще не встигли зчепитися, як все, що було в полі, полягло під шаблями. Далі діялось по диспозиції. Кіннота, не затримуючись, пішла далі, забрала пором і почала переправлятися. Київці, опанувавши станцію, захопили батарею, а при допомозі залізничників пустили паровоз на бронепотяг, котрий, підбитий, одначе, утік на південь.

Підкреслить належить упертість та мужність київців, велике уміння Тюнника, його рішучість. Виняткове майстерство кінногарматчиків Алмазова, а властиво, його самого, одчайдушність Дяченка та його “синків”, котрі на чолі недавно сконфуженої кінноти перші врізались в лави противної піхоти, забрали всі кулемети. Хоробрість особисту Крата. Підкреслюю холодну спокійність, передану підлеглим, у Дубового, що єсть прикметою майбутнього командира великої міри. Така перемога над сильнішим огневим засобами трапляється рідко!

Здобич перевищувала найсміліші припущення. Коло 60 гармат, сотні кулеметів, десятки тисяч рушниць, з півтора мільйона патронів, тисячі гранат та шрапнелів. Все нове, вислане з фабрик. Достатня кількість ліків. Маємо все, крім білизни, обуви та одежі. При okazji прийшлося бути свідком трагічного моменту. Стоїть огромна фігура чорношличника в чорнім жакеті. Рукави – до ліктів, півкруглі поли розійшлись спереду, а з тилу випирає з прорізу зад в широких чорних штанах. Видно почорнілу сорочку, а на голові – шапка з довгим чорним шликом. Рядом – кінь-киргиз, маленький, гривастий, товстоногий, залізної витрималості, посідаючий виняткову швидкість. Козак і кінь широко знані. Кузя – найвищий в армії, має 2,18 метри і понадлюдську силу. Його кінь – найменший. Кузя, коли треба, виймає ноги з стремен, розставляє на землі ноги, і киргиз проходить легко.

У Кузі лице велике, завше в чорній густій щетині, навислі брови, з-під яких ясно, по-дитячому дивляться невинно очі, відповідаючи добродушності вдачі.

Коли я підїхав, Кузя конфузливо почервонів, засалютував і, видно було, зніяковів.

“Кузя! Кому ти забрав фрака?” – питаю.

“Я не забирав, мені дали...”

“Хто дав?”

“Ось з цього дому”.

“Ану ходім!”

Мешкання порядно утримане, живе лікар-жид.

Стверджує, що “добродій” просив дати щось надіть чорне, коли є, бо на нім був дуже знищений “жупан”. Дав свій старий жакет.

Може, і правда.

“Скидай, – кажу, – братіку, жакет, тобі він не личить, та надівай свій жупан, так буде краще”.

Затріщав жакет, а лікар жажнувся:

“Ой, пане! Немає жупана”.

“Як нема?”

“Він уже горить. То шмаття, а в нім – мільйон вошей!”

“Ходім, Кузя, щось дістанеш!”

Комендатура близько. Найшлась можлива, досить велика блуза, і Кузя, задоволений, підняв ногу, сів в своє високе сидло та поїхав, піднявши коліна майже на рівень носа.

По всьому видно, що прийдеться побути в Вознесенську не менше трьох днів.

З міста і ближчих сіл збирались вози. З магазину видавалась зброя, ризштук, медикаменти, перев'язочні матеріали.

Од кожної групи прибули до помочі і поділу представники. Всі побирали зброю та амуніцію в першу чергу, хто скільки міг погрузить.

Отрішко пробував вести рахунок, а потім лічилося на вози, і йшло про час. Мало було сну, далеко висунуті дозори по залізниці стежили в зруйнованих містах за можливістю появи бронепотятів та ешалонів. Волинська група сполучилась з Київською, тепер озброювалась, як і ми. Всі почули силу в собі, певність; готові до бою, вірили в щасливий кінець п'ятимісячних змагань в неймовірних умовах зимових маршів.

Переправився і наш обоз, остались чотири новонабуті кухні та при їх – вози з продуктами. В місцевій пекарні випечено хліба на тиждень. Четвертого дня рано піхота покинула Вознесенськ. На поромі остатніми переїхали ми з Дубовим, кіньми та возом, де сидів Яків з нашими речами. Замикала остаточно колону наша Окрема кінна сотня Петруся. Не сподіваючись погоні та і не боячись її, тепер спокійно одсипались на вимощенім сіном возі.

Вийшло з Вознесенська кілька тисяч возів! Обоз розтягся на десяток кілометрів. Полк мав тепер 30 новеньких кулеметів, а до кожного – по 15 набитих стрічок. На рушницю (з багнетом) видано по 250 патронів, разом з новими підсумками та шкіряними ладівницями. Мали ми з 50 пудів піроксиліну та толу.

Алмазов мав тепер 6 новеньких гармат, Черніцин – 4, а Лощенко почав формувать нову батарею. В гарматних возах лежало по 300 снарядів на гармату.

Другого дня групи розділились і пішли не дуже широкою полосою, одна од другої 5–8 км.

Весною почали ширитись чутки про повстання в різних кутках Київщини та Поділля. Щораз прибувало до нас більше охотників. Чулось не раз про повстанців Чалого, Заболотного, Шепеля. З села Глоси влучилось до полку коло 60 молодих озброєних добрих хлопців під проводом Недайкаші, пізніше цей загін поповнився та розвернувся в курінь Низових запорожців. Був дружнім і бойовим, а Недайкаша – добрим командиром.

Возом в пару коней приїхав залізничник Кащук з чотирма синами 17–25 літ, жінкою і дочкою. Прилучилось коло 80 повстанців Волинця, сам отаман десь зник. Полк поповнювався щодень. Прибуваючі були елементом молодим, морально здоровим. Було трохи праці над ними з муштрою та карністю. Близько Ананьева, коли група готовилась до атакування цього міста, надійшла відомість

про повстання пішого Чорноморського полку та кінної бригади галичан з батареєю під командуванням Шепаровича. Повстанці два дні ведуть тяжкий бій під Ананьєвим з переважаючими силами Червоної армії.

Кінно-Запорозький полк і чорношличники з маршу пішли в бій, піхота на возах приспішила марш. Прибули ми в критичний момент, коли у чорноморців кінчались патрони. Курені розвернулись, підперли знесилених чорноморців, передали набоїв, застрочили наші кулемети.

Численні противні лави подались назад, а тоді на них кинулись наші кіннотчики. Бій припинився, червоні, кидаючи ранених та кілька кулеметів, в переполоху одступили в ліс, рятуючись од повного знищення.

Од полонених усталено, що наступала піша бригада коло 4000 багнетів з батареєю. Шепарович не мав амуніції ні до карабінів, ні до гармат. Атакувать кінно не рішався, одійшов дещо назад на правім крилі. Після ананьївської операції сили армії значно побільшали. Перед нами лежала прифронтна полоса з значними силами в більших містах та оселях. Місцевість вкрита більшими та меншими лісами. Треба перейти чотири залізниці, де курсували бронепотяги, а на станціях стояла охорона. Проривать з нашими обозами було ділом нелегким.

В штабі армії одбувались наради, посилено агентурну розвідку. Остаточено постановлено ударить в трьох керунках, де стоять сильні залоги, наробить більше переполоху, зібратись, одскочивши, в кулак, і форсувать остатню залізницю коло ст. Крижопіль. Взять керунок на Ямпіль–Томашпіль, де мала держать фронт 3-тя Залізна дивізія Удовиченка.

В стисло означених днях і годинах наносяться удари:

Запорозька група атакує Тульчин, тримає 12 годин і спішно одскакує в ліси. Маширує на південь, щоб ранком бути в Крижополі – 60 км переходу.

Київська група атакує вузлову станцію Вапнярка, нищить залізницю, а коли поведеться – форсує і керується на південь.

Волинська група атакує Крижопіль. Маючи тепер сильний Чорноморський полк та добрий кінний полк, не матиме труднощів, бо в Крижополі залогою стоїть кінний загін червоного партизана Криворучка.

Всі обози зібрать в лісах коло Крижополя, під надійною охороною виділеної кінноти. З хвилиєю опанування Крижополя та знищення залізниці обози з своєю охороною спішно переходять на другий бік і беруть керунок на Ямпіль.

Користаючи з помочі селян, марш одбувався незамітно. Як завше, їду на 2-3 години спереду. Алмазов з Литвиненком ідуть лівіше, становлять охорону обозу. На Тульчин ударимо з чорношличниками. Їх тепер значно більше, яких 300 шабель, півсотні піших пластунів, чотирьохгарматна батарея Черніцина, 25 тачанок з кулеметами, багато ручних кулеметів “Льюїс”. Частина сильна! Наш полк – коло 900 багнетів, загартованих в боях козаків, коло 75% старих фронтовиків, батарея Лоценка, незрівнянного гарматника, кінна сотня Петруся – 50 шабель та команди кулеметчиків – був поважною силою, котра могла ставить чоло вдвоє, а навіть втроє, численнішому противникові.

Операція Тульчинська

Ідем на містечко Тростянець. В цукровні ще берем з десять возів рафінаду, маємо до Тульчина близько 35 км. Завтра рано там ударимо. Зі мною 20 кінних, маємо вечором визначити місто розташування частин в великім селі Антопіль, що лежить в 3-х км од Тульчина при тракці на Ямпіль.

Темно було, коли в'їхали ми в село. В бік міста послав п'ятеро одважніших в під'їзд, собі та Дубовому вибрав велику хату з просторим двором при тракці, республіканцям та мазепинцям – ліву сторону, наливайківцям та кармелюкам – праву. Попередив, щоб не стріляли, коли спіткають червоних, тільки брать в полон. На вистрїл всі збираються до мене. Вертатись зараз по визначенні квартир.

Мав вістового до обслуги коня од часу прибуття до полку Антона Москося. Той, порозумівшись з господарем, дістав нашим коням вівса, а я замовив господині вечері, пообіщав цукру та гасу. Дивились на нас зацікавлено, трохи з обережністю.

Час тягся, хлопці з квартирами якось барились. Я вийшов надвір, ніч тепла. По якімсь часі почувся тупїт коней, хтось їхав до села. Надходить полк, а квартир'єри не вертались. Став на вулиці, жду. Їде бричка, за нею – п'ятеро на конях. "Стій!" Стали, приглядаються. Підхожу до брички, сидить незнайомий, на шапці – червона зірка! Нахилився до мене. Незамітно витягаю нагана.

"В чом дело, товарищ?"

"Куда їдете?"

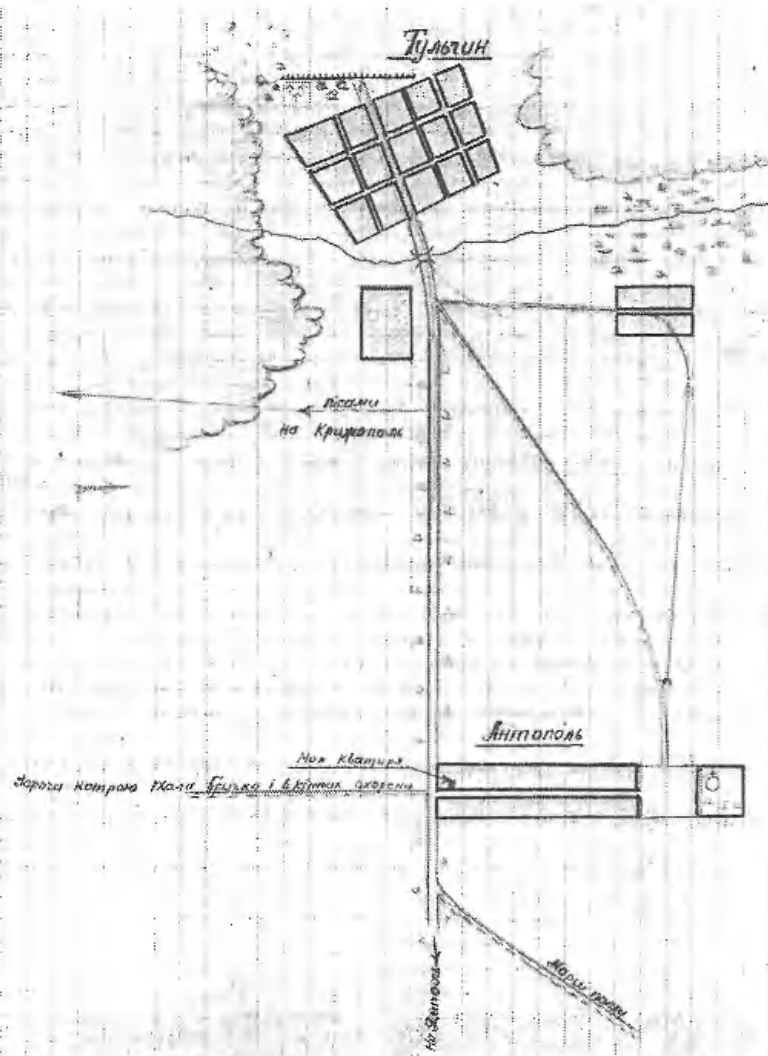
"В штаб бригади, а ви что здесь делаете?"

Підсовую йому під ніс нагана:

"Руки вверх!"

"Что ви, товарищ?"

"Ні слова, бо стріляю! Ви тоже – всі руки вверх!"

Кіннотчики спокійно підняли руки. Я мав на собі чорні шкіряні штани та куртку, а на голові – сталений шлем з великою зіркою. Червону краску стер Антон, тепер вона блищала – правдивий комісар! Це збило затриманих з толку. Думаю, хоть би Антон при мені, чого немає квартир'єрів? На щастя, Антон виходе з хати: “Вечеря готова!” За плечима карабін. “Антон, до мене!” Той біжить, зриває карабін і стріляє вгору.

“Не стріляй! Держи на мушці!”

Почувся тупіт, приборігли з села хлопці.

“Забратъ зброю, коней, бричку ввести в двір, задержаних – в хату. Двоє всередину, решта під вікна, та нічого не забирають!”

“Товарищ! В ч'їх ми руках?”

“Мовчіть, ідіть до хати”.

Мовчки зайшли, посідали, розгубленість на обличчях, непевність.

Той, що сидів в бричці, має на собі гарний плащ, лорнетку, при поясі – пістоль в новенькій кобурі та нагайка з ручкою, зроблена з ніжки дикої кози.

“Покладіть на стіл пояс з усім та бінокль!” – поклав.

“Да скажіть, хто ви будете?”

“Можу сказать. Ми – воїни Української Народної Республіки, котрих ви називаєте бандами. Ми боремось за свою Державність. Боролись і проти Денікіна. Білі чи червоні – однаково нам вороги, коли загрожують нашому праву на вільність, право бути господарем у своїй хаті!”

“Надходять наші!” – став в дверях козак. По хвилі увійшов Дубовий та Герасимов, знали кой-що з затриманням.

Перед цим довідався, що квартир'єри наткнулись на червоних, що брали кабанів та овес. Мали два кулемети, скоро поїхали в Тульчин дорогою од церкви. Почувши вистріл, всі приборігли до мене. Добре випало – про нашу присутність ніхто не знатиме.

Здавши звіт, я для себе взяв пістолет, бінокль, бричку з кіньми і тим, що в їй було. Антон дістав доброго коня, шаблю та чоботи.

Після слідства, проведеного Герасимовим, всіх полонених одіслано до штабу групи. Коли пройшло піднесення, почув, як мені очі поширились, навіть одійшла охота до вечері – то ж в нагані було тільки два патрони!

Наука на майбутнє.

Рано полк виступив пригороду, де розташувався ескадрон червоної кінноти. На виїзд скеровано групу 20 чол. з кулеметом, стільки ж – на правий бік, заперти можливу утечу. Піхота йшла роями в два шереги, а перед будовами розвернулася і кинулася бігом вперед.

Застрочив ручний кулемет, одізвались карабіни – варта була на місті. Ще стрілянина, і стихло. В хатах нікого не було. Коли ми в'їхали в оселю, республіканці виводили коней.

Тільки двоє взято в полон, і то – передітих. Решта в якийсь спосіб зникла. Багато коней осталося, трохи одягу та зброї. Республіканці – на конях, мали щастя впасти на конюшні. А коні які! Хорунжий Колос на прехорошім буланім, аж заздрість бере.

Чудо-коня веде козак. Араб світло-сірий, головка мала, око огнисте, хвіст одкинутий колоском, ноги тонкі, копитки круглі, не йде, а виступає-танцює. Сідло багате, обковане бронзою!

Дубовий пересів на коня-чудо і одразу названо його – “гетьман”. Мені оддав Марусю під прехорошим козацьким сідлом, з срібними стременами, багато озброєним кавказькою зброєю.

Кобила була дуже доброго ходу, добре виїжджена, чула на шенкелі, та часом “закусювала” і не слухала ні вуздечки, ні шенкелів. Це траплялось дуже рідко, в хвилях смертельної небезпеки. На мого коня сів козак, що вивів араба.

Здобувши понад сотню коней, полк бігом спішив підперти чорношличників, які вели бій в місті. Звідтіль чулась густа стрілянина кулеметів та черги “льюїсів”, рвались ручні гранати, а над будинками висіли клубки шрапнелі з гармат Черніщина.

І тут себе показали чорношличники, бились одважно, з великим хистом, переважно спішені. Особливо виділились льюїсисти. Курені пройшли місто та зайняли позицію на західній стороні. Видно було одступаючі групи піхоти. Дяченко почав своїх виводить. Здобичі великої не було, не було часу і шукать. Знайдено радіостанцію та зіпсуто, вивезено віз шкури на підметки, декому удалось дістать військове убрання, а між ними – Герасимов дістав дуже гарне сине убрання якогось старшого командира та пару доброї білизни.

Прибув Гулий. Задоволений з удачної операції, особливо радий був шкурі. Він і оточення ближче давно зносили підошви.

Минуло з дві години, коли одізвались гармати з противної сторони. Видимо, шикуються протинаступ. Посланий до куренів, передав наказ Гулого не вв'язуваться в бій, зоставить чотири тачанки з надійними кулеметниками, а самим одходить непомітно, по черзі: республіканці, мазепинці, наливайківці, кармедюки.

Тачанки поведуть огонь короткими чергами одночасно по два кулемети, на зміну. Підпускають остаточно на 400–500 кроків, разом ударять довгими чергами та спішно залишать місто. Гарматний огонь насиловався, був хаотичний, гранати рвались щораз в іншій місті. В бінокль видно лави піхоти.

Для кулеметів місцевість дуже добра, рівна, без можливості маскировки. Тільки проти Троцького – кущі, котрі кінчаються в одлеглості 400–500 метрів. Сліджу за одходом куренів. Два одійшло, зараз буде черга за наливайківцями. Лави ведуть наступ мляво, поволі, в лоб. Командир тієї піхоти не застане оборони, а положить може сотні од кулеметного огню.

З лівої сторони вискакує хтось з кущів і скоро біжить в наш бік. В військовім убранні, жене, як вітер! За ним – стріли, видно димки куряви близько, а той гоне! Вже близько... чи не помиляюсь, очі маю гострі – так, Коля Письменний! Киянин, старий наливайківець. Оставлений хворим на тиф, попав, як тисячі інших, в полон.

Не мав кривди, втілено його в шереди Червоної армії, пройшов як фахівець-інструктор кілька становищ, тепер був начальником штабу наступаючої бригади. Коля був добре виспортованим атлетом з київського “Сокола”, багато умів.

Одійшов з наливаївківцями, обнявшись то з Чубом, то з Грицьком Костенком, старими приятелями.

З кармелюками і я покинув Тульчин. Полк одпочивав і обідав в лісі. Вернулись тачанки, а гармати ще були по дорогах, кілька гранат розірвалось в лісі. Припадкова легко ранила “гетьмана”.

Сидимо та міркуєм: як в інших містах пішло?

Тютюнник – досвідчений вояка, за нього можна быть спокійним, а от як Загородському піде під Крижополем? Йшли довго лісами, яких 12 годин. Ночуємо в лісі, властиво, сну було 2 години під самим Крижополем.

Досить розвиднилось, коли вийшла розвідка на переїзд через залізницю, ним має пройти вся група та величезний обоз. Тут густі кущі. Трохи висовуючись, кидаєм оком наоколо. З лівого боку недалеко, як на долоні, – село Крижопіль, ліс кінчається на рівні з переїздом, на північ од села, може, кроків 1000.

На недалекій станції тяжкий бронепотяг “черепаха”, над ним – димок, значить, під паром! Спізнився Загородський. Підходить Дубовий, з ним ідем через переїзд, потім ще хтось підходе, кущі нас криють. Вертаємось назад по двоє. З кущів бачимо, як “черепаха” помалу рушила в нашу сторону, проїхала з 200 метрів і стала. Гармати в куполах порушилися, повернули в лівий бік. Якась кіннота вискочила з села, понеслась понад лісом і зникла. Може, сто коней. З сходу ударили гармати, коло станції – вибухи гранатів, хмарки шрапнелі. “Черепаха” відповідає, вернувшись до станції. Батарей б’є цільніше, дим вибуху закриває бронепотяг – дістав!

Показується лава піхоти. “Черепаха” б’є з кулеметів, б’є в нього ще граната, а піхота уже опановує станцію. “Черепаха”, певно, поважно ушкоджена, іде помалу на південь, навіть не стріляє.

Добрий гарматчик у волинців – Чижевський!

Висилаються далеко кінні роз’їзди висадить містки на залізницю. Обози рушають через переїзд, ідуть в три ряди. Піхота та кіннота переходять залізницею трохи вище. Операція вапнярська удалась. Київці перейшли залізницю і рушили пробивать фронт. З Крижополя, пройшовши з 10 км, волинці взялись лівіше. Там рушила частина сильно зменшеного обозу. Селянські вози звільнено, щедро обділивши харчами та тепер непотрібним господарським майном. В групі осталося возів 500. Ще треба було пройти фронт, не знаючи сили, з котрими маємо ударитись. Не знаєм, як фронт проходить, не можемо лічити на несподіванку. Чекають нас приготовлені, рух виявлено.

Ідем цілий день без стичності з противником. Вночі входим в містечко Вербуку, населене переважно жидами. Стомлений, одразу засинаю камінним сном в жидівських бебехах. Західну сторону зайняли чорношличники, східну – наш полк, середину – гармати та обоз.

Хтось будить, трясє за плечі. Надворі темно, рвуться гарматні снаряди, стрілянина. Антон в сідлі, держе Марусю.

Вискакую за містечко. Кіннота з коней стріляє на захід. Це чорні. Пізнаю согоника Бурбу. Наш полк вийшов вліво. На заставу чорношличників вийшла якась

піхота. На заклик відкрила огонь, потім почавсь гарматний огонь. Решта полку подалась в обход, хіба і піхота вийшла перед містечко. Його сотня стріляє через містечко в керунку пострілів з того боку. Своїх найшов дійсно перед містечком, що лежало в долині.

Скоро стрільба спинилась. Ранком нікого перед нами не було. Значить, зустріч була несподіваною для обох сторін. Ніяких страт нам нічна стрілянина не нанесла.

Маємо вийти на більше містечко – Дзигівку.

Штаб групи присилає мені наказ вивести з своєю командою обоз на Дзигівку. Все показує на зустрічний бій з лівої сторони. Кіннота, піхота та гармати беруться вліво, обоз виходє в 4 ряди на дорогу через ліс. Отрішко тепер спереду, з ним 20 піших. Я з десятком кінних замикаю колону. На возах – сотня озброєних виздоровленців з поранених та підлічених. Все іде гаразд. Кінчається ліс, починається одкрита місцевість, перерізана балкою, далеко видно Дзигівку, до неї осталося з 7 км. Спереду по лівій стороні – невеликий лісок. Тут почалось найгірше.

Сильний влучний гарматний огонь накриває обозну колону, що вийшла в поле. Що ще осталося, керую до ліска вліво. Всіх озброєних зганяється з возів. Дмитра Федорова, що їхав на возі, попросив взяти команду над тими возами, що найде в ліску. Там спереду дим, курява, розсіпані вози... переполох!

Недалеко з лівого боку сильна стрілянина, іде бій.

Гарматний огонь стихає. Своїх виздоровленців, з 30 чоловік, положив в рів, котрим окопано клин лісу, висунутий в поле.

З кінним десятком стою за ровом в кущах. Курява спереду менша, далеко видно вози розкидані, а їдуть на Дзигівку. Бій набрав на силі. Раптом з правого боку вискочило чоловік 150 чужої кінноти, біжить полем, де недавно скакали вози під гарматним огнем. Холодок пробіг по спиші. Зскакую з коня, за мною ще п'ятеро. Лягаємо в рів. "Слухайте, хлопці! Це останній бій! – кричу. – Заховать спокій, слухать команди, уважно цілиться, наводять під груди коня, стрілять разом по команді. Залпами!" А кіннота близько, шаблі виблискують. "По кінноті справа! Цілься – огонь!!! Огонь! Огонь! Скорий огонь!" Падають коні, люди, колони збилась в клубок. Хто не забитий – повернув назад. Мої кінні побігли забрати сідла з побитих коней. Дехто привіз і два. Ще з десятком шабель привезли.

Одходимо в лісок, де сховались остатні вози. Єсть їх з 60. Дмитро держав їх в руках, з ним п'ятеро виздоровленців. Бачили нашу потичку з кіннотою. Кінний посланець од Дубового. Перед нами немає нікого, противник одходе на південний схід, жене його кіннота. Питає, що осталося з обозу? Про гарматну навалу на вози знає. Що осталося? Не знаю добре. Дмитро тепер веде на Дзигівку 60 возів, в долині в кущах притаїлось ще три. Скільки з Отрішком на місті, а скільки пропало – виясниться пізніше. Ідемо глянуть на розбиті вози, а їх немало. Коні і люди побиті, пошарпані гранатами. Розкидані скрині з набоями, розсіпані різні продукти. З куців вибігає осмалена людина, обличчя чорне, щось кричить, витирає очі. Повертаєм в його сторону.

"Ой, Боже мій, пане коменданте, все згинуло, пропало, що тепер буде?" – кричить на весь голос. Придивляюся – Яків!

“Чого кричиш, що пропало?” – видно, не розуміє. Питаюсь голосно.

“Усі речі пропали, ваші, і пана полковника, і пана сотника, і пана ад’ютанта. Як ударило під віз, то мене кинуло аж в кущі, і коні побило, і візника, і все з возом рознесло на цурки. Я мало що чую, голова болить, ноги як не свої. Он там – гляньте!”

Дійсно правда. Згинув мій сундучок з запасом білизни, мила, кави, другий наган з запасовими патронами, а головне – оригінальні документи, фотографії та ордена дорогі. Жалко було цього. “Сідай, Якове, на віз. Не журись. Наживем речі, а ти мусиш вилічитися, одпочинеш і вернешся до нас. Явися в Дзигівці до лікаря”. З обозу оказалось знищеними коло 20 возів. Як на такий огонь, страта невелика. Думалось, що пропаде коло сотні.

Полк був в містечку, з батареєю Лощенка, решта частин групи недалеко кругом. Настрій піднесений, страти малі, а віра у всіх, що кінчився Зимовий похід. *Був день 4 травня 1920 року.*

Другого дня рано рушаємо далі. Їду тепер недалеко, спереду полкової колони. Місцевість порізана ярами, лісові полоси, густіше оселі в садках.

Люди говорять, що було військо, котре позавчора десь відійшло на схід. Десь недалеко українське і польське військо.

Коло полудня з правого боку показався роз’їзд. Чоловік 12–15 іде в наш бік. Ми пристали в ярку, карабіни та два “льюїси” наготові. На яких 300 м бачу виразно одинакове зеленувате убрання, на головах накриття пирогом, певно, – поляки! Побачили нас, стали. Махаю каскою, роз’їзд повертає і повною ряссю жене назад. Випускаю Марусю на повний ход, кричу щосили: “Стійте, пані! Ми свої”. А вони пішли тепер кар’єром. Розгортаємось в лаву, заховаючи обережність, під’їжджаємо до лісу, де сховався роз’їзд. Тут з одним льюїсистом висовуємось на 50 кроків вперед, кроком в’їжджаєм між дерева, пильнуючи на боки: може, де причаївся незнаний роз’їзд, щоб нас обскочить?

Ліс неширокий, яр, далі поле, дорога розходиться. Село, куди їдем, не дальше 3-х км, як показує мапа. З того боку видно верхи дерев, значить, село в яру. Де дівся роз’їзд? Їдемо дальше по троє в ряд. Спереду показується шестеро кінних, їде на нас. Блиснули шаблі. Бінокля уживаю рідко, надіюсь на очі степовика. Одинаково одіті, однакові кашкети. Спинивши своїх, виїжджаю вперед, висмикую шаблю, на неї чіпляю хустку (не зовсім білу), піднімаю вгору.

Ті тоже стали. До мене зближується один з шаблею в руці. Може, думає, визиваю його на герць? Приглядаємось взаємно, шкіряне убрання та каска роблять своє. Зближуємось... Буть не може! Ні, не помиляюсь! А той підбирає поводи, шикуються, видно, не на жарт. Салютую, ховаю свою шаблю в піхви і кричу: “Ховайте шаблю, пане хорунжий Бакутін!” Той, заскочений, спускає шаблю на темляк, приглядається, непевно, помалу зближається. Ще момент – зіскакуєм з коней, обнімаємся, цілуємось і... мовчимо якийсь час. Те саме діється з козаками. З кількох хвилин двоє козаків скаче з донесенням про нав’язання зв’язку з 3-ю Залізною дивізією.

Вертався Бакутін, одпроводжаючи нас до міста одпочинку.

Це був “старий” запорожець з 2-го пішого полку в 1918 році. Спортсмен і шабліст, з котрим не раз пробувалось фехтування з перемінною вдачею. Був в Республіканським курені, ранений одночасно з Зелінським, з шпиталю за моєї пам’яті не повертався. Од 1919 року – в 3-й дивізії. Статурний та вродливий, одітий в новеньке убрання європейського зразка, з коаліційним поясом, мав на комірці петлиці з золотими зірками, ознакою рангу. Попрощались, ще раз обнялись, і Бакутін поспішив своєму начальству зложити звіт великої ваги.

5 травня. Рівно п’ять місяців од дня, коли сильні духом, напіводіті, слабо озброєні, оточені з усіх боків, не пішли за границю рятувати життя; не передались явно на ворожу сторону, заграбивши державну скарбницю, як зробили гайдамаки з Волохом, любимці Петлори; не узнали чужої влади, як учинили галичани, котрим не було де дітись. 5 000 мужніх, віруючих в свою правду, ударили на безмірно сильніших. Пробили один за другим фронти, пройшли тисячі кілометрів Волині, Київщини, трохи Полтавщини, Херсонщини. В умовах смертельної небезпеки, в холоді, часто голоді, при напруженні сил фізичних і моральних. Бо вірили. Сіяли невмируще зерно права на свою мову, культуру, на місто сорокамільйонного народу на рівні з іншими вільними народами.

Тиждень армія одпочивала, одсипляла недоспані ночі, милась, латалась. Зникло з півтисячі довгих борід. Погода була чудесна. Тепло, повно квітів, щебетання пташок по гаях та садах.

В книзі призначення перекинулась та скінчилась сторінка розділу-глави.

Починалась глава нова.

Бог один відає, що нам принесе.

* * *

Всі групи скуплено близько себе за Збручем на Польській (тепер) території. Шикуюємось до перегляду всіма силами, що прийшли з України, а прийшло понад 12 000, з запасом зброї, амуніції і харчів.

Вигляд зовнішній не відповідав вишколенню, нічого не мав з виглядом регулярних частин. Вся маса була подібна до колишніх турецьких башибузуків. Убрання та обув’я трохи почищене, підлатане, різноманітне, свідчило про нашу бідність.

Ніяково було виступити перед теперішніми союзниками, а виступити і показати себе треба гідно.

Приналяглось на муштру, поставу, вираз обличчя. Бідні, але горді, не прибудди, а гідні союзники, прийшли як рівні.

Коли настав день показати себе перед своїм і чужим вищим командуванням, вишикувалось 7 000 піхоти, 1200 шабель кінноти, 50 гармат артилерії, сотні кулеметів. Оркестр блищить золотом одполірованих труб.

Показалась група кінних, падає команда, замерла піхота з рушницями, викинутими догори, блиснули і опустились вниз шаблі. Спереду, рядом з Омеляшовичем-Павленком, – польський генерал, за ними – оточення, командири груп, вищі польські офіцери.

Проїжджають, вітаються з частинами, вертаються, і на правім боці шляху група стала на вищій місті, зсідаючи з коней. Командири груп зайняли свої міста, команду подає Тютюнник.

Оркестр грає марш. Перша рушає Запорозька піхота, куренями по двадцять двійних рядів. Спереду – Гулий, Крат, Скрипка, за ними – Дубовий, Савосько, я, а далі – по черзі курені, за ними – на тачанках кулемети по чотири в ряд.

Коло приймаючої марш групи повертає Гулий, Дубовий з проводжаючими, пропускаємо полк. За нами – піхота волинців і київців в такому самому порядку.

Маширують всі добре, ряди вирівняні, крок твердий, певний. Вишколена регулярна піхота! Якби не різне убрання та взуття. Що ж? Сам командуючий – в світлі, хоть при боці – дорогоцінна шабля на золотій португелі.

Як же різниться виглядом польська група, в гарній уніформі, в сребрі!

В повнолицьому генералі пізнаю Івашкевича, поповнів помітно.

За піхотою рушили по шестеро кінні полки.

Першим пройшов риссю Мазепинський полк Волинської групи під полковником Недзведським, невеликим, окоренкуватим, на рослім золотистім іноходцеві. Шапки з жовтими верхами одного крою, та одинакове, хоть зношене, убрання надавало вигляд регулярної частини. Не можна було нічого закинути посадці та рівнянню. Добре вимуштрував Недзведський своїх 300 кіннотчиків!

Литвиненко свої 150 шабель провів гірше. Дивуватись немає чого, це ж – недавня піхота на конях, та і сам командир не дуже вмів орудувати шаблею, привик до “кислиць”.

Кінний полк київців – 400 шабель – мав досвідчених кіннотчиків-фронтовиків, промаширував краще мазепинців.

На кінці йшли чорношличники з пластунами на возах і своєю батареєю. Дяченко мав свій стиль. Мав тепер з 500 шабель, а їхали по 10 в ряд. Кажуть, обіщав тому, хто скривить ряд, виспати в зад 25. Мав і добрих старшин. Командири сотень старались вишколити козаків, щоб показатись найкраще.

Дійсно, їхали гарно. Трохи розбійне обличчя Дяченка, повернуте направо, приборало вираз якоїсь лютої. Командуючий крикнув: “Атакуйте вліво ворога на взгір’ю!”

Дяченко закрутив над головою шаблею, протяг вліво. Сотні повернули за ним, розвертаючись в лави, з возів позскакували пластуни, побігли за кіннотою собачою риссю, в стременах стали численні льюїсисти, тачанки полетіли на крила.

Черніцин вискочив за пластунами, з’їхав в долинку, а за хвилину гармати знято з передків, повернуто в бік “ворога”.

В куряві зникли 50 пластунів, підірнуть вони кінних, займуть здобуту позицію. Гарматний постріл, над взгір’ям зависла хмарка шрапнелі. Показова атака кінноти зробила своє враження! Чулось: “Dskonale”, “Pysznie”. Генерал по-своєму: “Замечательно”.

Вихром пронеслись шість гармат кінної артилерії Алмазова. Без закиду проїхали риссю батареї груп. Частини вертались на свої квартири. Знали, що ці оглядини були зроблені перед виступом на фронт.

Так і сталось.

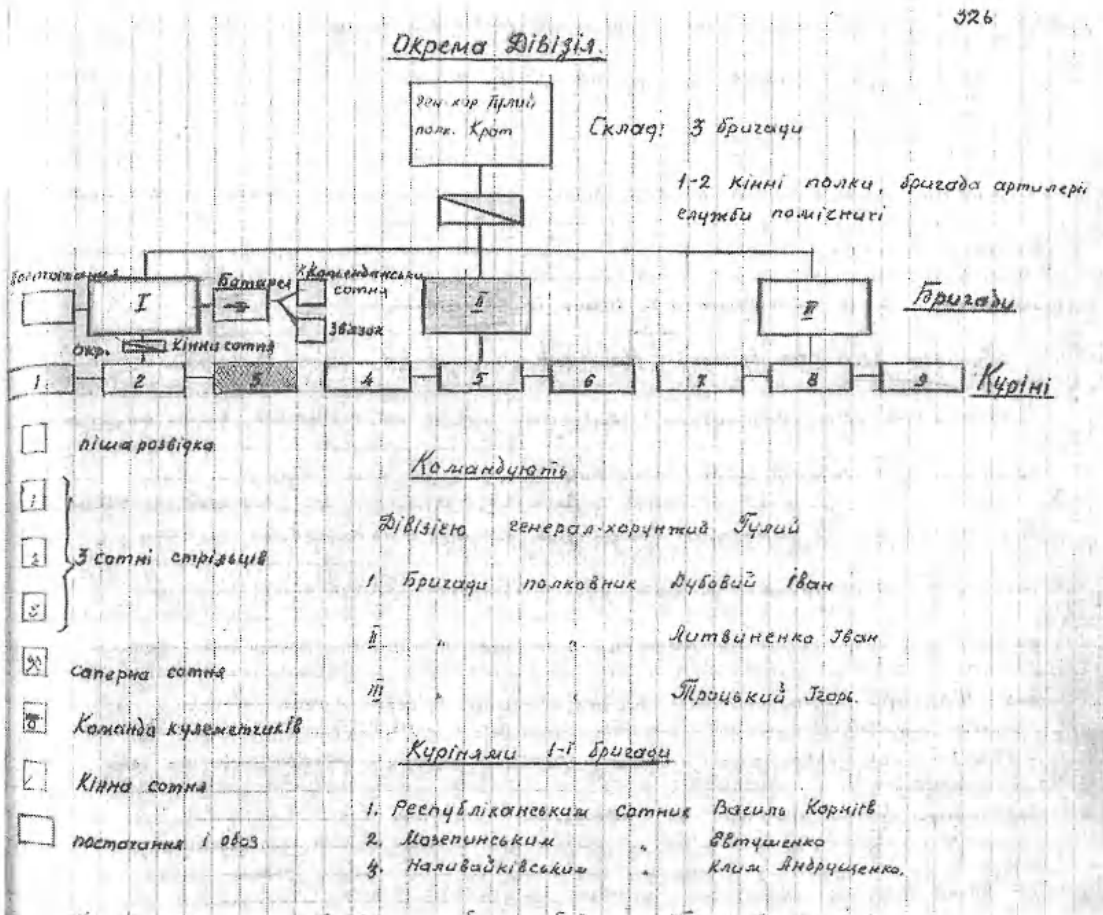
Разом з 3-ю і 6-ю дивізіями ставали ми союзною армією Української Народної Республіки.

Групи переіменовано на дивізії, а отаманів їх – на генералів-хорунжих. Омелянкович-Павленко – командує армією, генерал-поручик. 6-ю Стрілецькою дивізією командував генерал Марко Безручко, 4-та Херсонська дивізія була в стані формування.

Запорозька група – тепер 19-та дивізія.

Волинська – 2-га, Київська – 5-та.

Організація частин – на взірць французької армії, перейнята і польською. Трійна система.

Не подаю командирів сотень, бо прибувають старі заслужені старшини, зміни на командах сотень часто міняються.

Задоволений поставою наших частин, генерал Івашкевич прирік дати розпорядження, аби його інтендантство видало потрібну кількість обмундирування та взуття.

Був він командує групою армій Південного фронту, а наша армія входила як союзна в той фронт з повним забезпеченням з польського постачання і скарбу.

Реорганізація пройшла скоро, а наші частини зайняли південну частину фронту од Дністра кілометрів 100–120 і зараз посунулись наперед при слабій обороні частин XII Червоної армії.

12. V. польська армія перейшла в рішучий наступ. Група двох армій під командою ген. Ридза-Сміглого пішла на Київ, а з ними – наша 6-та Стрілецька дивізія генерала Безручка.

Одночасно рушив цілий фронт. Червоні поволи одходили. Почались трапляться випадки переходу на нашу сторону. Перейшов на участку бригади батальйон коло 600 багнетів, разом з командиром.

Поділено всіх по бригадах. Частина пішла до лагерів для полонених.

Маючи на увазі формування четвертого куреня та підбираючи добрих старшин, зоставив для себе кількох перейшовших, а між ними – б. к-ра батальйону. Був це колишній п.поручик Семен Жук, походив з Ніколаєвська на Амурі. Весь його б. батальйон раніше був у Колчака. Ті, що пішли в лагери, – старші віком, війна їм надійла, а ті що, пристали, більшість – в'ятці та уфимці. Вони битись будуть, бачили в себе масові розстріли та палення сіл червоними. Семен okazaвсь добрим старшиною, на чоті був ранений. Зійшовся з Отрішком, а вдачу мав лагідну, його дід походив з України, не була чужою йому наша мова.

Несподівано прийшла хвороба, сильно піднялась температура. Лікар ствердив тиф-сипняк і зараз вислав до шпиталю в Могилів н/Дністром. Хвороба проходила в тяжкій формі, часто тратив притомність. Перед цим в зайнятих місцевостях проведено частинну мобілізацію. Призваних вислано до школення в запасові бригади, трохи приділено до частин на фронті. Між ними попалося шестеро молодих жидів. Поділ по бригадах робила комендантська влада в дивізії, в бригаді по куренях – комендант штабу. Отож мазепинці не хотіли ні одного, наливайківцям попавсь Шая, собі на джуру взяв Сруля, а четверо пішли до республіканців. Тепер Сруль був при мені. Шабля осталась під оком Дубового. Походив з Дзигівки.

При собі Сруль мав мої речі і гроші. Лікування поставило мене трохи на ноги, коли знову раптом погіршало і одібрало пам'ять. Так пройшло понад місяць.

Одного ранку почув, як мене кладуть на віз. Слабість така, що не можу рушитись, одначе добре чую і розумію, що говориться. Пізнаю голос лікаря: “Однести назад на ліжко, немає чого возить!”

Одкриваю через силу очі, спотикаються з очима лікаря. Лицем спливає піт. “Не треба згружать”. Сергій (Сруль) нахиляється, дивиться в очі, плаче. Здається, удалось до нього усміхнутись. Щось притуляє до рота. Добре, чай з вином. Ще раз ковтнув – зовсім добре. До станції 4 км, їдемо поволи. По дорозі змочив порядний дощ, на щастя, теплий.

Притомність вертається, навіть чую, що вертаються і сили. Порушив руки, ногами. Нарешті станція. Довгий потяг товарових вагонів. Між ними – три пасажирські. З поміччю Сергія добираюсь до пасажирського вагону, в першому купе лягаю на лавку, під голову джура підкладає клуночок з убранням, рядом ставить чоботи, накриває шинеллю. Це все видобув і приховав разом з малим

маузером. Має клуночок з харчами та бутилку з чаєм. Знову ковтаю трохи. Чую так добре, що сам можу встать і сісти. Кризис минув!

Невідомо, де їдемо. Залізниця веде до важної вузлової станції Жмеринки. Відомо, що польська армія і наша одступають. На польським фронті появилася кінна армія Будьонного, коло 16 000 шабель, з сильною артилерією, бронірованими самоходами, прорвала оборону, вийшла на тили, перерізала комунікацію, загрозила заплечу військам в Києві. Цим пояснюється раптовий одворот. Про це узнав трохи пізніше.

Тим часом рух і гомін менший, скоро рушим.

В нашім вагоні чути кроки, розмову. До нашого купе одкрились двері, став добре одягнутий старшина.

“Ви як сюди влізли? Марш до товарового вагону! Цей для комендатури і персоналу шпиталю!”

“А ви хто такий будете?”

“Я комендант потягу. Без балачок переходьте до товарового вагону!”

“Я хворий старшина і нікуди не перейду. Тут місто вільне. Пришліть матрац і одіяло”. Комендант наївився, почервонів, крикнув: “В тій хвилі виходьте з вагону, інакше викину!”

На мій стан цього було занадто!

“Викинеш старого запорожця?” – витяг маузера. Той метнувся назад, слідом – кілька пуль. Сталось недобре, може силою викинуть. Не піду. Потяг рушив, а я потроху охолонув.

Одкрились двері, обережно всунувся санітар. Приніс матрац, подушку, простиню, два пледи. Все гарно послав, усміхнувся і вийшов. Видно, комендантові потягу до розуму промовив пістоль.

Рано потяг прийшов в Жмеринку. Сергій мотнувся по чай. Я вийшов з вагону; підкріпившись сном, на свіжім повітрі чув себе зовсім добре. Багато потягів, на платформах – гармати, самоходи. На станціях було дві комендатури: наша і польська.

Сергій вернувся з чаєм, зібрав наші скромні манатки, прихватив плед, і пішли ми на станцію. Не видно руху, в залах – нікого, пробігають військові поляки. Спотикаю офіцера і довідуюсь, що санітарний потяг одійшов тільки що. Комендатура вже покинула Жмеринку раніше, а за 15–20 минут одійде остатній потяг з жандармерією і мінерами, нас взять не може, не буде міста. Погано. Як можем, спішимо шукать остатнього потягу.

Він, на щастя, стояв близько, паровоз під паром, два вагони для людей, з десяти платформ з самоходами під брезентом, кругом варта. Сходяться жовніри. Удалось нам забратись під брезент і непогано улаштуватись в легковому командирському возі. М'яко, вигідно, аби тільки не прогнали. Воно хоть і союзники, та не свої...

Потяг рушив, не гаючись, повним ходом, ніде не затримуючись, до Проскурова. Прїїжджаючи через ст. Деражня, бачив на платформах покинуті новесенькі шість танків. Значить, паніка і розгубленість!

На станції в Проскуріві спокійніше, багато з інших груп, тут наша комендатура, польської не видно, жовніврів немає.

Дістав скерування до I запасової бригади в Ярмолинці, котра висилає поповнення до нашої дивізії.

Бригадою командував п.полковник Осмоловський, добрий, досвідчений старшина, хоть порівнюючи молодий.

Спіткав цілий гурт старих знайомих з 1918 року, котрі в критичнім часі пізньої осені 1919 року, ранені і хворі, з шпиталями пішли в Польщу. Таких було багато. З їх повстала раніше 6-та дивізія, а пізніше – Херсонська. Мала быть сформована кулеметна та кінна дивізії.

А на фронті було невесело. Група армій ген. Сміглого одходила спішно, з трудом здержуючи насідаючих та пробиваючи дорогу в заступаючих її кінних масах. Обережно кажучи про скорий одворот, фактично подібний він до паніки. Свідчить про це хотя ж би шлях одступання по одній залізниці Київ–Коростень–Сарни–Ковель вузькою полосою по боках цієї залізниці.

На інших участках польські частини одходили, уперто обороняючись, в більшому порядку, паніки не чулось, а новий фактор, що появився тут в змасованій кінноті, ще в перших днях свого прорвання фронту та глибокими рейдами дезорганізував тили та шляхи комунікаційні.

Південна частина фронту одходила разом з рештою на захід, хоть тут появились нові частини і активніший натиск.

В Ярмолинцях пробув я коротко. Ще слабкий, ходив помалу, зате – шалений апетит! Сергій не давав на це ради. При першій оказії рушили ми до своєї бригади. За кілька днів возами опинились в обозі першого порядку в 3–4 кілометрах од фронту. Звідціль сполучився з штабом бригади, Дубовий просив остаться хоть з тиждень в обозі, одпочить, набрать сили, одночасно придивитись і привести обоз до кращого ладу. Виражаючи радість з мого виздоровлення, в голосі Івана чулась заклопотаність. Не сказав, приміром, коли приїде одвідать. Може, не має можливості одірваться? Хіба міг би!

Комендантові обозу пор. Іценкові наказав нічого не жаліть, щоб скоріше привести мене до здоров'я, та слухать рад і розпоряджень, як од нього особисто. Дійсно, найшлось здорове, смачне та поживне для мене. Молоко, сметана, масло, яйця, мед, курчата. Прискочив Отрішко, підкинув доброго чаю, кофе, мішечок часнику. Був при обозі медичний пункт з лікарем, фєршалом та двома милосердними сестрами.

В день приїзду, вечором, як почало темніть, в кімнату вбігла сестра з червоним хрестом на білій перев'язці, кинулась на шию, плачучи: “Таточку рідний!” Що за диво? Хто це? А вона плаче та цілує... та сміється. Хіба помилилась небога?

Трохи одсунувся, посадив несподіваного гостя, придивляюсь пильніше – щось знайоме, а не можу вгадать.

“Хто ви, сестро?”

“Не пізнали? Та ж я, Галя!” – сміється.

“Чекай, чекай – пізнаю!” – тепер уже сам її поцілував, а вона – мою руку. Господи Боже! От не сподівався!

Близька землячка з Біленького коло Запорожжя.

Переодіта хлопцем, пристала весною 1918 року до 2-го Зап-го полку, коли йшов на Крим. Острижена, дійсно могла скидатися на п'ятнадцятилітнього хлопця. На Чернігівщині, коли появились ознаки зміни в поставі, виявилось, що вона не хлопець, а дівчина, і зветься Галя. В одній компанії з молодими козаками їй оставатися було незручно, додому далско, та ще почали на неї інакше дивитися, залицятися. Особливо пастирливо приставав тодішній чотовий кінної сотні, тепер к-р полку, не хто інший – Петро Дяченко. Деколи, як до земляка, Галя, спіткавши, жалілась та радилась. Дяченка боялась і уникала.

Будучи господарем старшинського зібрання (Клубу) забрав Галю до себе, до науки в кухні. Була скромним підростком, слухняним і працьовитим.

Під моєю опікою могла нікого не лякатись, бо мене знали передусім як близького, довіреного командира. Галя звала мене татом.

Згубив її з очей з часу, як виїхав до Києва і Канева 1½ року назад. Тепер вона має понад 17 років, повновида, сильна, гарна дівчина, з карими виразистими очима, малими долонями та ступнями. Кінчила курси і є вишколеною поміччю в шпиталі.

“А хлопців не боїшся тепер?” Опустивши очі, призналась, що не боїться, а навіть має таких, що поважно пропонують обвінчатися. Хлопці солідні – один сотник Плужник, а другий – Отрішко. “А котрий тобі подобається?” – “Не розберу. По правді, ще не думала про це поважно”.

З Сергієм Галя так мною заопікувались, що за тиждень міг уже сісти на коня. Антон держав Марусю в добрій формі. Поштива кобида тихо заіржала, коли підійшов, м'якими губами взяла з долоні хліба з сіллю, поклала на плече голову.

З Антоном їхали, міняючи швидкість, Сергій за нами на возі.

Заїхавши в двір, де жив Отрішко, почув себе в своїй атмосфері. Збіглись козаки, прийшов Жук, заступаючий мене Пустовійт. Чоломкаємся.

Сестра Алла

Іду форменно явитись командирові бригади. Спіткав, входячого в двір, вірний Яків та одразу і заголосив:

“Ой, пане коменданте! Що воно робиться, що воно буде?”

“А що сталось, в чім річ?”

“То з тією ж сестрою! Немає ніякого порядку!”

“З якою ще сестрою?”

“Маємо сестру, не приведи Господи!”

“Якове! Що за сестра? При чім тут порядок?”

“То ви нічого не знаєте? Все у нас змінилось, як ця сестра прибукалась. Пан полковник цілий день сидять у неї, а “воно” всім вередує, командує, ганяє та тільки перед дзеркальцем пудриться, малюється, круте волосся та щирить зуби”.

“Не бідуй, Якове, минеться. Полковник у себе?”

“Де там – сидять у сестри”.

“Піди скажи, що я приїхав. Он біжить Сергій – привітайся”.

Яків скоро вернувся, червоний зніжковілий, злий.

“Як там?”

“Я зайшов тихенько в сіни, мовчки заглянув в дірочку. Побачив, як “воно” лежить, задрало ніжки... та й вернувся”.

“Піди ще раз постукай з сіней в двері та, не входячи, скажи голосно, що я жду на ганку перед його квартирою”.

Прийшов Дубовий, не заставляючи довго ждати.

Ого! Змінився, як я після тифів.

“Займай квартиру рядом, зарезервована. Завтра набалакаємось, а зараз мушу вертатись. При вечері спікаємось”.

Мав рацію Яків. “Воно” обкрутило Івана міцно.

Вертаючись, зайшов привітатися з Савоськом, Герасимовим, Сергієм Дубовим. Вони жили разом. Привітались, розпитую про курені, переміни в бригаді, положення на фронті.

Якось невесело між ними. Відповідає переважно Герасимов.

В бригаді начальником штабу – сотник Рев'юк, галичанин, б. майор Генерального штабу австрійської армії.

Заступником к-ра бригади – полковник Гавришко. За часів “суду” над Болбочаном він тоже був осуджений на розстріл. Пристав десь в часі Зимового походу до нас, переважно їздив в обозі.

“З Запорожжя не видається!”

Колишне право жило традиційно, особливо в 1-й і 2-й бригадах та нашій кінноті, чорношличному та Кінно-Зап-кім полках.

Дмитро Федоров тепер командує куренем, а Герасимов спішно формує окрему саперну сотню з правами к-ра куреня.

На фронті повний спокій. Одходимо в натискання разом з загальним фронтом “для вирівняння”. Були дві поважніші потички, коли червоні поважно натиснули. Одкинута з немалими стратами, тепер не жмуть, а тільки ідуть за нами. Дуже добре показав себе Жупінас, після Литвиненка. Кінно-Запорозький полк щодень набирає прикмет регулярної кінноти. Литвиненко забрав з нього більше половини в свою бригаду, а Жупінас кинув гасло збиратись до його полку кіннотчиків колишніх, не існуючих тепер полків. Таким чином зібрались сотні: Гайдамацька (Скоблик), Гордієнківська (...)*, Сагайдачного (Гонта).

Полк невеликий, зате надійніший як сусід, можна на нього надіятись в скрутній хвилі, чого не можна сказати про Дяченка, хоть був утричі сильніший, а думав більше про себе; хіба під оком високого начальства змінявся, виявляючи велику особисту одвагу та хист доброго кіннотчика. Майбутність показала правдивість слів Герасимова, людини безсторонньої, думки незалежної.

Кинули од себе Савосько та Сергій, ще слово Герасимов. Чи був і бачився з Іваном? Чи пізнав сестру? Як дивлюсь на це? А всі уважають заховання його

* Пропуск у рукопису. – Ред.

не поважним, каляючим нічим не заплямоване до цього ім'я, понижуючим в очах підлеглих.

Знаючи, як до мене ставляться, всі просять побалакати одверто, може, послухає. Вони, Євтушенко, Осьмак, близькі земляки і товариші по середній і військовій школах, молодший брат, уже говорили, та нічого не вскребли, тільки одсунули од себе.

Що ж, на вечері придивлюсь, прислухаюсь, то буду знати, з якого боку почать розмову.

Вечором в зібранні повно. Єсть в гостях Дяченко, прибули на визначену нараду к-ри куренів, десяток штабних старшин. Тримаюсь трьох, з котрими радився.

Входе Дубовий, пропускаючи невелику, тоненьку "сестру". Сідають рядом, близько куренні, Дяченко, його сотник Соловійов. Далі – Рев'юк, найдалше в чотирьох – ми, т. з. Савосько, Сергій, Герасимов і я.

Замічаю, як Іван кинув в мій бік кілька разів оком, та удаю, що зайнятий розмовою, не помічаю. Бачу, як часто там вибухає порушення. Чую: веселий сміх, голосна розмова. Прислухаюсь. Чи мене вухо не милить?

Розмова ведеться чистою російською мовою. Як же так? Глянув навкруги. Рев'юк мовчить, їсть спокійно, випив чарку, інші мовчки слухають, що там посередині говориться, у частини виступив вираз злості. А там розсипаються найголосніше Дмитро, Соловійов та ще кілька голосів, котрих не пізнаю.

Побалакаю завтра одверто, а сьогодні дивиться і слухать не хочю.

З'їв наскоро вечерю та піднявся, зробив загальний уклон, вийшов. Звичай не одходить од столу раніше командира порушив. Демонстративно вибравши протест.

Постановив остаточно – коли моя одверта розмова не дасть бажаних наслідків, перейти кудись в іншу частину, а мав де.

В Вознесенську, Тульчині та ще кой-де до полону попало немало жінок. Більшість – з медичної служби, машиністки, жінки командирів. Були і такі, що сиділи на тачанці за кулеметом або з рушницею. Поділено їх по частинах, а було всіх не більше 0,3–5% складу частини. Ці жінки скоро найшли опікунів, за котрих пізніше в переважаючій більшості повиходили заміж. Наша пова "сестра" звалась Алла, мала коло 20 років. Подавалась за жінку б. офіцера, мобілізованого червоними, що тепер робилось прихильно, особливо після знаної відозви Брусилова, закликаючого б. офіцерів "на захисту отечества от іностранного нашествія". Перед тим, як опікуном став Дубовий, "сестра" Алла за короткий час мала не одного опікуна.

Дивувало те, що за часи нашого пізнання Дубовий жінок уникав, хоронив пам'ять нареченої, зоставленої в Ніжині, доброго роду та, як свідчать брат і земляки, великої рідкої краси.

Тепер носом уткнувся в болото.

Помисливши глибше, прийшов до висновку: треба почекати, не поспішати, узнати краще стан речей. Може, все скінчиться, як почалось, може, трапитись щось несподіване, як почалось. Нарешті, діло тичеться людини дорослої, розумної, випробуваного характеру та енергії. Це його діло особисте.

Лихо його бери, не варто хвилюватись. Одходимо, десь постоїмо 2-5 днів та рушаємо на “рапіше приготовлені позиції”. Ближче до Збруча – менше зруйновані містечка. Малі численні жидівські лавки. Можна щось купити, пошити.

Грошей мав немало, дістав за минулий час хвороби. Позиція усталилась, здавалось, надовго, за нами близько – м-ко Борщів. Хіба за Збруч червоні не підуть – тут границя ще була за царя?

В надійних окопах сидять курені. Обози близько містечка. Тут Дубовий з Аллою, здавши часово бригаду Гавришкові. Штаб бригади, зрештою, тоже не далеко. Чую себе зовсім здоровим. Випавше волосся в часі хвороби виросло, потемніло, тільки тепер не крутиться. Лице загоріло, трохи пробивається краска.

Саме приїхав Дмитро Федоров, переночував у мене. Згадали наші ночі над водою, рибацьку кашу на Дніпрі, знайомих.

Постановили навідатись в Борщів. Повідомивши Гавришка, верхами вирушили доброю дорогою. Коні ідуть добре, весело цокають підкови.

Доганяє нас бричка, на ній – Дубовий і Алла...

Дмитро просіяв на лиці, кинувсь вітаться, приклався до руки, а я оддав військове привітання старшому. Дивлюсь вперед.

Раптом тоненько: “Пане сотнику! Сідайте до брички, буде вигідніше”.

Іван дивить, чекає, очі просять. Не можу одмовити. Прикладаю руку до дашка, бричка стала. Іван уступає місто, сідає проти, я займаю його місто поруч Алли.

“Чого ви не приходите до зібрання? Я так багато чула про вас доброго од Вані, хотіла б з вами ближче познайомитись”.

“Людина я нецікава, з норовом. Бачачи коло вас завше окруження та слухаючи розмову, був певен, що ви, сестро, не знаєте нашої мови. З здивованням бачу, що помилився, бо говорите по-українському дуже добре. Крім того, після хвороби лягаю спати рано”.

“Я родилась і виросла в Києві. Український знаю з дитинства. Вийшла рано заміж за офіцера, з ним попала до Денікіна, пізніше до червоних, привикла до російського. Попала до полону з іншими, чоловік поліг, тепер я в вашій бригаді”, – глянули з Дубовим один на другого. Трохи пройшла злість.

В містечкові найчемніше попрощався, пересів на коня. Побували з Дмитром у парикмахера, постриглись, побрилися, купили трохи дрібних речей, туалетного мила, одеколону, гуталіну до чобіт. Децто тютюну для козаків. Вертаючись, трохи полаявся з Дмитром за Аллу.

Накинувсь на нього: “Чого тобі, виросшому в Каневі, прийшло до голови розсипатись дрібним бісером перед Аллою? Все випинаєшся та острогою об острогу цокаєш, все “чтокаєш та какаєш”. Гвардійця удаєш? Нічого тобі не дійде”.

Дмитро розсердився: “А тобі що до того? Говорю, як хочу, роблю, як мені подобається. Мене попросю не вчить!”

“Не вчу, а пригадую, що ти командир поважної одиниці в першій по числу бригаді Української армії. Серед своїх підлеглих тим, що сказав одверто тобі в очі, поваги не придбаєш. А чи не здивувало тебе, що Алла заговорила зі мною так

добре по-нашому? Може, чекала, щоб з нею так заговорили. А ви, різні Соловійови, Браже і подібні, одразу з своїм “что” та “как”.

Дмитро помовчав якийсь час та одізвався: “Знаєш, може, маєш рацію!” Знову ж мене заскочила цих пара слів, Дмитро був упертий!

Зробилось на душі сумно. Кинула доля молодосвідчену молоду людину в військову завірюху, закрутила і понесла. Як каже прислів'я, з нею – як з горохом при дорозі, “хто йде, той ущипне”. Жаль її зробилось. Нелегко жить в оточенні, наставленому в переважаючій більшості вороже. На цю тему прийшлося порозмовлять з Дубовим.

Коротко кажучи, так Іван пояснив своє відношення до Алли: “Її минуле добре знаю після того, як опинилась серед нашого війська. Опікувавсь нею не один коротко, вона гарна, розумна, весела, подобалась. В іннім товаристві була б щасливою, тепер змушена удавать веселість, почала пити горілку, усміхалась, коли хотілось плакати. Своє життя уважала пропацім, махнула рукою на все і закрутилась, опустилась. Як гарна квітка, як упаде в грязюку. Отож я взяв на себе пелегке завдання і вірю, що його доведу до кінця. Підняв з болота цю квітку, не позволив затоптати. Обмию та цілющою водою поверну до здоров'я гинучу квітку-людину. Знаю, мене осудили приятелі, брат. Ти також поглядав косо, од мене одсунувсь. Зрозумій, що Аллу я покохав!

Забув, що маю наречену? Ні, не забув. Її чиста, світла пам'ять зостанеться в серці, як несповнена надія. Роки минули, нереальною стала наша зустріч. Та чи така можливість коли трапиться? Знаємось давно, думаю, що мене краще розумієш, ніж брат, Савосько, Євтушенко, Осмак і інші старі товариші та земляки.

З тобою говорю, як з другом, нічого не криючи. І тільки з тобою, бо багато маємо з собою спільного з вдачі. Не будемо вертатись до цієї розмови”.

* * *

Не одходим, а одлазимо. Беремось на північ. Випало двигатись тим самим шляхом, яким в 1915 році маширувалось на Стрипу під Бучач. Через Копичинці, Чортків, Джурин – до Ромашівки. Навіть ночувалось в тих самих містах.

Після Чорткова прийшов наказ зміцнити охорону, далі одсунуть обози. Виявлено в бік Тернополя більші скуплення кінноти Будьонного. За нами збільшилась активність XII армії, стверджено нові противні частини. Запорозька дивізія далеко зосталась од лінії фронту, а з того powodu марш значно прискіщено.

Під Джурином потрапили на бій бригади Херсонської дивізії з атакуючою кіннотою. З поміччю нашої кінноти і куренів 1-ї бригади атаку одбито, дорогу очищено, вечором був в Ромашівці.

Квартирою став у тієї ж бабусі, де прожив зиму 1915–1916 року. Легко мене пізнавали, пізнавав і я людей, особливо старших, а зібралось майже все село. Якась молода пара протиснулась, всякий хоче стиснутись за руку з “паном Микитою”. Таке ім'я мав зять моєї бабусі. Вона так назвала мене, а за нею все село.

Коли чоломкався з молодичкою, та несподівано поцілувала мене в руку. Здивований, одсмикнув руку, а вона з молодим чоловіком, задоволені, сміються.

“Ви, мабуть, не пам’ятаєте Магди?” – питає котрась із жінок.

“Добре пам’ятаю її і чотирьох хлопців, що приходили учитись читати та писати колись, чотири з половиною років назад”.

“То ж Магда вас подякувала за науку!”

Глянув – дійсно Магда! Має 18 років, чоловік – 20. Просять до себе. Мають простору хату, прийшли сусіди-мужчини, розбалакались. Розказують, як їх, після нашого одходу прийшли австрійці, забрали до війська. Як воювали на італійським фронті, про війну з поляками. Дуже здивувало людей, що “пан Микита” тепер з поляками, про котрих говорили з великою одразою. Росіян, а особливо саперів, споминали з вдячністю.

Почали обережно розпитувать про се і те, а в кінці намовлять, щоб остався в Ромашівці. Приховають, прогодують, оборонять.

Обіщав помислити над цим, навідаюсь, коли дещо заспокоїться, настане кращий час. Тепер не можу. Зоставив тут 3 мішки цукру.

Фронт став на Дністрі, запорожці – на участкові Єзупіль-Галич, з близьким положенням Станіславовом.

Нелегкий був наш шлях по Галичині. Далеко десь одірвалось інтендантство, обози. З харчами погано, почалась відчуватись недостача амуніції. Різко змінилось відношення до нас населення як до польських союзників. Було прикрито байдуже або неприкрито вороже. Зрозумів таку поставу після Ромашівки, а мала підставу. Не можна було купити чи виміняти на харчі. Відповідь одна: “Поляки все забрали, ограбили, самі не маємо, що їсти”. Після виходу на схід Галицької армії поляки допустились тут до дуже поганих учинків. Згинуло немало невинних. Грабунки та нагаї уживались нещадно, безпідставно. Не помагали ніякі пояснення, лагідність, просьби. З трудністю набувалось кисле молоко та картопля, рідко – хліб, малось ще трохи цукру та каші.

* * *

Прибуло поповнення, а з ним – гурт канівчан, а серед них – близькі знайомі, а передусім – Сашко Ярмола, Стадниченко, Микола, два Івани, Степан Цапи, Андрій Канівець, племінник Сашка і Стадниченко Гришка та ще з десятка незнайомих. Всіх зібрав до себе в кадри розвертаючого куреня. Радий землякам був і Дмитро, особливо першим шістьом, росли і дружили разом.

Стадниченка, б. штабс-капітана, іменовано моїм заступником, пор. Миколу Цапа – начальником кулеметної команди, брата хор. Івана поставлено до розвертання кінної сотні, другий Іван – рахівником до обозу, а Степан Цап – урядовцем під руку Отрішка. Сашко Ярмола дістав два добрих вози під медичний пункт, до того дві сестри: Галю, котра була тепер переведена по гарячій просьбі Петра, і Марусю.

Канівець, б. унтер-офіцер, став чотовим.

В Каневі було їм щораз гірше. Ті самі Федоренко, Дорошенко при владі. Намножилось донощиків, арештів. Люди гинули невідомо коли і де. Гинули, не зставляючи сліду.

В Київській операції польська кіннота пішла мало не до Черкас. В Каневі і навкруги став Креховецький полк уланів.

До населення кіннота ставилась дуже добре, приязно.

Коли полк опускав Канів, з ним пішло багато, по дорозі приставали до наших частин. Інші – до запасової бригади. Таким способом брати Цапи дістались в Києві до 6-ї Стрілецької дивізії. З нею пройшли нелегкий шлях одвороту, весь час в ар'єргарді, прикриваючи польські частини по правому боці залізниці на Коростень–Ковель–Брест. Були тяжкі бої з немалими стратами. Микола – скромний, одважно-спокійний кулеметчик, оповідаючи про одворот з Києва, говорив про величезне розпрягнення та паніку, пануючі в польських частинах. Сили червоних не були такі великі. Легко можна було їх одкинути, затримати, що ж коли помішались полки, вкрався нелад.

А тим часом ми затримались на Дністрі, од руминської границі Українська армія обсадила 200 км Південного фронту.

Війна рипалась на варшавським напрямку, де наступали червоні силами 4-х армій і кінного корпусу, прорвавши фронт на північному сході. Оставлено Гродно, Вільно, Білосток. Не дійшло там до такої паніки, як при одступленні з Києва, хотя ж сили були слабші. Одірвавшись од наступаючих червоних, головна маса польських частин одходила на лінію Вісли. Червоні провадили операції, кидаючи кінноту на обход обох крил фронту, корпус Гай-Хана – з півночі, кінна армія – з півдня, з керунком на Львів.

Наскільки мені відомо, повстали в тім часі плани дальшого провадження операцій. На нашу армію покладалось заслонення дрогобицького нафтового району по Дністру, починаючи десь од Самбора до Румунії. 6-та Стрілецька дивізія керувалась на з'єднання з рештою дивізій над Дністер, де проти нас діяли XII і XIV Червоні армії. На львівським напрямку кінноту Будьонного затримала група військ під командою генерала Івашкевича. Там ішли уперті бої.

В тім часі під Варшавою з обох боків скуплено сили обох сторін. Варшаву боронила Охотничя армія під командою ген. Галлера. Мала коло 100 000 війська мало вишколеного, переважно молоді одважної і офірної в своїм патріотичнім унесенні.

Ліве крило займала V армія ген. Сікорського, втрое менша числом, по р. Вкра. Нижче боронили Віслу окремі частини, не творячи спільного фронту, а далі по р. Верш, опираючись на кріпость Девлін, колишній Іван-город.

В залежності од наслідків боїв під Варшавою та Львовом, говорилося в штабах про можливість обсадження Дністра групою Івашкевича, переходу нашої армії до заприятенної Румунії, щоб з неї вийти в напрямку Києва, загрозити комунікаціям, підняти повстання, загородити дорогу на фронт і з фронту. На успіх можна було мати надію, в населенні виростала національно-політична свідомість, зміцнена рейдами Зимового походу.

В напруженім моменті боїв під Варшавою поважна кінна група кінноти Будьонного прорвала оборону, сфорсувала Дністер, захватила м. Стрий, маркуючи виход на наше ліве крило. Одначасно на позицію коло Нижньова ударили піші частини з значною силою артилерії. Ця демонстрація розгадана і легко одбита.

Кінні полки зведені в дивізію з долученням дивізійної кінноти, разом – 2500 шабель з кінною артилерією Алмазова кинута на Стрий. К-р дивізії ген.-хор. Омелянович-Павленко молодший. Іван, б. кінногарматчик, особисто одважний, в бою добрий, звали його – Борсук.

Спіткання кінних значних сил було для нас удачне, Стрий і Миколаїв здобуто, усталено зв'язок з ген. Івашкевичем. Його кіннота вийшла тепер на ліве крило Будьонного.

Перед цим одержано повне обмундирування, обув, регулярно приходили харчі з американськими пачками на 5 чоловік, по 5 кг ваги. Було там все, чого полк потребував. Галети, цукор, чай, добрий маргарин, консерви, шоколад, цигарки. До того доходило свіже м'ясо, крупа, борошно або хліб, сіль і всі кухонні додатки.

Поповнено амуніцію. В Станіславові можна було багато дечого купити, а купці, переважно жиди, брали навіть совітські гроші, а було їх ще Зимового походу немало в моїй сотні. Тут придбав собі гарне убрання, чоботи, шапку, білизну та туалетні речі. Вся сотня перешла на міру одержане обмундирування, презентувалась добре, поповнилась, становлячи добрі кадри для куреня. Налічувала 80 багнетів, 20 шабель, 2 кулемети Кольга, 4 “льюіси”, 5 возів, 1 бричку, санітарний пункт. Разом – 140 козаків і підстаршин при 8-ми старшинах.

Взагалі, всі частини зовнішньо зблизились до західних армій.

Після Стрийської операції кінна дивізія мала вийти на спіткання з 6-ю Стрилецькою дивізією. На фронті коло Львова зауважено рух частин Будьонного, котрі пересувались на праве крило. За ними посунулись польські частини. Стало відомим про переведення смілого маневру, удару на крило і тили армій, штурмуючих Варшаву, силами 6 дивізій кращих польських військ. Рятуючи положення, Будьонний кинувся в керунку тилів атакуючих польських дивізій. Визвало це спішний рух частин групи ген. Івашкевича та нашої кінної дивізії ген. Безручка.

Маючи чимало знайомих старшин та земляків в тій дивізії та маючи на меті перетягти трохи їх до себе, з дозволу і згоди свого безпосереднього командування, здавши часово сотню Стадниченкові, я зголосився в штабі кінної дивізії з десятком випробуваних розвідників з “льюісом” і кольтом на тачанці.

Було мене прийнято охоче, тим більше, що знався з кількома командирами близько з 1918 року і Зимового походу.

Командирові дивізії був представлений як досвідчений і випробуваний розвідчик. Це якраз подобалось Борсукові.

Пояснивши ситуацію, генерал доручив мені “виконать важне, відповідальне, небезпечне завдання”:

“Поїдете спереду дивізії на один перехід. Керунок Моперів–Рава-Руська–Томашів–Замостя. Маскуйтесь, в лісах їх багато. В оселі і міста не в'їжджайте. Як розвідчик, маєте старатись нав'язать видимий зв'язок з ворожою кіннотою. В потинки не ув'язуйтеся. Другого дня під вечір висилайте двох гінців, так само – третього дня і четвертого.

З рештою зачайтись в лісі. Коли спіткаєте 6-ту дивізію, дайте знать, а якщо яку польську частину – на місті рішайте, що робить. Мапу, бачу, маєте, а чи добре читаєте?”

“Я сапер, читаю, як в книзі”.

За годину з доданим поповненням – з хорунжим, кулеметчиком, 2-ма кольтами, 2-ма “льюїсами”, в 28 шабель розвідка спішно вирушила, обходячи Львів.

Мали на тачанках 25 американських пачок, 2 мішки вівса. Амуніція – по 10 стрічок на кулемет, на карабін і “льюїс” – по 250 набоїв. В кишенях – по дві невеликі гранати-“лимонки”.

Ночували глибоко в лісі з висунутою охороною, йшли, тримаючись лівої сторони доброго широкого битого шляху.

Часом спіткали когось, часом попадались маленькі оселі. Там заїжджало 2–3-є: купували, що вдавалось, молока, поїлись по черзі коні, затягалося потрібного часами провідника.

Все вказувало на те, що Будьонний спішив на Замостя–Люблін. Про це вислав донесення, одночасно даючи наставлення, аби при спітканні з поляками не крились і повідомили про нашу розвідку спереду.

Третього дня передній дозор побачив невелику кінну групу, що їхала гостинцем, може, з кілометр спереду. До вечора мали її на оці, зближуючись або отстаючи, як дозволяла місцевість, аби не виявлять себе. Знову ночувалося в лісі, виславши донесення.

Четвертого дня рано почувалась наростаюча гарматна стрілянина, десь недалеко, може, 12–15 км. Орієнтуючись по мапі, легко можна було усталити, що бій іде коло Замостя. Зараз про це послав донесення.

Зїхавши тепер на праву сторону в ліс, першою вузькою дорогою обережно їхала наша групка, зближуючись обережно до міста бою. Дозор по гостинцю тримався краю лісу, другий – спереду колонки, з цим і я держався. Гармати били без перерви щораз ближче. Десь близько на марші повинна бути наша кінна або польська частина.

Ми од гостинця з півкілометра. Тут ліс кінчається, охоплюючи широким півколом простір поля з невеликими пролісками.

З лівого боку – вибухи, видно стовпи пожарів, видимість криє ліс. Гармати б'ють од сходу, там тоже видно стовпи вибухів гранат. Немає сумніву, що Будьонний з ходу заатакував Замостя і спіткав уперту оборону. Хіба це наша 6-та дивізія та якісь польські частини.

Про це свідчить огонь значної кількості артилерії, що б'є з тієї сторони. Часами колони кінноти видно, як пробігають між пролісками кілометрах в трьох. Лівий дозор повідомляє, що бачить перебігаючу через гостинець кінноту. Горить передмістя.

Перед нами вискакує лавою 3-тя сотня кінноти, мчить прямо на нас. Зараз за нею – батарея. Не дальше 300 кроків завертає. Одпрягає передки, зарядні ящики, скоро уставляється, коні одводяться під ліс трохи правіше, недалеко од нашого пункту.

Чотири гармати ригнули огнем. За хвилю лівіше міста піднялись чорні стовпи диму над лісом. Тепер при мені половина розвідки і кулеметчик-хорунжий. Сотня кінних, що приїхала з батареєю, погнала назад і зникла. Батарея б'є, а в голові ризикована думка: а що, якби цю батарею унешкодливить?

Одійшовши глибше в ліс, радимось. Спокуса велика! У козаків засвітилися очі. Заборонено ув'язуватися в потичку, та як тут не спробувать?

Кольти можуть незаметно зблизитися з лівого боку, з 300 кроків одкриють по черзі огонь. Кулемет добрий, 600 стрілів на минуту! Льюїсисти та п'ятеро унерухомлять їздових. Решта – зі мною з шаблями кинеться на стероризовану обслугу. Далі видно буде, що робить. Що на це громада скаже? Риск невеликий, а користь може бути неабияка. Ударимо! Хорунжий веде тачанки на лівий бік, льюїсисти зняли свою зброю, оглянули, з ними п'ятеро витягли шаблі. Одночасно блиснуло ще дванадцять. Вискакуєм одночасно, як застрочили кольти, пригнітивши до землі людей при гарматах. Троє успіло вискочить на коні і погнало, моя мала лава опинилась при гарматах. При їздових увивалось семеро, ведучи коні.

“Встать!” – обслуга заскочена, руки підняті вгору.

“Хто командує?” – показують на утікаючих.

“Хочете жити? Беріть на он той лісок, та добре цільтесь!”

Старший літами оглянувсь навкрузи. “Командуй! По п'ять гранат! Мигом!” Той ніби на те ждав. В показаній цілі – стовпи вибухів. Двоє ранених перев'язано. Одійшли, посідали, жують галети, всунуті кимсь.

“Гармати і ящики – на передки! Андрію, бери двох, виводь лісною дорогою. Пане хорунжий – з тачанкою на гостинець, долучить дозор і отходьте. Стане там, де вийдемо з лісу, будете прикривать. Беріть п'ятеро козаків і льюїсиста. Решта – за гарматами. Гарматчики – на свої міста”.

Лісна дорога вузька, вистають коріння. При гарматах коні рослі та, видно, голодні, ненапоєні, а вже по обідній порі.

Боки запали, скоро на них не поїдеш. А хотілося б довести та передать готову батарею Алмазову, був би радий.

Виїхавши на гостинець, не криючись, їхала збільшена колона так скоро, як потраплять гарматні коні. Операція чи, вірніше, опанування батареї та в'їзд на лісну дорогу забрало 30–40 минут часу.

Чи буде погоня? А коли буде – чи дожене? Додатково хорунжого прошу в міру можливості підсунуться ближче Замостя, може, удасться нав'язать зв'язок коли не з 6-ю дивізією, то з якоюсь польською частиною, повідомить про скору поміч. За 2 години має нас доганять. Хорунжий добре володів польською мовою, звався, здається, Стрільковський. Показав себе в нашій розвідці з найкращої сторони.

Проїхавши кілометрів 10, спинились ми над невеликим лісним поточком з чистою прозорою водою. Треба було дати коням спочинок, підкормить, напоїть і самим підкріпитись. Од шляху були невидимі, ділило яких 300 кроків.

Поділились по совісті з гарматчиками їдою та цигарками, всім коням поділили овес, підпасли на поляні.

Гармати під Замостям притихали. Або Будьонний місто здобув, або його одбито, або повернув на Люблін, спинивши бій?

Коли витяглись знов на шлях, кінчався з лівого боку ліс, звідтіл вискочило з 200 чоловік кінноти і кинулось на мою колону, виблискуючи шаблями... Кінець!

Випускаю Марусю, вискакую наперед і пізнаю польських уланів. Шаблею даю знак – свої! Вихватив, ставши, хустку – махнув. З лівого боку зближається друга, більша група, рясую. Якомусь ротмістрові вияснюю ситуацію здобуття батареї. З двома офіцерами погнали ми до недалекого села, де затримався генерал Карніцький, командир кінної групи. Йому склав звіт про своє завдання, здобуття батареї з обслугою і певної кількості снарядів. Просив одночасно поінформувати себе про положення на фронті.

Генерал був дуже задоволений моїм звітом. Одразу дав наказ своїм частинам спішити до Замостя.

Червоні армії під Варшавою розбиті, спішно одходять на схід, грозить їм повний розгром або полон. Українська армія перейшла в наступ. Кінна дивізія в день по нашій виїзді завернута з маршу і тепер знаходиться десь недалеко Дністра. Дав до к-ра нашої кінної дивізії службове повідомлення про затримання батареї, здобутої його розвідкою, записав прізвище, ранг, ім'я моє та батька, частину, до якої належу. На тім попрощались, генерал спішив до Замостя, я до своїх, доставши приспішеним порядком од цього бравого кіннотчика зівса коням та 10 пачок харчів людям. Рука нескупа і вдача рішуча.

Видно, і до бою добрий командир!

Тут догнав мене і хорунжий.

Минаючи Львів, скоро стали ми в Станіславові, задоволені з своїх пригод. Частини наші були за Дністром, ведучи широким фронтом наступ. В відношенні до нас зайшли у галичан великі зміни. Знову прийшлося ночувати в Ромашівці. Зовсім інакше говорили люди про тих, що мали визволити їх з панського ярма.

“Та це зовсім інші люди, в хату зайде – не перехреститься, шапки не зніме. З святих образів сміються, кажуть, що Бога немає. Раніше, було, рідко траплявся жидок-жовнір остатній, а тепер – всі начальниками. Пфу! Якись нехристи! Все обідране, голодне, де йому воювать!”

При своїй релігійності галичани не могли бути байдужими до безбожників, а, по-друге, не подобався їм вигляд обшарпаного напівбосого війська. А жиди взагалі не користались тут симпатією. Інша була тепер гостинність, немало прийшло до нас і охотника.

Червоні одходили скоро. За яких 3 тижні Українська армія вийшла на лінію Нова Ушиця–Старокостянтинів, стикаючись лівим крилом з польськими частинами на р. Буг.

Поважні бої дивізії мали при переході Збруча, під Проскуровом та Летищевом. Дивізією командував тепер ген.-хор. Базильський-Купріянович, з вигляду старий заслужений фельдфебель, а в дійсності – полковник, коло 45 літ, був командиром полку в старій армії.

Дивізія зайняла ліве крило, опираючись в широку болотисту долину Случі. В останніх часах відчувся великий недостаток набоїв, поповнення десь застряло, припинився і наступ.

В Проскурові спіткнувся з полковником Сільванським. Жінку та сина він одвіз з Канева до батьків в Куп'янск, а сам всякими способами дібравсь до нашої

армії. Єсть при штабі Волинської дивізії як старшина до доручень. Спіткання було коротке, випадкове, кожен мав щось до пильного виконання.

Мій курінь був готовий, займав позицію на крайнім лівім крилі, маючи сусідом мазепинців.

Зауважено свіжі частини з противної сторони. На залізниці – тяжкі бронепотяги, показувались колони кінноти. Свіжі батареї пристрілювались, пускаючи рідкі гранати по різних цілях. Докучала цільність батареї 10 см гармат.

До шпиталю одвезли ще в Галичині Євтушенка, командира мазепинців, з розтрощеною ногою. Команду по нім перейняв Романовський, званий популярно “Дядя Генрих”. Людина багатого життєвого досвідчення. Бував в Канаді трапером, над Амуром полював на тигрів, в тундрі шукав золота. Високий та кремезний, мав на собі одягу та обув’я міцні, вигідні, солідні. В його окутім великім сундуку в найбільшій порядковій розсортоване все потрібне людині в кожній потребі і часі. Запас харчів, тютюну, мила, голок, ниток, гуталіну, шило, молотки, дратва, гвіздочки. Поза тим – білизна, онучі, рукавиці, порядне убрання. Завше – свіжоголений, з люлькою, мовчазливий, жив стороною, як старий холостяк. Горілку не пив, хіба в виняткових випадках. Шанували його підлеглі і колеги, сусідом був надійним. Стріляв цільно з рушниць та кулемета.

За ним возили маленьку 40 мм мортівку до збивання противних кулеметів. Робив це дуже докладно.

Курінь підтяг прикладом і виглядом. Належав до найстаріших з часів Гнатівки та Волонтерського куреня.

Романовський був зразком вояка великої холодної одваги. Приходилось нам разом вести бій з певністю на взаємну поміч.

Дубовий незаметно одсунувся од безпосередньої команди в боях, часто засиджувався в обозі коло Алли, котра не раз дала приклад легковажності, уділу в п’яних гулянках з другими, а навіть явної зради. Іван, закоханий по вуха, не хотів нічого бачить, знать, тратив на повазі.

В тім часі бригада мала бої під Меджибожем, Летичевом і вийшла під Миколаїв. Стан амуніції був загрозливо невиспачаючий.

В кінці серпня бої припинились, а 12 жовтня Польща підписала припинення війни з Радянською Росією.

Ми zostались самі. Червоні скоро зліквідували Врангеля, перекинули на наш фронт нові полки піхоти та поважну кількість кінноти. При недостатці амуніції ставало ясным, що Українська армія буде переможена і змушена одійти в Польщу або скласти зброю. Останнє не містилось в наших поняттях. Зрештою, це було б повним фізичним знищенням.

В таких самих умовах була бригада донських козаків есаула Сальнікова, перейшовша од Будьонного на польську сторону, кінна група есаула Яковлева з кубанських та терських козаків. Тепер ці частини, з’єднані в дивізію, прилучались до нас.

З хвилиєю завішення військових ділань на польськім фронті наша армія при недостатці амуніції перейшла всіма силами в наступ, не маючи надії на перемогу, а, як говорить військова маса, “для збереження честі зброї і прапора”.

Коротко кажучи, перші дні були удатні.

З Романовським розбили ми піхотний полк, зайняли село Почапінці та Майдан Почапінський. Удалось при цьому здобути з 8000 патронів, котрими поділилось з мазепинцями. Вийшла бригада перед Літинські Ліси. 2-га бригада – трохи спереду зайняла Миколаїв лівіше. 3-тя підійшла під Літин.

Набоїв не доставлено, далі наступать не було з чим.

Оставалось окопатись на догідних позиціях і чекать на амуніцію і протинаступ Червоної армії. На нашім участкові дала знать про себе нова батарея. Значна колона кінноти проїхала на виду понад смугою оборони. З обох боків велась розвідка.

* * *

Дивізія почала поволі одступать з боями. Деся кіннота провела ударний рейд на сполученні з Волинською дивізією. Обози одіслались в керунку на Волочиськ.

Надійшли відомості про трудне положення на правому крилі, 3-тя Залізна і Кулеметна дивізії змушені спішно одійти на Збруч, дали можливість прорватись червоної кінноті на тили Херсонської. Ідуть тяжкі змагання Київської дивізії, котра поволі одходе, а за нею – і Волинська. Вся кіннота скерована на південь, поза чорношличниками при нашій дивізії.

Таке положення, накреслене в наказі штабу армії, з одночасним визначенням дня виходу на Волочиськ, вказувало на рішення головної команди перейти на польську територію.

Надходив кінець місячних (листопад 1920 р.) змагань одинокої нечисленної нашої армії, оставленої вчорашнім союзником, не забезпеченої в амуніцію, проти подавляючо переважаючих сил.

Ліве крило армії зоставалось далеко висунутим. Оставалось три дні маршів до Волочиська. Одходим, опираючись лівим крилом на непролазні болота початку р. Бут. Генерал Базильський – при нашій бригаді. Коротка нарада, а потім наказ: 1-ша бригада виділяє курінь з гарматою, котрий займає позицію, маркує оборону бригади. Держиться до обіду і спішно одходе за другими куренями. Гармату стараться вивезти, в остатечності знищить. 2-га бригада опускає Миколаїв і пройде перед першою. Троцький з своєю витягається на тракт перед 2-ю. Розвідку і прикриття руху чинить полк чорношличників.

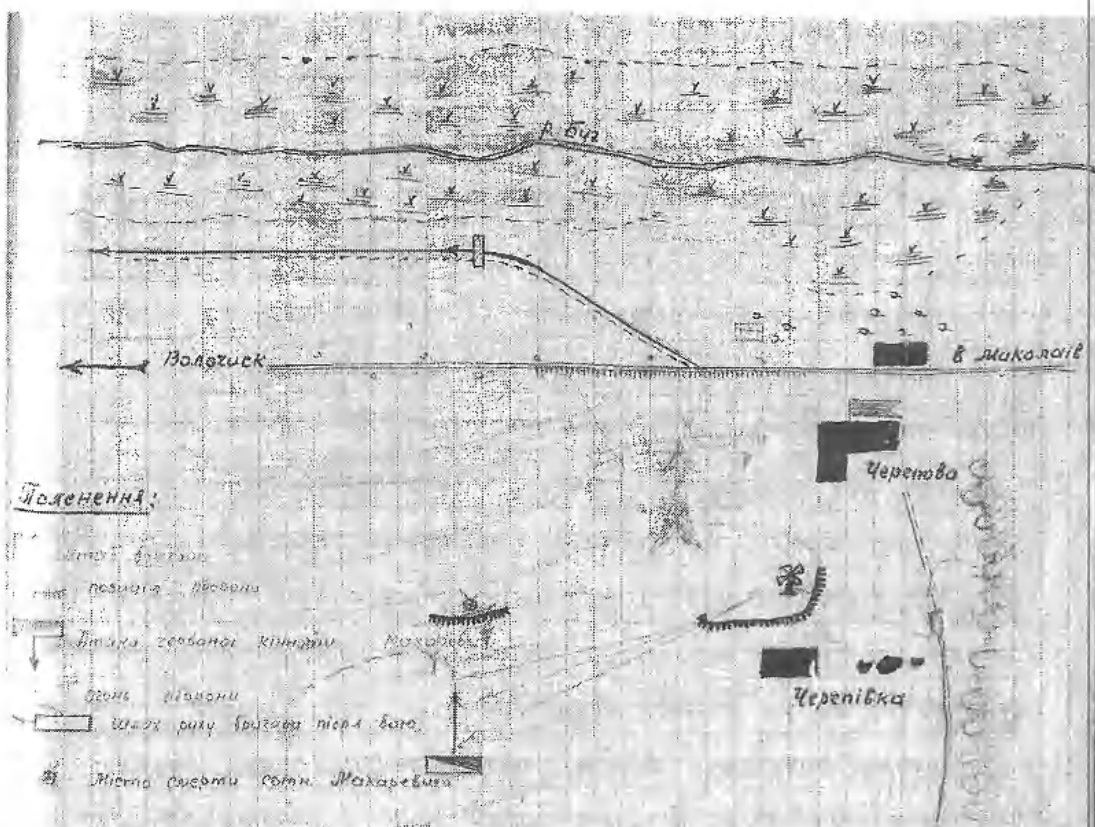
Наказ свідчить про можливість небезпечного бою, скупчення всіх сил дивізії для забезпечення оборони в часі маршу.

Моєму куреневі випало забезпечити одворот дивізії.

А ото з пам'яті ситуація під Череповою.

Курені ночували в Череповій, охорону несли мазепинці. Перед світом *мої сотні* зайняли позицію перед селом Черепівка, в віддалі од Черепової приблизно з кілометр. Перша сотня – в такій же віддалі од решти по правій стороні. Черепівка і Черепова лежали нижче, добре були видні од млина, де я находився з кулеметами.

2 кулемети були при першій сотні, там же – 3 кінних зв'язкових. 1-ю сотнею командував сотник Макаревич, як і Романовський, – один з найстаріших запорожців і командирів сотень. Випробованої одваги, слухняності, стійкості, Ма-

каревич дослужився на німецькім фронті рангу штабс-капітана з фельдфебеля. Знав все, що треба знать сотенному, скромний, відчував свою невелику освіту.

На Макаревича можна було надіятися як на себе.

Гармати зрікся.

Ночі почались морозні, на землі виступила біла покрива.

Вислана в Черепівку розвідка спіткалась з кінною розвідкою червоних, котра зараз втекла.

Добре розвиднилось, коли замічено на дорозі в Черепову з 20 кінних, їдучих купою. По білих шапках легко пізнано. Дано по їх пару коротких кулеметних черг та залп з 20 рушниць. Вони кинулись і зникли в близькім лісі.

З боку Миколаєва почулась гарматна стрілянина – там була 2-га бригада, мала вона уже покинуть містечко. Сильна кулеметна стрілянина почулась з боку 1-ї сотні. Видно як на долоні широку лаву кінноти, котра скоро спускалась вниз, кулемети били через голови. Одразу кулемети од млина почали бити в бік атакуючих.

Крик з обох боків, не вмовкають кулемети, Макаревич б'є залпами. Видно, як атакуючі повертають наліво, їх кулемети стріляють далі, од їх парубе на морозному повітрі, як од кухонь.

1-ша сотня одходить, біжить звідтіль зв'язковий. Спішно од'їжджають, одстрілюючись, кулемети. Хіба кіннота пішла в обход? Макаревич знає, що робе. Добігає кінний, схвильований: "Сотник убитий!"

Коротка записка хор. Грибанова: “Сотня спішно одступає, кулемети од’їхали самі. Одходжу на Черепову”. Послав гінця: “Держатись лівіше, уважать на ліву сторону”. Немає чого далі оставаться. Лава піднялась і спішно пішла на шлях, минаючи Черепову. Година 8-ма. Видно, як одходять курені. Кінні купки. Довго спали та снідали!

Курінь перейшов досить круту балку і вийшов на широкий гостинець. Тут була готова добра позиція. Окопи з стрільницями, гнізда для кулеметів. Гостинець криється нижче, як широка траншея. Для чужого ока з боку другої сторони балки ми закриті.

Курені зайняли окопи. На гостинцеві – Базильський, Дубовий, штаб. Захід далеко видно. З правого боку – болота початків Бугу, над ними вище – дорога, рівнобіжна гостинцеві, нею пішли обози. Там вони затримались десь з 10 км звідділь.

Підійшли до Базильського командири куренів, витяглась сотня Петруся. З сторони Миколаєва галопом прибігло дві гармати з батареї Черніцина. Були при 2-й бригаді. Вона розбита. Поручик Осадчий своїми очима бачив, як деморалізована сильним огнем кулеметів та гармат частина перебігла через міст на другий бік, де були поляки. *Що з Литвиненком, не знає*, свою півбатарею впровадив під огнем. Спішить тепер на сполучення з другою півбатареєю при 3-й бригаді. Трохи одпочивши, Осадчий погнав далі. Був це добрий старшина, з військової сім’ї. Вихований в кадетському корпусі.

Ситуація погіршала, немає вістей од Троцького і Дяченка. В осідаючій куряві на заході показала перебігаюча через шлях кіннота. Чорні? Ні, чужа!

Базильський, Дубовий, штаб, кінна сотня кинулись вниз на шлях понад болотами. Здивований, довідаюсь, що немає і командирів куренів! *Обставини змусили обнять команду бригади в складній, рішучій хвилі*. З задоволенням стверджую, що командири сотень всіх куренів і заступники курінних без слова слухають розпоряджень.

Сподіваючись нападу з боку Миколаєва, виставляється на пів км дозор з семи льюїстів, з ними – хор. Василь Заець. На dogodній позиції на шляху застава з 2-ма кулеметами. Командує Гриць Костенко, один з найхоробріших, найстарших наливайківців. Флегматичної вдачі, Гриць знаний з необережності в охороні. Зате до бою іде, як в танець. Був двічі ранений, та і це нітрохи не змінило його вдачі.

Наливайківці мали старшин далеко понад стан, стачило б обсадить цілу бригаду. Одначе тримались свого куреня на підстаршинських містах. Були тут знакомиті кулеметчики: Лучиня, Гончар, Мойсеєнко. Майже всіх я знав близько, як і вони мене.

Мазепинці – карні*, тверді, надійні. Тепер тут немалий процент свіжої молоді. А з старими знаюсь як з наливайківцями. Може, найслабіший Республіканський числом старшин та козаків, зате має найбільше кулеметів “Льюїс” та *заступника к-ра куреня – сотника Корніва, старшину високої міри*.

Розоставивши кулемети та поділивши поле обстрілу у всі можливі сторони, на гостинці скупив в резерві коло 100 багнетів та 6 кулеметів, аби кинуть, де тре-

* Відповідальні. – Ред.

ба в критичний час. Побіжно підлічивши, стверджено кількість патронів: випало по 25 на рушницю, 150 – на “льюїса”, 1500 – на кулемет та коло 60 шабель. Сподіваючись короткого бою з кіннотою, цього вистачало, ще б і осталося, при піхоті в сполученні з кіннотою стан був критичний.

Тоді треба буде триматись на зайнятій позиції, може, підійде-підопре Дяченко, одірваться, як стемніє, спішно одходить на сполучення з 3-ю бригадою під прикриттям чорних.

Одходить сотенними колонами, щоб мати можливість одразу зібрати курінь в кулак з кулеметами по боках для стрільби залпами по атакуючій кінноті, при одночаснім кулеметнім огні, короткими влучними чергами. Мали сотні по кількадесят ручних гранат, що рвалися, даючи багато оскілков з розсівом на 50 метрів.

Ворожа кіннота вийшла широкою лавою з правої сторони. Рушилась кроком на наше праве крило, за лавою їхали тачанки з кулеметами. Нас вона не бачила, спокійно спускалась в долину. Сотні пришикувались, як і кулемети, резерв бігом підійшов на праве крило. Наступаючі лави на око лічили коло 500 шабель. Ми були значно сильніші числом та укритістю.

Не дальше як на 300 кроків кулемети повели численні короткі цільні черги сотні, по черзі дали по три залпи. Заскочені лави склубилися, валилися коні, люди, кулемети не успіли одкрити огню, до того цілі не бачили добре. Все розпрошилось, оставляючи убитих, ранених, перекинуту тачанку.

Несподіванка була кривава, сильна кінна одиниця понесла з 20% страт, охолоне не скоро. Треба спішно одірваться. 20 кінних вислано позбирати патрони у забитих, ранених та з тачанки. Решта витяглась на гостинці, а курені по черзі знімалися з лівого крила і сходили на дорогу вниз, по котрій поїхали Базильський, Дубовий з штабом, курінні та сотня Петруся. *Мій курінь, остатній, становив ар'єргард* з 4-ма кулеметами та найкращими кулеметчиками-старшинами: Лучинею, Гончарем, Отрішком та Заточним. Решта їхала з лівого боку куренів. З кіннотчиками на головнім шляху був видимий зв'язок. Розіслані пошукать набоїв, привезли понад 10000 та повних 12 стрічок. Це було щось! Крім того, чимало добрих чобіт, стягнутих з побитих. Ранених не рушали. Декотрий був в гарній смушевій сивій шапці. Настрій піднісся. У цій потичці, без страт з нашого боку, одплачено за смерть Макаревича. Тіло його осталося там, де вправ. Остатні слова були: *“Грибанов, виводь сотню, рятуй людей. Мене остав. Прощай...”* Лицарська, козацька смерть за два дні перед кінцем трьохлітніх змагань.

З села спереду їде кіннота. Це чорні. Тепер Дяченко буде прикривать дальший путь до Волочиська. З плечей спала відповідальність.

Село велике. Тут приготовлено обід. Сотні розведено по хатах; жде нас ще з 20 км дороги.

Находжу Базильського і Дубового в одній хаті. Коротко складаю реляцію про проведений бій.

Згадую про відсутність командирів куренів в критичну хвилю. Обидва зрозуміли трохи замасковану іронію. Хвалять, розпитують докладніше. З свого боку хвалю всі курені, стійкість, дисципліну. Підкреслюю вартість окремих скром-

них старшин. Спломинаю про поповнення патронів. Розходувано 3 500–4 000, здобуто 16 000.

Дубовий розказує Базильському про нашу співпрацю, хвале в очі. В кінці обідаєм разом. Говоримо про завтрашній день, що нас чекає в Польщі. Вирушаєм до села Клинини.

Клянусь... остатню кров свою пролить!

Вечором розходимось по одведених квартирах. Село велике, ночують, крім бригади, батареї Кузнецова, Лощенка, обози 1-го порядку. В одному дворі міститься пароконний віз з старшинськими речами, Маруся і кінь Мокосія. Вихід визначено після снідання о годині 10-й.

Охорону несе чорноплічний полк, його роз'їзди чинять розвідки. Полк сильний, ночує рядом в 2–3 км. В разі появи ворожих частин на час повідомить, прийме на себе перший удар.

Спиться смачно. Поснідавши, готовимось до дороги.

Наступила мала зміна. Дяченко повідомив, що дорога на Волочиськ безпечна. Роз'їзди ніде не спіткали червоних. Його полк, всю ніч несучи охорону, потребує одпочинку. Наше вирушення одложено на годину 12, до Волочиська – не далі 25 км. Дійдемо на час. В Клининах і пообідаєм раніше.

Хазяйка варє борщ і вареники. Що треба, доставлено. Кухні шикують ранній обід. Запросив до себе старшин, сам переодіваюсь в нове убрання... Сергій почистив чоботи, вони тіснувати.

Миски, ложки на столі, господиня ставє борщ. Старшини поглядають на паруючий борщ з кільцями жиру, а я скачу на одній нозі, не можу натягти чобота.

І раптом загриміли вибухи гранат, шрапнелі, застрочили кулемети, здавалось, з усіх сторін.

“До сотень! Виводить за село вози!”

Старшини вибігли, а я стрибаю з тим чоботом.

Нарешті вискакую надвір, Антон в сідлі, же, Єрченко з возом виїхав раніше. Стрільба густа, вулицею біжать козаки, свистять кулі, густо рвуться гарматні стрільна.

Панічна утеча дезорієнтованої струги* виносить за село. Поле покрито утікаючими без ладу. На взгір'ї зіскакую на землю. Розкладаю руки: “До мене!”

Антон висилаю з кіньми наперед по дорозі вниз, де видно річку (Случ), недалеко село, там, власне, біжать. Кажу, аби затримав кулемети. Хай стануть за мостом на головнім шляху, один до мене. Що робиться з правого боку – не видно. В селі – крик і стрілянина. Скорим кроком доходжу до дороги вниз. Коло мене збирається щораз більша громада. Єсть і старшина Грибанов, Мойсеєнко-малий, козаки різних куренів. Всі з рушницями, ні одного з “льюїсом”. Розгубленість.

* Людського потоку. – Ред.

Грибанова посилаю наперед, наказую проскочить до моста, занять по другім боці оборону. Всередині – Мойсеєнко, я – ззаду з бунчужним Вороною.

Село близько, коло річки дерева досить густо. З правого боку піднімається лагідно терен, криє видимість. В Клининах стрілянина затихла. Як можу, стараюсь привернуть лад і спокій. Зібралось по 200, ідем по четверо в ряд.

Де Антон? Хоть би одна тачанка! Що з рештою куреня?

Маю в руках японський карабін, на поясі – іспанський браунінг. Чи не осталась в Клининах шабля?

Спішу тепер наперед, де козаки починають вскакувать в двори. Село невелике. Раптом з тилу: “Ура-а!” Вискакує з-за гори кіннота. Біжу назад, кричу: “Стріляй!”

Падають розгублено кілька стрілів, рветься моя громадка, одна частина біжить в село, друга повертає між дерева до річки. Кіннота забігає вже з криком од села. Маю в кожушку дві “лимонки”, одну за другою кидаю, вскакую між дерева. Річка – неширока, рядом, вкрита льодом. Випускаю п’ять патронів і бачу, як кинув рушницю один, другий. Шаблі в роботі. Кричу щосили: “За мною, до мосту!” Вискакую в річку, тонкий лід ламається, води по груди, холоду не чую.

На другім боці повертаюсь і бачу кіннотчика, що цілиться в мене. Моментально підкидаю карабін, стріляю і чую, як ударило, неначе тяжкою палицею, в праве плече. Кіннотчик хилився з коня набік. *Ще бачив далі бунчужного Ворошу і занесену над ним шаблю.* Карабін випав з руки, зробилась вона тяжкою. Виступила кров, заливаючи рукав. Повернувшись і пішов перед себе не поспішаючи.

Дивна річ! Не думав, що буде зі мною. Другі думки лізли в голову. Хто врятувавсь, хто згинув. Де був Дяченко з своїм полком, чи прийшов на виручку? Куди одійшла бригада? Одійшла чи згинула. Перейшов невисокий горбок, за ним побачив гарбу, запряжену в двоє коней, віжки держала в руках молода жінка. Дивилась на мене, мокрого, скривавленого, перестрашеними очима. Питаюсь, чи далеко до гостинця? Мовчить, трясеться. Лізу на гарбу, прошу везти на шлях, а вона тільки викрикує: “Ой пане, пане!”

Лівою рукою витяг пістоля: “Вези на гостинець, бо буде погано!” Рушила помалу навпростець. Мені робиться щораз гірше, слабну і бачу, як з правого боку іде прямо на мене чоловік 20–25 кінних в чорних шапках з червоними верхами.

Ось воно, те неодворотне... Ні, не здамся, шість разів в їх, сьомого – собі. Як краще: в висок чи в рот? Хіба в висок. Віз став. Баба випустила віжки, цілком розгубилась. Кіннотчики близько. Несподівано напружене тіло м’якне.

Це Кузнецов, командир батареї. Одному каже сідять на віз, бабі – мене обережно підтримувать. Не роздіваючи, перев’язали плече через рукав. Скоро виїхали на шлях, поїхали скоріше. Двоє, що кінь вискочє*, поїхало вперед.

В скорім часі показалаь велика колона кінноти, а од неї вискочили п’ятеро з тачанкою. Був це Дяченко. З воза пересаджено мене на тачанку, котра, обганяючи полк, поїхала скорою рессю, а ще скоріше на найбистріших конях полетіло

* Так у рукопису. – Ред.

двоє – Кузя на Киргизі та Нестор Галайденко на горбоносому степовому скакуні. І ще щось трапилось малосподіване – Галайденко прикрив мене своєю буркою!

В найближчій оселі чекала жінка-лікар, затримана посланцями, котрі побігли далі. Тут обережно мене роздіто, обмито, перев'язано. Перебрано в суху білизну, короткі штани, теплі чупки, напоєно гарячим молоком. Лікар не говорила, чи поранення небезпечне. Дивилась великими смутними темними очима. Мала своє свіже горе: недавно згинув чоловік...

З обозу приїхав фаєтон з досвідченою сестрою Оленою Олександрівною, пізніше дружиною Остапа Ярошенка. Мала мене доглядать.

Тут Дяченко зробив все для мого порятунку. В екіпажі зложені мокрі чоботи, козушок, пістоль. В футлярі од бінокля було трохи цінних дрібниць та золотих грошей, виміняних ще в Станіславові за совітські паперові з Бобринця.

Доїжджаючи до Волочиська, спостереглося багато кінноти в заслоні. Місто було внизу. В часі їзди кров виступила через бинти. Фаєтон заїхав в якийсь двір, сестриця замовила щось теплого. Змінила перев'язку, руку міцно прикріпила до тіла. Чув себе цілком добре, ogrівся, підкріпився. Пройшло немало часу, як вскочив візник: скоріше виходьте, всі частини – на другім боці, наш полк їде вже посліднім! Вечоріло. Ми скоро з'їжджали вниз. Видно міст і кінець колони. З лівого боку по нашій стороні стоять два бронепотяги – це “Запорожець” і “Кармелюк”. За високим залізничним мостом – довгий потяг. Залізниця має одну колію. Пізніше з'ясувалось – в польських потязі їхали патрони та гарматні стрільна для нас. Спізнились!..

Близько мосту почулись крики, на висотах стояла кіннота, кричала: “Ура! Ура!”

До мосту, вимахуючи шаблями, летіла група і тоже кричала, а перед фаєтоном на мостові якимсь чином стояла гармата впоперек, загороджуючи дорогу.

Зскочили ми, одне вліво, друге вправо, далі – під міст. Затупотіли копита, спинились. Обережно спробував ногою – держе лід, не ламається. Збруч вузький. Перейшов на другий бік і пішов понад дорогою. Польські кулемети готові до стрілу. Офіцери, жовніри.

Скоро темніє, довга листопадова ніч. На битій дорозі – рух. Прикриваючись одіялом, півбосий, в коротких синіх штанах, виходжу на дорогу, пробую дістатись на якийсь віз. Не удалось. Вози все чужі, спішать...

Нарешті найшов когось з своїх і за пару хвилин був в хаті, змучений, промерзлий, без шапки на голові. Що було в фаєтоні, там і зосталось. Речі на возі були тут, на щастя, і шабля. Збіглись старшини, козаки. Знали про моє поранення. Пані Олена тоже найшла своїх. Все її невелике майно осталося там, де і моє. Повечерявши, положився спатать.

Прокинувся од болю. Сонний повернувся на правий бік, бинти зсунулись, пішла кров, весь бік мокрий. Доктор, пані Гемпель, зараз прийшла, наново перев'язала, послухала серце, пульс. Дала наставлення Сергієві і Галі, щоб сиділи при мені до ранку, казала підкласти подушки, щоб не міг повернутись. Рано мав їхать до шпиталю в Тернопіль.

В тачанці з Галею і Сергієм добичними моїми кіньми минали ми контрольний пункт. Стояли там польські офіцери, червоні командири, командири наших бригад.

Складалась зброя. Кидали з розмахом, нищили рушниці, шаблі. По обох боках – гармати. Мої пістоль та шабля їхали в тачанці. Обійшлося без ревізії, як у раненого.

Бачив маршируючі сотні з опущеними головами переможених. Крок держали, та не повертали голову в бік переможців. Тяжко на душі. Кінчилась збройна боротьба за Державність. Кінчилась смутно для нас.

Присягали в 1918 році полки на Харківщині на вірність Українській Державі і гетьманові. Хвилювались молоді голови перед присягою. Багато покинуло наші ряди, деякі полки були наставлені на бунт. В нашому журналі “Запорожець” надруковано тоді мій вірш “Присяга”.

Ото він:

Тобі, мій Краю дорогий,
Складаю я свою присягу:
Тебе любить, Тобі служить,
За Тебе вмерти коло стягу.
І прапор наш жовто-блакитний
Клянусь довіку боронить,
І за Нарід забутий рідний
Остатню кров свою пролить.

Згадався цей вірш-присяга, написаний не стилістично, та од серця. Знали його широко тоді присягаючі Краєві і Народові, котрого знаком-символом був національний прапор.

Дано мені пролить в збройній боротьбі всю кров, доля не дала умерти.

Чи буде коли щаслива можливість побачить рідний Край, своїх найдорожчих, найближчих?

Одне певне: прадідівської шаблі мені не прийдеться держать.

Кому прийдеться її передать, в які достойні руки? І от тепер їду в чужий шпиталь, попрощавшись з літами віри в свою надію, з тяжкими гнітючими думками.

Прощайте, золоті мрії.
Буду вірний Вам і прапорові до кінця.
Не зраджу вас, не зречусь до смерті!
Буде це моя ще одна остатня присяга.
Амінь.

* * *

До шпиталю в Тернопіль довели мене того самого дня по обіді. Після звичайних формальностей, переодівання заведено до досить великої світлої зали для офіцерів. Лежали в ній тяжко ранені 2 поляків, один донський козак, один з кінноти Яковлева та наші: Євтушенко, б. командир мазепинців, Олександр Чубенко, к-р батареї, заступник Алмазова, к-р сотні Низового куреня Неживий, пор. Га-

маль, разом зі мною – десять ліжок. Всі уже були оперовані, Євтушенко та Чубенко – не раз. Неживий мав паскудну рану з розтрощеною кісткою вище коліна, котра гнила, Гамаль – розкрите коліно правої ноги, унерухомлене в металевій шині, поляки були в останніх днях перед опущенням шпиталю. Донцеві, сотникові Іванові Моторигінову, на ший висіла гуля, як гусяче яйце, а пор. Шмигольову (од Яковлева) сиділа куля в легенях. Євтушенкові і Чубенкові уже пару місяців кості не зростали. На вид – обидва повні, здорові, як атлетичний Моторигин; у Гамалю вид умираючого – кості і шкіра, хоть язик як бритва. Неживий та Шмиголь жовті, худі – тяжко хворі.

В перших днях я чув себе непогано, ходив до другої великої зали, де лежали козаки, а серед їх – знайомі з давніх часів. Виділялись серед їх два могутні гарматчики з перебитими ногами, один з батареї Лоценка, другий – з Волинської дивізії. Взагалі, шпиталь був невеликий, переповнений, лікарі-хірурги мали багато роботи.

Маючи руку, унерухомлену до ліктя, я міг держати в пальцях ложку, хліб, писати. Нас обслуговували сестри Неллі, Марися та санітар Мельник. Милі люди, свої обов'язки виконували з християнською терпеливістю та посвяченням. Мельник проявляв велике незадоволення, коли “качка” мала в собі мало, або “начиння” було порожнім, витягнене з-під Гамалю або Шмиголя.

Як зазначив, лікарі мали праці повні руки, шпиталь був пересилочний. Тільки гірші, тяжчі випадки задержували ранених тут довший час. Тому легше ранених на перев'язках оставляли на кінець або на наступний день. Я не думав, що маю тяжке поранення.

Бачачи численні операції, одкладав перев'язку і оглядини рани на дальше. Коли почало щодалі більше боліть і уже мав бути підданий болячим оглядинам, привезено з 30 польських жовнівців в страшливім стапі. Мали всі жахливо попарені ноги, руки, боки, животи. Не одне прийшлося бачить, а таке – хіба тільки в пеклі можна уявить! А все – молоденькі, недавно підстрижені. Тепер про себе не думалось. Я бачив, як хірург ножицями одрізав спалені на вуголь кіски тіла та кидав в кубел. Як другий одпилював, як дерево, спалені ноги вище колін. Врешт збільшувала тишина, бо ці нещасливі не кричали. Вони тихо стогнали, були неприємні: оперували їх без усипляння. Не знаю, чи хто з них вижив.

Нещастя сталось вночі, коли вони десь їхали в вагоні. Всередині був бензин. Правдоподібно, витікав з банок, котрийсь обудився, закурив і кинув горящого сірника. Могло статись, що од запаленого сірника наступив вибух паруючого бензину. Причина осталась незною.

Вечором, як щодень, грали ми, т. е. Євтушенко, Губенко, Шмигаль і я, в префранс. Карта йшла, тільки якось почала показуватися дивно, то дві однакові дами, то два тузи, піки чи бубни...

Прийшла сестра Неллі, почала мірити та записувати температуру. Змірила мені, глянула, струснула, ще раз змірила. Забрала карти, положила в ліжку, другим тоже казала положитися і побігла до діжурного хірурга. Той скоро прийшов з сестрою, послушав серце, пульс, справдив температуру. “Рано – на стіл!” Неллі

знову вернулась, зробила укол і сама з годину сиділа рядом. Температура була висока – 40,6°.

Рано понесли на носилках, поклали на стіл, рот і ніс – прикритий марлею, старша сестра щось там капає, а я на голос лічу – один, дві, три, чотири... щодалі смердить гірше, забиває дух. Зауважив краєм ока сильно напухле плече, червоне, блискуче, почорнілу рану. Залічивши дванадцять, запав в непам'ять.

Розумів і відчував, коли розрізалось тіло, як в рану щось влазилось.

Прокинувся з небуття, коли кінчалась перев'язка. В роті стояв тяжкий душущий дух ефіру. Рядом стояв хірург. В плечі не боліло, тільки тіло все ослабло, хотілось спати і дихати чистим повітрям. Не хотілось їсти. Заснув міцно і спав довго, годин 12–14. Ще чувся той неприємний запах ефіру.

Апетиту не мав, тільки хотілось пити та температура держалась в рамках 38,5–39°.

Знову понесли по обіді на операційний стіл. Було тепер кілька лікарів. Оглядали рану, щось тихо радились. Зроблено свіжу перев'язку, чимось ранення присипано, промито.

Казав Мельник, як розрізано рану, то вийшло дуже багато гною та якимись кусками.

Неллі прийшла, як завше, з термометром, якась смутна, коли міряла температуру, капнули з очей сльози:

“Rana kapitana jutro znowu będą operować!..”

М'яка вдача у дівчини, як на хірургічний відділ. Сестра дійсно милосердна для терплячих болі.

Знову температура 39°. Лежу на столі, ті самі лікарі, що вчора, і новий – невеликий, очі темні, енергійні рухи. Сестра з бутылочкою ефіру, хірургічні приладдя. Обережно натискується рана. Знову тиха розмова – нарада і виразний голос нового лікаря, капітана Станіслава Гіляровича:

“ Jeszcze spróbuje, serce i płuca zdrowe. Przygotować wtrysk!”

Під маскою лічу знову до 12-ти. Хірургічний ніж ріже тіло, а видається, як хтось роздирає полотно. Робиться щось нове в розумінні того, що тепер діється з моїм тілом. Видається, що операція – якесь дрібне непорозуміння на тлі чогось великого – нового зрозуміння правди про *початок всіх початків*. Одночасно переживаю таке найвище щастя і радість, що коли опритомнів на столі, глянув на оточення, крикнув: “Ми не так живем!” Ще переживав.

Велику таємницю життя, захищену в формулі кількох слів, котрих ніяк не міг пригадати.

Д-р Гілярович переливав в жили порядну порцію чогось, ціла рука оніміла, пальці втратили рух і чуття.

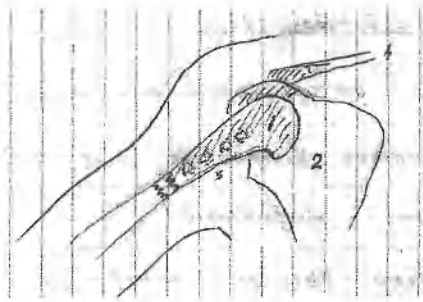
Потім руку положено на металеву, зігнуту в лікті шину, виложеною ватою, обкручено бинтами, далі обкручено бинтами до пояса товсто груди і живіт, в кінці загіпсовано.

На ліжку положено на спину, так що унерухомлена рука була піднесена вгору, зігнутою в лікті.

Трохи пізніше довідався, що консиліум було наставлено на усунення руки одночасно з костями плечового сугаву.

Будучи без перев'язки в Волочиську 9 днів, рана сильно загноїлась, виступили ознаки гангрени, що разом з великою втратою крові загрожувало смертю. Один тільки доктор Гілярович був іншої думки. Він зробив операцію, особисто по кілька разів приходив, справджував серце, пульс, оглядав рану, над якою не було гіпсу. В широку тепер рану, з обох боків прорізану на 10 см, вставлено чотири резинових трубки, якими стікав гній. Щодень ці трубки і рана промивались водою з якимись додатками, а справляло це полегшення і приємність.

Досвідчений Гілярович був думки, що куля була "дум-дум" або надпиляна. Попавши в сугав, потрощила кості та порвала артерію.

1. Staw – сугав, 2. Łopátka – лопатка,
3. Rurki – рурки резинові,
4. Obojczyk – ключиця

Рисунок показує знищення кісток, які в м'язах порвали волокно, а там почалось запалення, гниття та замирання тканини. Операція усунула змертвілі частки тіла, куски кісток, припинила розвиток процесу замирання тканини в дальшій розмірі.

Од природного стану здоров'я та прибутку витворення крові залежало дальніше лічення. По недовгій часі заклопотане лице доктора Г-ча повеселіло: "Doskonale! Granulacja!" Температура спадала. Спадала вага, опанувала повна безсилість, рука мертва...

Зате апетит появилсь і щодень наростав. Гілярович приписав додатково шніцель, часом сестри од себе – яблуко, яйце, все було мало. Купить щось не було за що.

І тут несподівано з'явивсь мій Срулик. З ним разом почалась боротьба організму з обезкровленням.

Сергій утік з Лапдугу, де часово перебувала бригада, добравсь до Тернополя, постаравсь найти собі притулок, а потім прийшов до шпиталю. Мельник привів його в нашу залу, а Сергій довго роздивлявся, поки мене пізнав. Дививсь, та аж трусивсь. За шість неділь zostались на мені кості та шкура, як колись після затруття газом, знову вага спала до 39 кг. З появленням Сергія змінилось харчування.

До шпитального посиленого дійшло масло, сметана, яйця, червоне вино. Або приносив сам Сергій, або передавав Мельником. Міг тепер наїдатсья і підготовувать Неживого.

Євтушенко і Чубенко уже виїхали до іншого шпиталю. Одночасно рана заживала скоро, доктор Гілярович мав щодень з задоволенням можливість крикнути: "Doskonale!"

Як були непомірно болючі перев'язки раніше, тепер зробились щораз легші, скоро не стали потрібні і рурки. Вийнято їх на восьмому тижні. Одначе рука була, як мертва, не ворушились пальці. Спитав д-ра, чи зможу колись держать вудку та ловить рибу?

“Będzie pan kapitan robić wszystko, cierpliwości”.

Докучав висохший і тепер просторий гіпсовий панцир, при найменшій рухові ребра обтирались об тверді нерівності.

На дванадцятому тижні гіпс знято. Рука в плечі затріщала, розігнулась в лікті і, обережно піддержувана, поволі опустилась. Зроблено тепер перев'язку “дезо” або “dezolt”, унерухомлюючи рух костей в сугаві. Д-р Г-вич обережно, докладно обслідив, обшупав, оглянув, якось здивовано голосно ствердив: “Doskonale!”

Прийшов час, коли, проснувшись, почув як од плеча вниз пробігло як електричство, порушилися пальці. Рука одживала, а одночасно – віра, що калікою не останусь.

Скоро почав ходити, сили повертались, хоть дуже поволі. Міг тепер виходити до вільної кімнати-прихожої побалакати з Сергієм. Сундучок з речами і шабля – під опікою Дмитра Федорова.

Пішла чутка, що я помер. Сергій прибув, аби власними очима побачити могилу та десь між своїми притулиться. Він фахівець-бляхар. Те, що приносив, набував різним способом. Заробляв припадковою працею, картами (тоже фахівець!), навіть випросював. В останньому щось помагало прищиплене Дяченком прозвище – “жидівський батько”.

Коли я лежав безсилий, висохший, зайшли в залу двоє старшин-наливайківців – сотник Йосип Колодочка і поручник Х. Мене не пізнали, тільки по таблиці найшли. В околицях Тернополя продавались коні всієї дивізії, а вони входили в склад цієї ліквідаційної комісії. Було там моїх власних трое коней. Що з ними – не знали. Юзик Колодочка, порядний старий запорожець, залишив всі гроші, які мав, а було того небагато, і обіщав особисто допильнувати продажі та доставити гроші. Більше ніхто не заходив, а гроші за коні так і пропали.

Скоро мене, Неживого, Гамалю перевезено в Ярослав. Тут шпиталь краще оборудований, просторніший, світліший. Одночасно – інші порядки, загострена дисципліна. Брама з вартовим. Всіх приїхавших одразу скеровано в лазню, одяжу – в дезинфекцію. Крім старшин, було з 15 козаків. Прийшов старий сивий підполковник, глянув на нашу громаду і скомандував до присутнього в роздівальної фризера: “Obstrzyżenico! Wszystkich bez wyjątku maszynką do skóry!” А ми остриглись гарно перед виїздом. Я запротестував, сказав, що під машинку стригтись не буду, за мною те саме Неживий.

“Nie przymię inaczej, co to za gadanie?!”

“То одсилай, пане, назад, стригтись не будем!”

Пошумів ще п.полковник, кинув ще раз: “Wszystkich do skóry”. Зник, і більше його ні разу не бачив.

В лазні трохи достоялось під душем з зимною водою, отримано чисту білизну, халати, на ноги – дерев'яні ходаки і хто сам, кого понесли, приїзних розміщено в світлих кімнатах. В своїй спіткали знову Євтушенка та Чубенка, кості їм в ногах зростались дуже повільно, а лічилися уже 5–6 місяців.

В залі був ще один незнайомий поручик, з тяжкою контузиею. На вид – зовсім здоровий, повновидий, червонощокий, цей поручик порушувався стриба-

ючи, коли щось брав рукою, друга рука і пальці робили те саме. Голос мав приємний, статурний, мав в голові вправлену в ліву половину металеву (платинову) пластинку.

Трохи, коли ближче зжились, розказав про свою біду. Була то історія, котру варто тут подати.

Він – киянин. З фронту повернувся в січні 1918 року. Був ранений. Коли за першим разом червоні після Крут опанували Київ і масово розстрілювали офіцерів, його взяли з мешкання батька, залізничника-слюсаря, і вивели на вулицю. Тут йому в чоло вистрелив з пістоля якийсь в шкіряній куртці. Коли одкрив очі, що довго був малопритомним, не розумів, де він, що з ним було, що до нього говорилось. Не пізнавав батьків, сестер. Пізніше поволі вернулась свідомість, мова, взагалі став на ноги, тільки в тім стані порушень, як тепер. З часом і те пройшло. А був кінець літа.

Отож підібрано його як забитого і доставлено до прозекторіуму відділу медичного університету. Звідтіль випадком його забрав до своєї приватної маленької клініки молодий заможний хірург К-ко, котрий не раз бував тут для практики. Він замітив, що мертвець, з діркою в чолі та частинно випливаючим мозком ззаді черепа живе і дихає. Сім місяців пильного лікування поставило на ноги і вернули свідомість та здоров'я безнадійно умираючому. Пізніше поручик вступив до Української армії, служив в штабах. Літом був контужений далеко вибухлою гранатою, що для здорового не було б шкідливим. Лічиться сьомий місяць, наслідки лічення відчуває, та тільки руки і ноги ходять і роблять всі рухи одночасово.

Історія якась несамовита, случай маловірний, одначе, правдивий. Докази – сліди входу і виходу кулі перед очима!

На жаль, забув як поручик звався, якийсь на ...-ський. Не то Ружинський чи Разинський, щось подібне, вертиться в голові, а не пригадаю. Може, був поляком, бо говорив добре по-польськи.

Сергій попрощався і десь поїхав, обіщаючи пам'ятать про мене. Слова додержав в спосіб шляхетний. Про це пізніше на своїм місті і часі.

В Ярославськiм шпиталі мали ми неабияких гостей. Хворих і ранених українців провідали генерал Невілл, голова Французької військової місії, в склад котрої входило коло 300 офіцерів Генерального штабу, що були інструкторами в польських вищих військових школах. Пізніше цей пристойний, високий, симпатичного вигляду генерал був військовим міністром. З ним разом – генерал-поручик Омелянович-Павленко та невелика кількість оточення.

В тім часі я уже непогано тримався, генерал-поручик пригадав нашу зустріч в Зимовім поході. Добру мав пам'ять. Сердечно привітались ми з його ад'ютантом сотником Барилом, колись моїм підлеглим.

Обидва достойні гості розпитували про здоров'я, умови життя в шпиталі, відношення шпитального персоналу.

Іншим разом приїхав з недалекого Тарнова, де перебував в отелі "Бристоль" уряд УНР, Головний отаман Симон Петлюра з ад'ютантом полк. Данченком.

Пам'ятаючи попередні спіткання та розмови, не чув я в собі радості з цього візиту, не міг погодитися з убивством Болбочана. Аби уникнуть устиску руки, прикинувся сплящим. (Ой, не так було, Батьку! Ти йому щось сказав! – Р. А.)

Може то було і нечемно, як казав пізніше осудливо Чубенко, та не хотілось кривить душею.

Минуло 8 місяців од поранення, міг писати, держати в руці книгу, їсти, урізати хліба. На перев'язці з загоєної рани виступала малесенька плямка.

Десь в жовтні дістав скерування до шпиталю в Вадовицях.

Була осіння мокра погода, коли вирушив потягом з Ярослава. При нагоді пригадую, що не раз виходив на місто, закладене Ярославом Мудрим 800 літ тому. Старину пригадують кілька будов, а між ними – великий будинок з XV віку, де містилась езуїтська колегія, де учився гетьман Богдан Хмельницький, син козацького сотника гербу Габданк.

Затримався по дорозі в Тарнові.

Одвідав б. командуючого армією, що жив в невеликім вагоні-салоні з Барилом. Моє убрання було таке пом'яте та знищене, що було непристойно в нім ходити. Барило дав мені гарне своє, в котрім побував в “Бристолі” на засіданні уряду Укр. Нар. Республіки.

Чимала зала повна. Переважають військові, рядом пізнаю генерала Вовка. Трохи і жінок. На підвищеній естраді – уряд, міністри. Прислухаюсь промовам, дискусіям. Не можу зрозуміти, чи це правда, чи якась театральна штука.

Ніби все діється у себе на Україні, порушуються справи, наприклад, обсадження військового флоту, внесені правдивим адміралом Білецьким (в формі) та інше, на тепер – нежиттєві справи.

Оглядаюсь по оточенню – слухають пильно, а деколи плещуть в долоні. Настрій такий, що хочеться одночасно сміятися і плакати...

Що це? Чи ті люди там на естраді вірять в те, що говорять? Виходжу з тяжким враженням. Іду на станцію, аби скоріше до Вадовиць, бо, як довідався, там в таборі вся дивізія. Скоріше б – між своїх! Може, одведу душу.

Через Краків рано висідаю в Вадовицях. Гори, на них ліс, місто невелике, будови невеликі, гарненькі, на східній стороні – огорожені високим дротом десятки великих бараків. Це і є табір.

Старий, ще австрійський табір для полонених. Недавно в ньому були полонені з Червоної армії.

Тепер тут інтерновані частини Української армії, згідно з умовами, установленими в Ризі при підписанні мирного договору. Там Совітська Росія не признала Української Народної Республіки, а Польща зріклась попереднього союзу з нею.

Таким чином вчорашній союзник нас зрадив і посадив за дроти. Як 250 літ назад, і тепер Україну поділено. Галичина, частина Поділля, Волині, Полісся, Підляшшя одійшло до Польщі. Що ж далі?*

---

* Галичани знали поляків краще нас. Умови до надання Галичині автономії, згідно Версальського акту, поляки і не думали виконати. – Прим. авт.

В Тарнові ніби існував уряд. Петлора жив в Варшаві. Тут в таборі містились Запорозька і кінна дивізії. В Каліші – Волинська і 6-та Стрілецька, в Стрілкові – Херсонська. Кулеметна не склала зброї після переходу на польську територію. Повним складом з гарматами та обозом пробилась до Чехії і там склала зброю. До обозу за колючий дріт чехи не посадили людей, котрі їм довірилися, оддали і зброю. Ця дивізія складалась в більшості з галичан, в ній були кінна бригада та батарея братів Шепаровичів.

В Вадовицькім обозі, як, зрештою, і в інших, старшини були одділені од козаків, містились в інших бараках. Жонаті та жінки мали свій барак, поділений одялами (коцями) на більші та менші сепаратки. Харчування провадилось окремо для старшин, а окремо – для козаків.

З боку глядячи, можна було подумати, що за дротами одбувається в секреті військова муштра перед вирушенням на фронт або великі маневри. Гостра дисципліна, козириання, сотнями та куреннями машировка. Як в Тарнові, кидалась в очі ненормальність та щось фальшиве в таборовім житті.

Оселившись в бараку для старшин, почав розглядатись на нові умови та порядки. А тим часом одвідав своїх хлопців і ствердив, що під Клининами згинуло або пішло в полон коло 30 чоловік. Серед них – бунчужний Ворона. Не вернувся в табір Сергій. Старшини і канівчани були всі. Зійшлись мене побачить та привітаються. У Дмитра моє майно збереглося, тільки не хватало каракулевої шапки та теплого одіяла. Головне – збереглась шабля! Не зможу нею володіть.

Другого дня пішов до шпиталю на перев'язку. Було там двоє хірургів: майор Байль і штатський з інтернованих – Костюченко. Видно було, що жили і працювали обидва в згоді. В таборі був д-р Крегер.

Обслідувавши сустав, найшли причину появилення на марлі жовтої плямки. Зразу положено і зроблено невелику операцію, розрізавши загоєну рану. Знову під наркозом пережив дивне пізнання, може, навіть більше і глибше зрозуміння таємниці початку всіх початків та ту формулу глибокої мудрості призначення життя людини.

В хвилі накладання перев'язки, прийшовши до притомності, знову слова формули-таємниці забув та пожалів, що обудився. А те почуття неповторимого буття, пережитого під наркозом, нагадує науку індійських мудреців про перебування вибраних людей в нірвані, в сполученні з найвищим духом після смерті. Щось в цім єсть.

Причиною виділення жовтої течі була невелика губкувата кістка з круглого закінчення головки суставу. Потемніла, лежала тепер на столі. В кімнаті, де було визначено мені ліжко, лежало ще п'ятеро: 4 – з кінної дивізії і один з Чорного полку – Якименко. Пор. Стрілковський мав легке поверховне поранення руки, одначе рана виділяла таку саму, як у мене, жовту теч в більшій мірі уже восьмий місяць, *хорунжому Бесєдинові (Бесіда)* мали вирізати гемороїди, обидва були в Кінно-Запорозькому полку.

Якименко ждав на операцію якихсь бородавок.

На хірургічному відділі був і мій козак Білоконь в дуже тяжкому стані. Після операції, досить легкої, йому почали мертвіть легені. Помер бідняга на моїх очах.

Несподівано прийшов доктор Крегер Юрко, харківчанин, звав себе часом Крегеренко. Лікар добрий, знаючий. Мав операцію апендициту, прикинулось небезпечне запалення, що знову викликало другу операцію. Наслідком виявився зріст кишок, треба було лягати на стіл третій раз. Веселий та дотепний, Крегер вніс багато гумору в нецікаву атмосферу шпитального життя. Гостро та дотепно висміював таборові порядки та починання вищого начальства з ген. Омеляновичем-Павленком (Борсуком) на чолі. Цікава була його розмова з майором Байлем при першій візиті. Майор, добре знаючий хірург, почав Юркові обмацувати живіт, а той од себе пояснював, що з ним є та в яким місті треба і як різати живіт. Все пересипав латинськими словами, а одночасно прибрав вираз лиця наївно-глупкуватий.

Байль трохи образивсь, а Крегер тим самим невинним тоном пояснив, що є певний свого, бо сам, будучи лікарем-хірургом, оперував подібні випадки не раз. Байль здивовано глянув на поважне тепер обличчя Крегера і засміявся. “Чи колега не виступав на сцені?” – “Аяжке! Не раз, навіть хвалили”. – “Колега і мене розіграв”. – “Але без злості, на весело. Треба ж хворим дати трохи розваги”. – “Значить, завтра на стіл”. – “Щоб колега не зарізав, буду сам пильнувати, для того проситиму оперувати без наркозу, вистачить місцеве знечулення”. – “Витримає колега?” – “Якось витримаю”. І витримає!

Коли принесли Юрка після операції, був трохи блідий, спотілий. Проте скоро набрав гумору: “Нарешті зможу за тиждень знатно, з чувством покакати. Яке то блаженство!”

Пригадалась операція донця, сотника Моторигіна Івана Дмитровича в Тернополі. Оперували його одним з останніх. Треба було вирізати велику гулю на шії. Носилки поставлено на стіл, руки і ноги прив’язано скрученими бинтами до носилок, асистенти могли держати за голову. Операція дуже небезпечна з уваги на важні жили і стегна* на шії.

Можна було при рухові оперуємого перерізати щось. Моторигін, великої сили людина, спитав, нащо його прив’язують? Пояснили. “А спробувати можна?” – “Можна”. М-гін дернув однією рукою, другою – джгути порвалися, як нитки: “Для моїх рук нужні кріпкі ремні”.

Ота гуля була наслідком колупання соломинкою в зубах. На соломинці можуть бути грибки (чорний колос). Коли він попаде на податне місто, починає розвиватися дуже скоро. Отож була гуля торбою, повною чогось подібного до форми рису, а торба чимсь, як корінням, вчепилась в шийні жили та стегна, здавлюючи шию та нарушуючи ковтання та мішаючи дихати.

Наука: соломинкою колупати в зубах небезпечно.

З шпиталю міг я виходити, аби тільки бути при візитації. Розпитуючи про все, що цікавило, а часом було несподіванкою, узнав, що Дубовий з Аллою поженились, живуть в місті, як і інші старшини, хто має средства і ступінь, не нижчий сотника. На місто міг вийти кождий за перепусткою. Сторожу несуть поляки, в внутрішні справи не мішаються.

* Так у рукопису. – Ред.

Доходять чутки, що чехи відкрили для українців середні і вищі школи і охоче приймають, хто приходе. Це важне!

В таборі існують штаб групи на чолі з Бурсуком, штаби дивізій і, номінально, бригад. Од командирів куренів вгору старшини мають джурів.

Виходить неперіодично “Запорозька Думка”, невеликий журнал. Припадково попалась дуже цікава книжка “Україна на переломі”, студії часів Хмельницького. Читав її з великим захопленням та довідався, де знаходиться автор – В’ячеслав Казимирович Липинський. Звернувся до нього, не певний, чи лист дійде. Не тільки дійшов, а прийшла скоро відповідь і посилка з книжками – “Z Dziejów Ukrainy” і “Хліборобська Україна”. При цій способності узнав, що існує організація, до котрої належать заслужені діячі-незалежники, що zostались вірні ідеї Української Держави з історичним гетьманським урядом на чолі. Ця організація має немало прихильників в Чехії, Австрії, Польщі і Німеччині. Зацікавило це і змусило до чину. Зговорився з кількома старшинами, з котрими, простудіювавши дорогу на мапі, вирушив до недалекої границі. Дорога провадила невисокими горами, покритими лісом, забирала коло двох днів. Не передбачали перешкоди при переході границі, хіба тільки холод міг датись взнаки або дощ.

Сталось інакше. Близько границі наткнулись на двох, що ходили і повертаються. З їх оповідання справа стояла так: в Чехії дійсно відкрито Академію рільничу, Педагогічний інститут та кілька середніх шкіл. Всі учні мають забезпечення і науку безплатну. Уряд УНР – непопулярний, а галичани взагалі наставлені до “петлорівців” більш ніж неприхильно. Великий, майже рішачий голос має Микита Шаповал, близький Бенешові, – старий заслужений діяч, знаний і в літературі. Хоть є повна надія попасти в школи, треба, пока все уладиться, прожити чи то маючи гроші, чи з фізичної праці. Грошей вони не мають, а до праці слабосильні. Побули два тижні та порішили вертатись.

Що ж, прийшлося і мені вертатись. Не мав грошей і рука на темлякові. Супутники намовляли йти, обіщали продержать своїм трудом. На це згодиться не міг. Дам ради якось, а за дротами сидіть не буду так чи інакше. Треба шукать інших стежок...

Ніхто не завважив моєї відсутності, а ті двоє пішли до арешту. Шкода бідолах. Не утікали з полону, були людьми вільними, шукали кращої долі – не повезло. Вернулись добровільно, то за що ж карать? На те була химерна дисципліна.

Якось Отрішко попросив пройтись з ним, має щось сказать, порадиться. Якось тримався тепер стороною, помітно похудів. Перепустку я мав постійну, він дістав, пішли ми далеко в передгір’я, а було це далеко перед обідом. Петро мав в руках корзинку, щось купував по дорозі.

Коли вийшли ми на височеньку гору з лисим верхом, посідали, розвели огонь, Отрішко почав розказувать про свою біду:

“Ганна мене покинула”.

“Невже? Я дивлюсь, що якось її не бачив. Де ж вона?”

“В Каліші, вийшла заміж”, – сказав і гірко заплакав бідний, цей хоробрий кулеметчик, запобігливий господар.

“Успокойся, Петре, ти не дитина”.

“Якби вона знала, що ви повернулись з шпиталю, певно, приїхала б”.

“А що ж то за людина – її чоловік?”

“Сотник, кіннотчик, легкодух, гуляка. Грає в карти, Ганну б’є. Що я їй купив – програє-є! – І знову заплакав... – Радьте, що робить?”

“Радить, Петре, трудно. Коли їй зле, певно, сама жаліє свого непродуманого кроку. Знає вона, що я завше їй добре зичив. Дай знать, що я в Вадовицях, то, може, і приїде порадитися, коли їй дійсно погано”.

Петро заспокоївся. Видно було, щось має на думці.

Потім виймає булки, консерви, пиво.

Коли вертались, Петро сказав, що найняв мені гарну кімнату і заплатив наперед за півроку. По дорозі зайшли, дійсно, – кімната гарна, в добрім місті.

Прошло декілька днів, коли несподівано спіткав Ганну між табором і своїм мешканням. Тепер в кухні не харчувався, а забирав продукти та шикував, що треба, сам. Ганна виглядала дуже бідно. Зблідла, волосся на голові непорядковане, бідненьке пальтечко, на ногах – стоптані черевики. Вид стривожений, заклопотаний, розгублений. Привітав її тепло і запросив до себе. Хазяйку попросив нагріть води. Сам вийшов з хати, попередивши, що вернусь за три години, так що може уміється, щось з’їсти з скромних запасів і одпочить.

Коли вернувся, Ганна привела себе в порядок і одпочила. Розпитав, як живе з вінчаним чоловіком? Розплакалась і розказала так, як чув од Петра. Додала, що жаліє свого необдуманого кроку, жаліє кривди, нанесеної Петрові.

“А знаєш, Ганно, Петро – людина міцна, а плакав, як дитина, розказуючи про твоє життя. Навіть готовий щось тобі допомогти, та боїться, що чоловік одбере та прогуляє”, – трохи додав од себе.

Ганна знову в сльози:

“Що ж тепер робить?”

“Зараз щось, може, урадим”.

Написав записку і послав Стаха, хазяйського хлопчика, щоб пішов до брами в обозі та попросив поручика Отрішка. А тому написав, щоб зараз прийшов до мене. Про Ганну не споминав.

Тим часом вона перебрала мою дуже бідну одежу та білизну, що зашила, що підлатала, поприкріпляла гудзики, а перед тим щось по-своєму, жіночому, переставила, повитирала.

Петро з’явився скоро, зайшов, глянув – і став як вкопаний.

“Привітайтесь ж!” – Вийшло якось несміло, мовчки, обоє почервоніли.

“Треба б вам побалакать, та я хіба мішаю. Може, пройдеться, без свідків вам буде зручніше”.

“Ходім, Галю...”

Пішли. Може через годину вернулись. Петро повеселів, Ганна тиха, присіла мовчки.

“Батьку! Галя до Каліша не вернеться!”

“А хто ж її задерже тут? Ти? Яким правом?”

“Можна тут приписати”.

“А чоловік приїде і забере”.

“Радьте, що робити!”

“Глянь на неї – нашіводіта і півбоса. Маєш за що їй справити, що треба?”

“За 2-3 дні буде мати, що треба, і квартира буде”.

“Гляди ж! Будем робити хитромудро та “спішить поволі”, як казав Кузьма Прутков. Ганна переночує у мене, я – в бараку, а снідати будем тут разом”.

Вечоріло, коли зайшов до панотця Волковича. Запитався, чи може він повінчатися і що до цього треба. Треба посвідчення двох осіб для кожної сторони, що жених нежонатий, а молода – дівчина. Підписи завірить в штабі дивізії або бригади. Панотець дав готові печатні папери на такий випадок. Вінчання може бути в приватній мешканні, а дяк єсть і все потрібне. За вінчання береться усталена ціна – 2000 марок. Рано найшов сотника Тарнавського, знаного мені ще з Богунівського полку і всього дальшого протягу служби. Він збирався йти за сніданням.

“Анатолій! Знаєш Ганну Ковалівну, що колись в Воронку була при зібранні, а потім сестрою при штабі 1-ї бригади?”

“Аякже!”

“Ото ж вона виходе заміж за Отрішка, котрого тоже знаєш?”

“Знаю добре!”

“Бачиш, панотець дав оці листки, де треба посвідчити, що він нежонатий, а вона – дівчина”.

“І це знаю, давайте підпишу!”

“Треба ще другого свідка”.

“Зараз. Тодось, Тодось!” – потряс сплящого сусіда.

“Чого?” – прогрімів той низьким басом, неначе з бочки.

“Встань на хвилику. Ось на, підпиши!”

“Де?”

“Тут і тут”, – Тодось підписав, повернувся і заснув.

“Ну і голосок!”

“Що хочете? Старий семінарист. Ми обидва з духовної сім’ї”, – з завіренням підписів пішло тим самим темпом.

Снідали втрьох.

“А тепер, Петре, шукай 2000 марок, та ще й додай з 3000!”

“На що?!”

“Ще й питаєшся. Маєш 5000?”

“Маю”.

“Коли хочеш законно вінчатися, треба і весілля справити, піде на це 2000. Будуть гості. Вінчатись будете тут. Панотцеві – бутилку вина, решті – горілки, закуски. Молодій треба гарні черевики, сукню, вінок, вінчальні обручки та собі купиш гуталіну. Добре пострижешся, оголися – розход!..”

“Та як же так...”

“Помсвчи, Петре, не витріщай очей, Галю. Ось бери оці папірці та мотнись до п. о. Волковича, домовся, коли може вас повінчат”.

“То ж це...”

“Помовчи. Дивись, це що? Печать нашої дивізії. Стверджує вона правдивість підписів поважних знаних старшин. А підписи свідчать, що ти нежонатий, а Анна Ковалівна – дівчина. Все по закону. Треба спішити, а потім побачимо. Щодо мене, буду посаженим батьком по набутому праву. Здається мені, що все кінчиться добре. Нічого не бійтесь, на мене надійтесь”.

Кинулись обоє обнімать. Петро побіг до панотця, а потім обоє – до міста. Грошей молодий не жалів, а був зажимистий!

Через три дні п. о. Волкович повінчав молодих. За столом сиділо, крім духовних, десяток: свідки, що тримали вінці та хорошими голосами співали з дяком, до їх долучився Гноянко з ліричним тенором, пили на щастя, кричали “гірко”, молоді цілувались.

Як посажений батько, забрав і я слово, щоб жили згідно та щасливо, розмножувались та наповняли землю, як каже Святе Письмо. Все одбулось гарно, сито, трохи підпито. Молодий виклав на все далеко більше визначеного.

Петро найняв кімнату, що треба, купив. Ганна повеселіла, убрана достатньо, хазяйнувала. А Петро щасливий ходив, неначе на світ народився, веселий та моторний. Оказується, гроші мав на наші умови немало.

В умовах таборового життя, одноманітного, сірого та невеселого, вносило трохи розваги друковане слово “Запорізької Думки”, де поруч з поважнішими артикулами був куток гумористичний. Брав і я уділ в цім куткові. Надані були там влучно чи, може, образливо прозвища виднішим старшинам, стосуючись до вигляду чи вдачі. Ото ті, що пам’ятаю: ген. Омелянович-Павленко – “Бурсук”, ген. Базильський – “Бунчужний”, полк. Дубовий – “Оса”, полк. Гаврішко – “Шило”, п.полк. Малець – “Мило”, полк. Литвиненко – “Кендюх”, полк. Троцький – “Налийчарка”, Дяченко – “Жидоїд” або “Козоріз”, п.полк. Болдирів – “Сопливий”, другий Болдирів – “КривеДзеркало”, п.полковник Рідченко – “Панич”, Дмитро Федорів – “Півень”, пор. Самарський – “Дитина”, Романовський – “Капшук”, Скрипка – “Блаженний”, я – “Креміль”, “Верьоха”, “Циган”. Були ще прозвища “Мудрий”, “Швайка”, “Чарка”, “Пішка”, “Нечеса”.

До цієї чинності була визначена комісія, прозвище установлювалось більшістю голосів і оставалось приліпленням. Коли в мові чи друкові уживалось, було відомо, про кого мова. Петлюру звали “Сам”.

Од нічого робить, по всіх таборах назначено комісії до справдження рангів та орденів. Попав і я до неї. Головою був полковник Крат, мене висунув Дубовий, з кінної дивізії – сотник Томашевський, од гарматників – Лоценко.

Були випадки самозванства, подавання високих одзначень, яких не діставали, вищого рангу.

Комісія мала орденські статuti, її члени воювали на різних фронтах. Випадки траплялись трагічні і комічні. Додам, що сотник Якимаха, вихованець Полтавського кадетського корпусу і Олександрівської військової школи, мав в військових справах феноменальну пам’ять, знав назви і номери всіх полків мирного часу, міста, де полки стояли, до якої дивізії і корпусу належали.

Так само знав всі статuti та устави. Гриць Якимаха сам мав золоту зброю та був не раз ранений.

Те саме можна сказати про Крата, котрий був одним з наймолодших підполковників царської армії, маючи 22 роки. Посідав найвищі одзначення і сербського Карагеоргія – нас було тільки двоє з цим орденом. 90% не будило сумніву, проглядалось і пропускалось, коли щось не відповідало статутіві або визивало застереження, комісія для вияснення призивала даного старшину.

Ось найважливіші несподіванки, неприємні та болючі.

Полковник Лимаренко-Римаренко, приписаний до полку черношличників, поставний, завше добре одітий, з Володимиром, літ 30–35, та дружина Сіма (жидівка), під пару чоловікові, од 1919 року були разом на тилкових відповідальних містах, як комендатура в Могилеві, великому шпиталі, в постачанні. Спритний, з виду поважний полковник, добре знаний в головній команді, в таборі виділявся з жінкою заможністю та певністю себе. Його папери викликали застереження. Викликаний до комісії, зразу образився, не хотів давати ніяких пояснень, подав в сумнів права і компетенції комісії.

Показано йому наказ Головного отамана та військового міністра в цій справі. Кінчилось тим, що усталено напевно, що Римаренко військової школи не кінчав, не є офіцером, не посідає ніякого ордену, а був урядовцем в тилевій прифронтівій організації Союзу городів. Звали таких урядовців “земгусарами”. Прислугувала їм така сама уніформа і зброя, як офіцерам, тільки погони – інші та кокарди малі, круглі. Петлюра тоже був земгусаром, тільки на високім положенні.

Полковник Андрій Голуб, командир кінного полку ім. Залізняка. Одважний, рішучий, високий та кремезний, правдивий тип рубаки, Голуб не виглядав на офіцера кінноти. Не подавав то, правда, в паперах і нагород. Що не був полковником, скажемо, як Литвиненко, по розпорядженню Петлюри, але який ранг посідав? Голуб, ставши перед комісією, не сперечався. Був вахмістром Кирасирського полку. В часі війни дістав повний бант (всі чотири степені Георгіївського солдатського хреста) та чин прапорщика. В Укр. армії – од початку, полком командує три роки, був в Зимовім поході. Підписувався полковником, як і всі командири полків. Це все правда. Що ж визнано його хорунжим, по-моєму, не зовсім гарно вийшло. Комісія подала внесення про надання Голубові рангу сотника, що рівнялось майорові, а таковий міг законно командувати полком.

Бомба найтяжчого калібру вибухла неждано і несподівано. Та, хіба, припадково. Щось не дописувало в паперах командира 1-ї кінної бригади полковника Любимця, заступника Бурсука. Прекрасний кіннотчик, кавалер ордену св. Георгія, представлений до рангу генерала-хорунжого, не будив ніяких застережень до положення. Дійсно, виглядом, поставою, здібностями заслуговував на найвищу оцінку. І треба ж, щоб Якимаха побачив незначну помилку в поданні бойового чину, за котрий полковник Любимець дістав Георгія. Дійсно, за описаний чин можна було отримати Володимира, і то з натяжкою.

Полковника попрошено до комісії. Крат був одвертим. Любимець упирався, Крат тикав пальцем в статут, помилка виключалась. Якимаха запитав, при

якім начальникові Любимець кінчив Єлисаветградську кавалерійську школу? Не пам'ятає. О, це вже щось не так. То, може, пам'ятає та накине на папір хоть приблизно розположення поміщень, конюшень, доїзду, манежу. Одмовив, уважає вимагання образливим. Встав, уклонився і вийшов. Томашевський сам кінчав "Южну школу", тільки в часи війни. Що робить? Проглянули списки старшин кінних полків, там найшли двох, що кінчили цю школу в році, поданому Любимцем.

Попрошені до комісії, вони категорично ствердили, що в їхньому випуску Любимця не було. З цього виникало, що к-р 1-ї кінної бригади подав фальшиві дані! Не можна усталить, чи був взагалі офіцером. Одночасно було знано широко, що командиром був взірцевим. Вроджений талант? Козацька кров, традиція? Щоб не викликать голосного скандалу, постановлено признать Любимцеві звання старшини неусталеного рангу з правами хорунжого та внесено про найскоріше перенесення до іншого табору. Так сталося.

В рамках помочі надходили з американської організації ІМКА пересилки одежі, обуви доброї якості і досить великі транспорти білизни. Одежа і обув ділилась передусім серед вищим начальством, білизна – між рештою. На цім тлі виступали надужиття та розвинулась спекуляція. Коли говорить про харчі, то були вони однотайно-недостаточні, особливо для козаків. Підставою харчів були пенсак, маргарин, кава з сахарином, часом консервована квасоля, рідко – м'ясо, оселедці. Загальне прагнення переважаючої кількості, включаючи старшин, було наїстись. Не хватало жирів, доброго хліба, цукру зовсім не отримувалось, мало ярини, мови не було про овочі, часом появлялось повидло з буряків.

У мене після шпиталю апетит не зменшувавсь. Радив, як міг. Часом удавалось вимінять оселедці на пару яєць, молоко. Щось підкине хтось з Отрішків. Петро був грошовитий. Треба на цім місті закінчить справу їхнього вінчання.

Отож після цієї події в недовгій часі з'явився у мене незнайомий, представився як сотник 3-го Курінного полку, приїхав з Каліша по жінку. Попросив гостя сісти спочить, якраз були оладки, принесені Ганною, осталось трохи. Підсунув гостеві їх, подав гарячої кави. Сотник мого зросту, лице має гарні риси, можна б назвать красивим, якби не блідість, якесь нервове перебігання та неприємний, ненормальний блиск очей. Рухи неспокійні.

Наша розмова була приблизно така:

"Де Галя?"

"У нас Галя не одна, про котру питаєте?"

"Про свою жінку, що ви видали заміж незаконно!"

"Ага, питаєте про Ганну Ковалівну?"

"Де вона?"

"Тепер вона не Ковалівна, муж її – поручик Отрішко. Вінчались в цій кімнаті. Це наша сестра. Я довго був в шпиталі, нічого не знав, що вона вийшла заміж. Не знали і старшини про це, ті, що урядово посвідчили, що вона дівчина. Мені було відомо те, що була сестрою в моім курені, мала нареченого пор. Отрішка. Це моя землячка".

“Досить жартів! Де вона?” – крикнув, стукнувши по столу.

“Так, досить жартів! – підніс і я трохи голос. – Ви, сотнику, бачу, нюхаєте? З оповідання Ганни і її вигляду знаю, як ви з нею поводитись, обижали, навіть програли те, що мала. Скоріше, пронюхали. До вас Ганна не вернеться. Утекла од вас, бо побачила, на кого натрапила. А по правді, ви їй – не пара і не треба було вінчатись, ви ж не хлопчик. Ми, запорожці, Ганни вам не дамо. А як треба буде, зможемо оборонить свого. Вам слідує поважно полічитись”.

“То як буде, як мені вертатись! Висміють”.

“Вернетесь, як приїхали – потягом. Сміху нема чого бояться. Чи дасте слово, що на нашій балачці все буде закінчено? Тоді по наших можливостях достанете трохи грошей на лікування та дещо ще на харчі. Посидьте або полежіть та подумайте, а я за годину вернусь”.

Розуміється, пішов до Отрішків, сказав про жданого гостя.

Ті посхвачувались:

“Не хочу, не вернусь!”

“Не дам, уб’ю!” – крикнули обоє разом.

“Спокій! Діло непросте, самі знаєте. Знаєш, Петре, що таке “калим”?”

“Не знаю, а що це?”

“Викуп! Платять у магометан калим батькові за дочку, чоловікові за жінку. Маєш гроші, на скільки ціниш Ганну?” – завертівся Петро, був розчотливий, а Ганна дивилась на нас очікувано-зацікавлено.

“Більше не можу, як вісім тисяч”.

“А що коштувало те, що провів сотник?”

“Тисяч п’ять”.

“Одлічи давай три або сам занеси”.

“Беріть ви”.

“Потяг на Краків одходе за дві години. Раджу здалека переконатись, що нежданий гість поїхав. А до мене приходьте взять його зречення прав мужа, як не спосібного до виконання обов’язку. Було так, Ганно?”

“Було, звідкіль і про це знаєте?”

“На лиці написано. Кокаїніст, людина нещаслива. Він не пропивав, а пронюхував твої речі. Про це напишу Загородському, щоб змусив лічитись, ще не пізно”.

На цей раз кінець з Отрішками. Сотник дістав 2500 і був щасливий, мені осталося 500, були дуже потрібні.

Несподівано появився Корж, приїхав з Австрії, привіз 5 екземплярів другої більшої “Хліборобської України”, де була надрукована стаття “Полковник Петро Болбочан” з портретом в формі 2-го Запорозького полку часів походу на Крим. Написав Сергій Михайлович Шемет, старий заслужений діяч на громадській національній ниві. Це вони з братом, членом Державної Думи, випустили в Лубнах українською мовою перший тижневик-газету “Хлібороб”.

Од Липинського (...) великого листа, багатого змістом, порушуючого болючі і важні питання, освітлюючи наші завдання. А передусім – труд, наука, побоювання слабостей, вірності Батьківщині, народові та ідеї державності.

Од Марії Іванівни Болбочан – поздоровлення та грошова поміч. Одночасно таку поміч в меншій розмірі передав Шемет Томашевському, своєму близькому сусідові.

Як ад'ютант персональний, Іван Корж привіз свої хаотичні спомини, вірні змістом, про незабутнього командира з проською проредагувати та використати при можливості. Це було пізніше зроблено, поповнено та видано друком окремою книжкою.

В балаці з Коржем я накреслив умови нашого життя та свої міркування. Про приготування групи старшин та козаків з освітою середньою вирушити в Чехію. Ця справа не зовсім безпечна, уважається за дезертирство, карається арештом. На це приготування, аби удалось хлопцям.

Друга думка: знайти працю своїм козакам, щоб відлатались та накормились. Сам теж думаю щось для себе знайти, бо де на чомусь знаюсь як сапер.

Корж їхав в Варшаву, мав спікатись з кимось з широкими знайомостями, може, щось удасться зробити.

Дійсно, за три-чотири дні дістав листа з проською подати імена, прізвища 20-ти порядних козаків до земляних робіт з солідним старшиною. Мешкання та харчі забезпечені, платня залежна од виконання.

Одразу вибрав двадцять сильних, неп'юючих, а на старшого – сотника Анатолія Тарнавського, порядного інтелігентного старшину. Всі з радістю згодилися, заховуючи таємницю. Ще не пройшов тиждень, коли з канцелярії табору прийшов урядовець, викликав по спискові визначених, видали їм на дорогу хліба та консервів, з канцелярії забрав їх приїхавший і повів на станцію.

Все це, минаючи наші штаби, команди. Крім мене, ніхто не знав, куди ця група поїхала, з якою ціллю, по чієму розпорядженню.

А тут до Чехії пішла група 8 чоловік і перейшла щасливо границю.

Заворушилось в бараках. Почались докозання, слідства, дійшло до ревізій. Контррозвідка та цензура пов'язали ці випадки з появленням в Вадовицях Коржа. Провідали і мене, побачили “Хліборобську Україну”, “Україну на переломі”. Звідкіль дістав, де взяв, про що балакав з Коржом? “Хліборобську Україну” нашли в бараках 1-ї і 3-ї бригад. Тоді вголос: “Зрада! Гетьманська організація!”

Книжок у мене не забрано решту найдених, доказ “державної зради”, та разом з наслідками слідства виїхав з цим полковник Кендюх – Іван Литвиненко, людина не зла, але непохитний петлюрівець. Якраз збирався матеріал до друку тижневика, що тепер звався “Запорожець”, більшого розміру та з малюнками, карикатурами, рецензіями. Написав я тоді сатиричний вірш, котрий наробив чимало заколоту. Ото його зміст:

В Вадовицях у таборі
Слух пішов, пустився:
У бригадах першій й третій
Гетьман народився!
Одні вірять та радіють,

Другі кричать: “Зрада!”
А ті треті – ні сим, ні тим,
Й цій розвазі раді.
Спішить Кендюх поспішає,
Біжить пузом трусить,

Кошовому Бунчужному
 Звіта скласти мусить.
 “Чи ви чули, пан Бунчужний,
 Про чорную зраду
 У куренях непослушних?
 Давайте пораду!
 Бурсук лежить у теплomu,
 Не дригне ногою,
 А тут Гетьман з’являється
 Та ще з булавою!”
 Пан бунчужний розсудливий:
 “Чи правда?” – питає.
 Іван Кендох і сам того
 По правді не знає.
 “Що є зрада, то це певне,
 Живе, не спить лихо!
 Як повісить проводирів,
 Заживемо тихо.
 Донести, у Тарнів їхать,
 Сьогодні збиратись!
 Поки гірше ще не сталося
 Те, що може статись.
 Покликати до помочі
 Треба буде Мило,
 А чинити потихеньку,
 Щоб не взнало Шило.
 Бо те Шило все вертиться,

Всюди коле дуже...
 То як буде, пан Бунчужний?
 Чи так кажу, друже?”
 “А так, братику, – той каже, –
 Ти правду говориш.
 То, може, ти, мій голубе,
 Цей доносик звозиш?”
 “А чому ж ні, як для блага
 Неньки України.
 Можна щось і добрехати,
 Нехай ворог гине!”
 Тої ночі у дорогу
 Кендох собирався,
 З товариством своїм “певним”
 Міцно попрощався.
 “Сам” у гніві по “Бристолю”
 Бігає, ганяє.
 Бідолахів запорожців
 Лає-проклинає:
 “Ох! Оті чорти чубаті
 Скрізь перешкоджають.
 За дротами колючими
 Бач, що виробляють!
 Уже Ми їх прикрутимо,
 Розпечем і Шило,
 Щоб зігнулося, скрутилось,
 А нас не дрочило!”

За “Запорожця” платили, хто що міг, платня покривала розходи. Автори друкованого нічого не доставали, малюнки також не платились. Перший примірник заносився ген. Базильському, він і платив завше щедро. Розказував пізніше Семен Скрипка, яка була генеральська реакція. Як п. о. начальника штабу дивізії сам і “Запорожця” доручав.

Базильський почервонів, скочив, як підкинутий пружиною, гримнув кулаком по столу: “Як! Мене тоже уважають за подлеца? Мене, Гавриїла Купріяновича Базильського!!! Пишіть наказ по дивізії. Полковник Литвиненко знімається з командування 2-ю бригадою та оддається під суд за те, що в Миколаєві в критичній хвилі покинув бригаду і ганебно утік. Дякуючи нерозпорядимості та недостатній охороні бригада була розбита, понесла тяжкі страти. Наказ розіслати сьогодні”.

Приказ цей, спізнений понад рік, викликав відповідь з “Бристоля”. Приїхав генерал Андрій Вовк яко новий командир групи і Запорозької дивізії з нач. штабу п.полк. Дідченком. Базильського позбавлено всякої команди, а Бурсук оставсь при кінній дивізії.

“Запорожець” одразу признав свою помилку, кривду, учинену порядній людині. Гаврішко написав дужий артикул в обороні поступування Базильського, гостро скритикував “Бристоль”, військового міністра, осмішив переполюх, викликаний кількома книжками з розумними і глибокими розважаннями про наше майбутнє.

Мені сумління казало особисто побувати у Базильського та спіткаться з Мальцем. Обох перепросив за образу їх честі, що сталося під впливом мильних інформацій, недавнім прибуттям до табору.

Кінчилось близькою довгою дружбою з Мальцем, батьківським виrozumінням з боку генерала та пізнішою кореспонденцією до його смерті в 1937 році.

З приїздом Вовка змінилось дещо одне на краще, друге – на гірше. Дещо покращали харчі. Приділ убрання і обуви став справедливим. До цього часу 70% доставала кінна дивізія. Хоть взагалі було цього мало, покривало майже 15% потрібності.

Появилась загострена цензура, контррозвідку посилено.

І ото прийшло сподіване. Заборонено “Запорожця”. До гострого арешту посаджено мене в “паку” як “бунтаря та зрадника”, на хліб та воду. Мої приятелі заворушились, польському комендантові дано знать, що в “паку” всаджено тяжко раненого, ще слабого, заслуженого офіцера на хліб і воду безпідставно. На третій день, вийшовши з “паки”, мусив перебратись до табору. Рука була на темлякові. Тепер моє місто було коло Сашка Ярмоли, старого випробуваного друга. До куреня в бої не взяв я канівчан, оставив при штабі бригади, здавши свої обов’язки Миколі Цапові. Стадниченко був егоїстом, хоть більш інтелігентний і старший рангом.

Викликав мене Вовк. Казав сісти, придивляється. Лице чисто вибрите, очі сірі, лисавий, коротко стрижений. Вигляд нагадує старого капітана-служака або католицького ксьондза з села. Риси непорушні, голос спокійний, говоре повільно:

“Скажіть, як ви попали в Українську армію?” – перші слова.

“Од часу, як почалась організовуватись”.

“Коли саме?”

“Коли Центральна рада почала приймать офіцерів російської армії – українців, котрі зголошувались”.

Вовк помовчав трохи, а потім запитав:

“А в якому полку ви служили?”

“В 33-м інженернім, командиром 3-ї саперної роти. В штабі дивізії єсть мій формуляр, провірений і затверджений. Пан генерал все там найде, а додаю, що я, офіцер російської армії, в марті 1917 року занесений в реєстр Генерального секретаріату військових справ після полк. Капкана, хор. Гана та сотника Лоценка четвертим”.

Вовк був заскочений, поворушився на стільці:

“А як же ви зробились гетьманцем, москалем?” – тут я витріщив очі.

“Москалем – я? Що має спільного москаль з гетьманцем, червоний чи білий? Я – старшина Української армії передусім. Для мене москаль – тим часом ворог, без огляду, як зветься. Москалі-приятелі – вони тут в таборі, а з ними в запорозьких частинах знаюсь од Гнатівки. Чи я гетьманець – сам не знаю, над цим не думав і не лічу важним. Ще раз підкреслюю – я старшина Української армії, присягав вірність Краєві і Народові. Присяги додержав, майже всю кров оддав. Не хо-

вавсь! – Останнє сказав піднесеним голосом, вставши. – Був в першій і останній боях, під Крутами і Клининами!”

Вовк тож встав. Видно було по нім зворушення. Протяг руку:

“Заспокойтесь. Ідіть одпочиньте. Можете жити за табором”.

Повернувся мовчки і вийшов. Оставсь в таборі.

Незабаром вивезли мене до канцелярії обозу, там дістав білет на проїзд до м. Пуцка над Балтійським морем, в розпорядження Dowództwa 1-го батальйону саперів-залізничників. На дорогу видано дві добрих м'ясних консерви, 2 пачки галет, 3½ кг цукру, свіжу білизну, рушник та гарні міцні черевики. Раніше за гроші од Коржа купив добре військове убрання. Попрощався з усіма, оставив речі і шаблю в опіці Сашка. Мав вернутися осінню.

Без пригод доїхав до Пуцка, найшов потрібний штаб. Там мене розпитали, що умію робити і поручили вести нівеліровку при будові залізниці по півострові Гель, де був порт.

Робота на свіжій морській повітрі легка, приємна, харчі добрі, щодень 10 сигарет вищого сорту “Wernigora”. Не курих тоді і міняв на свіжопровуджені шпроти у місцевих рибалок-кашубів. Це рослих, працьовитий морський народ. Добродушні і одважні.

Шпротами об'їдався. Дорші не подобались, свіжосолені оселедці – смачні, як і смажена фльондра (камбала). Не було риб, що жили в Чорному та Азовським морях, бичків, скумбрії, окунів, білуг, севрюг. Не водились дельфіни. Часом падалились лососі, дуже смачна і дорога риба, іде на балики, смак такий, як сьомга.

Все було б добре, тільки заробіток непевний. Що дістав 10 днів назад, тратило вартість на четверту частину, та і сама платня не була велика. Фактично свою роботу я закінчив досить скоро і вилежувався з жовнірами-помічниками.

Вода в Балтійським морі зеленувата, в залежності од погоди змінюється на світлий чи тамний одтінь. В Чорнім морі так само одбивається синій цвіт. Дуже скоро посувалася будова залізниці, при малих земляних роботах і тисячі працюючих. Був тут і 2-й батальйон залізничний з Яблонної к/Варшави.

До часу закінчення уложення рельсів ще була праця. Тим часом діставав листи. Дивізію перенесено до другого великого табору в Стрілкові, близько старої російської границі з Німеччиною, коло міста Слупці. Рядом – залізниця і шосейна дорога з Варшави до Познані. Тарнавського з його групою вернули з поліціантом. Отримавши платню, поїхав і я до Стрілкова.

* * *

Був це обоз на яких 50 000 людей, приблизно з 250 гектарів. Поділений на кілька відділів, бараки були будовані солідно. Окремо стояли гарні поміщення для коменданта обозу, канцелярії, варті, генеральський барак. В відділі № 1 розміщено українські частини: Запорозька, кінна, Херсонська дивізії, Кордонний корпус, жандармерія. Сімейні та незамужні жінки – в відділі № 3, полонені з Червоної армії – в № 2, а в № 4 – з отрядів Балаховича та Яковлева. Окремо стояла електровня з запасом вугілля. Посередині відділу № 3 – величезне поміщення, театральне.

Начальником групи був ген.-хор. Пузіцький, котрого названо “Компуз”.

Командиром Запорозької дивізії тепер був полковник Ковальський, нікому не знаний, високий, лице червоне, довгий ніс, як стручок перцю, людина інтелегентна, тактовна, майже не втручавсь в справи бригад. Ген. Пилькевич, к-р Кордонного корпусу, д. високий, огрядний, Генерального штабу та ще трохи і поет. Ген. Базильський жив з дружиною в 3-му відділі, цілком одсунувся од всіх справ. Вона була вихованкою Смольного інституту, артистично мережила, вишивала, відкрила курси для жінок. Гаврило Купріянович оддався цьому ділові, сам навчивсь, одмовивсь од всяких генеральських запомог.

На генеральським положенні був п.полковник Поготовко, начальник жандармерії, з дружиною і жив в генеральським бараку.

Генерал Вовк був тепер военним міністром.

В Стрільковій ІМКА розвинула жваву діяльність в різних керунках. Легка і тяжка атлетика, гімнастика, різні курси. З її поміччю одкрито середню школу. Гра в солдатики замітно сильно ослабла. Хто брав уділ в яких-небудь керунках починань з ІМКи, доставав поміч харчами, одягом, обув'ю. Були тепер оркестр струнних інструментів, дуже добрий хор під управою Котка. Солідно, з успіхом працювала артистична трупа. Появились талановиті артисти і артистки, любителі і професіонали, найшлись оперові співаки, з успіхом виступали борці під керунком Кустовського, не розвинувся бокс – не було доброго інструктора. Зате успіх мав фехтунок, в котрім виділялись сотник *Легін*, колишній інструктор офіцерської фехтувальної школи, та п.полковник Микола Рогальський – мій старий приятель і партнер на шаблі. Ех! Моє минуло!

Якби не каліцтво, і я не був би остатнім. Кисмет.

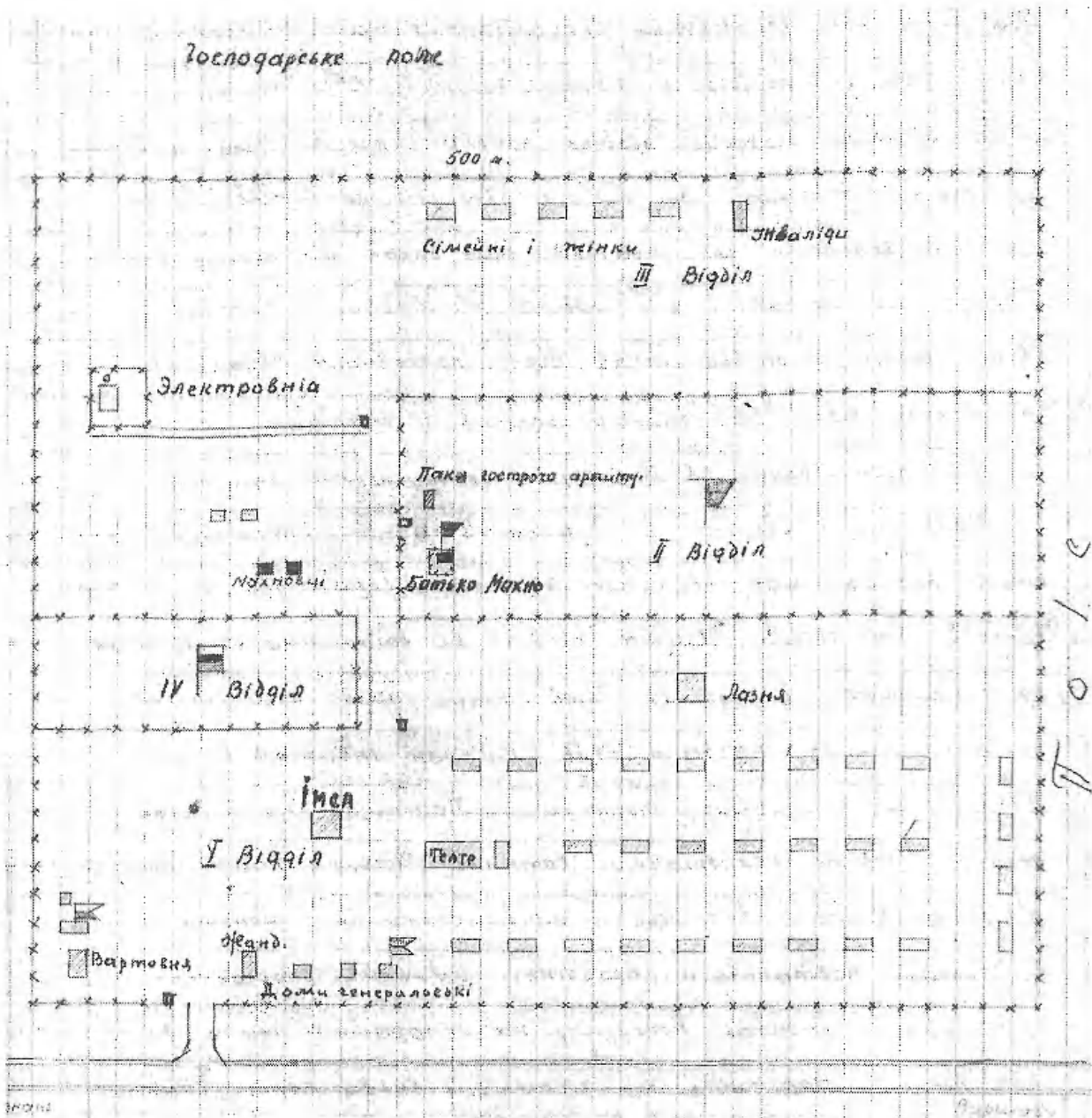
Ще були добрих кілька чоловік малярів-артистів. Їм теж та добродійна ІМКА доставила полотна, фарб, пензлів. При їх найшлося немало талановитих учнів, повстала при тім група комісіонерів-посередників. Возили вони в Познань, Лодзь, Варшаву, до Гданська, Ченстохова і менші міста картини, мережані та вишивані скатерті, салфетки, дорожки (ляуфери), наволочки. Все це йшло по добрій ціні і оплачувало труд. Театральні трупи і оркестр з хором виступали в недалеких містах. Радували об'яви обудження пригнічених нещастям людей, напівневолею, за колючим дротом в голоді.

Та була ще переважна більшість, котрим не хватило сили чи енергії, щоб визволитись з тяжких варунків. Найгірше було для калік безногих, безруких, тяжко ранених, для тих, що не бачили собі дороги. Належачи до них, я звернувся до коменданта обозу з просьбою виділити для інвалідів один барак та окрему кухню.

Зробив це, списавши всіх інвалідів, обійшовши усі бараки. Свою просьбу і список подав через полковника Ковальського. Набралось коло 250 чоловік козаків і старшин.

Призначено барак в III відділі, де жили сімейні.

Там жили Петро з Ганною Отрішки. Інвалідський барак стояв окремо, мав по краях кімнатки-сепаратки, а далі – нари чоловік на двісті. Решта, майже всі – старшини, остались по своїх містах, в куренях. Щоб надати права організаційні,

унезалежниться, названо себе "Спілкою інвалідів воєнних". Вибрано мене головою, підстаршину Поліщука – заступником, козака Бурбелу – секретарем, сотника Василя Лободу – головою ревізійної комісії. Для себе я зайняв сепаратку меншу, а в більшій постановило правління закласти торгівлю. В сімейних бараках, поділених на сепаратки, жило з 200 людей. Надіялись, що з ними і будем вести гандель. Чим? Узнаємо, розпитаєм, роздивимось.

Дуже бідна була наша спілка. Обшарпана, напівголодна, скривджена долею, забута. Шестеро безногих, троє одноруких, решта всі покалічені. Комендатура обозу видала 100 пар білизни, 50 півкурток, півбалахонів товстов'язаних з одкидною відлогою (каптуром), ІМКА виділила 100 банок консервованого молока, з кілограм какао, 10 кг цукру, 5 кг монпансьє – landrynki.

Для початку – це вже щось! Це, властиво, перша поміч в одязі, харчах і... торгівлі.

Частина білизни і цукорки були товаром до заміни і продажу. З десяток здоровших і моторніших пішли в недалекі Слупці, на хутори. Найшлось трохи грошей, дав, хто що мав. Мішків позичили на кухнях – і в дорогу.

Початок був непоганий. Повні мішки капусти, буряків, огірків, моркви, пегрушки, цибулі. З 20 кг сала, хліба з 5 паляниць, свіжого, пахучого. Хліб і сало поділено, зеленини оставлено трохи для себе, решту одразу розібрали сімейні.

“Ото якби ще картоплі!” – говорять жінки.

Найкращим товаром були ляндрини, американські великі, смачні. За їх набуто майже все сало. Зеленину набуто в Слупцях на базарі. За десять цукорків господар привіз мішки в табір до самого бараку. Враження було велике. Хлопці повесіли, підбодрились. За зеленину виручка покрила вартість нашого розходу. Треба ще старатись дістать цукорків.

Лягали спать інваліди ситі, смачно підкормились. Рано несподіванка. Дроваль доставив два мішки картоплі. Де взяв, як його пропустили в брамі, не говорю.

Дивно. День і ніч ходять за дротом озброєні вартові. Вночі брама заперта. Картопля добра, велика. Дроваль хоче за неї половину того, що платять, – вигода.

Мішок – для себе, мішок – сімейні і дівчата куплять.

“Скоч, которий до тих, що хотіли картоплі”. Все, що було до продажі, – продано. Картопля для нас прийшлась даром, на цей раз визначено закупщиків і постійного продавця. Треба було зеленини, помідорів, перцю і лаврового листу.

Постановлено правлінням перець і лист вимінять за какао. На всіх і так мало, а кава з молоком з банок смачна. Цим разом позичилось корзин у сімейних. Куповано все за гроші. Рано знову два мішки доброї картоплі доставив Дроваль. Після снідання спав до обіду. Де брав – не хотів говорити. Діло підозріле і, може, небезпечне для нас усіх.

Позвав Дровалья до себе, питаюць один на один. Путається, каже:

“Тут єсть один з хугора, привозить до брами, а я попросю жовніра, забираю і приношу”.

“Як? Два рази ходиш з п’ятипудовим мішком по півкілометра?”

“Якби друга нога, приніс би і десять пудів”.

І все. Бреше.

Того дня мав Дровалья на оці, він тоже хіба це замітив. Повечерявши, ліг спать, а я сидів в сепаратці, прислухався. Картоплі не було ще день. А потім на третій день – мішок! Бачу, Дроваль має порядну блузу – уторгував, значить. Цікаво, хто кого перехитрить? Дроваль взяв щось до кишені і вийшов перед вечерею. З дверей, котрі з сепаратки виходили на дроти, почав обережно розглядатись. Проїшов понад дротами і високим житом вартовий, завернув в бік до II відділу. За 2–3 минути з трави коло рогу піднялась голова і зникла. Помалу пішов там, слід примнятої трави, а під дротом – залізний загострений кусок залізного шворня на 50–60 см, головка міцно пригнута, нікого немає, все зрозуміло. Дроваль підносе нижній дріт, кладе на вбитий шворінь, вилазе і зникає в збіжжі. Рискує дістать кулю.

Цікаво, як мішки протягає?

Скоро не вернеться. Трохи треба поспать, потім прослідить.

І що ж оказалось? Перед світом, коли вартовий десь купяв, Дроваль вийшов з жита з мішком, перекинув через дрiт (2,2 м), перекинув другий, а сам проліз низом, підперши шворнем дрiт низу. Що ж, таємниця розгадана, а піднімати бучу не можна.

На тiм кiнчилась Дровалева доставка картоплі. А наша розмова була така: “Дроваль! Все бачив і знаю. Як вилазив, вертався, перекидав мішки. Легко міг би дістать кулю, ризик великий. А як тебе шіймають – сором ляже на весь барак, зпову всіх розкидають, назвуть злодіями. Кривдиш господаря, може, і мусить замітить спустошення, догадається, підніме крик, поскаржиться. Почнеться слідство, а відомо, де продається картопля. Живем ми, можливо, краще харчуємось, а ти хочеш попсувать усе. Правління верне тебе до твого попереднього бараку!”

“Більше не буду. Господарі нічого не узнають, бадилля стоїть, як стояло, сліду не осталося, бо картопля вибиралась навкруги куща, а потім все загорталось. Будьте спокійні, пане голова, більше не піду”.

Скоро картоплю зібрано, збіжжя раніше скошено і звезено.

З Липинським, Шеметом, Болбочановою та Варшавою зв’язок не переривався. Діставав книжки, давав читать, заохочував до науки, здобуття фаху. Була організована майстерня, де учились столярства, слюсарства, бляхарства. Столярство вів Отрішко, з його Ганни вийшла непогана артистка. Мала добрий голос альт і талант. Хвалився нею Петро та хвалив пор. Рибалка, свого земляка, що опікувався Ганною при виїздах, а виїжджали часто.

Їхня сепаратка була притульна, чиста постіль, над іконою і вікном – вишиті рушники, своєї роботи стіл, кріселка, стіни оклеєні шпалерами. Працювали в майстерні козаки і старшини, трохи заробляли, діставали з ІМКи додатково молоко, цукор, какао.

А одночасно з проявою ініціативи у незалежненні себе, вирвання з табору, здобуть фах, кінчить науку, була переважаюча кількість, що вірила в поворот на Україну з зброєю в руках, в всенародне повстання.

Компуз – невеликий, кремезний, з проваленим качиним носом носивсь по таборі, кричав, садив до арешту. Пилькевич, хоть і мав Академію Генерального штабу, в самій речі був тупий, а виступав велично, як Зевс чи папушений півень. В його Кордонному корпусі було не більше 150 чоловік. Жандармерія, гарно убрана в синю уніформу з білими кантами та аксельбантами на лівій стороні грудей, трималась незалежно, як в нормальних умовах. Слідила за всіма, шукала зради, затримувала листи, провадила цензуру. Підлягала міністрові внутрішніх справ, співпрацювала з польською комендатурою, мала право проводити ревізію.

Прийшло мені до голови зложити од себе особисто меморіал до уряду УНР, розуміється, по команді, про умови таборового життя, ненормальні, неморальні, понижуючі гідність людини. Про об’яви зневіри, легковаження розпоряджень своїх безпосередніх і вищих командирів. Стремління вийти за дроти, унормувати своє життя.

Виклав свої міркування, котрі зводились до таких посулень:

1. Помогти бажаючим скінчить вищу науку в польських чи чеських вищих школах.

2. Взять в оренду більші земельні господарства, будови залізниць, мостів, доріг, лісних розробітків. Це допоможе зберегти військову організацію, бо на кожну велику роботу можна призначити курені, цілі бригади.
3. Організувати курси, майстерні до набуття фаху.
4. Хто бажає остатись військовим, організувати вищу військову школу, маючи професорів Академії Генерального штабу з ректором генералом Юнаковим на чолі.

Передбачав при тім, що довго не вдасться удержати людей за дротом. Військова організація звалиться сама.

Все це виклав од себе, нікого не споминаючи і не вміщуючи, уважаючи об'язком старшини, знаючого стремління, настрої і заміри людей, на мою думку, кращих з ініціативою.

Не сподівався великих наслідків, одначе порушення пекучого питання повинно потягти якесь зацікавлення там в верхах.

Було це перед жнивими. Яюсь вийшов я з обозу рано і пішов полями між житами далеко перед себе. Може, так пройшло з дві години, згадалися наші степи, так само хвилюється високе, густе, колосисте жито, синіють в нім васильки, в очі кидається і різниця. Жито, пшениця, ячмінь тут ніде не мають будячків, мітлиці. Васильків тоже мало. Чисте, густе, високе збіжжя, аж радість бере дивитись.

Виходжу на широку добру дорогу, і там наганяє мене бричка. Минула і стала. Сидять ній двое, якийсь добре одітий, літ 30-ти чоловік і поліціант з нашивками. Хто, звідкіль, перепустка, де іду? Пояснюю, добавляю ще, яке враження роблять ці прехороші лани, руки самі просяться до коси, снопа. А косить саме пора.

“A pan zna się na roli?”

“Z roli jestem”.

Глянули вони один на другого, щось тихо перекинулись, поліціант і каже: “То поле належить до цього пана. Не хватає йому робочих рук. Чи в таборі можна найти 25–30 чоловік до косарок, звозки і укладання снопів в стодолах?”

“Можна найти скільки потрібно”.

“Czy pod'jał by się Pan wybrać 25 mocnych, dobrych pracowników?”

“Dla czego ż nie? Będą to wyborowi ludzie przeważnie agronomi fachowcy!”

“Czyż by aż tak?”

“Na Ukrainie 90% rolników, więc fachowców wiele”.

“Prosimy do bryczki”.

Липова алея, муровані широко розкинуті будинки, гарний великий дім, багато квітів, сад. Скрізь – вірцевий порядок, чистота. За добрим обідом умовлено, що на другий день приїдуть два вози, а я чекатиму коло комендатури після обіду, коло 5-ї години з списком. Бричка одвезла нас з комендантом постерунку, його – до Слупців, мене – до обозу.

Зібралось 24 бажаючих попрацювати при косовиці без труднощів, переважно старшини-агрономи або садоводи, пасічники, всі од землі. Погасій, Г. Костенко, Козленко малий, Гончар, Тарасенко, Коваленко (Рило), Коваленко (Артист),

Андрущенко, Костенко Ю., С. Цап., Сашко Ярмола, Гноянко, два інваліди, агрономічні старости, решта – з своїх хлопців до коней: Єрченко, Мокосій, Дудник, Канівець, решти не пам'ятаю. В умовлений час приїхали дві гарби, вимощені соломкою, в комендатурі було улагоджено скоро, бо я попередив полк. Ковальського, і він це охоче уладив.

Їхали ми полями, весело, з співом, а голоси були добре підібрані. Чекала добра вечерея і чиста постіль. Властитель оказався німцем, по-польському говорив добре, поволі. Рано дзвін – вставати на снідання. На довгім столі в окремій їдальні – 25 тарілок, кубків, по дві великі скибки хліба, щедро помазаних смальцем, кава з молоком – пий, скільки хочеш. Час на снідання – 15 хвилин. Дзвін – до возів, снопов'язалок, коней! Година 7.30. Як же охоче, з жаром взялись хлопці до праці! Дві косарки-лобогрійки, одна снопов'язалка.

Трохи є дівчат. Місцеві – при конях на машинах, наші скидають, при возах наші, робота горить в руках. Мені припало тільки визначати зносить снопи, подавати на вози, їхати до двору.

Тільки налагодилась праця, з косарок випрягають коні, вози кидаються з снопами деколи 100–200 кроків од двору. Що сталось?

Година 10-та – друге снідання. Це для нас несподівана новина – переривати роботу в жнива? Річ нечувана!

Знову на столі кава, хліб, на тарілці – кусок ковбаси. Окремо молоко, маслянка: хто що хоче. Час – 15 минут. Дзвін – до праці. Рух, поспіх – і пішло діло складно, охоче, весело. Місцеві приглядаються: чого поспішаєте, маєм час! А там хтось показує, як по-нашому в'язать перевесло, в'язать великі тугі снопи, котрі не розсипляться. Інший щось показує з косарки – високо бере, треба опустити трохи ножиці-косу. Все це подобається польовому надзорцеві, видно, тоже німець, про це свідчить велика крива люлька та міцна обув на ногах. На лінійці приїхав властитель, глянув хазайським оком. Видно, на ділі знається. Щось перекинувся з дозорцем, той захоче свою гідність, поволі, без приниження показує рукою, люльку курить. Здалека це добре видно. Такі відношення службовця з власником подобаються. Німецький звичай одинаковий тут і в нас в Кічкасі. Роби своє порядно, я своє – і ми рівні.

Проїжджаючи близько, підняв капелюха, перший вклонився з одночасним моїм уклоном-вітанням. Культура, матері його ковінка! Це не Компуз чи Пилькевич. Люди не лихі, а от чого їм брак – ввічливості. Що ж говорить про решту?

Повторюється історія з другим сніданням. 12-та година – обід. Цим разом наші вози не осталися з обіжжям в полі чи на дорозі.

Коло колодязя – рушники, мило, тази. Добре освіжиться, змиє пилюку. Обід добрий, ситий: суп з м'ясом, крупою, великі миски з паруючою картоплею. Хто хоче, доливає з сунника, добирає картоплі. Порядна котлета з макаронам, морквою, бурячками. Хто хоче, дістає добру склянку пива, кави чи маслянки. Все подають дві дівчини, чистенько убрані. Несподівано одна писнула, почервоніла. Так і є – це той Козленко Гаврило не вдержався, ущипнув, паскудник! Вся повага – геть. Засміялись, дівчата втекли, Рило веселий, регочеться.

“Ой, пане хорунжий, не умієте заховуватись при столі у людей! Поскаржитесь дівчина, і може бути неприємність, треба буде мені, як старшому, позичать у Сірка очей!”

“Не поскаржитесь. Я їй раніше моргнув, а вона одморгнула. От, щоправда, трошки ущипнув, не дивлячись, а рука очей не має, попала не там, де хотів, а вона од несподіванки і ойкнула!”

Козленко хоть невеликий, свіженький, гарненький, знаний здавна тим, що, де не бував, оставляв наречену. Проте старшиною був добрим, надійним і неслабим фізично.

Одпочинок – година, “щоб сало зав’язалось”.

Од 13-ї до 17-ї – праця. Далі миття, чищення чобіт і черевиків. Щітки і паста хазяйські. Робочий день 8 годин, не більше і не менше.

На вечерю щось молочне, смачний свіжий сир. Хліб з смальцем або маслом на вибір. Іноді давалось кисле молоко з картоплею, помащеною щедро вишкварками. Коли збирались спать, прийшов пан, кожному дав 100 марок і пачку сигарет “Wernigoga”, побажав доброї ночі і пішов. Хвилю ми мовчали, такої платні при таких харчах ми не сподівались. В таборовій майстерні зароблялось акордом до 50 марок. Почав кожен будувать план, що зробить з заробітком та на який час хвате тут роботи. З цих планів вирисовувались характери, вдачі. Більшість мріяла пристойно одітись з ніг до голови. Чи вистаче? Інший мав на думці покинуть табір, дістаться до Чехії. Другий, знаючий німецьку мову, находив кращим їхать в Німеччину. Ще хтось постановив купить картин, мережок та поїхати продавать як комісіонери, а живуть вони найкраще.

Працювали ми 15 робочих днів – косовицю і обмолочення. Загорілі, ситі, скіплені на тілі і душі, пізнавши смак волі, кождий міг зробить те, що задумав, а головне – попрощаться з табором.

Мені хотілось вкласти гроші в свій кооператив, зміцнить його, забезпечить матеріально. При потребі завше вклад можна вибрать. А мав того за працю 2 500 марок, дістав окремо 1000 при прощанні в конверті.

Ждала, одначе, дуже прикра несподіванка.

Дістався зараз до арешту на вимогу начальника групи. За що? До дальшого розпорядження. Інваліди, I і III бригади заворушились, пішли делегації до Компуза, до коменданта обозу. Перший пояснив: “По розпорядженню уряду”. Другий: “Na żądanie waszych władz”.

Арешт був при комендатурі, в холодній сепаратці без підлоги. Голоду не було, бо зносили тепер усі, що були в маєтку, вони найбільше і шуміли.

Приїхав з Тарнова головний прокурор Яковенко, правник, кубанець. До нього мене і повела наша жандармерія, в штаб групи. Був присутнім і Компуз, вид мав грізно нашорошений. Яковенко – знову спокійний, вид досить симпатичний, нічого страшного. Ткнув рукою на табуретку, сидів за столом, переглядав папери. Всі мовчали. Я пізнав в паперах свій службовий реєстр. Так минуло хіба з годину, аж прокурор підніс голову і пильно глянув в очі.

“Читав ваші документи, проглянув ще раз вашу справу, не все тут ясно, може, допоможете мені дещо висвітлити?”

“З охотою служу вам. Хотів би тільки знати, за що мене арештовано, за які такі гріхи?”

“Це потім. Чи ви гетьманець?”

“На це не можу дати відповіді при найкращім бажанні, бо не цілком це слово розумію”.

“Чи пишете кому за границю, кому саме, куда і од кого дістаєте листи, звідкіль?”

“З цим не крився, давав і другим читати. Пишу до В'ячеслава Казимировича Липинського, б. посла Української Держави і Української Народної Республіки в Австрії, історика і мислителя. Пишу до Марії Іванівни Болбочан, вдови по моїм командирові, розстріляному в Балині літом 1919 року. Пишу часом до п. полковника Івана Коржа, колишнього особистого ад'ютанта покійного полковника. Один раз писав до Сергія Михайловича Шемета, званого оддавна громадського діяча.

Од цих осіб дістаю листи, живуть вони всі в городі Раштаді в Австрії. Дістав кілька листів од наших старшин з Чехії, котрі учаться в Академії рільництва. Обіщали написати про умови життя і науки. Це все, що можу сказати. Можу додати, що чекаю листа од М. І. Болбочан з фотографією мужа”.

“Ага. А за що Болбочана розстріляли, знаєте?”

“Не знаю, ніхто не міг мені цього пояснити. Час був гарячий”.

“Чи можете стисло, одверто розказати про гетьманську організацію за кордоном, бо всі, з ким переписуєтесь, до неї належать”.

“Пане прокурор! Хотів би, аби ви мене добре зрозуміли. Особи, до котрих писав листи і од їх одержував – для мене люди приватні. Липинського і Шемета ніколи не спотикав і не балакав, пані Болбочан і Корж – близькі знайомі. В'язе з ними дорога пам'ять трагічно згинувшої близької людини.

Насамперед, я – людина мала, звичайний рядовий старшина Української армії, склавший приречення вірності своєму Краєві і Народові, вірності Соборній Україні. По мірі сил і можливостей старався цю вірність всю заховати і за неї заплатив немало.

Доля України і Народу для мене – Святе Святих, решта – поза цим. Остаточ-но гетьманської організації не знаю, про неї нічого сказати не можу”.

Крісло під Компузом затріщало. Лице змінило вираз, появилась цікавість і увага.

“Оставьте нас, пане генерале, самих, – Компуз вийшов. – От що, пане сотнику! Ваше діло тепер стало для мене ясним. Грозило вам вислання до Домбії чи Тухолі, де вимирають рештки полонених галичан з війни 1918–1919 років. Хіба ви комусь на Олімпі випадково наступили на ногу. Даю слово кубанського козака, ніде вас не вишлють, можуть переселити до Каліша, а там краще, ніж тут. Генерал Безручко – людина розумна і незалежна. Ви вільні, допоки вас ніхто не посаде. Прошу вірити, на мою думку, не кари, а нагороди ви варті. Генерал Базільський, полковники Дубовий і Дяченко, з котрими говорив, ставлять вас як взірець, та і на генерала Вовка, теперішнього військового міністра, ви зробили враження добре. Пробував він вас боронити і це для того з вами балакав. Ідіть до себе спокійно”.

Внесення своє зложу про повне припинення неприємної справи. Ідучи до інвалідів, думав, що єсть у нас розумні, правдиві люди.

Спіткав багато приятелів, добрих знайомих, котрі знали про допит мене головним прокурором, держались близько команди групи. Приклад організації Спільки інвалідів перекинувся на інші обози, повстав центр в Тарнові. Головою Центральної спілки вибрано Червінського, правника з фаху. Пізніше наступило порозуміння зі “Związkem Inwalidów Wojennych” польськими, а пізніше зрівняно з правами і визначено ренту, перейшовши лікарську комісію в польських шпиталях. Там установлено % утрати здібності до праці, а в залежності від того визначено ренту Варшавською скарбовою дирекцією.

Пригадується остатнє моє гостре непорозуміння з начальством. Листопад. Свято чотирьохліття Директорії.

Молебень, парадний марш. Вдень – виставлення в театрі нудної примітивної штуки, призначеної для всіх, безплатно. По правді, це було справедливо, платити не було за що. Автор штуки – генерал Пилькевич. Зміст – часи протигетьманського повстання. З цікавості пішов і я. Як пише старший військовий, кінчивший Академію Генерального штабу, котрий обов'язаний добре знати літературу, крім своєї і російської, ще найменше одну західноєвропейську. Стиль і зміст були нижче всякої критики. Шкода було Мар'яненка, доброго артиста, гравшого головну роль старого фельдфебеля російської армії, котрий висловлював погляд денікінської армії, сказану в Харкові генералом Май-Маєвським, що “України не било, нет і не будет”.

Як згодились виставити цю пародію на штуку? Що іншого – “Між двох сил” Винниченка, насвітлююча ті самі часи. Талант, спостережливість, знання людини, психології, а тут в муках творення родилось щось середнє між сатирою та шаржем, обліченими на малоінтелігентного глядача. Осталось знизать плечима та червонить за автора. Оголошено запрошення всім, бравшим уділ в листопадовім повстанні 1918 року, прийти до театральної зали на означену годину, поділитись враженнями, розказать про перебіг повстання, там де, хто був, в якій частині та свій особистий уділ. Буде кава, забрать з собою щось, з чого пити.

Що ж, пішов і я. Цікаво послухать людей. Розуміється, пішло з двісті запорожців, решта осталась, бодай же розчаровані виставою. Стіл з боку дверей, книга для вписування імені, фамілії, посади і рангу, який мав в часі повстання, в якій частині і де. В залі небагато, тоже 1000, третя частина вмістимості. За столом – генерали Пузицький, Пилькевич, Змієнко гостем з Каліша, якийсь огрядний високий полковник, представник ставки.

Збори одкрив Пилькевич намащеною промовою, підкреслюючи велике значення свята та історичної заслуги учасників повстання, найкращих синів неньки-України. Промова довга, “ненька-Україна” в ній повторюється часто, аж починає нудить, як їда, де більше, ніж треба, влито жиру. Змінив його полковник Вишневський. Підкреслює на вступі, що був дежурним генералом при ставці, де і тепер перебуває. Його промова тоже довга. Поза і рухи заучені, театральні, дикція і голос добрий. Псує те, що більше хвалить себе та важність ролі, яку мав

честь виконувати та відповідальність, що на ній лежала. Хвалько! Виступило ще 5–6 чоловік, один був у отамана, котрий потім перейшов до червоних. Не стало якось промовців, Пилькевич заохочує не соромитися виступати. Одважився і я, не мав якось охоти, настрої невеселий. Не чулось щирості, товариської єдності. Підняв руку.

“Просимо сюди до столу!”

“Я коротенько, з міста. Мені здається, було б пристойніше сьогодні не радить, а жаліть, не молебні править, а одслужить папахиду по втраченій Державності!” – і сів.

Пилькевич зірвався, суне скелястою громадою на мене, лютий, аж іскри сипляться з очей:

“Ти хто такий? Як сюди вліз?”

Піднявся і я, рука на темляку, саме на лопатці вискочив чиряк, котрим пізніше вийшов кусочок кості.

“Я старшина, пане генерале, прошу о ввічливість!”

“Як твоє прозвище?”

“Називаюсь Авраменко і ще раз прошу о ввічливість”.

До мене ближче присунулись свої надійні хлопці, погрозово зашуміло. Пилькевич повернувся до столу.

“Дайте книгу. Ви тут записані?”

“Записаний під номером Х!”

А там чорним по білому: “А-ко Н., сотник. Харків, Полтава, Кременчук. Ад’ютант 2-го Запорозького полку, начальник штабу 2-ї Запорозької дивізії”. Посунув книгу Пузицькому.

Тим часом до мене підскочив кіннотчик-херсонєць, поручик Репій, здоровенний парняга, висунув ручищі, закричав люто: “Я тебе поламаю, як цього сірника!” Десь в пальцях появилася сірник, посипавсь з його тільки порох.

“Не стачить на мене сили, поручику, я твердий”.

А кругом: “Ближче підійди, спробуй”. Густо пробасив Степан Гончар, погрозово. У Пилькевича і Пузицького збараніли лица. Змієнко дививсь на мене зацікавлено-розумним поглядом. Почулось насмішливе: “Кава несолодка!” На тім все скінчилось. Вийшли генерали, за ними пішла решта. Запорозькі оточили мене тісно, передні розіпхнули стоячих при дверях “для порядку” жандармів, когось ще тріснули в вухо Гончар і Коваленко, хлоп’ята при силі, при мені йшли теперішні борці Ярошенко, Зіма, Корніїв, на їх не порवेशся, а крили вихід решта з усіх куренів.

Були випадки, коли находили когось з розбитою головою. Гончар приніс в барак одібраний залізний ломик. Хіба не даром мене оточено охороною. В темноті все могло бути.

Од того часу ніхто до мене не чіплявся.

Мав з пор. Репієм несподіване спіткання один на один на дорозі до III відділу. Пізнали ми один другого здалека. Вертатись, утікати не хотілось – будь що буде. Минаючись, Репій підніс руку до шапки, одповів і я, не бачу ніяких ворожих об’явів. Іду далше і чую:

“Пане сотнику, подождіть! Хотів би з вами побалакати, а передусім перепросити за нерозумний вибрик в театрі”.

“Немає чого споминати, друже, всі ми помиляємось і часто трагічно. А це дрібничка”.

“Ще там, як побачив, коли вас оточили товариші, почув голоси, та ще мій земляк з чорношличників, сотник Зуб, сказав, як завше одверто: “Ти що, хочеш, щоб тобі запорожці поламали кості?”, мотнув головою на Ярошенка та Зіму та ще додав, що ви сказали правду, я не міг зрозуміти зразу, де ж правда? Хочу попросити вас побалакати зі мною на самоті десь”.

“Ходім до мене, живу в сепаратці сам”.

“Ні, не хочу, щоб нас люди бачили. Посідаєм десь коло електровні, там затишно, ніхто не ходє, не підслуха”.

Не чую підступу. Ідем. Як умів, так і вияснював Репієві свої погляди на причини наших неудач, головним лихом була неприготовленість, мале усвідомлення національне народних мас, брак патріотизму та ще вороже наставлення росіян, поляків, румунів до самої ідеї нашої державності, народів, під котрими найшлася українська земля. Ми не могли розбудувати мілітарної сили, не були знані Заходом як окремий, великий народ. Не мали військового промислу, а не будучи признаним Заходом, не могли лічити на його поміч.

Повстання 1918 року було, на мою думку, історичною помилкою, а таке свято, як 4-ліття Директорії, – абсурдом. Директорії взагалі немає, оставсь один Петлюра. Зрештою, останнім акордом наших змагань з Росією Червоною і Білою був союз УНР з Польщею, а кінчивсь для нас трагічно. Отож, в нашій положенні треба дивитись далеко вперед.

Для краю ми не маєм тепер ніякої вартості. Мислячи про себе, маєм приклад. Одні набувають науку, другі ремесло, треті малюють, інші торгують, вишивають, мережать. Це все праця творча, визвольна для енергійніших, з волею. Вони уже тілом чи духом – за табором. Вони і для краю мають вартість. Яка б влада не закріпилась, оціне і охоче прийме інженера, лікаря, агронома, письменника, техніка, майстра, художника. То елемент творчий, у всіх краях цінимий, а Україні так потрібен. Значить, нам треба перестати гратись в неповажну військову гру. Витягати на волю треба слабих, котрим обірвалась несподівано життєва дорога. Виводить або допомогти вибратись на інший путь з болота та нещастя. Та пора змінити нерозумний поділ на щирих і нещирих, певних і непевних, УНРівців і гетьманців. Хоть і не легко, а треба почуть себе братами, синами однієї матері.

Ви мене зрозуміли, друже? Репій похилився, весь час мовчав, а коли я кінчив, поволі встав, пильно подивився в очі, похилив низько голову в уклоні, круто повернувся і пішов в I відділ. Я ще трохи посидів, дивився вслід, як його повільний хід набирал нормальності швидкості. Думаю, що хіба зрозумів мене цей “щирий” та “певний”, може, в мислі шукає можливості вийти на творчий путь? Може, розум підкаже ліки на оздоровлення? Те саме, що говорив Репієві, чули од мене десятки інших. Коли єсть якась частина моєї заслуги, що тоді теперішній добрий інженер Репій почав визволяться од впливу нездорових опарів таборового маразму, можу з приємністю сказати, що зерно-слово було здорове, а впало на добрий ґрунт.

“Земляк” Петроній Скиба

В табір часом попадали люди, задержані поліцією, без паперів, переважно обшарпані, голодні, бездомні. Поліція, потримавши в арешті, доставляла їх до обозів, часто передаючи з постерунку до постерунку. Йшли тоді місяцями сотні кілометрів і, як елемент підозрілий, попадали в II відділ, рідко до нас.

Отож привів до нашого бараку жандарм такого бідолаху. Давно нестрижений, небритий, в старій солдатській подертій шинелі, з розбитих черевиків виглядають брудні пальці, на голові – російська стара фуражка з половиною дашку. Лице довге, ширококосте, немите, одне око прищурене. Що з ним робить, де положить? Всі хлопці дивляться на людину в остатній біді. Дійсно, такого ще не бачили. Запровадив “гостя” до себе в сепаратку, почав розпитувати, хто він, як зветься, звідкіль, де його арештовано.

Називається Петроній Скиба, родом з Олександрівки (Запорожжя), був в повстанцях, дібравсь до Волині, щасливо перейшов границю, помогли люди. Має середню освіту, хотів десь учителювати. Поліція затримала в 30–40 верстах од границі, посадила до арешту, а потім погнала сюди етапом. Ішов два місяці. Нічого не кажучи, вийняв я білизну, у когось купив старі штани, черевики, доложив ще нову чеську блузу з балахоном, дав гроші на стриження, бриття та лазню. Передусім – кава з цукром, хліб, кусок сала і цибулина. Трудно і неприємно було дивитись, як цей нещасний їв! Вийшов з сепаратки, побалакав з тим-другим. Прибувши поселиться зі мною. Бурбела піде з ним до лазні, а його барахло нехай там сплять.

Вернувся Петроній змінений до непізнання. Чистий, оголений, пострижений, одітий, як більшість таборян. З лиця зникли прибутість, непевність. Попав між людей, котрі не одне бачили, перетерпіли, знають біду, людей співчуваючих.

“Будете спати тут на однім ліжку зі мною, бо немає для вас постелі”.

“Дуже дякую. Буду вас стіснять, мішати, якоесь може там між ними притулюсь”.

“А тепер ідіть по обід для нас обох”.

Обід Петроній їв з котелка, я – з миски. Цим разом він не хапався.

“А тепер побалакаєм ширше”.

“Коли ви почали пробираться до границі?”

“З весни минулого року”.

“Дійсно ви були в повстанцях?”

“Так, був два роки”.

“А де ваші ці повстанці воювали, де мали головну квартиру і як звався ваш отаман? Скільки вас було? Прошу будь стислим, а розказати не як слідчому, а як певному доброму знайомому”.

“Що ж. На все, що питаєте, одповім, може, не по порядку, та правдиво. В останнім році було нас 25–30 чоловік. Командир чи отаман був колишній офіцер, а оперували ми між Олександрівськом та Нікополем, по обох сторонах Дніпра. Зимували на острові Хортиця, там було де критись”.

“А коли ви кінчили школу, де і яку саме, в котрім році?”

“Комерчеське училище в Олександрівську в 1917 році, потім був в Комерчеськім інституті рік в Києві”.

“Говорили ми про вашу партизанщину. Як звався командир?”

“Звався Марков”.

“Може, з Вознесенки? Поручик?”

“З Вознесенки... а ви хіба?..”

“Зачекайте. Може, ви знали, властиво, учились з Борисом Каценом?”

“Та як же, ви знаєте Маркова і Кацена?”

“Знаю, бо знаю Олександрівськ, як свою кишеню, Хортицю. Ви певно мали скритну коло Наумової балки в печері? Я з Кічкаса. Ваше прозвище мені тож знайоме. Тепер розумієте, чого маєте зі мною жити?”

“Це як в казці!”

“Земля – планета невелика, а Європа – зовсім мала, зустрічі такі, як наші, в ці часи річ не рідка. Будем ще балакати цілими днями. Мені треба йти по ділові, а вам одпочити. Лягайте і спіть”.

Я тим часом пішов до гімназії спіткатись з директором. Учителів не хватає, треба до географії, французького, ще одного математика.

“Лічіть, пане директоре, на географа або француза, може, в одній особі на обидва предмети”.

“Коли має кандидат прийти?”

“Хоть завтра вечером о 6–7 годині до мешкання. Тільки кандидат слабенько убраний і нічого не має”.

“Нехай приходе, будемо радить, в таборі то річ звичайна”.

І став Петроній Скиба професором Української гімназії в таборі для полонених і інтернованих в Стрілкові.

Гімназія була під особливою протекцією ІМКА, учителі мали добрі харчові добавки. В першу чергу діставали одягу, обув і білизну доброго сорту. В недовгім часі він ближче запізнався з керівництвом цієї добродійної інституції і став там бажаним гостем. Оказалось, що обидва завідуючі, інтелігентні б. російські офіцери, володіли англійською мовою, що було неодзовною умовою праці в ІМКА. Показалось, що Скиба говоре краще їх обох, став ходити там для розмови. Мали з цього користь всі.

Петроній невдовзі дістав добрі черевики, убрання, дві пари білизни. Я мав можливість пити какао з молоком, цукром, галетами, чай з лимонною есенцією, снідання – часто з м'ясних консервів. Інваліди діставали більший приділ. Директор дістав учителя на додаткову англійську мову, а ІМКА – лектора до конверсацію. Все уклалось несподівано якнайкраще. Але... коли поклались перший раз рядом, пішов од “земляка” дух, і то – неприємний. На другу ніч поклались ми “валетом”. “Земляк” крізь сон стогнав. Рано дух зміцнівся, вечером уже смерділо. Що таке?

“Що то зав'язане на шиї?”

“Чиряк вискочив ще в дорозі, а тепер прорвало, тече гній і дуже болить”.

“А ну дайте глянуть”.

Розмотую бинта, а на шиї – не чиряк, а чирячище, як яйце, а тече з нього з усіх боків, а смердить! Карбункул регулярний! Справа поважна. Вата і бинт найшлись. Обережно обмив землякові кругом теплою водою, трохи потиснув – тече, а він

крекче, ойкає та сопе. Перев'язав, як треба, свіжим бинтом, питаюсь, як чує, могло трохи, не так болить. Рано знову погіршало. Прийшлося удатися до лікаря. Жив він недалеко, лікар знаменитий, займав три сепаратки з дружиною. Одна сепаратка – прихожа, в другій приймування хворих, в третій жили. Звався “д-р медицини Васеріс”, мав він слабість до медичного спирту. Часто обновляв запас. Як спробує, то 2–3 дні хворі можуть не приходити. Лежить сам хворий... од перепую. А почалась ця хвороба в таборі.

Дружину називали популярно “пані Висеріс” (за очі). Була милою і доброю людиною. Отож, застав доктора “хворого”. Пані В-с дещо знала з медицини, дала все, що треба для компресу: йоду, бинтів, марлі, вати, ще попросив бутылочку колодію та для промивки – борної кислоти. Вернувшись, оставив хворого вдома, до гімназії послав сказати, що він на уроки не прийде. Зробив компрес, як казала пані В-с, а сам почав готувитись до операції. Бачив не один раз, як готувались хірурги. Достав кусок дроту, випалив, кінці розплескав, зігнув і вийшли малі щипчики. Спиртом обмив бритву, дала добра пані з 100 грам для компресу, ахватило і 5 грам. Земляк лежав, дрімав. Компрес грів, розм'якав, робив своє, а я тим часом робив своє. Руки мив в теплій воді з милом довго, інструмент до операції прикрив і чекав з дві години. Коли земляк одкрив очі, велів йому положитись на живіт, зняв компрес, ткнув пальцем – м'якенько. “Лежи, земляк, не рушайся, промию і трохи видавлю”. Кругом помазав шию йодом, двома пальцями подушив трохи, гуля пішла вгору.

“Держись тепер!” – і різнув. А хворий векнув, як теля, коли ударить шершень, і обм'як, непритомний. З рани – кров, гній, і виліз кусок стрижія. Потяг його щипчиками, вирвав кусок, потекла чорна кров, ще кусок, ще кусок, кров тече, а земляк стогне тяжко. Марлею витираю рану, поливаю боровою водою. На місті, де була гуля, тепер глибоко провалилась дірка. Шкура, як холодець, одходить легко під щипчиками. В дірку впхав чистої марлі, залив колодієм, зав'язав. Сховав, що осталось од перев'язки, в сундучок. Сів і жду, що буде. Брудне скривавлене шмаття лежить коло огорожі. Наслідки операції уже дали наслідок – не смердить! Пацієнт одкинувся набік, помалу помацав шию, обережно повернув голову, трохи засичав.

“Що то було?” – питає.

“Трохи натиснув чиряка, а ти, земляче, і хвіст одкинув. Як тепер, дуже болить?”

“Якось полегшало. Болить якось інакше”, – дивиться веселіше.

“Полегшає, коли гною було з стакан”.

А він все водить пальцями по шиї:

“Не чую і гулі на шиї!”

“І не почуєш, провалилася”.

“Чую велике полегшення”.

“Завтра підеш, сину, до гімназії, а за тиждень, а найдалі півтора, непотрібна буде перев'язка, по собі знаю. Колись мав таку цяцю на шиї, а тепер маленький шрам”.

Дійсно, все добре кінчилось, осталась на шиї впадина. А як Скиба підкормився, добре поповнів, а шия потовщала, як у бичка, вирівнялась і впадина. Кінчаючи про земляка, додаю його дальші етапи.

Внаслідок наших балачок поїхав він до Чехії, кінчив студію в найстаршій знакомитій Академії рільничій в Таборі і, треба думать, кінчив добре, бо значно пізніше, коло 1930 року, коли я працював в Більську на Підляшші, мав сім'ю, дістав од нього останній лист і дві фотографії. Був управляючим маєтком Бенеша, президента Чеської Республіки. Потім листування обірвалось, бодай же з моєї вини. Різна і дивна доля буває у людини.

БАТЬКО МАХНО

Літо 1922 року.

В таборі порушення. З першого, другого і третього відділів суне спішно народ спіткать Владику Степу – Батька Махна Нестора Івановича, постраха білих і червоних, руїтника в'язниць і святинь, ката жидів, попів, дідичів і всіх, хто не послухав його розпоряджень. Хитрого, неуловимого, непоконаного в бою. Завітав в табір з найближчим оточенням і начальником штабу.

В цім був азиль польського уряду. Кожний був цікавий побачить людину, про котру співали, ширились оповідання, чоловіка – живу легенду.

Вийшло і наше вище начальство. І несподівано розчарувались. Іде група людей од комендатури, було їх коло тридцяти. Спереду – малий сухорлявий чоловічок з довгим темним волоссям, зачесаним назад, рядом – висока молода жінка. Ото і є сам Батько з дружиною. За ними решта – братва. В руках – малі завинятка, поглядають з цікавістю на тисячну громаду, з усмішкою, сміло, незалежно. Махно міцно припадає

на ліву ногу. Всі мають чорні сорочки, двоє чи троє – піджаки. На ногах чоботи, черевики добрі, у Батька – краги. З цього товариства виділяється один одежею і виразом інтелігентного обличчя, це начальник штабу – Чорна Хмара. Має добру поставу, певний, спокійний вираз людини, що все пережила, нічим не здивується, чує себе тут так, якби з обозу і не виходив.

Наш фотограф попросив зробити пам'яткове зняття. “Можна”. Сів на лавку перед генеральським домом Махно з жінкою, по боках по двоє, решта поставали за лавкою. Довго мав я цю фотографію з написаними фаміліями на звороті. Пам'ятаю, що були там Чорна Хмара, начальник кулеметної команди, завідуючий хазяйством, скарбник, начальник охорони, два з охорони, решти не пам'ятаю.

Одведено для махновців два невеликі бараки між IV відділом і електровнею. Там близько в таких самих бараках жили німці з родинами, утікачі з Червоної Росії. Поміщались часово, потім їхали в Німеччину. Були це колоністи з степових наших сторін. Видно їх було рідко, тримались окремо, діставали харчі з-за обозу, а з виду чинили враження хліборобів після праці.

Дротів там не було, до махновців можна було зайти завше, і вони вдень ходили до I і III відділів без перешкод.

Як близький земляк, пішов і я до анархістів. Хотілось узнать, за що вони бились, ціль та спосіб, котрими проводили мобілізацію, добували зброю, харчі; цікавила тактика бою на махновський спосіб. Першим прийшов до нас, інвалі-

дів, щось купить старший віком завідуючий хазяйством. Не пам'ятаю, що саме приніс продать. Позвав його до себе, жив тепер сам, бо Скиба був уже в Чехії. Сказав, що я з Кічкаса, а він оказався слюсарем з Токмака. Розбалакались. Не був цим разом розговорчивим. Як земляка, запросив до себе. Єсть у їх і з Олександрівська. Говорив я тоді довго з нач. штабу. Кінчив Комерчеську середню школу, сам з Вознесенки. Кінчив військову школу в Полтаві і дослужився до штабс-капітана. Взагалі людина, це видно, має думку незалежну, не будь-яку інтелігенцію. Замітно, що його шанують. Коли згадав йому про перебування тут у мене Скиби, він аж підскочив: "Петроній". – "Так, Петроній". – "А де він?" – "В Чехії учиться в Рільничій академії. А що, знались?" – "Дуже близько, адрес маєте – напишіть мені тут".

Найшлись ще спільних знайомих багато. Багато згинуло од червоних, білих, Батька Махна. В місті змін мало. В'язницю і собор зірвав Махно, міст на залізниці через Московку пустили в повітря партизани з потягом агітаційним імені тов. Сталіна. Був то царський потяг.

"А як же ви пішли до Батька? З переконання?"

"Пішов недавно, коли прийшов кінець дальшої збройної боротьби".

"А властиво, мене дуже цікавить, за що Махно бився, чого хотів?"

"От про це спитайтесь Нестора Івановича, він охоче вам вяснить".

З Нестором Івановичем говорили ми часто і подовгу. Добре йому зблизька придивився, чимало цікавого од нього почув. Часто балакали ми при його жінці, тихій, спокійній людині з блідним лицем з ознаками беременності. Мала літ 23–25, була учителькою. До розмови не вмیشувалась, карі очі – смутні.

Махно мав лице смагляве, ніс невеликий, з трохи піднятим кінцем. Виділялись кості на щоках, а погляд трохи звужених темних блискучих очей гострий, завше ніби пильно придивляється в собесідника, проникливий і настирливий. Близько носа – слід кулі, тут ввійшла, за вухом вийшла. Між бровами над носом – подовжна зморщина. Говорить по-російському, трохи повертаючи вимову, часом вкидає по-українському. Решта махновців уживають мови мішаної, з виразами блатними, злодійськими. Хіба тільки Чорна Хмара говорить мовами російською і українською літературно.

Ось що почув од Махна в відповідь на питання.

Його наміром-ідеєю була повна вільність людей без ніякої накинutoї власті. Форма управління – вільні ради для кожного міста і села. Вільні вибори до рад, кого захотять: чи то буде селянин, робітник, піп чи бувший жандарм. Непотрібно в'язниць і церковей. Щоб і духу не було жидів, поміщиків та фабрикантів, вони – паразити. Вся земля – селянам, без ніякої платні і податків. Комуни не треба, там власть жидів і насилля. І так буде.

"А як же з фабриками, шахтами? Як будуть жить люди в городах, служаци, залізниця? Хто їм буде платить, як селяни перестануть платити податки? То само школи, лікарі, інженери?"

"Коли селяни виженуть комуни, тоді вільні ради вирішать все і постановлять, як ті питання вирішить. І тільки!"

“Нестор Іванович! Кажуть, що бились ви з білими, красними, часом переходили на одну чи другу сторону. Чи то правда?”

“Нет, не правда. С красними бил договір. Онi призналі наші умови, ми їм і допомогли. Без нас онi би белих не побіли. А когда ми захватили Крим і белих не стало, красние ізменніческі ударіли на нас на кримской степі, заперли наші главніи сили. Кавалерія пробілась в тяжолом бою через Перекоп, а пехота побігла на Сіваше в бою с сибірскими полками. Осталось нас мало.

Собрались тогда, пробілись до польської граніци к вам, а тут уже був кінець. Тогда пошли назад, перешли Днепр, прошли на север до граніци України, на Різдво були в горах. Короче, в Курской губернії, оттуда пошли на восток, по Хопру спустились на Дон, повернули опята на Донец. Дальше – понад Азовскім морем і пришли наконец в Гуляй-Поле. Здесь постановілі разойтись отрядами по районах. А я с штабом і небольшою охраной і отрядом атамана Шепеля – к польской граніци. В Брусілове попрощались, Шепель повернул на север, а я – на юг к Збручу. Уже бізко граніци наткнулись на какую-то сильную красную часть, выдержали бой, оторвались, і здесь меня ранило, случайная пуля раздробила іздалі косточку в ступне. Повелі меня в Руминію, там полечился, потом получил разрешение пересхать в Польшу. І вот я здесь. Виехало нас 50, осталось 30. Остальные погіблі, прікриваючи од погоні, ілі остались в Галіциі. Вот і всьо”.

“Нестор Іванович! Чи правду кажуть, що ваші хлопці були грабіжники, розстрілювали та рубали шаблями багато невинних? Наводили жах гірше червоних?”

“Як сказать? За грабіж – розстріл. Коли що брали, то по приказу. Як, наприклад, взяли Харків, приказ був ясний: “Одеться, обуться і тільки!” За лишне барахло розстріляно немало, і нічого лишнього ніхто не брав. Боялись нас жиди і кадети, котрим пощади не було. Опята же, коли ударились з білими, мої хлопці кричали: “Мобілізовані – ложись, а денікінці – держись!” Хто лягав, пальцем не рушено”.

“А от ще цікаво, як ви умовлялись з червоними та як на вас ударили вони”.

“А вот прочитайте”, – дістав з папки папір, списаний на три сторони.

“Договор между Командованіем Красной арміей і Повстанческой арміей Батька Махна”. Далі списані умови для обох сторін, котрі зобов’язували їх соблюдать і виконувать.

“Красна Армія не буде чинить реквизицій і мобілізації на території, занятій Повстанческой арміей Батька Махна”.

Достаче оружие і амуніцію безплатно. Буде могла мінять мануфактуру, кожу, обув, одєжу, різний фабричний товар за збіжжя, крупу, борошно, жири, скот, вівці, свині по доброму соглашенію.

Повстанческа армія обов’язується всією силою помагать Червоній армії, харчуваться своїм коштом, бути під своєю командою.

Червона армія признає командирам повстанчих частин ті самі права, що своїм, Батькові Махнові – права і звання командарма.

Повстанча армія проводить боротьбу з білими на своїй території, комісарів у неї немає і од другої сторони не візьме.

Підписи: Троцький, Батько Махно. Печаті. Все чин чином. Зрада червоних була несподівана, непередбачена. А вийшло так. Оповідання пам'ятаю добре і тут подаю, як розказував Махно. Чи все так, як було, чи щось додав, не знаю.

Головні сили, 1-ша армія, пішла на Крим під командою Марченка. Знаючи умови територіальні, виждала західного вітру, котрий зігнав воду з Сиваша в море, перейшли махновці Сиваш, несподівано для оборони обійшли позиції коло Чонгару, знищили оборону і розлились широко по степах. Частини Врангеля одходили, а на Перекопі мали позиції не до зламання, як зрештою і під Чонгаром. Страта Чонгару рішила судьбу армії Врангеля. Осталось йому покинути Крим і йти на еміграцію. Червона армія ввійшла в Крим. В Сімферополі арештували штаб з Марченком на чолі, всім частинам Повстанчої армії казано скласти зброю, Марченка заступав командир кінноти, розкинутої по морському берегу. Зібравши всіх на великім вічу, насвітлив положення та звернувся до зібраних: що робить? Згодиться чи скласти зброю? Положення трудне. Постановлено йти в Гуляй-Поле, де був Махно з резервом. Армія не мала артилерії, зате кулеметна команда на тачанках везла коло 800 кулеметів.

Замір був триматись разом і вириватись через Перекоп, а як вітер буде добрий, демонструвати коло Перекопу, а виходить через Сиваш. В степу показала червона кіннота, розгорнувшись, як для атаки, вперед вискочив комісар з кількома асистентами, під'їхав до чола колони, запитав, хто командує і великим голосом крикнув: "Іменем Російської Соціалістической Федеративно-Советской Республіки приказиваю сложить оружие!" Зараз його зарубали, а сотні тачанок кинулись вперед і відкрили огонь. Кіннота зразу впала на землю, поклала коні і здалась. Махновці наділи будьонівки на голову, з забраним червоним прапором пішли кінні на Перекоп, ударили на кінноту Будьонного і пробились з малими стратами, а піхота пішла на Сиваш, наткнулась на сибірські полки з сильною артилерією, понесли в тяжкій бою великі страти, хто прорвався, притаїлись по селах та хуторах, до Гуляй-Поля не дійшли.

Так розказував Махно.

Загальне враження з тих розмов було таке тяжке, що тільки можна його порівняти з кошмарним сном. Химерна, хаотична, кривава і незрозуміла для людини нормальної ідея людини психічно хворої. Фікс-ідея.

Запитав ще наслідок, коли йому (Махнові) прийшла думка про життя без влади, про абсолютну волю?

"Мене засуджено на смерть в 1908 році. В камінному мішкові в'язниці ждав 53 дні шибениці. Тоді і зненавидів владу, зненавидів і в'язницю.

Як неповнолітньому, замінено шибеницю на вічну каторгу. Сидів 10 років в Бутирській в'язниці. Були там учені люди, котрі мене утвердили в думці, учили наукам, воєнному ділові, учили ненавидити владу, понів. Були це анархісти. Я їм помагав в майстерні учитись слюсарства".

Чорна Хмара, коли говорив про враження і все, що чув, сказав, що про Крим – правда. Щодо фікс-ідеї виразився коротко: "Це як буває з людиною перепитою, котра сидить в спиртному парі і щось незрозуміле викрикує". Він збиравсь до Чехії, до Скиби.

Бували в таборі убивства, а тут сталось щось небувале. Зарізано сім'ю німців. Піднялась ціла охорона і жандармерія, почались ревізії, допити. Підозріння впало на махновців, а слідство і ревізії не знайшли ніякого сліду. Махна з жінкою перевели до II відділу в маленький барак, огородили дротом. Решта осталась на місті. В педовгім часі всі вони таємно зникли, а в канцелярії комендатури знищено всі їхні папери.

Гута. Пожежин

Саме тоді мене повідомлено, що можна мати працю для 40 чоловік при рибних ставах, де був раніше Тарнавський. Хвалився, що було там добре, тільки збирався їхати до Франції. Тоді ще не пускали з табору далеко групами на роботи, треба було їхати нелегально, а що найгірше – без ніяких документів.

Зібрати бажаючих було нетрудно – 20 старшин і 20 козаків. Цим разом приїхав за нами працівник “Рибполь” Шелудько, але потрібного паперу не мав; з ним умовились спіткатись рано другого дня в Варшаві на головній станції.

Вночі вийшла наша громада за дроти щасливо і помаширувала до найближчої станції. Купували білети по черзі на 5–10 осіб і посідали до потягу в різних вагонах. Умовились в Варшаві зібратись разом, щоб Шелудько нас побачив і далі провадив.

На біду його не було. Приїхавших було багато, при виході одбирались білети, стояла поліція. Ми виділялись військовою одежею, з торбами, котволками, баклажками, ждять не можна. Ідем на ура, що буде. Вишикувавши в колонку по двоє, іду прямо до виходу. Там, оддавши білети, прошу нас пропустити без черги, бо спішимо до міністерства внутрішніх справ. Ідемо з обозу для інтернованих на роботу. Поліціант задержав інших, а ми як належить пройшли, навіть сказано якими вулицями йти.

Був в громаді і мій старий приятель Зіновій Пилипович Літовчик, Варшаву знав добре, бо перед 1914 роком служив в штабі округу. “Покажуй, Пилипович, на який вокзал і якими вулицями вас вести, щоб доїхати до Бреста!”

І так, як належить, по четверо в ряд, ішли ми вулицями на Прагу через Віслу на Східний двірець.

Немає Шелудька. Рішаємо їхати самі до Бреста.

Відомо, що маєток – при шосе на Малориту, називається Рита, і єсть там б.капітан – управляючий, котрий нами заопікується.

Літовчик знає і Брест, і шосе на Малориту. Це дуже добре. Сиділи ми в Варшаві до вечора. Підходив поліціант, питав, хто, звідкіль, куди їдем, документи. Відповідав Літовчик, польську мову знав добре, вигляд солідний, як належить, розказав, а про документи, то вони з нашим проводжаючим в мін. вн. справ, власне його ждем. Пройшло.

Рано ми в Бресті. Двірець великий, трохи зруйнований. В залі примостились поспідати, напиться чаю, налить про запас в баклажки. Дорога далека, 30 км. До столу, де сидів Погасій, Гончар, Коваленко та Яровенко, підійшов якийсь чоловік, вертлявий, чорнявий, з довгим носом. Очі бігають. Присів. Здалека почав обережно

розпитувать, чи далека дорога, а звідкіль, а куда. Щось ніби провокатор, шпiон, у всякiм разу тип темний. Хтось сказав, що ми з обозу. А той ближче: "Таварищi!"

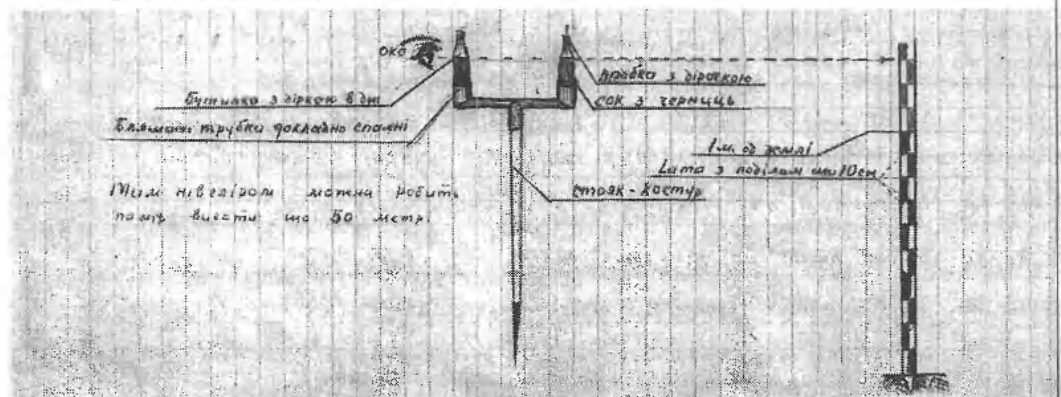
Встав Гончар, з ним решта та почали невідомого пхать один на другого. Коли агент поліції – не шкодить, коли провокатор, так саме не пошкодить, коли червоний – нехай буде обережнішим. Саме увійшов і став коло дверей дуже високий огрядний чоловік з довгими козацькими вусами, подививсь і спокійним сильним голосом озвався: "Оставьте його, панове!" Здалека показавсь поліціант. Той пан од дверей підійшов, розглянувсь і до мене: "З табору?" – "Так, з табору". – "То ходім, маєте що їсти? Купіть на запас курить і що треба. Дорогу знаєте?" – "Знаєм". Ішли ми тут хідниками, громадками по 2-3, минули головні вулиці, вийшли через Шпановичі на місто, за ним починається шосе.

Ми – на волі, табір за нами десь далеко. Села дуже рідко і далеко од шосе. Ідем, співаєм, одпочинем, підкріпимось і дальше. Мусимо бути там по обіді, улаштувуться, грохи розглянутья.

Ось і маєток князя Троекурова-Лещинського наліво. Рядом новий дом, критий гарно соломою. Внизу – річка Рита, досить глибока, течія бистра, 15-20 м ширина. За нею величезні луки, а на їх на тисячі десятинах зруйноване, розмите рибне хазяйство з-перед 1914 року. Будинки в маєткові запуснені, старі, все хилиться, доживає віку. Коні, кілька корів, брудні, зачухані, недоглядані. І люди рушаються, як сонні. За луками і наоколо – ліси Полісся.

Рибна спілка взяла в оренду у князя 1000 десятин і будує велике рибне господарство новочасне, науково. Ми маєм насипать нові вали, вирівнять старі, поробить протоки, побудувать на річці греблю з заставою для регуляції води в ставах і зробить нижче другу, меншу, для одпливу води з ставів в часі полову риби перед холодом.

Для переховування дрібного зарибку треба поглибити і вичистить вузькі глибокі рови-зимохови. Робота нелегка, праці багато, треба спішить. Платня денна середня, харчі тоже, зате *воля!* Керівник господарства – б. капітан артилерії Російської армії пан Новіцький, агроном по фаху. Планів немає, робить треба все смекалкою, подумавши. Вали мають бути різної висоти, без нівеліра не обійтись, а його немає і ніде не достанеш. Смекалка помогла, пригадалось дещо з школи. Зробили самі. Я нарисував, а Новіцький поїхав в Брест і на другий день вечором привіз. Ось його рисунок:

Поселились ми в хаті для рибака над річкою. Була там така велика кімната, що хватило міста на спання, великий стіл, лави і речі. Соломи і сіна було, скільки хочеш.

До робіт теслярських, биття свай, будови протоків-мніхів, шлюзів, мосту виділено всіх старшин з майстром на всі руки Микитою з села при маєткові Пожежин. З села були робітники до земляних робіт, але небагато, та з десять возів до підвозки матеріалу і землі та глини. Всі козаки стали до земляних робіт.

В старих ровах, глибших ямах, вода трохи проходила старими ходами і вдилося там немало риби. Переважно карасі, лини, коропа, щуки, краснопірки, окуні, плітки. Харчі наші тим самим міцно збагатіли. В лісах багато грибів.

Взагалі люди на селі живуть бідно, місто далеко, заробітки припадкові. Землі своєї мало, а родить слабо, бо самі піски.

Праця ішла справно, скоро і солідно. Задоволений був Новіцький, задоволений Залеський, котрий приїжджав щотиждень малесеньким самоходом. Походив він з України, ставивсь до нас з великою прихильністю. Часом привозив по пару пляшок горілки. Хоть так підбралось товариство, за винятком одного-двох, що не дуже було охоче до чарки.

Працювали ми до морозів, як почалась вода затягаться кригою. Головні роботи – вали, мніхи, шлюзи – пороблені. Зимохови приготовлені 2 на 5, більші не були тим часом потрібні. Міст зроблено часовий. З'їхалось з Варшави і Бреста душ десять, зробили пробу, наповнили всі п'ять великих ставів водою, протеків не було. Стояли дві великі цистерни-самоходи забрать рибу. В міру, як вода сходила, вся риба збиралась коло шлюзу, вибиралась і сортувалась. Холодно-крижана вода, а в воду треба входить по четверо охочих. Влазили по черзі на 30–40 минут, бігли гріться, на двох – бутылка спирту або гарячий чай, молоко і гроші. На продаж наловлено більше п'яти тон, решта пішла в зимохову. До води входило 32-х наших, сільських не було. Ні один потім не заболів, не заклало нікому носа. Зате трохи капнуло грошей і спирту. Цим кінчилась наша праця в Гуті. Іще кілька слів. Прийшлося бувати мені в резиденції князя Л-го, а навіть сидіть за столом. Представив мене там Новіцький як партнера до преферансу і вінту. Дом дерев'яний, будований колись добрими майстрами, з мистецько обробленими різьбою колонами головного входу, багато окутими сходами, старинна мебель, кута бронзою, точена балюстрада балкону з двох сторін. В їдальні – величезний тяжкий стіл, вимощена різного цвіту і узору клепками підлога. І все це – сточене часом, без струн клавикорд, поросли мохом криші. І самі князь та княгиня, здається, поросли мохом, старі та бідні. Доживають віку одиноко, далеко од свого світу. Оренда лугів з ставами трохи піддержала їх. Одначе до більше чим скромних обід чи вечері обое сідали убрані по етикету: він – в фрак, вона – в темній сукні з якоюсь дорогою цяцькою на грудях. Говорили по-російському дуже доброю літературною мовою. До карт князь сідав в жакеті. Грали дешево.

І Новіцький, і я наумисно програвали мінімально, а князь, як дитина, тішився сумою на куплення пачки папіросів. Бідні люди і... непотрібні.

Треба нам вибиратись в дорогу. А де поїдем і з чим? Гроші маєм, єсть за що одітись і обутись. А якісь папери? Кожий поліціант затрима як бродягу підо-

зрілого, арештує, і поведуть раба Божого од постерунку до постерунку 500 км назад в табір.

Ой! Аж спина стерпла! Дав нам гарний папірець Новіцький. Пішов з ним на село до коменданта постерунку, приніс риби. Він деколи за цим у нас бував. Розказую про свою біду. Пшодовнік зразу був здивований, потім помислив трохи і рішив: “До Бреста поїде з вами поліціант. Я напишу до своєї повітової команди, що ви тут працювали оці пару місяців, вели себе смирно, чесно, ніякого клопоту постерунок з вами не мав, п. п. Залевський і Новіцький з вас задоволені, а їх там знають добре.

Од себе буду просить видать вам свідоцтво, аби вас не задержано.

Збирайтесь та ідіть на станцію. Потяг буде за 1½ години, поліціант успіє прийти”.

Подякував сердечно – добре і таке. Може, щось найдеться в Варшаві. Недавно там їздив старатись про працю, надія є.

Приїхали ми з поліціантом до Бреста, з вокзалу скерувались до повітової команди і близько неї спікались з генералом Янушевським з нашого Генерального штабу. Здалека його легко пізнати по висоті і непомірній товщині. Моментально стали ми в два ряди, вирівнялись, подав неголосно команду, підносячи руку до шапки.

Той став, одсалютував, придивився. Військова постава добра, одзнак ніяких. Одійшли набік трохи, стали кругом. Поліціант на боці ошарашений. Узнавши, де ми були і куди йдемо, генерал спитав, чи не стали б ми до праці? В Бресті фірма “Вітковський і Даценко”, нас усіх би прийняли.

“З великою охотою!”

“Підождете на вулиці, а ми з вашим старшим зайдемо до команди”.

Замінивши кілька слів з нашим “хранителем”, заходимо втрьох до команди. Там, вислухавши, в чім річ, та прочитавши папери ком. постерунку та Новіцького, якийсь комісар рішив наше діло одразу. По спискові виписано засвідчення, що дана особа з інтернованих – працівник фірми “Вітковський і Даценко”.

Фірма поміщалась в отелі “Брест”. Жив там шеф фірми Лев Іванович Даценко, інженер-залізничник, працівники канцелярії, бухгалтерії, касир-платник. Технік-залізничник і контролер. Дали нам одразу безплатний білет на потяг і скерували на ст. *Влодава*.

Роботу проводив підполковник Бобро Петро Васильович, полтавець. Робочі жили в великих товарних вагонах “Pulmana”, з печами та нарами. Бобро мав окремо одділену кімнатку з піччю і містом на двох. Там і я примостився. Решта розмісилась в вільному вагоні.

Мала тут будуватись залізниця, доїзд до фабрики, котра будувалась до прописування шпал хімікаліями, хоронящими од гниття в землі. Сама будова не починалась, не було ще планів. Сортувались рейки різних марок і скріплення. Робочих козаків нашої залізничної сотні – душ 30.

Бобро, людина почтлива, великої чесності і моралі, заклопотано сказав мені, що не може дати мені чогось легшого, свого помішника чи надзорця, може ува-

жать тільки за робітника, як і всіх, з поденною платою. Як не може, то не може, нічого не поробиш. Побуду, спишусь з п. Адамом, може, що знайдеться краще.

Другого дня вийшли до праці. При рейках треба бути обережним. Не уміючи, можна легко покалічитися! З накладками та болтами легше, а і то – не для мене. Кормляться тут кожен окремо. Напротів вагонів – барак-кухня з величезною плитою і двома п'ятивідерними котлами. На плиті гріють каву в котелках, над відкритим огнем на кускові дроту або довгій шпичці смажиться сало, жир капає на огонь, пропадає. Рано в обід і вечором те саме. Тратиться багато часу, одпочинку, та і їда така не дає ситості і смаку.

“А що, Петро Васильович, якби організувати спільну кухню? Для всіх була б користь. Збереглося би багато часу, люди б одпочивали більше, їли б ситніше і неодноманітно, сухо та сухо, коштувало б хіба дешевше та і працювалося би охотніше, краще. Як ви на це?”

“Відомо, що було б добре. У нас так уже повелось, привикли. Я сам, як бачите, на сухому. Як поїду до Бреста, то тільки там поїм по-людському, нормально. Думка добра, та як зробіть?”

“Гроші маєте в запасі?”

“Є, та небагато”.

“А коли буде получка?”

“Днів через вісім-десять”.

“Підлічимо. Нас єсть 56 чоловік, 560* ротів, середньо кожен проїдає в день 90 марок, вона все падає. На 560 ротів треба 50 000 марок. Що можете часово вложити?”

“Найбільше – 6 000”.

“Я дам 4 000, мої хлопці яких 27 000, це уже 37 000. Думаю, що і ваші нашкрябають 13 000?”

“Не нашкрябають. Дехто пропивається і голодає. Одначе на 8–10 000 лічити можна”.

“Так от, завтра буде перший обід, шикуйте гроші, рано їду на базар в город, а до помочі візьму свого козака Ладана, він був при кухні, а я дещо умію з куховарства. Тепер піду побалакаю з усіма, певний, що буде згода”.

Сталось, як задумалось. До міста близько, через Буг – 2 км. В 9 годин здоровенний віз привіз картоплі, буряків, капусти, моркви, цибулі, 6 кг м'яса барана, сала, хліба. Докуплено перцю листку. Договорена дуже бідна жінка, котра жила в залізничному погребі, зобов'язалась за їду помагати при кухні, держати в чистоті плиту, котли, замінювати, мити дві куплені сковороди, черпак і великий ніж з вилками до м'яса. Коли прийшли продукти, плита і котли були вичищені, кухня заметена, в котлах налита вода.

І став я куховарити. При кухні повішено кусок рейки на сигнал. Рівно в 12 годин на обід був борщ з кришеним м'ясом, нашкварений добре салом. До нього по 0,5 кг свіжого житнього хліба. Всього зварено 60 літрів, для проби коло літра на одного.

* Так у рукопису. – Ред.

Що ж, вийшло добре. Наїлись усі, хто більше, хто менше з'їв... Здорова, свіжа, гаряча їда, незле зварена, крім ситості, давала ще 40 хвилин одпочинку.

Хвалив борщ і Бобро: "Дальше буде краще, а не дорожче".

Дружно взялись до приготування вечері. Порадилися. Баба знає тут хуторян, що мають багато молока. Могла б купити з 5 відер кислого молока, доброго, з сметаною.

"Ідіть, і на вечерю нехай принесуть, поторгуйтеся, тут їм заплачу, а ти, Ладан, берись чисть картоплю на 60 чоловік, я приготую три кг сала, треба зашкварити картоплю".

На час і молоко доставлено. Хазяйки забрали гроші, з ними домовився про доставання раз на тиждень 5 відер кислого молока, 2 кг масла, 10 кг сиру, все рано в п'ятницю по ціні базарній. Вигідно їм, що не треба йти до міста на базар, мені так само менш клопоту. Труднощі з зробленням 600 вареників баба взяла на себе, бо взяла й ще двох до помочі дівчат, що з нею жили. Тільки треба яець, про це постарається. Гірше буде з розкладанням. Треба великого столу, двох стільниць і качалок. Це не біда. Дошки можна взяти при будові, теслярі стіл зіб'ють на козлах, стільниці зробе столяр-залізничник за вареники, а тісто можна розкачати бутилкою.

В городі після снідання добалакався з купцями про доставу хліба, м'яса, кислої капусти, цукру, кави і чаю, сала і інших продуктів з платнею за кожним разом.

Найлегше мати торгівлі діла з жидами. Вони більше уступчиві і держать слово. Не без того, щоб не пробували ошукать того, хто дається.

На сніданок була кавка з цукром (раніше – з сахарином), на перший раз хліб і 8–10 дека сала. Потім – каша з шкварками, суп або оладки з житнього борошна з топленим маслом.

Четвертий день був п'ятниця. Стіл і стільниця готові. Жінки постарались, майстри тоже. Вареники вийшли гарні, акуратні, суп з крупами на баранячих кістках. Підходь, бери в котелок суп, в мисочку (усім куплено) – десять вареників, прямо з котла, ложку масла, ложку сметани, іде все справно, скоро, 20 минут – і кінець. Жінки беруть своє. Занесено Петрові Васильовичу, що сьогодні не виходив з вагону.

Вернувся я в вагон пізнувати, готовилась вечеря.

Дивлюсь, суп і вареники не тронуті, Бобро сидить за столом, дивиться в якісь папери, курає люльку, диму – як туман.

"Петро Васильович, не подобається вам обід?" – "Не пробував". – "Може, захорували?" – "Ні". – "То що з вами, сердитесь?" – "За що маю сердитися?" – "В чім же річ, ви аж зблідніли!" – "Збліднієш, коли добу не закривав очей. Ви міцно спали, а я все сиджу над цим – полюбуйтеся!"

Глянув – проект, прочитав – папір з фірми. "З полученням плану, зараз же визначить полотно і розпочать земляні роботи не пізніше понеділка. Апарат пересилається. Ждіть шпал в п'ятницю-суботу. Час пізній, замерзне земля. Шануючий, Л. Даценко".

"Ну то що? Можна викілкувати завтра з півкілометра". – "Ви не знаєте, що я в цьому нічого не розумію. Єсть фахівці, Ружицький, Шатрюк, а найкращий –

Божко, здібний, талановитий технік, хай його і пришлють. А час дійсно пропущений утікає”. – “А дайте глянуть в плани”. – “Дивіться, скільки хочете, з мене досить”.

Бачу, план простий, місцевість рядом з головним путем, земляні роботи займуть часу небагато, а укласти шпали, рейки можна і в мороз. До Різдва 4 км буде готове до уживання.

“Нічого трудного, – кажу, – в понеділок можна буде пустити земляні роботи повним ходом, може, треба пошукать ще робочих”.

“А ви умієте нівелірувать і вибить по плану напрямом, висоту?”

“Я ж сапер і ще недавно це робив, та ще самодільним апаратом”.

“Зробіть?”

“Зроблю, тільки нехай Ладан сам варе, там йому допоможе баба, а я дам вказівки. До помочі візьму своїх трьох”.

“Робіть все, що вважаєте потрібним, мішаться не буду”.

“Будьте спокійні, Петро Васильович, все буде гаразд. В понеділок всі стають до роботи з лопатами і кирками”.

Тільки тепер взявся Бобро до холодного обіду.

В суботу нароблено кілочків і на запас, забито кілочки що 25 метрів, більше кілометра, а в понеділок розставив людей на роботах. Народ був фаховий, сильний, діло пішло дружно, двох ішло з шнурами, рівняли і поправляли полотно під шпали. Завдання виконано раніше часу. Добре працювати з фахівцями робітниками!

В вівторок ще двоє робітників приготувляли кілки, робили шаблони для поправки ровів, поміри полотна та забито кілочки до кінця. Одночасно вислано до села Орхівок за Буг по робітників. З’явилося на час з 20 дівчат, а серед їх – стара панна тьотя Поля з двома племінницями. Вони майже уніати. Четвертого дня – Бобро веселий, попросив мене заступити його, чуть повним господарем, розпоряджаться, а сам поїхав в Брест. П’ятого дня саме вигружались шпали, кінчалось полотно, а я визначав ось полотна для укладання шпал, з пройшовшого потягу показалися Даценко і Бобро. Пройшлися по роботі разом втрьох, Даценко знався на роботах стисло, питання задавав короткі, точні. Видно було по нім, що задоволений і трохи заклопотаний. Вертаючись запитав, коли обід і чи робітники самі будуть знать, що і як робить. Одповів йому, що мають урок, як робить указано, виконання пан інженер бачив сам. Зрештою люди знаючі і працювиті.

“Як вас по імені і батькові?”

“Н. А.”

“От що, Н. А-ч, Петро Васильович вимагає, щоб ви були керівником робіт, а сам одмовляється. Що на це скажете?”

“Скажу, що ніяк не згоджуюсь. Я тут новий, часовий гость”.

“А чого вважаєте себе часовим гостем?”

“Робота тут невелика, хватить одного керівника. Ним є Петро В-ч”.

“Лев Іванович, який же з мене керівник, коли я нічогісінько не знаюсь на таких роботах? Який може бути інженер чи технік-залізничник з мене, психоневролога? Псудіть самі. Ось маєте фахівця і організатора. Запитайте наших робітників: повеселіли, краще працюють, не видно п’янства”.

“Ви почали, ви і кінчайте”, – кажу.

“Почав я, а кінчатимете ви”, – відповідає Бобро.

“А я не згоджуюсь і звільнюсь, з мого боку було б нечесно зайняти місце такої достойної людини, як ви. З охотою поможу вам, пораджу, як фахівець. Це моє остатнє слово!”

Даценко потер лисину, помовчав, потім одізвався до обох:

“З нового року ваша група переїде в Барановичі. Там робота крупніша, хватить на рік на сотні людей. Щоб вас помирить, буде так – роботи поведе Н-р А-ч, ви, П. В., візьмете на себе справи адміністративно-господарчі, як прийомання матеріалу, вигризка, одчотність, табеля. На одних правах з однаковою платою. Згода?”

Глянули ми один на другого. “На це згода.” – каже Бобро. Я мовчки уклонився. Всі задоволені.

Так з кухаря став я технічним керівником.

Вийшло добре. Робота ішла справно, платня 50 000 марок, однакова з Бобром, хоть не була велика, але і немала, більша, як техніка-залізничника. Безпосередній назор мав дорожний майстер, часом приїжджав участковий інженер.

Фірма провадила всі експлуатаційні роботи на залізницях Віленської дирекції – будову і перебудову залізниць, ремонт будинків, доставу жвіру на баласт, всі склади опалу, з нагрузкою і вигрузкою дров і вугілля.

Кадрами була наша Окрема залізнична сотня. Головна робоча сила – місцева людність та значний процент емігрантів всяких армій.

Організація і керівництво роботами на просторі воєводств Віленського, Гродненського, Новогрудського, Поліського поставлена на взірць великих робіт на залізницях російських до революції. Поділ одбувався по районах: Вільно, Барановичі і Брест.

Керівниками були досвідчені інженери: Вітковський в Вільні, Рукін в Барановичах, Добровольський – в Бресті, звались старшими десятниками. Роботи більші, відповідальні, вели десятники, а дрібніші, так само нагрузку вагонів і вигрузку, – молодші десятники.

В Централі працювали згаданий б. генерал-лейтенант Генерального штабу Григорій Юхимович Янушевський, в минулім – командир корпусу гренадерів, Генерального штабу генерал-майор, военний педагог, професор Григорій Ів. Січарев, техніки Божко і Ружицький, секретарка-машиністка та посильний.

Треба додати, що управляючим Віленською дирекцією був знаменитий інженер Ляндсберг, колишній управляючий Закаспійськими залізницями, а Даценко був там начальником Служби путі, а начальник піддирекції в Бресті інж. Неляр довгі літа служив на головній магістралі сибірській. Фахівець високого класу, автор підручників, завзятий охотник, хоть мало що поступався животом і вагою ген. Янушевському.

Працюючи як керівник і десятник, запізнався з оточенням, невеличкою групою інтелігенції: залізничною учителькою Софією Миколаївною Тур, панною Катєю, “Ходя”, Казею, власником невеликого гандлю, Вороною з Кремен-

чука і "Тора з горою" – з владою – комендантом постерунку ст. пшодовником. Був це Казимир Кшемінський, той самий вахмістр 4-го стандартного ескадрону лейб-гвардії кінно-гренадерського полку, що в першому бою, в першому дні війни, в Східній Пруссії зрізав голову німецькому майорові. Як же ж ми вітались, споминали колишнє, як же гостинно, радо, сердешно він мене частував!

Був вдівцем, ті самі гарні вахмістрові вуса, трохи повніший, солідний, в мешканні – ідеальна чистота та порядок. Хазяйство веде молоденька, гарненька дочка Казя, хрещениця якихось титулованих осіб.

Кшемінський не був неп'ющим, хоть взагалі мало до чарки прихилився, на цей раз собі дозволив міцно. Служба – на першому місті. Як же сидів на коні, навіть "під мухою"! Правдивий центавр. Кінь добрий, вишколений!

На жаль, невдовзі його десь перевели. На його місто приїхав пшодовник Андрушкевич, вдвоє молодший б. кавалерист, корнет. Одразу закохався в учительницю. Хворобливо-заздрісний, часто упивавсь "з горя". Тип нецікавий, зрештою.

Недалеко над Бугом була колонія Олександрово, місто одпочинку залізничників, також ремонтувана нашою фірмою. Вели там роботи б. старшини Дмитренко "Кука" і Петров, а з ними працювало теслями, столярами, слюсарями, малярами і т. д. група козаків і старшин. Місцевість там весела, картинна, викликає мрійність, тугу.

Це вилилось, по-перше, в повстання гарного струнного оркестру, по-друге, зорганізувався сам по собі гарний хор (ще б не зорганізувався), а по-третє, немало козаків поженилось.

В селі Орхів найшовся і фершал Супрунюк, з нашої армії.

Було б усе гаразд, якби не катастрофальне обниження марок. Небувале і для нас незрозуміле. Ціни піднялись за місяць в сто раз, а під кінець робіт – в двісті разів!

Наша місячна платня і заробіток робітників не встигали нагнати спадання валюти.

В половині грудня залізничні роботи в Володіві і ремонтів в Олександрові закінчено. Всі ми переїхали до Барановичів.

Оселились в великому дерев'яному бараку на товарній станції та зажили нецікавим півголодним життям. З ремонтними роботами щось трохи тліло, а з залізничними не можна було нічого робити під глибоким снігом. Трохи ворушились при сортуванні накладок, гаків, болтів. Фірма платила місячні ставки, а хватало б її на 3–5 добрих обідів. Жили і заробляли добре при вагонах з топливом. Приїзд такого "заладунщика" означав добру вечерю для всіх, а ще кращу випивку. А все нагадувало табір, тільки дихалось легше. *Звався Цеплуха Карл Михайлович.*

В розмові якось випало, що мені треба допомогти до писання табелів і інших паперів, Карл Михайлович запропонував для цієї праці дочку, добре знаючу це діло і роботи.

Таким чином, Карл Михайлович, знавець-практик, яких мало, а дочка його – Юлія Карлівна – секретаркою. Що вийшло з цього, нехай сама розкаже. Моя дружина од осені 1924 року.

Знов Іван Дубовий

Осередок фірми Даценка з полк. Рукином на чолі провадив роботи на розлеглих залізницях Брест–Стовці, Брест–Лунінець, Брест–Волковиськ та Барановичі–Волковиськ. Найчисленніші були роботи погрузочні дерева стройового і дров на топливо, ремонтні роботи та перебудова величезного Барановичівського залізничного осередку, проваджена мною. Робітники і десятники (українці) жили в великому бараку в меншій і більшій залі. Разом з робочими оселився і Карл Михайлович, спочатку сам, пізніше з дочкою.

Якось дивлюсь, Скляренко носе сам 100–120-кілограмові шпали так, як рушницю, держачи знизу однією рукою. Вірна прикмета, що появилася гарна дівчина, а Іван хоче звернуть на себе її увагу. Підходжу ближче. Іван вертається і потиху питає: “Бачили? Дочка Карла Михайловича – гімназистка!”

“Де ж вона?”

“А он там далі стоїть”.

Їдучи назад, кинув оком на дівчину. Середнього росту, стройна, лице в делікатнім рум'янці, одіта чисто, хоть бідненько.

На неділю я варив собі обід сам, переважно борщ або суп з добрим куском м'яса, часами доходило жарене (...) м'ясо з картоплею. На першу неділю запросив Карла Михайловича, щоб прийшов з дочкою до мене на обід.

День був теплий, гості прийшли якраз на час. З Карлом Михайловичем випили і по чарці. Обід похвалили, їли з апетитом, бо, по правді, був досить уданий. Тепер придивився і до Юлії Карлівни. В гарній легкій сукні була ще стройніша. Лице порозовіло, було покрито ніжним пухом коло вух і висків. Дуже гарно зарисовані брови сходились, неначе лук. Очі сірі, з довгими віями. Гарна дівчина! Недаром Скляренко носив сам сторчаком шестипудові шпали...

Договорились про працю, і стала Юлія Карлівна моєю секретаркою, табельщиком і поміччю при обмірі робіт. Стало і мені легше. Часом знову приходила тепер секретарка з батьком на прошений обід.

У К. М. був великий досвід, не раз я придивлявся його способам праці, а йому доручались щодалі відповідальніші завдання. Певна трудність, ненадовго, була в тім, що він привик до вершків, дюймів, аршинів, сажнів, а тут – метрова система. К. М. керував укладанням першої англійської стрілки, котрої мені не приходилось укладати і бачить, як це робиться. Хоть маючи рисунок, безумовно, зробив би все, як треба. Одначе не мішаючись ні словом, дививсь і вчився...

Платня була порівнюючи добра, можна було непогано кормиться, мати добре мешкання і потроху одіваться. Можна було і до кіна сходити, та і когось запросити.

Мої господарі не раз вечором запрошували на чайок. Були бездітні. Господар трудився транспортом товарів, мав доброго сильного коня, сам був високий, кремезний. В свята убирались достатньо. Мали трохи поля, годували кабанів, птицю. Одним словом, жили добре, як заможні міщани.

На вихованні жила в Ольшевських племінниця Ніна, літ 12–13, училася в гімназії. Перший раз в Барановичах я спіткав патріотів-білорусів. До їх належав і Петро Олексійович Ольшевський. Білоруси держались свого міцно, мали

посла і твердо вимагали своїх шкіл, газет, самоуправи і т. п. Жило в Барановичах чимало жидів, ті трудилися гандлем і всяким гешефтом. За ціль ставили гроші, як, зрештою, і всюди.

З їх же були найкращі кравці і шевці.

Якось дістав листа од Адама Йосиповича з проською навідатись у Варшаву. Це, власне, він вистарався про працю на рибних ставах, де був спочатку Тарнавський, а пізніше я. Був одним з нечисленних, що передав землю селянам за малий викуп ще до революції 1917 року, посвятив себе службі Україні. Походив з знаменитого французького роду, що оселився на Україні в початку XVII віку, а рід виводився од першого короля франків Хлодвіга. В Польщі Адамів протопласт опинився в зв'язку з виступленням проти королівської існуючої влади.

Жив тоді А. Й. в готелі "Саскім", де була добра ресторація. Хотів п. Адам, щоб я переїхав до Варшави, а коли вислухав, як мені працюється і живеться, не настоював. Після обіду він був зайнятий, а вечором я вертався.

Пішов вечерять сам, зайняв місто в дальшій кутку. На естраді приготівлявся струнний оркестр, скрипки, мандоліни, балалайки, гітари – так з 15–17 чоловік.

Поки готовилось замовлене на вечерю, оркестр загравав партію Карася з "Запорожець за Дунаєм". З приємністю прислухаюся знайомій мелодії та придивляюся, може, побачу кого знакового. Бас-балалайка грає соло, решта творить фон. Гарно виходе. Вдивляюся в обличчя і... мало не злетів з крісла! За сидячими музикантами, посередині стоячих, грає на балалайці-альті не хто другий, як Іван Константинович Дубовий! Аж так?

Саме кельнер приніс вечерю. Попросив ще накриття, графинчик горілки, закуски та щоб в перерві прийшов до мене отой високий блондин з балалайкою.

Що то значить – не мати повних прав громадянина? Чути себе пониженим, не на своїм місті. Іван ішов з приклеєною усмішкою на лиці, з балалайкою в руці, готовий щось заграє замовлене, дістать чарку і трохи марок! І це мій приятель, командир, людина міцна, здібна, з широким горизонтом і можливостями! Він не пізнав мене одразу, стояв в шівклоні.

"Кинь в куток балалайку, почоломкаємся, Іван Константинович!" – сказав я встаючи. Він був на це не приготовлений, аж похитнувся од несподіванки.

Розуміється, балалайка пішла в куток.

"Не вернешся, братіку, до балалайки, то не для тебе. А тепер розкажуй: як жив і живеш, хто з знайомих є в Варшаві, кого спотикав, а потім буде моє слово".

"З табору виїхав з оркестром, котрий зорганізував Енгельман. Їздим по більших містах. Були в Познані, Лодзі, Кракові, тепер – у Варшаві. Життя циганське, кочовниче. Платню визначає Енгельман. Тут ночуємо в готелі, дістаємо снідання, обід і вечерю. Грішми – на день прокормиться. Частина заробітку іде на реквізит. Скрипач і мандолініст – солісти – мають більше. Мені не хватає прокормить жінку. Невесело, брате.

В Варшаві Дяченко з частиною своїх прикінських запасів. З ним і брат Віктор. Цей ходить в студентській шапці – каже, що на ветеринарії. Наших тут немало, чимало поженилось, улаштувалось якось".

“А де брат Сергій?”

“Не пізнав? А он стоїть з балабайкою-пріма”.

“А жінка де?”

“Чекає в готелі на вечерю”.

Після якоїсь там чарки підійшов кельнер з кавою. “Забери, – кажу, – балалайку, однеси в оркестр і скажи, що цей пан не прийде”.

Іван тільки очі витріщив.

“Слухай, друже! Грать тут більше не будеш. Поїдеш зі мною на креси в Барановичі, там люди такі, як ти, потрібні, а роботи – непочатий край! Я тебе зроблю поки що своїм помічником, всім поділюсь, а заробіток гарантую втриє більший.

Далі легко улаштуваться на роботах військових. Жінку залиши на тиждень тут, грошей дам, а як найдеш мешкання, забереш і жінку. Пам’ятай, твоє місто на будові при живому ділі. І люди там свої, а немало з твоєї ж бригади. Їдем зараз!”

“Приїду за 2–3 дні, треба устроїть Аллу та розсчитаться з оркестром”.

“Добре, нехай так і буде. Оце мій адрес, приїдеш, то іди до залізниці, побачиш роботи, запитай, де мене найти. Аллою Сергій заопікується”.

“З Сергієм Алла не балакає і його жінка тоже”.

“Погано...”

Їхав до себе та думав про відповідальність, яку беру на себе, а все ж таки краще була всяка праця, ніж циганське принижене існування.

Розпочинались великі роботи при ремонті військових казарм. В Барановичах кватерунок мали частини гарнізону, полк піхоти, полк кавалерії, дивізіон артилерії. Стройки вимагали залізничні станції, що містились в тимчасових бараках або товарних вагонах.

Роботи – аби сила та енергія, а Іванові того не позичать. Зв’язав собі руки сам жонячкою. Міг би легко закінчить вищу освіту чи то в Чехії, чи Берліні, а навіть в Польщі, де значна кількість наших професорів викладає в Університеті, Політехніці, Академії. А до того знав ще добре французький та німецький.

Нічого не поробиш, так, видно, судила йому доля. Вернувшись до себе, купив примус, чайник, сковороду і депо ще з посуду. Чекаю кілька днів, аж раз перед обідом кажуть робочі, що якийсь чоловік мене тут шукав і пішов в сторону депо.

Дуже бідно одітий, Дубовий дуже зрадив мені. Уже спіткав знайомих старшин. Заїмпонував йому розмах робіт, розкинутих на кілька кілометрів, де робило коло 700 людей, поділених на групи, кожна при своїм ділі.

Іван приїхав з Аллою і всім, що мав, а містилось в двох невеликих валізках. В мешканні Алла лежала на моїм ліжку, притихша, онесмілена.

Іван зайнявся чаєм, а я пішов по щось до чаю до skleпу і масарні (Баранцевича). Настрій поправився, повеселіла пара гостей.

Спільно порадилися і постановили тим часом жити разом.

Ліжко одступаю. Алла буде нас харчувать. Решту грошей дам на продукти (прощай, пальто), підшукаєм їм квартиру. Скоро получка, Іван щось заробить, я докину, та розглянемося за якоюсь працею постійною.

Залізничні роботи за 3–4 місяці кончатся, як буде далі з фірмою Даценка – ще питання, а роботи стройові та ще військові тільки починають розгортатися, хватить надовго.

Стали ми так жити разом. Алла зробила добрий обід, вечерю. Ситі і задоволені, поклялись спати, вони на ліжку, я – на підлозі. На другий день Іван пішов трохи раніше на обід, я задержався. Їдучи потім, думаю – непогано виходить, цікаво, що сьогодні буде на столі?

Приходжу, лежать обоє на ліжкові, стіл порожній і нічим не пахне з кухні.

“Давайте їсти, голодний, як пес”.

“Обіду немає”.

“Як немає? В чім річ?”

“Немає грошей!”

“Згубили?”

“Не згубила, пішла по продукти, заглянула в магазини, купила собі дещо, так і розійшлися”.

Не було чого говорити, заткало! Злий, пішов я до skleпу, купив в борг хліба, ковбаси, поставив чайник, а був великий.

Мовчки почав пити, не дивлюсь на ліжку, не пригласаю. Пив, аж чайник зробивсь порожній, а був, здається, повний. Звичайно випиваю дві шклянки, ча-сами з вишнями і 5–6.

Чую, сміються обоє голосно – глянув, у Івана аж сльози виступили!

“Чого смієтесь?”

“Скільки ти шклянок випив?”

“Не считав, хіба з шість, тепер грійте собі, цукор, ковбаса і хліб є”.

“Та ж ти випив вісімнадцять шклянок! Ми считали”.

Значить, чайник був майже повний, містить 20 шклянок.

Засміявся і я.

“Одначе так хазяйнувати не можна. З тиждень будем жити чаєм, а до чаю я буду купувати”.

Алла накупила косметики і туфлі.

В недовгим часі Іван влаштувався в бюро районного інженера-архітектора, а був то Зигмунт Вигановський. В воєводстві він завідував усіма будівляними роботами. Строїлись і ремонтувались казарми для війська і колонії для урядовців адміністрації. Дубовий одразу став на ноги міцно. Найняв мешкання на три кімнати з кухнею. Перетяг до себе фахівців, старшин, переважно запорожців, обнявши надзор на роботах в казармах. Всім заробітки значно збільшилися, а йому, хіба, платня положена втричі більше, ніж моя. Щастя Боже, в добрий час!

Роботи виконували різні фірми, переважно брестські, де одбувались торги в управлінні делегата уряду на всі будовляні роботи в східних граничних воєводствах. Був ним знаний інженер будівляний Прохніцький.

Шефом інженерно-саперного керівництва – військовий інженер Елец, ніколаєвець, котрий симпатизував українцям, підтримував і дуже добре володів укр-ю мовою, був дуже симпатичний і милий, культури високої людина.

Завелось у Дубових 2–3 прислуги, щовечір – гості, наші ж залізничники-старшини. Виділявся Георгій Капітанов, мазурист, співак з гарним баритоном, широким репертуаром, добре грав на гітарі і піаніно, красивий, стройний, бувший поручик Лубенського гусарського полку. З образования – технік-корабле-строїтель, з характеру – правдивий гусар. Добрий товариш і добрий працівник.

Був ще хорунжий Кошляченко, молодший десятник, служив Рукінову до по-силки, досить красивий, ходив часто. Рукін його недолюблював, звертався на “ви”. Тепер К-ко пристроївся особистим ад’ютантом Алли Олексіївни.

Кінчились роботи на залізниці.

* * *

Приїхала сім’я Карла Михайловича. Зайняла великий куток більшої зали, тепер майже порожньої. В товарівім вагоні привезли немало вещей і корову. Сім’я досить велика. Мати, Маргарита Антонівна, – за 40 літ, четверо дітей – дівчина-під-росток з карими очима, чорними бровами і золотистими косами, 14-літня Нюта, 12-літня Стася, 10-літній Олесь і 8-літній Метек. Кидався в очі “kuferek” – вели-чезний сундук. Кидалось в очі, що в сім’ї порядок веде мати, енергійна і рухлива. Як батьки, так і діти, говорили переважно по-російськи. Тепер Юля убиралась в гарні сукні, а з настанням холодніших днів убиралась в добре пошите пальто.

Якось, запрошений на чай до Ольшевських, застав там подругу хазяйки, стар-шу панну, котра працювала в дистанції.

В розмові вона запитала, хто то така гарна дівчина, що працює у мене? При-ходила по квиток до лазні, видно, живе десь близько. Кажу, що не знаю, хто б це міг бути, дівчат понад сотню працює, тільки місцеві живуть коло пасажирського вокзалу.

“Пригадала, зветься Юлія”.

“Може, Цеплуха?”

“А так, Цеплуха, – слічна!”

“А що ж ви нашли в ній таке гарне?”

Тут уже взяли мене в роботу обидві з хазяйкою. Наговорили цілу копу. І очей не маю, і сліпий, не умію цінити жіночої краси, не маю серця і т. д. Хто знає, якось спеціально не придивлявся. Може, баби мають рацію? Придивлюсь. Мене взагалі дівчата не цікавили, в Польщі жениться не збирався, не в характері було комусь голову морочити, а коли б прийшлося, то тільки з галичанкою.

Юля була передусім моєю поміччю, а потім – гарненькою дівчиною. Не при-ходилось говорити про особисті справи, тепер, під впливом вечірніх розмов, по-становив побалакати з своєю секретаркою ширше. Це все діялось до приїзду сім’ї.

Другого дня була неділя, пішли ми з Юлею пройтись далеко в поле. Зайняло це коло 4-х годин, зате я узнав багато.

І те, що мала подруг Маню Н. і Клавдію К., і приятелів Кольку А. та Ігнаш-ку-музику, і що працювала в учкомпожі, секретаркою Технічної наради вінда-во-рибинської залізниці, про інж. Макашина та секретаря Зелінського (а, може, нач. канцелярії), і про те, що, оселившись в селі Валки, упала з качелі та зламала

ногу, і про те, що має нареченого з того ж села, учителя А. К., і про те, що читала Фореля та Ренана... Ого, це рановато. На кінець показала завітне "п'ятнишко". Це трохи ризиковано.

Може, вплив Москви виробив таку одкровенність, може, не було з ким побалакати по душам в деревенських умовах після столичного життя в достатку та відповіднім товаристві. Тепер, маючи слухача терпеливого, нічого не укриваючи, Юля познайомила мене з своїм життям до 1922 року, коли всією сім'єю повернулись на батьківщину після двадцятикільколітнього перебування в Росії. Була вона більш москвичка, ніж полька, за Москвою і своїм товариством скучала дуже.

Не маючи нікого близького, обоє ми частіше спотикались, одне до другого привикали, прив'язувались, разом ходили до кіно. Була у їх в Москві близька родичка "Нюта большая", виросла на Україні, уважала себе українкою. Вона багато розказувала про Україну, людей, природу, співала пісні, а там дещо зацікавило і Юлю. Як жили в бараку наші хлопці, часто співали і гарно співали, що тоже не було без впливу. Отже, виникла у мене думка про одруження.

Хоть бачив листи нареченого, підписані його кров'ю.

Батьки ставились до мене прихильно, з їхнього боку перешкоди не буде. На сумлінні був отой підпис, та, як про його розказувала Юля, А. К-к був дуже порядною, чесною і енергійною людиною, любив її міцно, а обоє присягали на костюл в Осмолі додержати вірності. Як тут щось думать?

Тим часом Карл Михайлович улаштувався на залізниці, спочатку на місті, а потім на станції Лесна, в 30 км од Барановичів, сім'я осталась до весни на місті, а Юля почала працювати в бюро ім. Вигановського.

* * *

Залізничні роботи дали фірмі коло 600% чистого доходу. З тієї okazji дістав я нагороди трьохмісячну платню та гроші на добре пальто. Крім того, Даценко прирік платити нормальну плату до весни, аж візьме нові роботи. По дорученню фірми мав поїхати до Варшави і купити для десятників будівельників 15 шт. пальто середньої ціни. Зі мною поїхав ще Пащенко, котрий відав жвіровнею в Стовпцях.

Тепер я був одитий достатньо, мав навіть лакерки. До весни був забезпечений. Як писав попередньо, дістав тоді 500 доларів од Сергія, але з них не взяв собі ні гроша. Через А. Й. переслав на 10 стипендій студентам, б. воякам, *Сергія Снівака* імені. На той час це були великі гроші. Як Сергій розшукав з Америки мою адресу, так і не знаю.

За три тижні до Різдва дістаю телеграму з Варшави: "Proszę przyjechać Domanowo X dnia inżynier Rozen". Не знаю такого.

Одівшись старанно, в лакерках їду в Доманово, білет до Нового року безплатний. Морозів якось не було. В Доманово потяги Варшава-Брест-Негорелое схрещуються.

Станція – лихий барак, кругом ніякої оселі, по одну сторону ліс, що тягнеться за Барановичі, по другу – поросле болото. Надходить потяг варшавський.

З вагону I класу висів невеличкий чоловік, пальто модне, куце, на голові котелок, в руках портфель доброї жовтої шкіри.

На пероні я один. Той пан підходить:

“Г-н Авраменко?”

“Так, це я”.

“Інженер Розен. Ідьомте на бричку і поїдем на Блок-Бутень на тартак і по дорозі поговорим, дело важное”.

Цікаво!

Нова гарна бричка, добрі коні, на ногах бараниця, тепло. Розен чисто говорить по-російськи, а, видно, був жидом.

“Дело вот в чем. Нужно проложить од главного пути на тартак ветку, і то до Нового года. Время позднее, с дня на день ударіт мороз. Сейчас ви осмотріте место, провесіте, занівеліруете, а после обеда начнете работи. План і нівелір на месте”.

“Позвольте, как же я в лаіірованих туфлях буду работать? Начнем завтра. С’езжу в Барановічі, переоденусь і рано вернусь”.

“Все получите, что надо, дорог каждый час. Сколько вам надо сегодня рабочих?”

“Ну раз так, то троіх по пріезде, 40 – после обеда, важно познакоміться с местностью і почвой”.

Тартак великий, на 4 чатри. Величезні запаси дошок і всяких вимірів брусів. Все це іде за границю, переважно в Англію. Три нові доми, ніякої огорожі, залізниця іде в насипу. Бічна вітка по плану – 1,800 км. Роботи земляні невеликі: ґрунт піщаний, легкий. Що ж, земляні роботи невеликі, підуть скоро. Вертаюсь, оглянувши. Робочих з сокирами послав робить кілки. Управляючий – солідний, інтелігентний, запросює на снідання і розмови. На столі – сир голландський, масло, сардинки, булки, пляшка коньяку. Чай з лимоном. Розмова велась приблизно така (з *управляющим*):

“Чи виконаете цю роботу і скільки на це треба часу?”

“Роботу виконаю легко. Часу займе коло 15 робочих днів, коли буду мати скільки треба робочої сили і повний матеріал”.

“Все будете мати. На снідання, обід і вечерю требуйте, що любите, а тим часом далі умовляйтесь з інж. Розеном”.

З Розеном:

“Скільки ви хотіте получіть, считая в доларах?”

Думаю, скільки запросить? Добре убрання коштувало тоді 8 доларів. Запрошу 16.

“Хочу дістать 16 доларів, кошти подорожі до Барановичів і назад в неділю. Харчі та, в разі потреби, бричку”.

Розен сразу згодивсь.

Все буде, як хочете.

“Мене непокоїть тільки те, що немає рельсів та накладок, болтів і гаків”.

“Все це дасть дирекція. Я зараз їду в Вільно, щоб підігнать”.

“А як не буде на час, а я буду гулять?”

“Буде, а впрочім, в разі задержки будете мати на місті повне харчування і то добре. Що ще?”

“Не бачу кирок, потрібних, як ударе мороз. Це, правда, достану сам. А грішми, як сказав, і тільки за 15 робочих днів”.

До обіду приготувилась висота полотна, а по обіді 40 робочих зробили добрий кусок роботи. Дано мені штани, чоботи та добрий кожушок, все нове.

Другого дня працювало 60 робочих і 40 фурманок, третього дня кінець полотна, рознесено шпали, а про рельси не чути. Гуляючи, заглянув в тартак. Крім траків, працюють дві круглих пили. Матеріал виробляється дуже старанно. За цим слідить досвідчений бракар. Заграниця не прийме найменшої погрішності. Раз і другий зайшов глянуть на машини в майстерню, де точаться пили і працює монтер-механік. Він відповідає за стан машин, трансмісії, світло, інструмент. Гуляю так кілька днів, прийшов і мороз, осеребрив землю і готове полотно з розложеними, затесаними шпалами. Про рельси нічого не чути, і Розен не появляється.

Механік за кожним разом придивляється до мене, коли я щось у його питавсь. А одного дня по обіді звернувсь несміло:

“А звідкіль ви будете?”

“З України”, – кажу.

“Україна велика, з яких сторін?”

“З Олександрівська, коли чули, це на Дніпрі нижче порогів”.

Механік аж підскочив:

“А чи не будете ви пан Авраменко?”

Тепер мене кинуло і похололо в грудях.

“Я учень Андрія Антоновича, знаю сестру вашу і матір, був на похоронах брата...”

“То Андрій помер?”

“Помер одразу: сьогодні був в службі, завтра не жив”.

Здавило в горлі, одвернувсь, пішов набік, заплакав, вернувсь знову:

“Розкажіть усе про брата”.

“Я був молодим. В 1915 році біженцем попав в Олександрівськ. Поступив в телефонну сіть. Андрій Антонович звернув на мене увагу, вчив, запрошував до себе, для того знаю Парасковію Івановну і Галю. А. А. був дуже працьовитий, вимагаючий, справедливий і настійчивий. Смерть мав скору, пішла сильно кров горлом – і кінець. Кажуть, розрив серця. Часи були страшні. Червоні, білі, Махно. Він, кристальна душа, не міг перенести того, на що прийшлося дивитись. Я маю дома фотографію, де і Галя єсть”.

“Далеко живете?”

“В Бутені, 4 верстви”.

“Зараз їдемо до вас”.

Бричку дав управляючий.

І за півгодини дивлюсь на велику світлину. Галя, ст. діловод, сидить скраю. Посередині – ст. механік Андрієвський, стоять телефоністки, пізнаю Цвіркунівну, Галину подругу. Дивлюсь довго мовчки. В хаті балакають тихо. А мені здається, що я неначе вернувсь додому... *Вернусь скоро!*

Фірма “Астіос” несе великі кошти. Вагони під погрузну підставляються між потягами. Дерево треба носити під гору на двохметровий насип. Платиться багато за простої вагонів, фірма не успіває доставити замовлення до Гданська. А рельсів немає. Розен – як в воду впав.

Приїхав шеф Астрахан (другий Йоселевич). Було багато крику, як то у жидів. Цілий день все бігали то по плацові, то в тартак, то по шпалах, котрі ждали на рельси. Кругом аж луна розлягалась! В кінці прийшли до моєї кімнати:

“Ну что будем делать, где взять рельсов? Такие убитки!”

“Спробувати можна, я уже цим інтересувався, но будет стоить”.

“Сколько?”

“Не меньше 100 долларів, а может, і больше немного, железнодорожники любят деньги, может бить і удалось би”.

“Хорошо, постарайтесь, заплатім”.

“Но деньги мне на руки, если дело будет верное”.

Заджеркотили жида, в кінці:

“Деньги получите”.

Мені казав дорожний мастер Кухта, що його колега в Косові має в розбірці старі вітки, а є ризикований і одважний. З ним варто побалакати. Астрахан вертався в Гданськ, а я разом до Косова. Купе І кл. Витяг він дужих дві сигари, одну протягає: “Куріть!” – “Не курю”.

Запалив А. цигару, дим густий, прямо пускає під ніс, треба було пересісти до вікна. Дивлюсь на ліс, диму робиться більше та починає робиться, як од смаленої вовни. Хотів вийти на коридор, аж бачу, директор дримає, а з кишені дорогої шуби іде дим!

“Пане Астрахан! У Вас щось горить в кишені!”

Той моментально очунався, сунув руку в кишеню:

“Уй!” – моментально вихватив опечену руку, швидко скинув шубу. Кишеня – наполовину спалена, дірка в покритті, знищена рукавичка. Він необережно сунув в кишеню половину сигари, не докладно згасивши. Злий, як хрін, лаявся і нарікав на весь світ.

Ось і Косів. “Так, пожалуйста, постарайтесь!”

Знаходжу дорожнього майстра – Россо. Високий, кремезний, літ коло 40. Лице симпатичне, густі гарні вуса, сірі очі, уважні, розумні, з певним іронічним виразом. З таким треба одверто, викласти усе як на долоні.

“Справа така, – кажу, привітавшись. – До тартака в Блок-Бутень будує залізницю”.

“Знаю, п. Авраменко”.

Ого, фамілію мою навіть знає.

“Полотно готове, шпали чекають на рельси з дирекції. Жида нервничать, просили пошукать, де тимчасово позичить. Пан Кухта радив балакати з вами. Хотите добре заробить і дати добре заробить своїм робочим, подумайте і одразу скажіть. Мені треба 1800 метрів, з скріпленням, козлом і стрілкою. Все вернется з вдячністю”.

Россо довго не думав.

“Що зароблю я і мої робочі?”

“Маєте до розібрання бічницю?”

“Маю шини і скріплення добрі, будова в 1915 р., німецька”.

“Так от, 15 робочих розберуть, довезуть і погрузять все в одну добу. Дві льори потребує начальник станції, це тожє ваша забота. Робочі поїдуть з торовим, вигрузять і рознесуть матеріал на місто, займе це 1½ години. Ви дістанете на добре убрання, собі і дружині – на гарні пантофлі, робочі – на добрі чоботи, торовий – на дві пари пантофлів, нач. станції – собі на убрання, жінці – на туфлі. На закінчення вся станція дістане вечерю в буфеті, хто скільки вип’є і з’їсть. За все заплачу особисто в долярах”.

“Згода!”

“Умова – все в три дні”.

“Буде усе зроблено стисло, будьте певні”.

“Я певний, коли балакаю з розумною людиною. Тепер ходім до нач. станції, нехай замовляє платформи”.

Нач. станції здоров’як, як і Россо, з добродушним, одвертим лицем, всю справу схватив на лету і зараз вислав замовлення в Будень. Закріпили ми умову в буфеті. Нач. станції перед тим, як випить, обережно розглянувсь.

В Доманово договоривсь з Кухтою про уложення рельсів та висланою бричкою повернувсь на тартак. Управляючий, довідавшись що за 4 дні все буде готове, мало не кинувсь обнімать з задоволення. В той же день повідомив телеграмою Гданськ. Як було заплановано, так і виконано. Треба було тільки обрізати малий кусок рельси і просить дистанцію прийняти бічницю і одкрити рух.

Треба було з Барановичів привезти станок, обрізати рельсу при стрілці. Задоволений з удачі в роботі та з доброго заробітку, купив смачних речей всім Цеплухам. Пригадується, як в морозний вечір сидимо ми з Юлею на лавочці коло діжурки руху, в тім же баракі, де живуть. Зараз прийде паровоз до пасажирського потягу, що стоїть на пасажирськім вокзалі. Ось і паровоз. Виходить діжурний, я погрузив свій 70 кг-й станок, і їдемо скоро по довгій крутій дузі. Крила в паровозі над колесами покриті кригою. В якісь моменті оглядаюсь і бачу, як станок летить в двометровий сніг! Не задумавшись, з тендеру скочив і я, пробив верхню замерзлу шкарлупину та вбивсь під неї аж до землі. На щастя, нічого не поламав в собі, кістки цілі. Якось виліз нагору, найшов станок, витяг на плечі, і скоріше до потягу, може, успію. Нести незручно, станок розлазиться, одначе спішу, уже близько. Доходжу без духу до паровозу, як той рушив. Кидаю на ступеньку вагону – злітає, на другу – те саме, з третьої полетів вниз, брякнув на перон, мало не заплакав...

Майже без сили поплівсь до мешкання Божка, що жив недалеко. Стукаю, голос питає: “Хто там?” Відповідаю і стукаю знову. Двері одперлись, і я ввалився без сили на стілець. Божко, завше мовчаливий, поміг роздїться, скинуть чоботи, поклав в своє тепле ще ліжко, а сам одівсь і вийшов переночувать в другім місті. Слав каменем, а проснувшись, не чув ніякої утомленості. Божко був уже у себе.

На столі – снідання, в мисці – вода до умиття. За кілька хвилин ми снідали, а я розказував про свою біду з станком.

Олександр Іванович Божко – технік універсальний. Креслить і рисує артисти. В праці докладний і певний. Другого такого ніколи потім не спотикав. Він казав, що я не видавав голосу, коли він питавсь, хто стукає.

Той проклятий станок скинув я другого вечора та вертавсь на тартак пішки по залізниці. Перейшовши міст на р. Щара, якось інстинктивно почув, ніби за мною щось іде. Оглянувся, кроків на 50–60 – великий пес. Я став, і він став, я рушив, і він рушив. Що за штука? Була друга половина січня. Зоряно, місячно, мороз. Оглянувся – стоїть собацюга ніби трохи ближче. Мав я, не пам'ятаю чому, в руках легку кирку, як би напав, стукну так, що й мозок вискочить. Тільки він не оказує поганих намірів, іде слідом. Може, хоче пристати, утратив або покинув хазяїна? Заблискало на близькому тартакові світло, працює друга зміна. Оглянувся ще раз. Пес сидить мовчки, трохи тепер далше. Зробив до нього кілька кроків, зву, а він встав і одходе. Ні – то ні.

Зайшов до монтера, кажу, як мене 2 км провадив якийсь здоровий собака. А той одповідає, що то не був пес, а певно, вовк, добре, що один і що я мав кирку в руках. Вовк – звір розумний та обережний.

Сліди підтвердили, що то був дійсно вовк, і то великий – коньодав! А я по наївності ще звав його до себе!

Того ж вечора я сказав управляющому, щоб натиснув на дистанцію, аби приїхав хтось прийняти бічницю.

Приїхав начальник дистанції Негребецький. Це був ніколаєвець, капітан в залізничній бригаді Рукіна, командир роти дорожників, щось як тепер начальник участка служби путі (і до війни так само).

Негребецький був великою хапугою, з Даценка брав дві свої платні, а нічогісінко не помагав. Крикливий, пихатий, не любили його і не шанували.

Такий приїхав інспектор, цікаво, що зде? А зде обов'язково!

З'явився і Розен – правний керівник будови.

Я оставався в стороні і мав не показуватись.

Однак мене цікавило, що Негребецький буде говорити. Я все особисто провірив і ніяких помилок не передбачав. Іде комісія: Негребецький, Розен і управляючий, я – невидимо рядом, за штаблями дошок. Чую, кричить Негребецький:

“A to co? Gdzie poszerzenie i pochylenie na krzywej? A tu wszędzie na całej długości między szynami zazory ponad normę!”

Rozen обіщає, що треба поправить, третій мовчить. На кінці чую: “Dać taś mę, zmierzmy długość i grubość nasypu przed kozłem!” За якийсь час знову крик: “Dosypać jeszcze pięć metrów długości, balast podnieść o 10 sm!” В кінці ще таке: “Woznica spartaczona, nie przyjmuję!”

Тут я вийшов з-за дошок. Негребецький замовк, почервонів, Розен і третій мовчки дивляться. Видно, щось побачили всі в обличчі. Негребецький уже тихше озвався: “A Pan tu skąd, co robi!” “Panie Naczelniku!” – починаю, стараючись спокійно, гамуючи злість.

“Ja budowałem tą bocznicę w/g wszystkich prawideł, zawartych w tej instrukcji. Ruch na niej przewiduje się max. do 8 km. Słyszałem wszystkie uwagi Pana, nie mające żadnych podstaw. Poszerzenie i pochylenie przy ruchowi 10 km i tym promieniu krzywej nie potrzebne, a nasyp przed kozłem dostateczny nawet z zapasem grubości 10 sm!”

“Niech Pan stąd idzie precz, nieznam Pana!” – крикнув червоний Негребецький.

“Czyżby Pan Naczelnik mnie nie zna? Pan chce popsuć mnie opinię, splamić mój honor! Nie pójdę a zaraz pojadę do inż. Nelarda a dodam, że jestem dobrze znajomy i z Prezesem Dyrekcji Lancbergiem, który wyrażał zadowolenie z mojej pracy w Włodawie”. Це доїхало і заскочило Негребецького.

“Ja Pana bardzo proszę odejść stąd!” Це що іншого, налякався нахал. Глянув на своїх жидів, повеселіли і підбадьорились.

Мовчки пішов я до своєї кімнати, ще не остигши од злості. Не даром Рукін не любе цього пройдоху і зве мошенником.

По якимсь часі чую в сусідній кімнаті голоси, пізнаю по них всіх трьох членів комісії. Раз тихо, другий раз – голосно. Розібрав раз свою фамілію. Хіба це тяглось з годину. Потім нач. дист. пішов до свої дрезини і поїхав в Барановичі. Зайшли до мене обоє остатні члени цієї смішної, кумедної комісії. Заплатили належність та подякували за оказану поміч, добру організацію праці і т. п. Подякував упр-щий і за сьогоднішній день:

“Якби не ви, етот сукін син хотел с нас содрать пять вагонов досок і трі вагона ополов! А когда ми сказали, что нет за что, все сделано правильно, хорошим спеціалістом, то он ответил, что Ви верно, спеціаліст хороший, но нам нужна как воздух бочница, а ему материал для постройки собственной гонтовой мастерской.

Я говорю, что его не имеет ничего общего с бочницей! А он говорит, а откуда взяли рельсы, думаете, не знаю? Прижал, сукін син. Договорились на 2 вагонах досок і вагоне ополов, с тем что его дело сделать, чтобы еті рельсы остались, а другіе не присилались.

Ви его чем-то наскочілі, а может бить, і напугалі. Ведь ми далі би ему всьо, что требовал, так до зарезу нужна нам ета ветка”.

Попрощався я зі своїми тимчасовими працедавцями. Запитаний Розен сказав, що мій адрес узнав в піддирекції залізниць в Бресті. Приємно. Тепер я був добре забезпечений до весни і міг вибирать собі працю, не хвататься і працювать де попадеться і за будь-що!

Короткий час перебування в Блок-Бутені був для мене тим цінним, що довідався про своїх найближчих. Для тих, хто буде читать, важным, може, буде познайомитись з атмосферою життя залізничників.

Варто додати, що торгівля деревом була в руках жидів. *Королем Полісся звався Цирінський*, що експлуатував ліси на сотні км. Мав власну сіть лісних залізниць, паровози і вагони. В руках таких “Астіссів” знаходились всі тартаки.

Сильно став на ноги Дубовий. Він перейшов до будовляних фірм, виконуючих військові роботи, заробляв дуже добре. Всі наші хлопці, що пішли на ті роботи, тоже заробляли непогано, а головне – набували фаху і знайомості організації

та ведення робіт. Стали одіваться добре, переважно в перешиті військові плащі, костюми та обув'я. Комбінували з магазинерами-сержантами. Розгорнулась і культурна сторона. В колійовому клубі виступала трупа, котру зорганізувала Дубова. Добрий хор співав у церкві і на сцені. Виділялись чудесні тенори Юзіка Якубовського, Юстина Гноянка, баритон Капітанова та бас-октава Федора Скопського, невеликого зростом, а міцного, як дубовий пень.

З Юлею я спотикався часто, була okazія поважно засилить сім'ю 25–30 кг сала, а Карлові Михайловичу підкинуть чоботи та паління на 2–3 місяці. Цікаво, як я одвіз валізку в Лесну. Заходжу до дежурного руху запитать, коли буде товарний потяг. Діжуриє Вишневський, любитель випить. Потягу того дня не було, а старий був без табаку, кінчались харчі і треба було змінити білизну. Це обіщав я одвезти, а вечором їхать і ночувать було незручно. Хіба взять звощика? Вишневський подумав: “Літра буде з закускою?” – “Буде”. Він вийшов, помахав червоним прапорцем, і зараз під'їхав маневровий паровоз. Зайшов машиніст.

“Випить хочеш?” – “Чому ні!” – “Тоді одвези п. А. до Лесної і вернешся. Бутилку з закускою дістанеш!” – “Їдем”.

З швидкістю, яку міг розвинуть паровоз, тендером наперед мчався він там і назад. К. М. спіткали при праці в 3–4 км од станції. Передав йому пересилку, перекинулись пару словами і назад. За 1½ години були ми в Барановичах. Що обіщалося, доставлено. Вишневський, машиніст з кочегаром до кінця дежурства урядували при “алетбіку”, сиротою стояв і одпочивав маневровий паровоз.

* * *

Як споминав, забачивши на фотографії Галю та почувши оповідання механіка в Бутені, постановив я старатись отримать дозвіл на це в Радянській Амбасаді. Карл Мих-ч, розчарований поворотом в Польщу, уже зложив просьбу.

В Варшаві зайшов до консулату в готелі “Вікторія”, де справи рееміграції на Україну провадив Шумський, мила культурна людина. Всі тут говорили по-українському, були ввічливі і учинні. Склавши подання, біографію і подавши адресу, мусив зайти ще до амбасаді на вулиці Сенаторській.

Огромний сірий масивний і гарний будинок виділявся серед інших. Амбасадор Оболенський, убраний з смаком, красиве лице расового аристократа, чемно розпитавши, в чім річ, сказав, щоб навідатсья за два місяці, а, виходячи, поговорить з комендантом Амбасаді.

Внизу якийсь невиразний тип в гімнаст'юрці запровадив мене до невеличкої, скромно умебльованої кімнати та почав розпитувать, чого приходив, де живу і що роблю, чи маю рідних, де живуть і що роблять.

Вислухавши, каже таке: “Ви провинились протів радянської власті, то мусите тепер доказать, що їдете чесно працювать. А щоб ми в це повірили, привезіть з собою список, скілько в Барановичах війська, артилерії, піхоти, кінноти. Скільки поліції, де розміщені навкруги поліційські пости. Це все ми знаємо, але хочемо звірить з своїми даними”. – “Ви хочете зробити з мене шпіона?” – “Ні, це неправильно називаєте, ми називаємо тих, хто нам помагає, порядними людьми,

шануєм їх і помагаєм”. – “Шпіоном не буду!” – “Хочете поїхати до своїх, подумайте добре, ми не присилуєм”.

Видно, чекіст, лице просте, не жидівське, скоріше ремесленника. Діло поважне, хіба не пустять... а всім своїм єством хочеться до себе на Запорожжя...

А може, бере той комендант на іспит? Хоче на гачок піймать? Побачимо. Цікаво, як себе почувать і що роблять ті старшини і козаки, що поїхали в кількосот чоловік з Стрількова, коли приїжджала комісія з Радянської України в цій справі. Немало там було старих, заслужених, як полк. Гаврішко, сотники Лучиня, Шепель та інші.

Будівництво

Щось в квітні виїхав я в Брест будувати великий трьохповерховий дом для інженера Гринберга, котрий мав в Барановичах якісь роботи в казармах. Зо мною поїхало коло 10 чоловік своїх, які працювали у Даценка або в казармах. Це були або чорноробочі, або такі, що любили чарку. Всі – без грошей і якогось запасу. Поїхав і Гноянко та Скопський.

Мешкання дав Гринберг у свого тестя – величезна кімната з нарами та одне ліжко для мене. Всі, що поїхали, були обірвані та напівбосі. Як не робила б людина, убраться було неможливо, марка падала катастрофально.

Гринберг платив щотижня. Мав велику аптеку, і виручка йшла на виплату. Даценко нічого не взяв до будови, а інші роботи перебрала залізниця. Тоді власне покинув пост Лянеберг і переїхав в Лодзь реорганізувати труд.

В тім моменті вибирати щось кращого було трудно, а Гринберг оказався порядною людиною. Була ще одна болюча і небезпечна справа. Ми мали часові папірці, що свідчили про працю на залізниці, кінчався їх строк. Живучи в приватнім домі, треба було приписатися в домовій книзі.

Робить нема чого, треба радить. Пішов з цією справою в поліцію. Там сказали принести списки, написані по поданій формі і по дві малі фотографії на кожного. До нас за кілька днів пристало таких бездомних своїх з десяток. Всі були на положенні безправного заляканого зайця.

Саме Гринберг виплатив на артіль. Тут прийшла така думка. Забезпечитися харчами на тиждень, а що оставалось, хватало заплатити фотографові та одного з давадцяти так-сяк одіть і обути. Про це повідомив свою компанію, і всі (крім двох) згодились. Поки всі не будуть одіті, гроші будуть у мене. Одіватися будуть по жеребку, як випаде. В тім першій убранні всі по черзі підуть остригтись і до фотографа. Все одбувалось в прискішеному темпі. Перший був одітим і обутим Іван Радченко, мій козак, здоровенний, неряшливий, навіть рідко умитий. Була морока з черевиками, бо на його здоровенні ноги насилу найшли по мірі. Так ото в тім самім светрі і піджакові знімалось з 20 чоловік. Гноянкові тільки дав я своє убрання.

Коли за тиждень приніс я посвідчення з печатами та фотографіями, з правом проживання в Бресті та повіті, піднявся такий гармидер, що аж стіни тряс-

лись. Один співав, другий щось кричав, той мовчки втирав очі, а підполковник Шурка Болдирів пішов в танець, навприсядки, повзунком, дорожкою, решта гра-ла на гребінцях, біла в долоні, сковороду.

Як би не було, minuta особлива. Ніхто не одішле до табору, не затримає в арешті як бродягу. Всі споважніли, почуди за собою право на проживання не криючись, на труд.

ФОТОДОДАТОК

Никифор Авраменко з батьком Антоном Миколайовичем та старшим братом Андрієм. Початок ХХ ст.

Никифор Авраменко.
1911 р.

Никифор Авраменко. 1915 р.

Никифор Авраменко (ліворуч).
В час Першої світової війни

*Після Визвольної війни.
Одразу по виходу на еміграцію.
Початок 20-х років*

*Весільне фото Юлії та Никифора Авраменків.
1924 р.*

Никифор Авраменко. 1939 р.

*Никифор Авраменко
з маленькою донькою
Галиною*

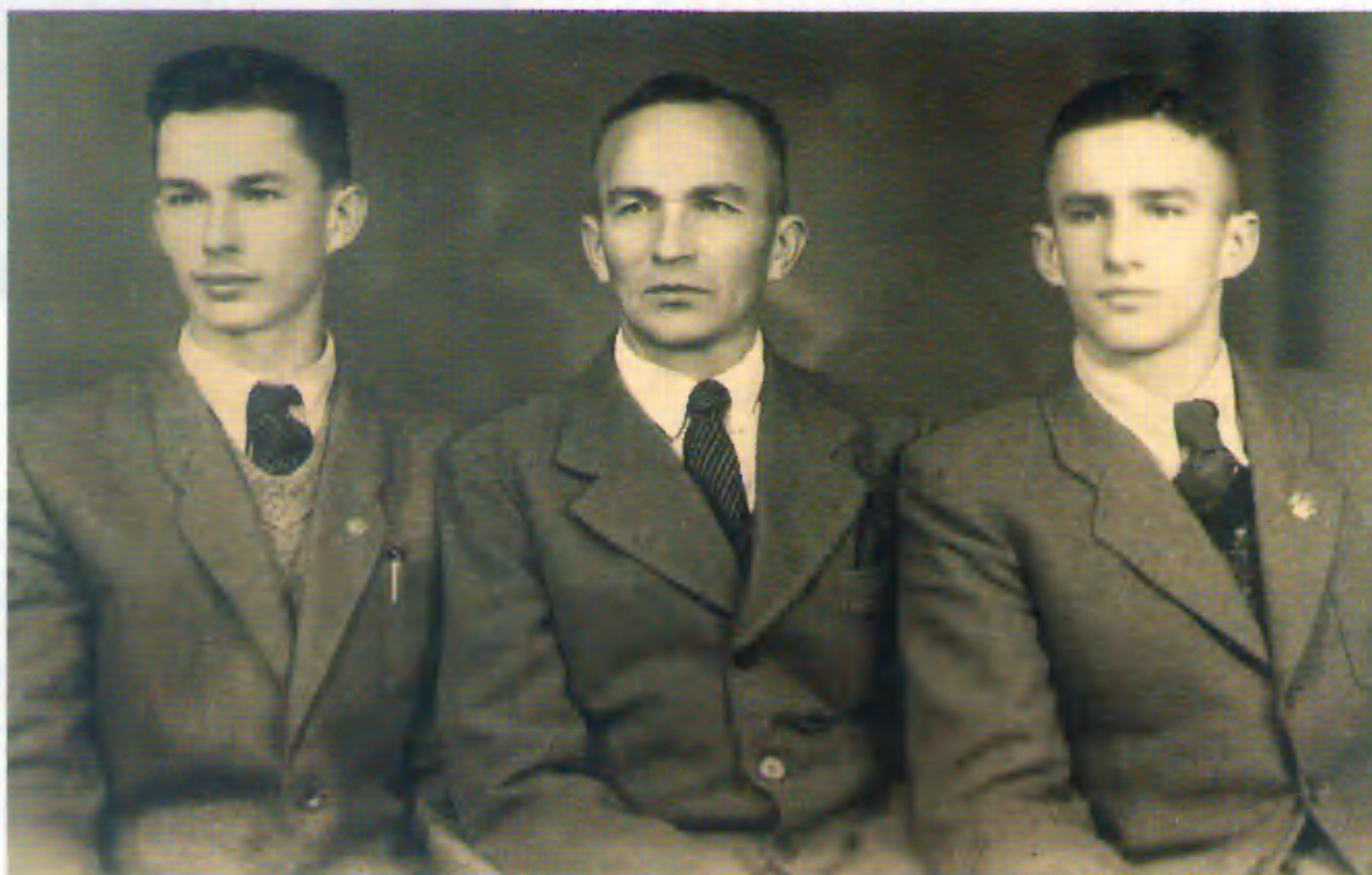

*Подружжя
Авраменків.
Початок
1930-х років*

Подружжя Авраменків. Кінець 1940-х років

Никифор Авраменко з синами Романом (ліворуч) та Антонієм (праворуч)

*Родина Авраменків. Сидять: Юлія та Никифор Авраменки.
Стоять (зліва направо): Антоній, Галина та Роман. 1950-ті роки*

*Родичі з "далекої" України.
Праворуч – рідна сестра
Никифора Авраменка,
що залишилася в Україні.
На Великдень, ймовірно,
1950-ті або 1960-ті роки*

Братку мій рідний, сакого
дечий!

Не думала і не гадала, що прийде тебе
нам з тобою хаче листами поговорити
ось сичу за столом, у нашого брата
Севія Натвієвича, добилось на тебе,
любий світлину, а все жось не вірять,
що це не сон, а дійсність, що це ~~не~~
небагатомисль риси нашого рідного ед-
ного брата, про якого більше збува
десяти років не було жодної звістки.
Що ти був ці роки, таме... Не чини
навіть і згадувати.

Рідненький мій! Не знаю з чого пога-
ти; багато думок, а звести до купи
не можу. Фу та попрацюю.

Прочитала де кілька разів твого
листа, узрала про те що всі живі і
здорові всі, і з радощів ось плячу
во так воно у нас нічо не ведеться,
що і радість в горі омиваємо слезами
але не це сьогодні слези, ^{серпант дайшов и не та}
Мій любий! Сидиай же: ^{щиро сестро ког ридувати}
^{всім все ще такій,}
^{не щучтись як був і}
^{раніше}

Лист від сестри із Запорозжя

Отже коли ми з тобою неспостану
 мистували, то др 41 року, власне
 у моїй сім'ї, одна тільки випадна подія
 була: народився третій донька Людмила
 Лу, а там війна почалась, евакуація в
 Сибір, боротися на фронті "акі наг, акі б'яг"
 потім втекло майна, а через це і все
 з цього "випекалося". Проте виникли
 з цього страшного війни, всі жуві і не втрачували
 дукуми і здоров'я і жувело заразом ^(цеб то з) втретє ^(в олозі) ^(мода)
 доштів не погано: в своїй хаті з садочком і
 чудовим квітничком. Жувело дружино з
 Владіміром, матеріально скромно. Людмила
 жодє в Іквалє її зр. м'якше 16 років; це єсть
 наша отрада на старість. Вона, коли м'якше
 б'ягає тільки, розважєє мене музикою на
 ефертепіано; грає мою улюблену "Освітлюєсь"
 Менделсона. ч др. а віз хороший настрій,
 то ми втрвох під її музику співали
 українських пісень; і ото тоді я частю
 згадує любов своїх братіків, твої улюб-
 лені пісні: "вечерній зр'їч.", "Рече та стоїма ^{Діжур}
 "Дивилось я на небо" и т.д. III зр'їгаймо ^{мисл}

пам'ятаєш як ми з тобою співали ці пісні, і найкращу пошукавсь "Реве та стогне"
 Ох, братіку, офіцарський мій! Немає свів
 висловити все що хочу!

Старши мої дохли більши за лікарів
 мають: Тата дві а Ваму одну дохилок, а ми
 з батьком трієх вухок, а синок у Ваму
 помер. Нашій сім'ї Топован, веде на дошок а
 сини не ростуть на жаль. Старши мої діти
 хороші, лахаві до нас, співачиливі, люблять
 свою сестричку найменшу дучку, нас з батьком
 томе. Ма на жаль обиди далеко від нас
 тату в Ріє а Ваму в Одеській області
 Літою на місяць приїждять до нас і тоді бабуся
 з дідусям весело в окрешних видран.
 Отак любимо ми, Топован.

У Топованків життя складалось так:
 Гаури з Сакно продали на подвійно і
 поїхали жити до дітей. Мили з середнім
 сином Євксандром в Пирвоваді, а там
 Гаури Степ. захворів и на 72 році помер а
 Сакна недавно приїхала до мене і буде дри-
 вати віку у мене, так ми риними

Во їй старенькій, у мене буде наймолодша
 Вона у нас дуже слабенька, а все така ж
 як була похвильна. Коли пошука про тебе
 у твою сім'ю брате, то від шесті ~~зубів~~
 не знає, що робити, наєму здококи
 Сини її, всі три живі-здорові у кожній
 сім'ї; у Петі син Іоанн і дочка Людмила у
 Олександра 4 дочки (не Стаханович) и у
 Галюши син і дочка.

Уз Любовичних дітей осталося ~~тільки~~ двоє:
 Вера і Мом, а Старший Вом на 19 році
 пішов, а ~~тільки~~ самий молодший ~~зачинає~~
 війни. Вера замужем ^{хоче у війну} за інженера
 має двох синів. ~~Анатолий~~ тете має сім'ю
 працює токарем на одному из заводів
 и має дочку Любу і сина Сергія.

Оце тобі братіку відповісти про твою відвід
 мам, що не так вдало, бо настрій такий
 у мене зараз, що сама себе не розумію
 І так вдало братіку, Сергій Михайлович
 що він нас сповістив за писемом...

Арихана почитати твого листа і тиеш
 спішу сповістити и тебе про нас

Никифор та Роман Авраменки. 1960-ті роки

*Никифор та Роман Авраменки.
1960-ті роки*

Родина Авраменків: батьки, діти, онуки. Кін. 1960 – поч. 1970-х років

*Юлія та Никифор Авраменки.
Початок 1970-х років.
Одна з останніх фотографій разом*

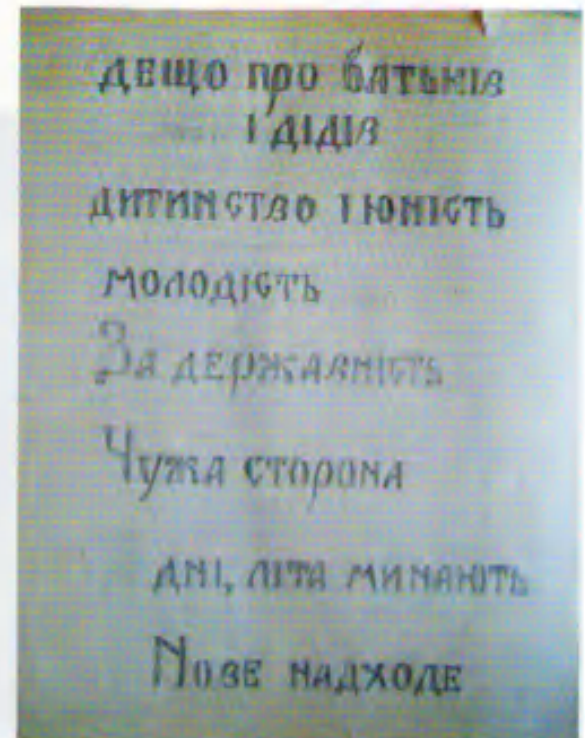
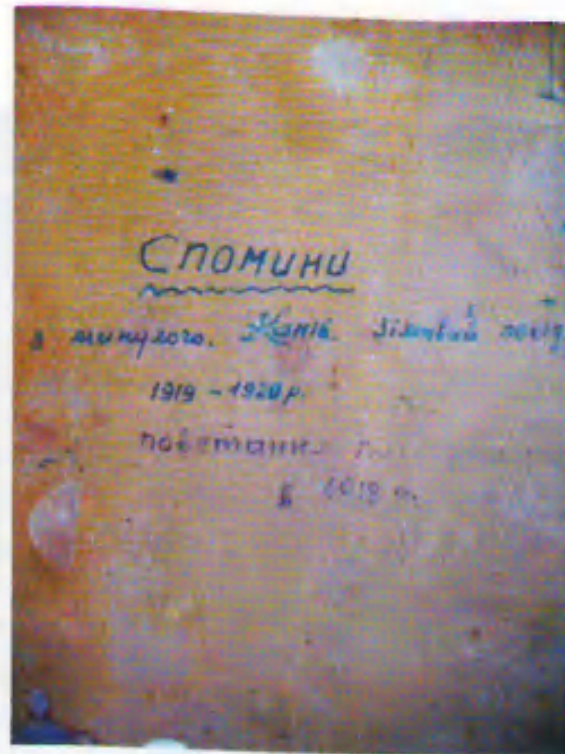
Роман Авраменко на могилі батька. 1973 р.

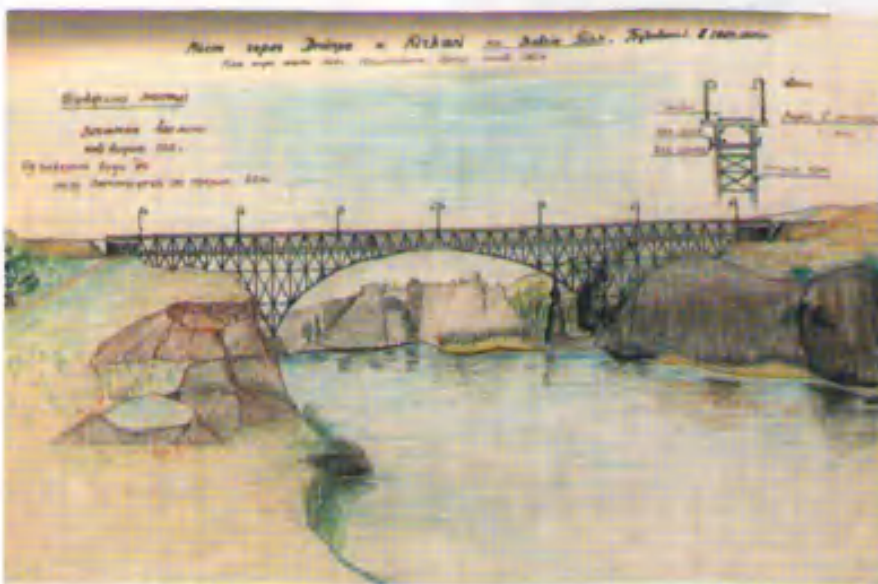
Роман Авраменко на Запоріжжі –
малій Батьківщині батька –
в 1970-х роках

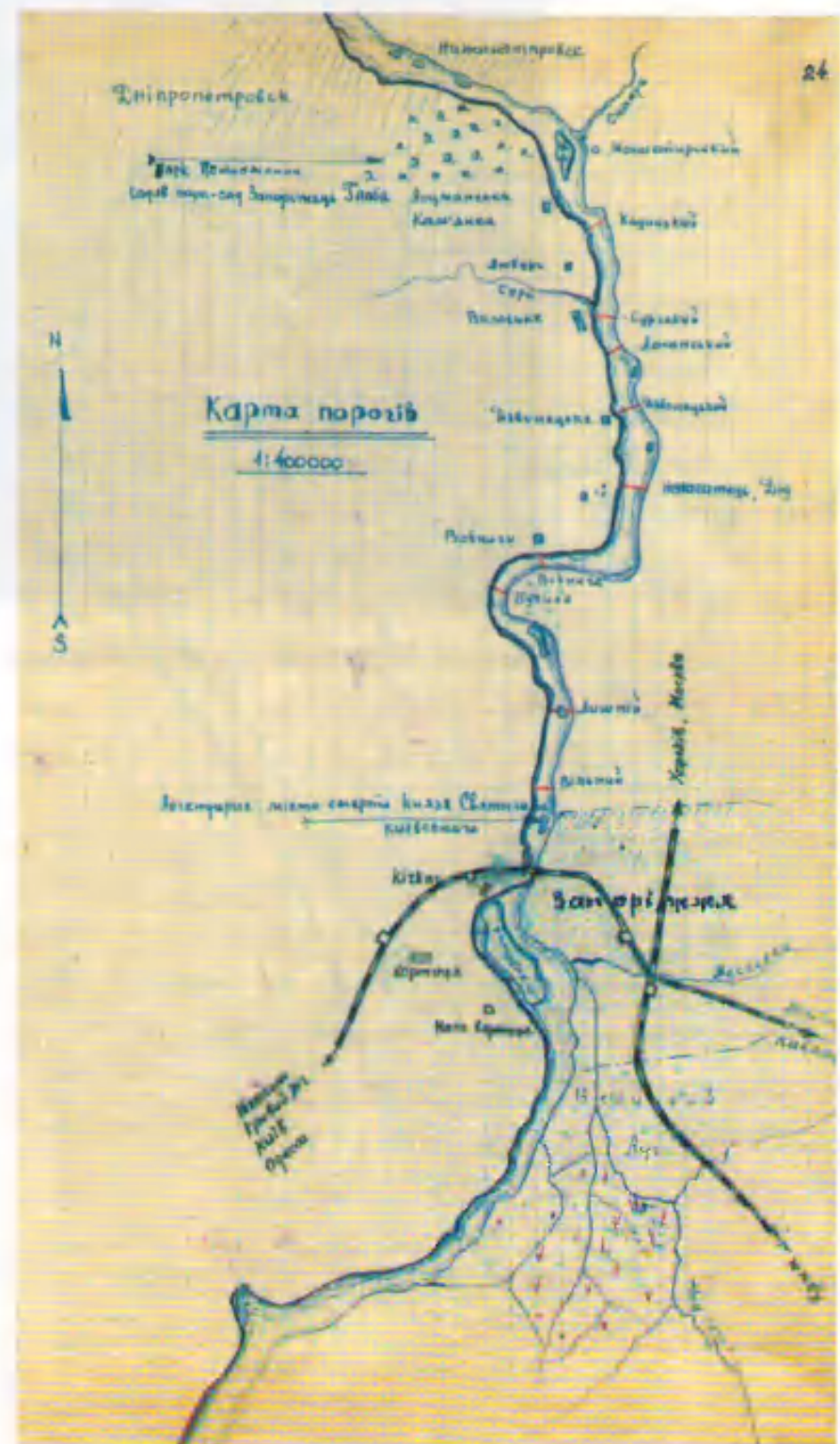
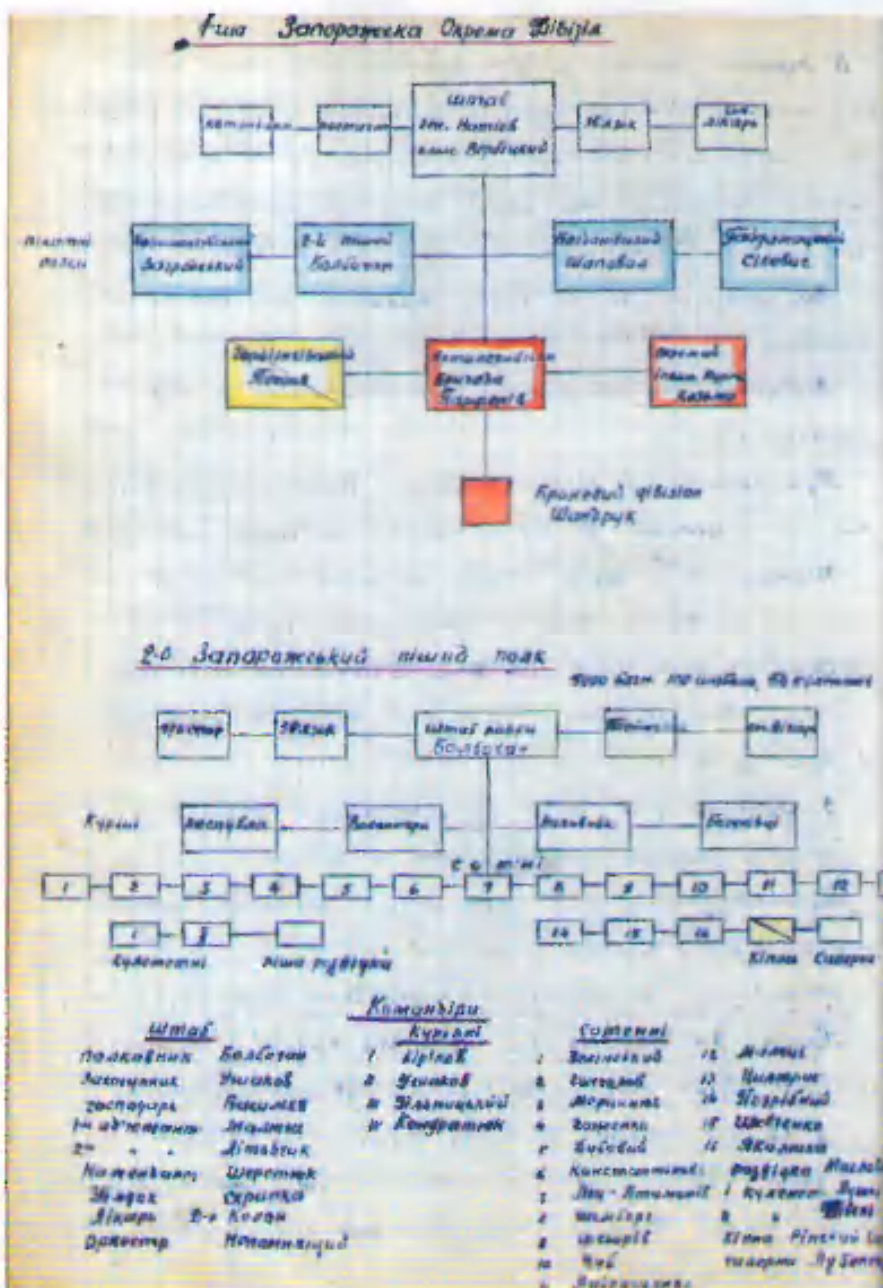
Обкладинка робочих матеріалів до "Споминів"

Авторський зміст "Споминів"

Фрагменти рукопису "Спомини запорожця"

Роман Авраменко у себе вдома в Познані. 2005 р.

*Галина Венчорек (Авраменко) та Роман Авраменко
вдома у пані Галини. 2005 р. Познань*

Галина Венчорек (Авраменко) та Роман Авраменко – завжди гостинні й щирі

Роман Авраменко. 2005 р.

Роман Авраменко. Серпень 2005 р. Таким ми бачили його востаннє. У березні 2006 р. Романа не стало. Він не дочекався видання споминів батька, але все зробив, щоб книга вийшла у світ

Документальне видання

Авраменко Н.
Спомини запорожця

Головний редактор: *Юлія Олійник*

Редактор: *Катерина Туз*

Коректори: *Ірина Давидко, Катерина Туз*

Макет і дизайн: *Віктор Кузик*

Підписано до друку: 12.05.07 р.

Формат: 50x70 1/8. Папір: Офсетний. Гарнітура: Minion.

Ум. друк. арк.: 38,18. Обл.-видавн. арк.: 46,74

Наклад: 500. Замовлення № 27698

ТОВ «Темпора»

01030, м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 32, оф. 4

Тел./факс: (044) 234-46-40

www.tempora.com.ua

Свідоцтво про внесення до державного реєстру ДК № 2406 від 13.01.2006 р.

Віддруковано в друкарні: ТОВ «ДКБ «РОТЕКС»

Свідоцтво про реєстрацію № 36090525

м. Київ, вул. Машинобудівна, 46

ДЕЩО ПРО БАТЬКІВ
І ДІДІВ

ДИТИНСТВО І ЮНІСТЬ

МОЛОДІСТЬ

ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ

ЧУЖА СТОРОНА

ДНІ, ДІТА МИНАЮТЬ

ПОВЕ НАДХОДЕ

ДЕЩО ПРО БАТЬКІВ
І ДІДІВ

ДИТИНСТВО І ЮНІСТЬ

МОЛОДІСТЬ

ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ

ЧУЖА СТОРОНА

ДНІ, ЛІТА МИНАЮТЬ

ПОВЕ НАДХОДЕ